БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Отделение за езикознание, литературознание и изкуствознание

Пр 3801/63

ИЗВЕСТИЯ

НА

ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Книга XXI

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Отделение за езикознание, литературознание
и изкуствознание

Пр 3861/72

ПРОВЕРЕНО 199 г.

ИЗВЕСТИЯ
НА
ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Книга XXI

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

София · 1972

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Отговорни редактори:

чл.-кор. Л. Андрейчин, н. с. К. Ничева

Членове на редакционния комитет:

акад. Вл. Георгиев, чл.-кор. Ив. Леков,
чл.-кор. К. Мирчев

808Б (05)

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
Книга XXI

СТРУКТУРА НА ЛЕКСИКАТА В БЪЛГАРСКИ ХУДОЖЕСТВЕН И ПУБЛИЦИСТИЧЕН ТЕКСТ

(Статистически наблюдения)

Радослав Мутафчиев

0.1. В лингвистиката вече е прието схващането, че езикът представлява система от знакове, които чрез взаимното си интерпретиране осигуряват на хората възможността да се разбират помежду си, да предават смислова информация и заедно с това да опознават окръжаващата ги действителност. Чарлз Пирс, основоположникът на семиотиката, е формулирал така тази мисъл: „Нито един знак не може да функционира в качеството си на знак, ако не е интерпретиран от друг знак. Следователно за знака е абсолютно съществено, че той въздействува на друг знак"[1]. Така всеки знак в какъвто и да е естествен човешки език влиза в неговата система само тогава, когато намира своето изясняване чрез друг знак. Езиковите знакове, ако взаимно не се изясняват помежду си, не биха могли да осигурят комуникативните намерения на хората.

Изясняването на този въпрос налага нашето разглеждане да има диференциран подход по отношение на езика и на речта. Това разграничение, което Фердинанд де Сосюр направи в лингвистиката, има решаващо значение при разглеждане на въпросите на езика. Според Сосюр езикът и речта са две различни явления, които са свързани много тясно помежду си и не могат да съществуват едно без друго. Езикът от своя страна представлява една класификационна система, която се отличава със своя парадигматичен характер. Тази негова особеност не му позволява да осъществява комуникативните намерения на хората, тъй като не притежава комуникативна функция. Речта обаче има линеен характер, т. е. тя винаги е дадена във вид на една верига от знакове, които, разположени само по синтагматичната ос, имат възможност взаимно да се интерпретират и по този начин да стават носители на информация. Ето защо комуникативните намерения на хората може да се реализират изключително чрез формите на речта. Само речта притежава комуникативна функция и само чрез нея може да се използуват различните средства на езика, за да се предаде разнообразното съдържание на мисленето. Език — реч, това сосюровско противопоставяне, станало вече аксиома в лингвистиката, ни дава възможност да разглеждаме особеностите на езика

[1] Ch. Peirce. Collected Papers. Cambridge, Mass, vol. 8, стр. 225.

само въз основа на речта, защото тя е единственият негов реализатор. Въз основа само на нея може да се съди за характера на фонетичната, на граматичната и на лексикалната система на езика.

Езикът, както отбелязахме, е система, за която е характерна парадигматичната същност. Това означава, че езиковите елементи се разпределят в отделни съвкупности от форми, получени от словоизменението на лексикалните единици в езика. Тези съвкупности, създадени по пътя на абстракцията в продължителното езиково развитие, образуват отделни дистрибутивни класове от думи въз основа на формите на речта. За разлика от речта езикът не ни е даден за непосредствено наблюдение. По своята същност той представлява алгоритъм, който ни задължава да внесем известен ред в езиковите елементи при изграждането на реч. От различните дистрибутивни класове всеки носител на един език избира даден езиков елемент от редицата възможни, за да го постави в определена позиция на речевата верига. От това следва, че отношенията между елементите на езика не съществуват в някаква последователност във времето, а са йерархически организирани в отделни парадигми. Парадигматичните отношения между езиковите елементи се установяват вън от контекста. Затова езикът се характеризира с теоретико-множествена структура. Речта обаче има линеен характер, защото речевият акт протича във времето (при устната или при писмената му реализация) и съществува като някаква последователност от сигнали. За тази последователност е характерен синтагматичният аспект. Това ще рече, че езиковите елементи са наредени един след друг, разгънати във времето в една последователна верига. Тези елементи обаче не се редят безразборно. Нареждането им става съобразно с някакви правила. Следователно речта се съобразява и с парадигматичния аспект. Съществува известен подбор на даден елемент от определен клас елементи, а след това избраният елемент се поставя на определена позиция в последователната верига на речта. По този начин различните езикови елементи се появяват в речевата верига с определена относителна честота, която ни дава възможност да характеризираме даден езиков елемент по отношение на неговите появи в процеса на осъществяване на речевия акт. В лингвистиката отдавна вече е доказано, че всяко езиково явление в своите появи притежава устойчива, числова характеристика, наричана негова вероятност. Тук възниква въпросът, защо именно речта има линеен характер. Защо нашето комуникативно намерение е строго зависимо от „фактора време“ и се реализира в последователната верига на елементите на речта? На този въпрос физиологията е отговорила така. Устройството на човешкия мозък е такова, че при функционирането му съществуват известни ограничения, които му пречат да преработи изведнъж по-голямо количество информация в единица време, а тази информация при преработването ѝ в реч се разтяга в един интервал от няколко единици време[1]. Изобщо преработващата и възприемащата способност на човешкия мозък

[1] Ако едно съобщение носи n бита (единица мярка за измерване на количеството информация) информация, то тази информация, вместо да се предаде или възприеме например за 1 сек., нашият мозък е способен да я преработи в реч, да я предаде или възприеме за 10 секунди. Следователно всяка секунда ние възприемаме или предаваме по $\frac{n}{10}$ бита информация.

е такава, че може да се възприема или да се предава по-голямо количество информация само в последователни по-малки порции информация. Този основен принцип в устройството и във функционирането на човешкия мозък се е отразил върху организацията на речевата дейност у човека[1]. Ето защо елементите на речта се разполагат линейно по синтагматичната ос и следователно за нея е характерна статистическата структура. Синтагматичните отношения между нейните елементи се установяват на равнището на текста и се характеризират с известна вероятност на появите си. Именно затова при анализа на речта може с успех да се използуват методите на математическата статистика и на теорията на вероятностите. За използуването на тези методи при лингвистическия анализ е необходимо количествената оценка на изследваните факти да се сведе до числени значения. Това се потвърждава от обстоятелството, че човек много често отчита количествената страна на езиковите явления. Често пъти се казва или се чува: „Тази дума *често* се използува", „Тази дума *е остаряла*, затова малко хора я използуват", „Той *обикновено* използува тази дума", „Това е *рядко* езиково явление" и т. н.

В лингвистиката още от възникването ѝ като наука несъзнателно се е използувала статистиката за установяване на закономерностите в разпределението на езиковите елементи. Това обаче е била статистика много обща и до голяма степен неточна, но все пак това е стремеж у човека да се отчита квантитативната страна на езиковите факти. Все пак едно е да се използува статистиката, както казват някои учени, като необходима форма на мисленето, а друго е да се прилага този метод по един систематичен начин при изследване на езиковите явления[2].

1.1. Настоящото изследване си поставя за цел с методите на математическата статистика да се сравни речниковият състав на художествен и на публицистичен текст, за да се установят приликите и разликите в статистическата им структура с оглед към техния жанр.

За да се разреши поставената задача, излизаме от установеното вече положение, че статистическата структура на лексиката в няколко текста може да се сравнява преди всичко по онази група думи, които имат твърде висока честота и които покриват текстовете с един сравнително висок процент. Понеже тази група думи е обща за различните текстове, тя представлява важна основа за характеристиката на речниковия състав на текстове от различен литературен жанр и притежава голяма стандартизация, която му придава известна независимост по отношение на тематичните ситуации в изложението. Именно затова появата на думите с висока честота допуска до голяма степен формално описание на структурата на текста. На пръв поглед би се очаквало, че сравняваните текстове ще си приличат, щом като тази лексика е обща за тях. Тази прилика обаче е само привидна, защото различието между няколко текста по отношение на общата лексика не се състои в това, да се отчита само наличието на определени лексеми или форми. Общата лексика затова именно се нарича обща, защото тя представлява основен и необходим градивен материал, от който се създава тъканта на какъвто и да е текст. Различието между два текста по отношение на тази лексика не трябва

[1] А. Р. Лурия. О двух видах синтетической деятельности коры головного мозга. — В: Мозг и психические процессы. М., 1963.

[2] G. Herdan. Language as Choice and Chance, Groningen, 1956, стр. 1.

да се отчита с наличието на определени лексеми. Това различие наистина съществува изключително по отношение на редките думи, но двата текста се различават именно тогава, когато притежават не само едни и същи думи, обаче и честотите на тези думи са различни. Затова критерия в оценката на различието в структурата на лексиката на два текста откриваме във факта, когато честотите на думите от общата лексика, т. е. едни и същи думи от сравняваните текстове, притежават не случайно съществено различни честоти.

Сравнението на два текста по отношение на редките думи ние ще изоставим, тъй като тяхната поява зависи почти изключително от извънезикови фактори и те не оказват някакво съществено влияние върху статистическата структура на стила на жанра на произведението. Различието между стиловете на два жанра се състои в различната статистическа организация на общата лексика в езика.

Във връзка с така поставената задача лексиката на сравняваните текстове ще бъде разпределена на групи по лексико-граматически категории — части на речта. Целта на сравнението на думите ще бъде да установим как честотата на отделните думи реагира към стила на жанра на произведението. Така получените резултати ще ни дадат възможност да сравним картините на статистическата структура на лексиката в художествен и в публицистичен текст.

1.2. Фреквентните речници, съставени върху материал от различни езици, ни дават основание да мислим, че статистическата структура на лексиката във всякакъв текст притежава известна устойчивост по отношение на някои пластове от думи. В такъв случай количествената оценка на лексиката ни дава възможност да определим няколко фреквентни групи, в които подреждането на някои думи по тяхната честота в ранговия списък[1] е приблизително едно и също в различните езици, респективно и в различните стилове на езика. Това се отнася на първо място например до граматическите морфеми (служебни думи), чрез които се установяват отношенията между пълнозначните думи в изречението.

От ранговите списъци на всеки фреквентен речник може да се установи йерархията на думите, когато те се подредят по намаляване на честотата им, изчислена в текстове с еднаква дължина. Тази йерархия на думите не съществува само в ранговия списък. В същия ред те са подредени и в нашата памет. „Честотата, отбелязва Т. Милевски, определя избирателното значение на думата, отъждествяването на чутия акустичен импулс с усвоената от по-рано форма на думата, тъй като тези усвоени форми са подредени в паметта по тяхната честота. Ние ги избираме именно в този ред, като започваме от най-честите"[2].

Трябва да се отбележи, че думите се кодират в човешката памет съгласно със своята честота на появите си. Затова, когато се предава определено съобщение по някакъв канал (въздух, проводник и др.), по който има различни шумове, ние по-лесно разпознаваме ония думи, които имат висока честота. Най-редките думи може съвсем да не разберем. Това обстоятелство е доказано и опитно. Резултатите от тези опити го-

[1] Рангов списък е списък на думите, наредени по намаляване на тяхната честота.
[2] Т. Милевский. Предпосылки типологического языкознания. — В: Исследования по структурной типологии. М., 1963, стр. 21.

ворят, че яснотата на възприемането на думата в условията на шум е право пропорционална на честотата ѝ[1].

Най-честите думи се разбират и при висока степен на шума, а за да бъдат разбрани редките думи, шумът трябва в голяма степен да се намали. Това се дължи на факта, че съществува устойчива вероятност при появата на дадена дума в езиковата дейност на човека. И приблизителното ранжиране на думите ние правим въз основа на автоматичната работа, която се извършва от мозъчната ни кора. Резултатите от споменатите опити за разпознаване на думите в условията на шум в канала ни кара да мислим, че честотата на думите влияе при разпознаването им. Ето защо най-честите думи оптимално се кодират в нашата памет и за тяхното различаване са необходими най-малки усилия на паметта.

Като се има пред вид тази особеност на думите в езика, с помощта на статистическия анализ речникът на всеки достатъчно дълъг текст може да се раздели на фреквентни групи. Статистическите характеристики на речника ни дават много добра информация за функционирането на езика, а така също и за особеностите на лексиката.

Установяването на йерархическите групи думи, като се започне от най-честите думи до най-редките, ни дава възможност да видим каква информация носи всяка отделна дума.

От теорията на информацията се знае, че колкото по-често се повтаря един и същи сигнал от една кодова система с предварително установени условни знакове, толкова по-лесно може да се предвиди неговото появяване. Езикът като един от вариантите на различните кодови системи има същите особености по отношение на своите знакове.

Думите, които се употребяват твърде често в различните речеви ситуации, носят малка информация. Обаче думи с твърде конкретни значения се повтарят рядко, и то в специални контекстови ситуации, затова тяхната информация е твърде голяма. „При това е ясно, че информация може да донесе само „неочакван" (неизвестен ни от по-рано) сигнал: действително, ако сме били предупредени за съдържанието на сигнала от по-рано, то не бихме получили от него никаква нова за нас информация"[2]. Тази основна констатация в теорията на информацията се потвърждава и от статистическия анализ на лексиката във всеки текст. Данните, които намираме във фреквентните речници на различните езици, ни показват, че в първата група от думи от ранговия списък на какъвто и да е текст се събират предимно служебните думи — съюзи и предлози, някои местоимения, местоименни наречия, малък брой глаголи и някои съществителни с абстрактни значения. Така тук откриваме онези лексеми, по-голямата част от които някои наричат граматически морфеми[3]. Тук е събран, така да се каже, граматическият речник на езика. Това са думи с твърде абстрактни значения, изградени в продължителния процес на комуникацията.

[1] Вж. по този въпрос у Р. М. Фрумкина. Объективные и субъективные оценки вероятностей слов. — Вопросы языкознания, 1966, кн. 2, стр. 90.

[2] И. М. Яглом. Що е теория на информацията. С., 1964, стр. 19.

[3] В настоящото изследване ние използуваме схващането, формулирано от Т. Милевски, вж. цит. съч., стр 19, според което морфемите на всеки език се разделят на два типа, а именно: „Във всеки език се откриват два основни типа морфеми: „лексически", които се отнасят към извънезиковото съдържание, и „граматически", които установяват само отношения между лексикалните морфеми."

Когато се опитаме да сравним лексиката в няколко жанра литература, ще се види, че повечето от посочените преди малко служебни думи съставляват първата фреквентна група думи от ранговия списък на всеки текст. Когато мястото на тези думи по ранговия списък е едно и също или приблизително едно и също, тогава трябва да отбележим, че структурата на лексиката на различните текстове е една и съща или приблизително една и съща по отношение на тези думи. Може да отбележим, че думите от първата фреквентна група съставляват основната тъкан на всеки отделен текст от какъвто и да е жанр и покриват с един доста висок процент общия брой на всичките словоформи в текста. Така например П. Гиро съобщава, че във френски език структурните или, както още ги нарича той, граматически думи са около 100 и покриват словоформите на всеки френски текст с около 50 %[1]. В немския фреквентен речник Кединг е показал, че 15 най-чести думи съставляват 25,22 % от всички словоформи във всеки немски текст[2]. Марк Вей пък приема за истина, важеща за всички езици, че първите 15 най-често употребими думи съставляват 25% от общото количество на употребените думи, 66 най-употребими думи покриват словоформите на един текст 50%, 320 думи — около 75%, а 1100 думи — около 90%. Колкото се отнася до чешкия език, същият автор, като се позовава на чешкия фреквентен речник, отбелязва, че 21 речникови единици покриват даден чешки текст с 25%, първите 240 думи — с 50%, първите 2000 думи — със 75%, първите 6000 думи — с 87% и първите 8000 думи — с 90%[3].

1.3. В нашето изследване, както отбелязахме, сме си поставили за цел да сравним лексиката на няколко текста от художествената и публицистичната литература. Тук се използуват фреквентните речници на произведения от българския език. Всеки един от тези фреквентни речници е съставен върху една извадка от 20 000 словоформи. Използуваме 12 текста от нашата художествена литература и 5 от публицистическата[4].

---

[1] P. Guiraud. Les caractères statistiques du vocabulaire. Paris, 1954, 62.

[2] F. Koeding. Häufigkeitswörterbuch der Deutschen Sprache. Steiglitz bei Berlin, 1898, 96.

[3] Вж. М. Вей. Замечания по поводу частотного словаря чешского языка. Вопросы языкознания, 1959, кн. 2, 83.

[4] Използувани са фреквентни речници и рангови списъци, съставени под ръководството на доц. М. Янакиев от следните студенти по българска филология в Софийския университет (тези речници и рангови списъци, придружени със съответните статистически характеристики, представляват дипломните им работи): Петър Величков Петров. Статистическото изследване на стила на романа „Под игото" от Ив. Вазов; Иванка Атанасова Лазарова. Статистическо изследване върху стила на повестта „Чичовци" от Ив. Вазов; Цветана Димитрова Мазгалова. Статистическо изследване върху стила на 11 разказа от Елин Пелин; Пенка Кънева Кънева. Статистическо изследване върху стила на „Старопланински легенди" от Й. Йовков; Васил Добрев Кръстев. Статистическо изследване върху стила на повестта „Жетварят" от Й. Йовков; Елисавета Алексиева Секулова. Статистическо изследване върху стила на разказите „Край Места" от Й. Йовков; Марийка Първанова Калчева. Статистическо изследване върху стила на авторската реч на романа „Тютюн" от Дим. Димов; Недялка Колева Панаирева. Статистическо изследване върху стила на разказите „Ръж" и „Приказен свят" от Ангел Каралийчев; Нина Жекова Коева. Статистическо изследване върху стила на пряката реч на романа „Остров Тамбукту" от М. Марчевски; Ирина Иванова Симеонова. Статистическо изследване върху стила на авторската реч на романа „Остров Тамбукту" от М. Марчевски; Екатерина

Преди да пристъпим към сравнението на статистическата структура на лексиката в двата жанра произведения, от голямо значение е да видим какво е статистическото разпределение на различните части на речта в художествения и в публицистичния текст. Особено важно е да се види какъв относителен дял от цялата лексика във всички изследвани текстове принадлежи на всяка лексико-граматическа категория в езика. За тази цел най-напред вземаме разпределението на частите на речта в 10 извадки от по 100 словоформи от авторската реч на романа „Тютюн" от Дим. Димов и от пряката реч на романа „Остров Тамбукту" от М. Марчевски. Статистическите показатели от тези две произведения ще ни дадат най-общо предварителните данни, от една страна, за авторската реч, а, от друга страна, за пряката реч на художествения текст. След това от всеки художествен и от всеки публицистичен текст, с които работим в настоящото изследване, без да разграничаваме авторската от пряката реч, ще се даде разпределението на частите на речта по проценти. Тези проценти ще се обобщят както за художествения, така и за публицистичния текст. Посочените честоти в следващите таблици ще ни дадат първата представа за статистическата структура на лексиката в изследваните текстове, разпределена по частите на речта. Ето резултатите[1].

Таблица 1

Авторска и пряка реч в художествен текст

Автор и заглавие	същ.	прил.	числ.	мест.	гл.	прич.	нар.	пр.	съюз	част.
Дим. Димов, Тютюн (авт. реч)	24	9	1	9	16	3	8	14	12	4
М. Марчевски, Остров Тамбукту (пряка реч)	23	5	2	15	21	1	7	10	9	7

От таблица 1 се вижда, че в авторската реч на художествения текст съществителното покрива лексикалния материал на целия текст с една честота от 24%, а в пряката реч — от 23%. Съответно пък глаголът в авторската реч покрива всички словоформи на текста с 16%, а в пряката реч процентът се повишава на 21%. Като имаме пред вид, че глаголът стои в отрицателна корелация с всички ония части на речта, с които съществителното е в положителна корелация[2], с доста голяма си-

Иванова Илиева. Статистическо изследване върху стила на мемоарите на Зах. Стоянов „Записки по българските въстания"; Недка Атанасова Спирова. Статистическо изследване върху стила на в. Вечерни новини, бр. 129; XXXIX; Екатерина Атанасова Терзиева. Статистическо изследване върху стила на в. Работническо дело, бр. 4400 и бр. 4431 (4. XI и 10. XII. 1965); Николина Иванова Пенева. Статистическо изследване върху стила на в. Отечествен фронт, бр. 6580/XXI и бр. 6582/XXI; Лиляна Стоилова Йорданова. Статистическо изследване върху стила на в. Софийска правда, бр. 129/1964 и бр. 43/1965; Петър Георгиев Атанасов. Статистическо изсл. на в. Нар. трибуна, гр. Кюстендил, бр. 96 и 97/1964.

[1] В таблици 1, 2, 3 междуметията не са дадени, тъй като техният брой е толкова незначителен, че ако не се имат пред вид, той не оказва съществено влияние върху резултатите, получени от статистическия анализ. Причастията, използувани като прилагателни, се дават в отделна графа в таблиците.

[2] Вж. Р. Мутафчиев. Статистически наблюдения върху стила на българската мемоарна литература от последното десетилетие на миналия век. — Изв. на Института за български език, кн. XIV, София, 1967, стр. 55—56.

гурност можем да твърдим, че увеличаването на глаголните форми в пряката реч е за сметка на броя на съществителното, прилагателното и предлога, с които глаголът е в отрицателна корелация. Трябва да се отбележи, че в обикновен разговор честотата на глаголните форми може да стигне и до 25%. Това е максималният процент в диалога. Този процент в разказ, където авторът преследва и задачи за умереност и за стилизираност в речта, не може да се достигне. Все пак може да се каже, че процентът на глагола в пряката реч на всеки художествен текст се движи в границите от 20 до 25%.

От таблици 2 и 3, където са обобщени данните от няколко художествени и от няколко публицистични текстове, се вижда, че съществи-

Таблица 2

Художествени текстове

Автор и заглавие	същ.	прил.	числ.	мест.	гл.	прич.	нар.	пр.	съюз	част.
Й. Йовков, Жетварят	24	6	1	17	19	2	8	12	8	3
Й. Йовков, Край Места	23	10	1	16	17	1	8	10	11	2
Ив. Вазов, Под игото	24	5	3	17	18	3	7	11	10	2
Ив. Вазов, Чичовци	28	6	3	13	18	2	4	10	12	3
Елин Пелин, Разкази	22	10	1	13	20	2	7	10	12	3
Г. Караславов, Селкор	20	7	2	19	20	2	8	9	10	4
А. Каралийчев, Ръж	27	8	1	11	20	3	5	12	10	4
А. Каралийчев, Приказен свят	24	9	1	14	21	3	4	11	9	4
Д. Димов, Тютюн	25	9	1	9	16	3	8	14	12	5
М. Марчевски, Остров Тамбукту	24	5	2	15	21	1	6	10	9	7
Общо проценти	24	8	2	14	19	2	7	11	10	4

Таблица 3

Публицистични текстове

Автор и заглавие	същ.	прил.	числ.	мест.	гл.	прич.	нар.	пр.	съюз	част.
в. Отечествен фронт	32	12	8	4	9	3	4	17	8	3
в. Вечерни новини	34	11	12	5	8	3	3	15	8	1
в. Работническо дело	34	17	3	6	9	2	3	17	6	3
в. Софийска правда	37	11	5	6	10	2	3	14	8	4
в. Народна трибуна	33	11	6	7	10	3	5	16	8	2
Общо проценти	34	12	7	6	9	2	4	16	8	2

телното покрива общо всички словоформи на текстовете с 24%, а глаголът в същите текстове — с 18%. В публицистиката съществителното повишава процента на 34%, а глаголът го намалява на 9%. Какво ни говорят тези проценти?

Както се вижда от приведените таблици, художествените текстове се отличават със сравнително по-висок процент на глагола, отколкото публицистичният текст. В нашия случай средният глаголен процент е 19% при художествен текст, а при публицистичен текст спада на 9%.

Таблиците 2 и 3 показват значителна разлика в процентите на частите на речта в художествения и в публицистичния текст. Въз основа

на това ние можем да твърдим, че стилът на художествения и на публицистичния жанр ярко се диференцират по отношение на процентното разпределение на частите на речта. Това твърдение обаче трябва да се провери от статистическия анализ, за да може да се види дали разликите, които ни показват двете таблици, са съществени или несъществени. За да се установи това, проверката ще направим с помощта на така наречения t-критерий на Стюдънт[1].

За приемане на нулевата хипотеза с 99% точност статистическият анализ ни показва, че когато емпиричното значение на t-критерий не превишава неговото теоретично значение, статистическите структури на двата жанра текстове представляват две еднородни съвкупности и следователно няма никаква съществена разлика по отношение на разпределението на частите на речта между стиловете на сравняваните текстове. Когато обаче емпиричното значение на същия критерий превишава теоретичното значение на t, тогава статистическите структури на сравняваните текстове представляват две разнородни съвкупности. Това означава, че стиловете на художествения и на публицистичния жанр съществено се различават. Изчисленията на t-критерий правим с 99% надеждност на получените резултати, които даваме в следващата таблица.

Таблица 4

Части на речта	t	
	емпирич.	теоретич.
Съществителни	8,35	3,01
Прилагателни	4,10	3,01
Местоимения	6,19	3,01
Глаголи	12,01	3,01
Наречия	3,63	3,01
Предлози	6,36	3,01
Съюзи	3,65	3,01

В таблица 4 не привеждаме резултатите на t-критерий за числителните, частиците и междуметията, тъй като честотите им в извадките от 20 000 словоформи са твърде ниски. Това обстоятелство ни пречи да получим стабилни статистически характеристики. Затова тези три части на речта изключваме от обсега на нашето изследване.

Като съпоставим теоретическата стойност на t-критерий с емпиричните стойности на същия критерий, приведени в горната таблица, виж-

[1] t-критерият на Стюдънт при различен брой извадки, т. е. при различни n, се изчислява по формулата $t=\frac{\overline{x_1}+\overline{x_2}}{S'}\sqrt{\frac{n_1 n_2}{n_1+n_2}}$. Вж. Дж. Удни Юл и М. Дж. Кендэл, Теория статистики, Москва, 1960, стр. 550. От тази формула при равни извадки, т. е. при $n_1=n_2=n$, се получава:

$$t=\frac{|\overline{x_1}+\overline{x_2}|}{\sqrt{\frac{\Sigma(x_1-\overline{x_1})^2+\Sigma(x_1-\overline{x_2})^2}{n(n-1)}}}.$$

даме, че при всички части на речта емпиричното значение на t-критерий превишава теоретическото. Тъй като емпиричното значение на използувания критерий превишава теоретическото му значение, може сигурно да се твърди, че стилът на художественото произведение не случайно и твърде съществено се различава от стила на публицистичното произведение, понеже статистическите структури на сравняваните текстове са разнородни, т. е. статистически по различен начин са организирани.

Ние вече отбелязахме, че отрицателната корелация между съществителното и глагола е основен факт в граматическата система на езика. Тази корелация определя характера на всички останали корелации между другите части на речта. Както ще се види по-нататък, тази корелация се определя от характера на стила на жанра на изследваните текстове.

Сравнението, което тук ще направим по отношение на статистическата структура на лексиката в художествен и в публицистичен текст, ще извършим за следните части на речта: съществителни, прилагателни, глагол, наречие, местоимение, съюз и предлог.

Съществителните, прилагателните, глаголът, предлогът и съюзът представляват такива дистрибутивни класове от думи, които имат достатъчно хомогенен от логическо гледище състав. При тях ние очакваме да получим от статистическия анализ основната картина на статистическата структура на лексиката в двата жанра текстове в български език. Наречията и местоименията съставляват нехомогенни сборни групировки от думи. Въпреки това обаче ние ще изследваме и тези два дистрибутивни класа думи, тъй като без техния анализ картината не би била пълна. Числителните, частиците и междуметията представляват такива класове думи, чиято честота сравнително с другите части на речта е твърде ниска. Това обстоятелство ни накара да ги изключим в нашето изследване.

2.1. Нашето сравнение ще започне с онния части от лексиката на изследваните текстове, където се събират най-честите думи. Затова читателят не трябва да се учудва, че започваме най-напред с предлозите и съюзите. Нашата цел тук е да започнем с най-честите думи, тъй като статистическото им разпределение, въпреки различието, което съществува в двата жанра текстове, има най-стройна организация. За тази цел от всеки рангов списък са извадени съюзите и предлозите, които са преранжирани съобразно с тяхната честота, така че имаме на разположение нови рангови списъци поотделно за съюзите и за предлозите от всеки текст. В тези списъци не са включени всички предлози и всички съюзи. Взети са само онези, които имат най-висока честота и се намират във всеки от изследваните текстове, за да може, както ще се види по-нататък, да се изчисли коефициентът на ранговата корелация.

От таблици 2 и 3 се вижда, че предлозите покриват всички словоформи на художествения текст с 11%, а на публицистичния текст — с 16%. Съюзите в художествения текст покриват всички словоформи с 10%, а в публицистичния текст — с 8%.

За по-голяма точност и за по-конкретно сравнение на лексиката по отношение на предлозите и на съюзите между изследваните текстове изчисляваме процентите в следващата таблица само за следните 20 предлога, тъй като всеки един от тях е използуван във всяко от изследваните произведения, а именно — *без, в, върху, до, за, из, към, между, на, над, от, по, под, пред, преди, през, при, против, с* и *у*.

Таблица 5

Автор и заглавие на произведението	Брой на предлозите	Дължина на извадката	Процент в извадката	
			худож.	публиц.
Ив. Вазов, Под игото	20	20 000	11	
Ив. Вазов, Чичовци	20	20 000	10	
Ел. Пелин, Разкази	20	20 000	9	
Й. Йовков, Старопланински легенди	20	20 000	11	
Й. Йовков, Жетварят	20	20 000	10	
Й. Йовков, Край Места	20	20 000	9	
Д. Димов, Тютюн	20	20 000	12	
А. Каралийчев, Ръж и Приказен свят	20	20 000	9	
М. Марчевски, Остров Тамбукту (пр. реч)	20	20 000	11	
М. Марчевски, Остров Тамбукту (авт. реч)	20	20 000	9	
Г. Караславов, Селкор	20	20 000	9	
З. Стоянов, Записки по бълг. въстания	20	20 000	12	
в. Отечествен фронт	20	20 000		17
в. Работническо дело	20	20 000		14
в. Вечерни новини	20	20 000		16
в. Софийска правда	20	20 000		15
в. Народна трибуна	20	20 000		15
Общ процент			10	15,4

От таблица 5 се вижда, че посочените 20 предлога покриват художествения текст общо с 10% (тук процентът се движи в интервала от 9 до 12%), а в публицистиката — със среден процент от 15,44% (тук процентът се движи в интервала от 14 до 17%).

Тъй като всички части на речта, които са в положителна корелация с глагола, стоят в отрицателна корелация с ония части на речта, които са в положителна корелация със съществителното, то между предлога и съюза съществува отрицателна корелация. Щом като глаголът в публицистичния текст намалява своя процент в сравнение с художествения, то съгласно положителната корелация между глагола и съюза би трябвало да очакваме, че и съюзът ще намали процента си. Това се вижда от посочените две таблици (вж. табл. 2 и 3). За по-голяма точност ще посочим процентите на 16 съюза във всеки художествен и публицистичен текст. Избираме само онези съюзи, които намираме във всички изследвани от нас произведения, именно — *а, ако, да, защото, и, или, как, като, когато, който, макар, нито, но, обаче, пък* и *че*. (Понеже лексемите *как, когато* и *който* функционират едновременно като съюзни думи и като местоимения или наречия, затова в изследването се разглеждат на две места — при съюзите и съответно при местоименията и наречието.)

Според съвременните схващания за статистическата структура на лексиката, устойчивите й пластове, които се съсредоточават в началната зона на ранговия списък, не реагират по отношение на разпределението си към индивидуалния стил на автора, темата и композицията на произведението и др.[1] Това твърдение обаче не трябва да се отнася до стила

[1] Л. Н. Засорина. Автоматизация и статистика в лексикографии. Л., 1966, стр. 58.

на жанра на произведението. Както се вижда от статистическите показатели в таблици 2, 3, 5 и 6, трябва да се отбележи, че стилът на публицистичния жанр е по малко раздвижен и динамичен, отколкото стилът на художествения жанр. Глаголът в художественото произведение има по-висок процент, отколкото в публицистичното произведение. Съответно на това процентът на съществителното в публицистиката е много по-висок, отколкото в художественото произведение. Следователно предлогът в публицистиката ще е значително повече (15,4% — вж. таблица 5), отколкото съюзът в белетристиката (11% — вж. таблица 6) и

Таблица 6

Автор и заглавие на произведението	Брой на съюзите	Дължина на извадката	Процент в извадката	
			худож.	публиц.
Ив. Вазов, Под игото	16	20 000	10	
Ив. Вазов, Чичовци	16	20 000	11	
Ел. Пелин, Разкази	16	20 000	10	
Й. Йовков, Старопланински легенди	16	20 000	12	
Й. Йовков, Жетварят	16	20 000	11	
Й. Йовков, Край Места	16	20 000	11	
Д. Димов, Тютюн	16	20 000	11	
А. Каралийчев, Ръж и Приказен свят	16	20 000	10	
М. Марчевски, Остров Тамбукту (авт. реч)	16	20 000	12	
М. Марчевски, Остров Тамбукту (пр. реч)	16	20 000	11	
Г. Караславов, Селкор	16	20 000	11	
З. Стоянов, Записки по бълг. въстания	16	20 000	12	
в. Вечерни новини	16	20 000		9
в. Работническо дело	16	20 000		9
в. Отечествен фронт	16	20 000		9
в. Софийска правда	16	20 000		9
в. Народна трибуна	16	20 000		9
Общ процент	16	20 000	11	9

обратно. В такъв случай може спокойно да се направи изводът, че дори и такива думи като предлозите и съюзите, които съставляват, така да се каже, граматическия речник на всеки текст, реагират към стила на жанра на произведението в количествено отношение. Количественото разпределение на тези две части на речта стои в определено отношение към стила на жанра на произведението. В друго мое изследване[1] се установи, че всяка отделна лексико-граматическа категория има определена честота в стила на различните жанрове произведения. Всеки автор, когато пожелае да създаде произведение от типа на определен жанр, е задължен да се съобразява несъзнателно със статистическите характеристики на жанра. В противен случай той ще излезе вън от границите на определените статистически характеристики, присъщи на жанра на произведението, и ще навлезе в границите на статистическите характеристики на друг жанр. Следователно в нашия случай стилът на художественото произведение и стилът на публицистичното произведение имат спе-

[1] Статистически наблюдения върху стила на българската мемоарна литература от последното десетилетие на миналия век. — Изв. на Института за български език, кн. XIV, 1967, стр. 55.

цифична статистическа структура дори и по отношение на такива думи, каквито са предлозите и съюзите.

Тук трябва да отбележим, че предлозите и съюзите като думи с твърде висока честота принадлежат към оная група думи, които съставляват най-устойчивия пласт на лексиката във всякакъв текст. Тяхното разпределение е независимо от влиянието на темата на произведението. Те обаче реагират към общоезиковия стил, т. е. към стила на жанра на произведението. Нашите статистически показатели, посочени в таблиците 1, 2, 3, 5 и 6, може да ни послужат като критерий за определяне принадлежността на даден текст към художествения или към публицистичния жанр, а едновременно с това ние ги използуваме като важни статистически характеристики на стила на художественото и на публицистичното произведение.

2.2. В този раздел от нашето изследване си поставяме за цел да сравним речниковия състав на текстовете от двата изследвани жанра, за да може да се види още по-ярко различието в статистическата структура на художественото и на публицистичното произведение. Ние вече отбелязахме, че при сравнението на речниците на няколко текста твърде съществено е да се отчита не само наличието на едни и същи речникови единици, а и фактът доколко са еднакви или са различни честотите на тези речникови единици. Затова нашият критерий, с който ще оценяваме различието или подобието в речниците на двата изследвани от нас жанра, ще бъде приликата или разликата в честотите на еднаквите речникови единици. От ранговите списъци, с които тук работим, се вижда, че честотата на едни и същи думи е променлива величина, която варира в определени граници, така че тя не може да се използува като единен количествен признак. Трудностите от подобен род може да се избягнат, ако разположим даден клас думи, например само предлозите или само съюзите от ранговите списъци на текстовете, с които работим, по реда на намаляване на тяхната честота. При това положение се получава нов рангов списък само за предлозите или само за съюзите, използувани в текста. Тогава се казва, че изследваните обекти (предлози или съюзи) са ранжирани по определен белег, в нашия случай изследваните думи са ранжирани по отношение на белега честота в изследваните текстове. Поредният номер, който те са получили в новия списък, показва техния ранг.

Ако имаме два списъка, в които определен клас лексеми са ранжирани по намаляване на тяхната честота, цифрите на ранговете на отделните думи може да ни дадат възможност да измерим доколко речниците на тези два текста си приличат или се различават по отношение на честотите на съставящите ги лексеми. За тази цел ние ще съпоставяме по две ранжирани последователности от думи на определена част на речта, извлечени от ранговите списъци на художествен или на публицистичен текст.

За нуждите на нашето изследване ще се сравнят речниците от думи на различните части на речта от двата жанра текстове по отношение на съществителното, прилагателното, глагола, наречието, местоимението, предлога и съюза въз основа на коефициента на ранговата корелация. Както отбелязахме, ще започнем със съюзите и предлозите, а след това в другите раздели ще продължим с останалите части на речта.

Преди да започнем изследването на езиковия материал по посочените части на речта въз основа на коефициента на ранговата корелация, ще опишем метода за изчисляване на коефициента на ранговата корелация, а едновременно с това ще дадем и съответната езикова интерпретация на прилагането на този начин за изследване на езиковите факти.

Коефициентът на ранговата корелация се означава обикновено с гръцката буква ϱ. Той представлява променлива величина, която може да приеме стойности от -1 до $+1$. Съответно на това съществува положителна и отрицателна рангова корелация.

Ако ранговете на думите от два различни текста са абсолютно еднакви, то разликата между цифрите на ранговите номера на всяка дума в двата текста ще бъде равна на нула. Тогава ранжираните последователности от двата изследвани текста напълно съответстват един на друг, т. е. те са напълно еднакви. В такъв случай ранговият коефициент е равен на $+1$, т. е. между двата сравнявани текста съществува функционална зависимост. Това означава, че когато честотата в единия ред расте, тогава и честотата и на другия ред расте, така че думите и в двата реда получават един и същи рангов номер. Ако обаче ранговият коефициент е равен на -1, тогава между двата текста съществува също функционална зависимост, обаче честотата на думите в единия рангов списък намалява, а в другия рангов списък честотата на съответните думи расте, затова думите в двата списъка получават различни рангови номера точно в обратен ред. Следователно речниците на двата текста имат едни и същи лексеми, обаче честотите им са такива, че те са получили точно обратни номера. Например думата с най-висока честота стои в единия рангов списък на първо място, а в другия списък стои на последно място. Тогава статистическият анализ показва, че речниците на двата изследвани текста са различни.

Когато ранговият коефициент се движи между -1 и 0 или между 0 и $+1$ ($-1 \leqslant \varrho < 0$ или $0 < \varrho \leqslant +1$), тогава се установява, че между двете ранжирани последователности от думи съществува статистическа зависимост. Тази зависимост е толкова по-голяма, колкото ранговият коефициент (ϱ) е по-близък до $+1$ или до -1. Когато този коефициент е по-близък до 0, тогава между двете последователности от думи няма никаква зависимост, т. е. отсъствува каквато и да е рангова корелация между тях.

Когато ранговият коефициент е положителен, т. е. когато той се движи в границите между 0 и $+1$, това показва, че честотата на думите в двата рангови списъка едновременно расте, следователно и номерата на ранговете растат, но не напълно еднакво. В този случай речниците на двата текста до известна степен се изравняват. И колкото ранговият коефициент (ϱ) е по-близък до $+1$, толкова повече ранговите номера на думите в двете ранжирани последователности се изравняват, без да са напълно еднакви, толкова повече речниците на двата текста си приличат.

Когато ранговият коефициент е отрицателен, т. е. когато той се движи между -1 и 0, това показва, че честотите на думите и ранговите им номера в двете ранжирани последователности растат, но точно в противоположни посоки, т. е. ако ранговите номера на думите в едната последователност растат в една посока, то ранговите номера в другата последователност растат в обратната посока. Колкото ранговият

коефициент е по-близък до —1, толкова речниците на двата текста по честотата на думите стават различни. Колкото ранговият коефициент се приближава до 0, толкова между двете ранжирани последователности не съществува никаква зависимост. Следователно, когато сравняваме речниците на два текста по отношение на дадени части на речта, приликата или разликата между тях се измерва не само според наличието на еднаквост на лексемите им, а и по еднаквостта на честотите на еднаквите лексеми, използувани в изследваните текстове. Може лексемите в два текста да са еднакви, обаче ако ранговите номера в ранговите им списъци са напълно различни, спокойно може да се говори, че речниците на двата текста са различни. Колкото ранговият коефициент е по-близък до —1, толкова различията са по-големи.

Коефициентът на ранговата корелация се изчислява по формулата на Спирман[1].

$$\varrho = 1 - \frac{6 \sum_{i=1}^{n} d_i^2}{n^3 - n}.$$

Тук n е числовото значение на най-големия ранг в ранговите списъци на сравняваните текстове, а d_i — разликата между числовото значение на ранговете на дадена дума в двата списъка[2].

Преди да започнем с количествената характеристика на съюзите и на предлозите, ще се спрем в най-общи черти да характеризираме качествената страна на служебните думи — съюзи и предлози.

Известно е, че служебните думи могат да бъдат знаци на понятие, но понятие за отношение между думите в изречението. Затова служебните думи нямат възможност да бъдат членове на изречението. Чрез своите значения те означават признак на отношение между предмет и предмет, явление и явление, ситуация и ситуация. Признакът отношение тук характеризира две или повече неща заедно, но никога не може да ги характеризира поотделно. Значенията на служебните думи се изграждат на чисто граматична, а не на семантична основа. Така например значението на предлозите не се извежда от исторически първоначалните лексикални значения на този клас думи, а от функцията им в речта. Затова те означават синтактични отношения между думите в едно съобщение. Подобно е положението и при съюзите, които означават подобен вид признак — отношение. Съюзите също като предлозите представляват служебни думи, които изпълняват синтактична функция в едно устно или писмено съобщение. Тази функция се състои в това да се съединяват пълнозначните думи в изречението, да се свързват отделните изречения или други синтактични единства помежду си, за да се изразяват най-различни отношения в границите на изречението. Както се вижда, и значенията на съюзите се изграждат на граматична, а не на семантична основа. Тези особености на значенията на предлозите и на съюзите, както

[1] Дж. Удни Юл и М. Дж. Кендэл. Теория статистики. М., 1960, стр. 304, Р. М. Фрумкина. Статистические методы изучения лексики. М., 1964, стр. 63.

[2] Сумата от разликите (d_i) при сравняване на двата рангови списъка е винаги равна на 0.

ще се види по-нататък, дават отражение върху характера на тяхното статистическо разпределение в даден текст. Сега да минем към количествената характеристика на тези два дистрибутивни класа думи.

Тук ще покажем начина на изчисление на коефициента на ранговата корелация само за четири произведения: по две за съюзите и за предлозите между художествен и художествен, между публицистичен и публицистичен и между художествен и публицистичен текст. Това се прави с цел да се установят приликите или разликите между един и същи жанр и между двата различни жанра.

Предложеният начин за сравняване на речниците на два различни текста по отношение на определени части на речта, когато се използува коефициентът на ранговата корелация, на пръв поглед може да породи съмнение в ползата, която ще се получи от неговото прилагане. Може да се направи следното най-просто възражение: „Каква е ползата от прилагането на статистическия анализ, когато и без него всеки човек, изхождайки от своето интуитивно знание, може спокойно да различи художествения от публицистичния текст?". Наистина нашият мозък не прави своите интуитивни пресмятания достатъчно точно, обаче все пак нашите знания за действителността ни дават възможност да имаме приблизително правилна представа за стиловете на различните литературни жанрове. Изработването на тази приблизително правилна представа ние правим въз основа на принципите, залегнали в построяването на сметачната машина. Трябва обаче да се знае, че кората на човешкия мозък прави автоматично приблизителни пресмятания за честотата на отделните езикови елементи. Ние обаче долавяме ясно тези честоти, когато между тях има грубо различие, когато обаче те не са грубо различни, ние не можем да ги различаваме. А научното изследване изисква точност при тяхното разграничаване. В такива случаи нашата ин-

Таблица 7

Съюзи	Подигото	Чичовци	d_i	d_i^2
и	1	1	0	0
да	2	2	0	0
който	3	3	0	0
че	4	7	−3	9
като	5	4	+1	1
но	6	6	0	0
а	7	5	+2	4
как	8	10	−2	4
защото	9	9	0	0
ако	10	11	−1	1
когато	11	8	+3	9
или	12	12	0	0
нито	13	13	0	0
макар	14	16	−2	4
обаче	15	15	0	0
пък	16	14	+2	4

$\Sigma d_i^2 = 36$

$$\varrho = 1 - \frac{6 \cdot 36}{16^3 - 16} = 1 - \frac{216}{4080} = +0{,}95$$

Таблица 8

Съюзи	в. Раб. д.	в. Веч. в.	d_i	d_i^2
и	1	1	0	0
да	2	2	0	0
който	3	3	0	0
че	4	4	0	0
като	5	7	−2	4
но	6	6	0	0
а	7	5	+2	4
когато	8	9	−1	1
защото	9	10	−1	1
ако	10	12	−2	4
или	11	8	+3	9
макар	12	13	−1	1
обаче	13	14	−1	1
как	14	15	−1	1
пък	15	16	−1	1
нито	16	11	+5	25

$\Sigma d_i^2 = 52$

$$\varrho = 1 - \frac{6 \cdot 52}{16^3 - 16} = 1 - \frac{312}{4080} = +0{,}93$$

Таблица 9

Предлози	Под игото	Ед. Пе-ляни Разк.	d_i	d_i^2
на	1	1	0	0
в	2	4	−2	4
от	3	2	+1	1
с	4	3	+1	1
за	5	5	0	0
по	6	6	0	0
из	7	7	0	0
към	8	10	−2	4
до	9	8	+1	1
при	10	15	−5	25
през	11	13	−2	4
пред	12	12	0	0
без	13	14	−1	1
под	14	11	+3	9
над	15	9	+6	36
между	16	18	−2	4
у	17	16	+1	1
против	18	20	−2	4
преди	19	19	0	0
върху	20	17	+3	9

$\Sigma d_i^2 = 104$

$$\varrho = 1 - \frac{6 \cdot 104}{20^3 - 20} = 1 - \frac{624}{7980} = +0{,}94$$

Таблица 10

Предлози	в. Раб. д.	в. Веч. н.	d_i	d_i^2
на	1	1	0	0
в	2	2	0	0
от	3	4	−1	1
с	4	5	−1	1
за	5	3	+2	4
по	6	6	0	0
над	7	11	−4	16
до	8	7	+1	1
към	9	8	+1	1
между	10	14	−4	16
пред	11	12	−1	1
при	12	10	+2	4
през	13	9	+4	16
против	14	18	−4	16
под	15	16	−1	1
без	16	15	+1	1
преди	17	13	+4	16
у	18	19	−1	1
върху	19	17	+2	4
из	20	20	0	0

$\Sigma d_i^2 = 100$

$$\varrho = 1 - \frac{6 \cdot 100}{20^3 - 20} = 1 - \frac{600}{7980} = +0{,}93$$

Таблица 11

Предлози	Под игото	Раб. дело	d_i	d_i^2
на	1	1	0	0
в	2	2	0	0
от	3	3	0	0
с	4	4	0	0
за	5	5	0	0
по	6	6	0	0
из	7	20	−13	169
към	8	9	−1	1
до	9	8	+1	1
при	10	12	−2	4
през	11	13	−2	4
пред	12	11	+1	1
без	13	16	−3	9
под	14	15	−1	1
над	15	7	+8	64
между	16	10	+6	36
у	17	18	−1	1
против	18	14	+4	16
преди	19	17	+2	4
върху	20	19	+1	1

$\Sigma d_i^2 = 312$

$$\varrho = 1 - \frac{6 \cdot 312}{20^3 - 20} = 1 - \frac{1872}{7980} = +0{,}77$$

Таблица 12

Съюзи	Под игото	Вечер. нов.	d_i	d_i^2
и	1	1	0	0
да	2	2	0	0
който	3	3	0	0
че	4	4	0	0
като	5	7	−2	4
но	6	6	0	0
а	7	5	+2	4
как	8	15	−7	49
защото	9	10	−1	1
ако	10	12	−2	4
когато	11	9	+2	4
или	12	8	+4	16
нито	13	11	+2	4
макар	14	13	+1	1
обаче	15	14	+1	1
пък	16	16	0	0

$\Sigma d_i^2 = 88$

$$\varrho = 1 - \frac{6 \cdot 88}{16^3 - 16} = 1 - \frac{512}{4080} = +0{,}87$$

туиция не може да се използува като средство за доказване на известна истина. Ако се направи описание на даден езиков обект въз основа на интуицията, в много случаи едва ли ще можем да извикаме у нашия читател или слушател напълно точно съвпадение на полученото у него знание със знанието, което искаме ние да му съобщим. Лингвистиката, когато използува статистиката, иска по безспорен начин да се докаже, че съществуват различия между стиловете на два текста от различен жанр. Задачата на научното изследване е, като се използуват методи, с помощта на които се формализират нашите интуитивни знания за различните обекти, да се получат напълно точни резултати. Резултатите от тези начини на формализация може и експериментално да се проверят. Тогава при проверката нашите знания напълно еднозначно се предават на други лица и не се допуска при нея никаква двусмисленост.

Като имаме пред вид всичко това, използуването на коефициента на ранговата корелация има своя съдържателен смисъл в това, че ни дава възможност да открием много точно прилики и разлики в лексиката на два различни текста. Този коефициент представлява точна числена оценка за сходството и за различието на речниците в изследваните текстове с оглед към разпределението на думите в тях.

Коефициентът на ранговата корелация ни дава възможност да открием различие в разпределението на честотите и на такива думи като предлозите, съюзите, някои често употребявани глаголи и др., при които нашата интуиция е напълно безпомощна да открие каквото и да е различие, тъй като това е лексика с много висока честота и е необходима при изграждането на тъканта на всякакъв текст. С коефициента на ранговата корелация може да се установи до каква степен е сходно разпределението на различните лексико-граматически категории в сравняваните текстове, а така също и доколко разпределенията им са различни. По този начин с метода на ранговата корелация изследваните текстове може да се разделят на силно корелирани и слабо корелирани двойки текстове. Както ще се види по-нататък, особено високи рангови коефициенти се получават между двойките текстове по отношение на най-често използуваните думи в езика и по този начин много ярко се открояват два йерархически пласта, единият от които съдържа основната (общата) лексика, която е напълно определена, а другият пласт представлява за различните текстове една отворена група от думи, която в зависимост от различните извънезикови фактори постоянно се увеличава или намалява. Лексикографията особено много е заинтересувана от едно такова разграничение, тъй като по-добре ще се види статистическото разпределение на неутралната част от речника на даден текст в двата жанра произведения, а останалата част от лексиката при своето разпределение би дала възможност да се изучат различните тенденции за архаизация на лексиката, стилистичното ѝ разслоение, създаването на нови думи, използуване на специална лексика и т. н.

Задачата тук е чрез коефициента на ранговата корелация да се види до каква степен се корелират ранжираните последователности от предлози и съюзи, извлечени от художествени и от публицистични текстове. След това ще се установят праговете, до които се корелират тези последователности между текстове от един и същи жанр и между двата различни жанра.

За да не удължаваме нашето изложение, ще дадем в отделни таблици ранговите коефициенти, изчислени по посочения в този раздел начин само за няколко от изследваните от нас произведения. Ранговите коефициенти се дават, като сме разделили произведенията в три групи поотделно за предлозите, от една страна, и за съюзите, от друга. В първата група даваме ранговите коефициенти между двойки художествени произведения. Във втората група даваме ранговите коефициенти само между двойки публицистични произведения, а в третата група — ранговите коефициенти между двойки, съставени от художествено и публицистично произведение. Във всяка група посочваме само по 5 рангови коефициента, за да не удължаваме твърде много изложението си. Нашата цел обаче се постига, тъй като приведените резултати ни дават възможност да установим степента на приликата между речниците на произведения от един и същи жанр и степента на различието между речниците между двата различни жанра — художествено и публицистично произведение. Нека да видим ранговите коефициенти най-напред при съюзите, а после — при предлозите.

Таблица 13

Автор и заглавие на произведението	ϱ	Брой на съюзите
Ив. Вазов, Под игото, и Ив. Вазов, Чичовци	+0,95	16
Ив. Вазов, Под игото, и Й. Йовков, Старопл. лег.	+0,90	16
Ив. Вазов, Под игото, и З. Стоянов, Записки	+0,91	16
Й. Йовков, Старопл. лег. и Й. Йовков, Край Места	+0,93	16
З. Стоянов, Записки, и Ив. Вазов, Чичовци	+0,95	16

Таблица 14

Автор и заглавие на произведението	ϱ	Брой на съюзите
в. Работническо дело и в. Вечерни новини	+0,93	16
в. Работническо дело и в. Народна трибуна	+0,96	16
в. Вечерни новини и в. Отечествен фронт	+0,92	16
в. Софийска правда и в. Народна трибуна	+0,97	16
в. Отечествен фронт и в. Народна трибуна	+0,92	16

Таблица 15

Автор и заглавие на произведението	ϱ	Брой на съюзите
Ив. Вазов, Под игото, и в. Вечерни новини	+0,87	16
Й. Йовков, Жетварят, и в. Отечествен фронт	+0,80	16
Ив. Вазов, Под игото, и в. Отечествен фронт	+0,81	16
Ел. Пелин, Разкази, и в. Софийска правда	+0,77	16
Г. Караславов, Селкор, и в. Отечествен фронт	+0,82	16

Таблица 16

Автор и заглавие на произведението	ϱ	Брой на предлозите
Ив. Вазов, Под игото, и Ел. Пелин, Разкази	+0,94	20
Ив. Вазов, Под игото, и Й. Йовков, Старопл. лег.	+0,95	20
Ив. Вазов, Под игото, и Й. Йовков, Жетварят	+0,91	20
Ив. Вазов, Под игото, и З. Стоянов, Записки	+0,91	20
Й. Йовков, Старопл. лег. и Й. Йовков, Край Места	+0,94	20

Таблица 17

Автор и заглавие на произведението	ϱ	Брой на предлозите
в. Работническо дело и в. Вечерни новини	+0,93	20
в. Вечерни новини и в. Отечествен фронт	+0,93	20
в. Вечерни новини и в. Софийска правда	+0,97	20
в. Отечествен фронт и в. Народна трибуна	+0,90	20
в. Софийска правда и в. Народна трибуна	+0,93	20

Таблица 18

Автор и заглавие на произведението	ϱ	Брой на предлозите
Ив. Вазов, Под игото, и в. Работническо дело	+0,77	20
Д. Димов, Тютюн, и в. Работническо дело	+0,77	20
Ел. Пелин, Разкази, и в. Софийска правда	+0,80	20
Ел. Пелин, Разкази, и в. Народна трибуна	+0,80	20
Ел. Пелин, Разкази, и в. Отечествен фронт	+0,73	20

Данните на ранговите коефициенти на съюзите и на предлозите, посочени в табл. 13, 14, 15, 16, 17 и 18, ни дават достатъчно основание да твърдим, че думите от тези две граматически категории са твърде силно корелирани както в художествените, така и в публицистичните произведения. Всички рангови коефициенти са над +0,70. Следователно статистическото разпределение на съюзите и на предлозите е относително приблизително еднакво в двата жанра произведения. Затова статистическите закономерности, установени от Ципф, Есту и Манделброт, остават в сила и при произведения на художествената, и на публицистичната литература на българския език. Високият рангов коефициент при съюзите и при предлозите в художествени и в публицистични произведения ни говори, че тези думи, представящи постоянни елементи на тъканта на всяко съобщение, придават известна устойчивост на лексикалния пласт, който събира в себе си предимно служебните думи на ранговия списък.

Тук обаче ние искаме да обърнем внимание на една важна подробност. От посочените таблици се вижда, че ранговите коефициенти за двойките произведения от един и същи жанр се движат за съюзите между +0,90 и +0,97. Само няколко стотни (от +0,03 до +0,10) не достигат до +1, за да може да се твърди, че речниците по отношение на съюзите или на предлозите във всяка двойка от изследваните произведения от един и същи жанр са напълно еднакви. Въз основа на това спокойно може да се твърди, че съюзите или предлозите се подреждат приблизително еднакво по честота в ранговите списъци на произведения от един и същи жанр.

Сравнението на речниците по отношение на изследваните тук две граматически категории — съюзи и предлози — в двата различни жанра текстове обаче ни говори и за нещо друго.

От същите таблици се вижда, че при сравняване на ранговите коефициенти между художествен и публицистичен текст по отношение на предлозите и на съюзите откриваме известно не голямо, но все пак съществено различие. Тук забелязваме, че ранговите коефициенти при съюзите между двата жанра текстове варират в един интервал от +0,77 до

+0,87, а при предлозите — от +0,73 до +0,80. Въпреки че и тук откриваме висока рангова корелация между речниците на художественото и на публицистичното произведение, все пак тази корелация не е същата като корелацията, каквато получихме между произведения от един и същи жанр. Тук ранговите коефициенти са по-ниски с +0,13—+0,14 стотни, а при предлозите с около +0,17 стотни. Следователно може да се очаква, че речникът на художественото произведение не е напълно еднакъв с речника на публицистичното произведение по отношение на съюзите и на предлозите. Тази разлика ясно говори за някакво не случайно разграничаване на стиловете на художественото и на публицистичното произведение. Тук обаче се поставя въпросът, дали тази разлика между стиловете на двата жанра е не само неслучайна, но е и съществена. За да установим характера на тази разлика, и тук ще използуваме t-критерий на Стюдънт. За тази цел изчисляваме теоретичното и емпиричното значение на този критерий. Резултатите даваме в следната таблица най-напред за съюзите, а след това за предлозите.

Таблица 19

Видове двойки текстове	t	
	теоретично	емпирично
Художествени и публицистични текстове (13—14)	3,36	0,82
Художеств. и художеств.-публицист. текстове (13—15)	3,36	5,93
Публицист. и художеств.-публицист. текстове (14—15)	3,36	6,50

Таблица 20

Видове двойки текстове	t	
	теоретично	емпирично
Художествени и публицистични текстове (16—17)	3,36	0,10
Художеств. и художеств.-публицист. текстове (17—18)	3,36	10,15
Публицист. и художеств.-публицист. текстове (16—18)	3,36	9,28

От всички таблици, в които дадохме коефициента на Спирман (ϱ) за съюзите и за предлозите при двата вида текстове, се вижда, че този коефициент дава висока положителна корелация между двата жанра. Това показва, че текстовете както от художествените произведения, така и от публицистиката не се различават по същество по ранговете на съюзите и на предлозите. Обаче когато се съпоставят стойностите на тези коефициенти, изчислени за двойки от художествени или двойки публицистични произведения, от една страна, с двойки, съставени от художествени и публицистични произведения, от друга страна, се оказва, че коефициентът на ранговите корелации в двата случая варира около различни стойности. За това много ясно говори t-критерий на Стюдънт, изчисленията на теоретичното и на емпиричното значение на който привеждаме в таблица 19 (за съюзите) и в таблица 20 (за предлозите).

От същите таблици се вижда, че емпиричното значение на t-критерий между двойките художествени и двойките публицистични произве-

дения остава в границите на неговото тéоретично значение. От това следва, че разликите между коефициентите на ранговите корелации по отношение на съюзите и на предлозите не са съществени и следователно ранжираните последователности от съюзи и от предлози, извлечени от ранговите списъци на двойки художествени и двойки публицистични текстове, имат почти едни и същи рангови номера на отделните съюзи и предлози.

Когато обаче съпоставим стойностите на този коефициент за двойки от художествени или за двойки от публицистични текстове само по отношение на съюзите и на предлозите, от една страна, и ги съпоставим с двойки, съпоставени от художествени и публицистични произведения по отношение на същите класове думи, от друга страна, ще видим, че емпиричните значения на t-критерий значително превишават неговите теоретични значения. От това следва, че разликите между изследваните двойки текстове по отношение на съюзите или на предлозите не случайно са съществени. Следователно може да се твърди с 99% надеждност на получените резултати, че стилът на художествения текст много ярко се разграничава от стила на публицистичния текст по отношение на ранговете на отделните съюзи и предлози. Ние можем да твърдим със сигурност, че разпределението на съюзите и на предлозите не зависи от темата на произведението, нито от какъвто и да е друг извънезиков фактор. Трябва обаче да се отбележи, че тяхното разпределение, а така също и техните честоти реагират към стила на жанра на текста. Когато един автор пише достатъчно дълъг художествен текст, несъзнателно е задължен да използува по-често едни съюзи и предлози, а когато пише публицистичен текст, той използува по-често други съюзи и предлози. С други думи, един и същи автор строи по различен начин статистическата структура на художествения и на публицистичния текст по отношение на предлозите и на съюзите. За това много добре ни говорят резултатите от изчисленията на коефициента на ранговата корелация, както и проверката, която направихме въз основа на t-критерия на Стюдънт.

От всичко казано дотук следва да се отбележи, че съюзите и предлозите, въпреки че влизат в състава на най-неутралната част на речника на всяко съобщение, дават, макар и не много голяма, но все пак забележима реакция към стила на жанра по отношение на своята честота. Досега всички статистически търсения говорят, че неутралната част на речника не реагира към стила на автора или към темата на произведението. Нашите данни посочват същите резултати, обаче, както се вижда от ранговите коефициенти, се забелязва съществена зависимост от стила на жанра на произведението. Стилът на жанра на художественото произведение оказва влияние върху появата на предлозите и съюзите по един начин, а стилът на жанра на публицистиката — по друг. Следователно стилът на жанра се диференцира много по-ярко от индивидуалния стил на автора. Това се забелязва, както видяхме, дори и при такива думи, каквито са съюзите и предлозите, съставящи най-устойчивият и най-неутралният пласт на речника на даден език.

За да може да се получи по-точна представа за разпределението на съюзите и предлозите в двата изследвани жанра текст, ние си поставяме за задача да характеризираме съвкупностите на различните текстове въз

основа на тези две граматически категории чрез така наречените в статистиката „показатели на колебаемостта или изменчивостта". Тези показатели представляват средните величини, чрез които най-добре може да се покаже каква е еднородността на изследваната съвкупност. Обикновено тези показатели се свеждат до средната аритметична ($\bar{x}$), средното квадратично отклонение (σ) и коефициента на вариацията (v). Най-удобен от тези показатели за установяване на величината на колебаемостта е коефициентът на вариацията, който представлява отношението между средното квадратично отклонение и средната аритметична, изразено в проценти. С други думи, коефициентът на вариацията показва какъв процент от средната аритметична съставлява средното квадратично отклонение. Коефициентът на вариацията се означава със символа v и се изчислява по формулата[1]

$$v = \frac{\sigma \cdot 100}{\bar{x}} \%.$$

Тук v е коефициентът на вариацията, σ — средното квадратично отклонение и $\bar{x}$ — средната аритметична.

Коефициентът на вариацията дава възможност да се измери променливостта на вариантите на даден признак, както и да се установят степените на различие на тази променливост. Той показва кои елементи в една съвкупност са равномерно разпределени и кои не. Заедно с това той може да подскаже на изследвача обстоятелствата, които предизвикват неравномерното разпределение на някои елементи в съвкупността и ония фактори, които влияят за равномерното разпределение на другите.

Средната аритметична величина на един признак в дадена съвкупност показва какво значение на изучавания признак е най-характерно за изследваната съвкупност. Тя обаче не е достатъчна да характеризира тази съвкупност изцяло. Средното квадратично отклонение е величина, която се намира в много тясна връзка със средната аритметична и се изменя паралелно с нея. Именно затова се появява удобството да се използува коефициентът на вариацията като твърде устойчива величина, която посочва много добре разсейването на даден елемент в съвкупността.

За да се установи какво е разсейването на даден признак в цялата съвкупност, т. е. в целия изследван текст, твърде удобен се явява следният начин за изследване. Разпределяме всеки от изследваните текстове на 20 последователни извадки по 1000 словоформи и установяваме честотата например на определена дума, в нашия случай на определен предлог или съюз във всяка извадка. Когато честотата на думата в отделните извадки не дава голямо отклонение от средната честота на същата дума в целия текст, тогава установяваме, че изследваната дума е сравнително равномерно разпределена в съвкупността. Известно е, че когато вариантите на един езиков елемент в различните извадки нямат никакво отклонение от средната аритметична, т. е. те всички са равни помежду си, това означава, че колебаемостта е равна на 0, а коефициентът на вариацията е също равен на 0. В такъв случай съвкупността на изследваната дума в текста е напълно еднородна. В изследваните тек-

[1] Дж. Удни Юл и М. Дж. Кендэл. Цит. съч., стр. 179; П. Ф. Рокицкий. Основы вариационной статистики для биологов. Минск, 1961, стр. 47.

стове ние не можем да намерим такъв случай дори и при служебните думи, каквито са предлозите и съюзите. Все пак обаче служебните думи се разпределят сравнително равномерно в различните текстове.

Както ще се види по-нататък в нашето изследване, при статистическия анализ на езиковите факти коефициентът на вариацията може значително да превиши и 100%. За езиковите факти обаче такова превишаване е напълно възможно явление, което има своя съдържателен смисъл.

Преди да пристъпим към анализа с коефициента на вариацията, трябва да се направи преценка за репрезентативността на извадките от 20 000 словоформи, които тук използуваме, а така също да установим доколко е хомогенна съвкупността, от която сме взели проби, за да се изследват количествата на лексемите от различните части на речта.

Известно е в статистиката, че понятието „репрезентативност" се използува, когато се работи с количествено ограничени генерални съвкупности, а съвкупността „лексиката на художествените и на публицистичните произведения на български език" представлява безкрайна съвкупност, при която понятието „репрезентативност" много трудно, пък дори е невъзможно да се осмисли. Затова хомогенността на съвкупността, от която сме взели проби за анализ, представлява интерес за нас.

Приема се, че една съвкупност е еднородна (хомогенна), когато разпределението на съответните изрази, които се изследват, е нормално само по отношение на тях.

При статистическия анализ винаги се работи с две независими променливи величини — средна аритметична ($\bar{x}$) и средно квадратично отклонение (σ). Особено чрез последната величина винаги се дава добре обоснована прогноза за колебаемостта на средната аритметична в другите извадки от същата генерална съвкупност.

От формулата на коефициента на вариацията се вижда, че се работи с тези две независими променливи величини. Именно затова този коефициент е показател за репрезентативността на извадките и за научната обоснованост на получените резултати. Смята се, че разпределението на дадена лексема е нормално, ако нормираното отклонение (t)[1] се колебае в границите на $\pm 3\sigma$. Всичко това показва, че когато някоя от изследваните лексеми има V = 33% в каквато и да е извадка от 20 000 словоформи, взета от някое художествено или публицистично произведение, тя има нормално разпределение, и тогава със сигурност от 99% може да се твърди, че 99, 7% от всичките му варианти се намират в границите на $\pm 3\sigma$, т. е. 3σ от ляво на средната аритметична и 3σ от дясно на средната аритметична. Следователно, ако коефициентът на вариацията е 33% за дадена лексема, това показва, че извадката от 20 000 словоформи е репрезентативна. Там, където този коефициент надвишава 33%, извад-

[1] Нормираното отклонение (t) представлява от себе си отклонението на един или друг вариант от средната аритметична, изразено в σ, т. е. $t = \frac{x_i - \bar{x}}{\sigma}$, откъдето $x_i - \bar{x} = t\,\sigma$. При нормираното разпределение значението на t се колебае в границите примерно на $\pm 3\sigma$. Като се знае вариационната крива на разпределението на един или на друг вариант, се предполага, че разпределението се явява нормално в границите на $\pm 1\sigma$, на $\pm 2\sigma$, на $\pm 3\sigma$. Така например в границите на $\pm 1\sigma$ се намират 68,3% от всички варианти на даден ред, в границите на $\pm 2\sigma$ — 95,5% и в границите на $\pm 3\sigma$ — 99,7% от всички варианти.

ката не е репрезентативна и тя трябва или да се увеличи, или да се избегнат причините, които нарушават характера на нормалното разпределение. В развитието на нашето изследване такива случаи ще се срещнат и именно там ще се дадат съответните обяснения.

Тук най-напред ще се спрем на разпределението на съюзите и на предлозите в изследваните от нас текстове, като вземем онези съюзи и предлози, чиято честота в текст от 20 000 словоформи е най-висока. Спираме се само на три от най-често срещаните съюзи, за да не удължаваме изложението си.

Съюзите *и, да* и *но* имат най-висока честота в сравнение с честотата на всички останали съюзи в български език. Това са ония служебни думи, без които не може да се изгради каквото и да е съобщение. Те са основните спойващи елементи при изграждане на всеки текст. Затова тяхното разпределение в текста ние приемаме за равномерно, а вариантите им имат съвсем малко отклонение в различните извадки от средната аритметична. Тук привеждаме данните за коефициента на вариацията само за три съюза, използувани в 9 произведения от двата жанра.

Таблица 21

Съюзи	Автор и заглавие на произведението	V
и	Ив. Вазов, Под игото	15%
да	—„— —„—	25%
но	—„— —„—	32%
и	Йор. Йовков, Жетварят	17%
да	—„— —„—	33%
но	—„— —„—	33%
и	—„— Старопланински легенди	11%
да	—„— —„—	31%
но	—„— —„—	33%
и	Г. Караславов, Селкор	14%
да	—„— —„—	32%
но	—„— —„—	32%
и	Д. Димов, Тютюн (авторска реч)	10%
да	—„— —„— —„—	28%
но	—„— —„— —„—	31%
и	М. Марчевски, Остров Тамбукту (пряка реч)	25%
да	—„— —„— —„—	23%
но	—„— —„— —„—	33%
и	в. Работническо дело	28%
да	—„—	19%
но	—„—	33%
и	в. Вечерни новини	29%
да	—„—	28%
но	—„—	33%

В таблица 21 са дадени резултатите от изчисленията на коефициента на вариацията за трите най-често използувани съюза в български език (*и, да, но*).

Тук ще характеризираме всяка съвкупност, т. е. всеки текст откъм неговата еднородност или нееднородност, с оглед на разпределението на един неин признак, който в нашия случай представлява един от трите съюза.

Характеристиката ни за всеки текст ще започне с оглед към разпределението на съюза *и*.

Известно е, че най-често срещаната дума в българския език е съюзът *и*[1]. Ние вече отбелязахме, че и такива думи, каквито са съюзите, влизащи в най устойчивия пласт на лексиката на езика, реагират към стила на жанра на произведението. Следователно и при разпределението на съюза *и* в какъвто и да е текст трябва да се очаква някаква реакция към стила на жанра на текста. Във връзка с това искаме да обърнем внимание на едно наблюдение, направено по пътя на статистиката: „Опитите показаха, че всеки говорещ български език в разговорна реч (ако говори дълго), употребява най-често съюза „да". Ако пише сам дълъг текст, ще употреби най-често предлога „на". Ако пише литературен текст — съюза „и"[2].

Данните за коефициента на вариацията на съюза *и*, посочени в таблица 21, подкрепят извода на горното наблюдение и ни позволяват да направим следните заключения за разпределението на изследвания съюз в различните текстове.

Съюзът *и* в произведенията „Под игото" от Ив. Вазов, „Жетварят" и „Старопланински легенди" от Й. Йовков, „Селкор" от Г. Караславов и „Тютюн" (само авторската реч) от Дим. Димов е най-често употребяваната дума. Той стои на първо място в техните рангови списъци. Неговата честота е изчислена върху една извадка от 20 000 словоформи, в текст, взет от горните произведения. В тези текстове не е разграничавана авторската от пряката реч на героите с изключение на романа „Тютюн", от който извадката е взета само от авторската реч. Тъй като това са текстове от произведения на художествената литература, в съгласие с цитираното наблюдение съюзът *и* е най-често срещаната дума.

От същата таблица се вижда, че в художествения текст на цитираните преди малко произведения коефициентът на вариацията се движи в интервала от 10 до 17% („Под игото" — V = 15%; „Жетварят" — V = 17%; „Старопланински легенди" — V = 11%; „Селкор" — V = 14%; „Тютюн" — V = 10%).

При изчисляване на коефициента на вариацията на този съюз във всеки текст се забелязва едно сравнително не много голямо отклонение на вариантите на съюза в различните извадки от неговата средна честота. Именно затова и коефициентът на вариацията е твърде нисък. За нас този факт е твърде показателен и ние го вземаме като критерий за установяване на равномерното разпределение на думите в текста. Посочения интервал, в който се движи коефициентът на вариацията на съюза *и*, понататък ще сравним с интервалите на другите съюзи, за да може още по-точно да определим параметрите на ония думи с висока честота, които

---

[1] Най-често срещаната дума в български език е съюзът *и*. Например в творчеството на Христо Ботев съюзът *и* има най-висока честота (12927), като са изследвани всичките му поетични и прозаични произведения като една генерална съвкупност, вж. Ст. Божков и З. Генадиева. Речник на езика на Христо Ботев. С., 1960. Във всички рангови списъци на художествени произведения, изработени от студенти по българска филология в Софийския университет, с които работим тук, съюзът *и* стои на първо място по честотата във всички художествени произведения.

[2] М. Янакиев. Имат ли пресечни точки математиката и лингвистиката? — Народна младеж, бр. 133 от 8. VI. 1967 г.

представляват най-устойчивият пласт на лексиката във всеки текст от художествената литература.

Отбелязва се, че в посочените преди малко художествени текстове авторската реч не е отделена от пряката реч на героите с изключение на текста, взет от романа „Тютюн", където честотата на думите е изчислена върху извадка само на авторска реч. Коефициентът на вариацията, както се вижда в текста на романа „Тютюн", не дава много голямо отклонение от същия коефициент в другите текстове. От това следва да отбележим, че съюзът *и* в какъвто и да е художествен текст има равномерно разпределение. Интервалът, в който се движи коефициентът на неговата вариация, е от 10 до 17%.

Нека да видим какво е разпределението на същия съюз в разговорната реч.

Както отбелязахме, в разговорната реч най-често използуваната дума е съюзът *да*, а съюзът *и* обикновено стои на второ място в ранговия списък.

Установено е, че най-лесно се възприемат от човека ония изрази, които много често се използуват в обикновен непринуден разговор. Разговорната реч се характеризира обикновено като по-жива, по-раздвижена, по-динамична. Това впечатление се получава от обстоятелството, че разговорната реч се отличава с по-голяма глаголност от каквато и да е друга реч. В български език глаголните форми се срещат много по-често в разговорната реч. Съюзът *да* означава такива синтактически отношения, които се намират между глаголните форми. Именно затова той значително увеличава честотата си и стои на първо място в ранговия списък на текст от разговорната реч. Нас обаче в момента ни интересува разпределението на съюза *и*. За съюза *да* ще говорим по-нататък.

От таблица 21 се вижда, че съюзът *и* в извадката от 20 000, взета от романа „Остров Тамбукту" на М. Марчевски, има средна честота 32 появи и коефициента на вариацията — 25%. Трябва да се отбележи, че честотата на всички думи в романа на М. Марчевски е изчислена само въз основа на диалога. Следователно разпределението на съюза *и* в разговорната реч трябва да се очаква да бъде малко по-различно от разпределението му в художествен текст. Това личи от обстоятелството, че сега коефициентът на вариацията е малко по-висок. Въпреки това обаче разликата не е толкова голяма, затова и при разговорната реч разпределението на същия съюз причисляваме към равномерното разпределение.

Въз основа на получения коефициент на съюза *и* в разговорната реч ние разширяваме интервала на равномерното разпределение от 10 до 17% на 10 до 25%.

По-нататък да видим какво е разпределението на същия съюз в извадки от публицистичен текст.

Вече се отбелязва, че когато човек пише достатъчно дълъг текст върху някакъв научен или обществен въпрос, най-често употребяваната дума в текста му е предлогът *на*, а съюзът *и* и тук стои на второ място. Такъв текст се отличава с по-голяма субстантивност и обстоятелственост. Тук изразите са твърде отежнени и при това положение естествено се увеличават появите на предлога *на*. Съюзът *и* обаче, въпреки че стои на второ място, все пак има достатъчно висока честота.

От същата таблица се вижда, че в публицистичен текст коефициентът на вариацията на съюза *и* се движи от 21 до 29%. В таблицата са посочени данните от текстове, взети от вестниците „Работническо дело", Отечествен фронт" и „Вечерни новини". Ние имахме възможност да наблюдаваме коефициента на вариацията и в други публицистични текстове, в които този интервал стига и до 30% при съюза *и*. Следователно разпределението на съюза *и* в публицистични текстове може да се характеризира пак като равномерно.

Въз основа на резултатите от изчисленията на коефициента на вариацията на съюза *и* в публицистични текстове намираме за уместно да разширим още повече интервала, в който се движи този коефициент за равномерното разпределение от 10 до 25% на 10 до 30%.

Да видим сега какво е разпределението на съюза *да* в изследваните от нас текстове.

Както отбелязахме, съюзът *да* е вторият съюз по своята честа употреба след съюза *и* в съвременния български език. Ако обаче се проследи честотата му в различните жанрове текстове, ще се види, че в разговорната реч той е най-честата дума.

От таблица 21 се вижда, че коефициентът на вариацията при съюза *да* в художествен текст се движи в интервала от 25 до 33%; в разговорната реч коефициентът на вариацията е 23%, а в публицистиката се движи от 24 до 28%.

Както се вижда, ярко диференциране на интервалите на съюза *да* в различните жанрове текст не може да се забележи. Ясно е едно, че и в трите вида текстове коефициентът на вариацията се движи в интервала от 19 до 33%. От данните, които получихме при наблюдението на другите изследвани от нас текстове, този интервал трябва да се разшири от 15 до 33%.

И тук, както и при съюза *и*, във всеки текст се забелязва сравнително не голямо отклонение на вариантите на съюза *да* в различните извадки от неговата средна честота. Именно затова въз основа на коефициента на вариацията все още може да се твърди, че равномерното разпределение запазва своя характер.

Като имаме пред вид интервала, в който се движи коефициентът на вариацията за равномерно разпределение при съюза *и* и при съюза *да*, той трябва да се разшири от 10 до 33%.

Да видим най-сетне какво е положението и при третия от най-честите съюзи в български език — съюза *но*.

Както се вижда от таблица 21, коефициентът на вариацията на съюза *но* в художествен и в публицистичен текст се движи в интервала от 31 до 33%. В другите текстове, с които работим в настоящото изследване, интервалът, в който се движи коефициентът на вариацията, остава в същите граници.

Анализирайки характера на отклонението на вариантите на съюза *но* в различните извадки във всички текстове от неговата средна аритметична, не може да се открие някаква съществена разлика от отклонението при съюзите *и* и *да*. Именно затова ние намираме за уместно въз основа на данните, получени от разгледаните досега съюзи, да определим границите на интервала за равномерното разпределение. Всички съюзи, пък и всички думи, чийто коефициент на вариацията се движи в интер-

вала от 10 до 33%, имат нормално разпределение и равномерно се разпределят в различните части на текста.

Трябва да отбележим, че въз основа на коефициента на вариацията при разгледаните три съюза в съвременния български език, диференцирането на интервала, в който се движи този коефициент за художествения и за публицистичния текст, не е ярко.

От всичко казано досега може да се каже, че съюзите представляват такъв дистрибутивен клас, който в по-голямата си част се намира в началото на ранговия списък на лексиката във всеки текст и влизат в състава на най-устойчивия й пласт. Тук трябва да причислим всички съюзи в българския език, чиято средна аритметична в текст от 20 извадки по 1000 словоформи е единица или е по-висока от единица, и тяхното разпределение както в художествения текст, така и при публицистичния текст е равномерно. Всички останали съюзи, чиято средна честота е по-малка от единица, спадат към по-редките думи в езика; те са стилистично оцветени и разпределението им е неравномерно в текста, тъй като тяхната неравномерност се свързва с някои стилистични предпочитания на автора. Тук спадат съюзите като *ала, ама, ами, па, пък, та* и др.

Сега да видим какво е положението при предлозите в разглежданите текстове по отношение на коефициента на вариацията. Даваме резултатите на най-често срещаните предлози в съвременния български език.

Таблица 22

Предлози	Автор и заглавие на произведението	V
на	Ив. Вазов, Под игото	26%
в	—„— —„—	26%
от	—„— —„—	33%
до	—„— —„—	33%
на	Й. Йовков, Жетварят	33%
в	—„— —„—	27%
от	—„— —„—	31%
до	—„— —„—	30%
на	Г. Караславов, Селкор	33%
в	—„— —„—	31%
от	—„— —„—	28%
до	—„— —„—	33%
на	Д. Димов, Тютюн (авторска реч)	22%
в	—„— —„— —„—	20%
от	—„— —„— —„—	24%
до	—„— —„— —„—	33%
на	М. Марчевски, Остров Тамбукту (пряка реч)	21%
в	—„— —„— —„—	25%
от	—„— —„— —„—	33%
до	—„— —„— —„—	33%
на	в. Работническо дело	33%
в	—„—	26%
от	—„—	26%
до	—„—	33%
на	в. Отечествен фронт	23%
в	—„—	24%
от	—„—	30%
до	—„—	33%
на	в. Вечерни новини	31%
в	—„—	21%
от	—„—	23%
до	—„—	33%

В таблица 22 са посочени резултатите от изчисленията на коефициента на вариацията само за предлозите *на, в, от* и *до* в 8 текста (5 от художествената литература и 3 от публицистиката).

Коефициентът на вариацията при тези предлози в текстове от художествената литература варира от 20 до 33%. В разговорната реч, както се вижда от таблица 22, този коефициент варира от 21 до 33%, в публицистичния текст също от 21 до 33%.

Някаква забележима диференциация на интервалите на коефициентите на вариацията в двата жанра текстове не може да се забележи, защото те се застъпват. Следователно може да се направи изводът, че предлозите, чиято средна честота, изчислена върху 20 извадки по 1000 словоформи, е повече от единица или е равна на единица, а коефициентът на вариацията им се движи от 20 до 33%, принадлежат към неутралната лексика и представляват онзи устойчив пласт на лексиката, без който не може да се изгради каквото и да е съобщение на български език.

Във връзка с казаното за съюзите и за предлозите се установи, че всички съюзи и предлози, които не са стилистически оцветени и чиято средна честота в 20 извадки по 1000 словоформи е равна на единица или е по-голяма от единица, а коефициентът на вариацията им се движи в интервала от 10 до 33%, принадлежат към устойчивия пласт на лексиката във всеки текст, който обикновено се намира в началото на ранговия списък. Тук се събират думите, които съставляват предимно граматическият речник, т. е. предимно служебните думи. Това е лексика, чийто коефициент на вариацията говори за едно равномерно разпределение във всички части на текста.

И така лексиката на различните видове текстове въз основа на статистическия анализ, като се има пред вид коефициентът на вариацията, се разпределят йерархически на няколко групи. Първата група се състои от неутрална лексика, чието статистическо разпределение е равномерно, т. е. от статистическа гледна точка то принадлежи към нормалното разпределение. Тук се намират по-голямата част от съюзите и предлозите, чиято честота е единица или е по-голяма от единица.

2.3. Сега да пристъпим към анализа на пълнозначните части на речта.

Статистическият анализ в друго наше изследване[1] ни даде възможност да установим, че в количественото изменение на частите на речта се откриват два основни центъра — съществително и глагол, които се намират в отрицателна корелация помежду си. Тази основна корелация регулира количественото отношение на всички останали части на речта в различните жанрове текстове. Това е възможно поради факта, че глаголът стои в отрицателна корелация с всички части на речта, с които съществителното е в положителна корелация.

Тук най-напред ще пристъпим към изследване на съществителното, като една от най-важните лексико-граматически категории на езика.

От първите три таблици, които привеждаме в началото на нашето изследване, се вижда, че съществителното покрива всички словоформи на художествените текстове, с които тук работим, с 24%, а в публици-

[1] Статистически наблюдения върху стила на българската мемоарна литература от последното десетилетие на миналия век. — Изв. на Института за български език, кн. XIV, 1967.

стичните текстове с 34%. Този факт ни кара да мислим, че публицистичният текст е наситен с повече съществителни, отколкото художественият текст. Следователно речниците на двата изследвани жанрове текст трябва да се различават и по отношение на количественото разпределение на ония съществителни, които са общи както за художествения, така и за публицистичния текст. Това наше предварително заключение, както ще се види по-нататък, ще се потвърди от статистическото наблюдение.

Съпоставянето на ранговите списъци на съществителните в две ранжирани последователности въз основа на коефициента на ранговата корелация не дава сигурни резултати. Това се дължи на обстоятелството, че не може да се подбере една и съща група съществителни в няколко различни текста. От нашето изследване се вижда, че предлозите и съюзите се използуват като градивен материал в каквото и да е съобщение, затова съпоставянето на ранжираните последователности на базата на коефициента на ранговата корелация става възможно. Съществителните обаче са такъв дистрибутивен клас лексеми, голямата част от които стоят най-близко до темата на съобщението. Тяхната поява, както и честотата им, твърде много зависи от нея. Ето защо трудно може да се направи едно сравнение на речниците от съществителни, извлечени от текстовете, въз основа на коефициента на ранговата корелация.

При статистическия анализ на съществителните, както предлага А. Н. Засорина[1], е необходимо да се намери нова методика, която да даде възможност да се получат нови статистически характеристики за стила на художествения и на публицистичния текст по отношение на съществителните. Във връзка с това същата авторка предлага да се разработи и уточни идеята на П. Гиро[2] за така наречените от него „думитеми“ или „тематични думи“.

Както отбелязва П. Гиро, тематичните думи са характерни за дадено произведение. Те са необходими да организират основния смисъл на произведението, да разкрият неговата тема. Известно е, че класът на съществителните е твърде отдалечен от класовете на служебните думи, които съставляват така наречения граматически речник на текста. Разпределението на по-голямата част от съществителните е в тясна зависимост от темата на съобщението, затова както тяхната честота, така и тяхната концентрация в различните части на текста значително се различава от честотата и концентрацията на служебните думи.

Идеята на П. Гиро за тематичните думи е твърде перспективна, въпреки че у него тя не е намерила ни конкретно, нито ясно формализирано разрешение.

В този раздел ние си поставяме за задача да потърсим чрез статистическия анализ начин, който да ни позволи да видим какво е статистическото разпределение на съществителните в художествения и в публицистичния текст, а така също и начин да се отделят тематичните съществителни в тези текстове, както и да се види тяхната концентрация в различните им части.

Известно е, че езикът представлява една система от сигнали. Лексиката на всяко устно или писмено съобщение представлява от своя страна

---

[1] Вж. цит. съч., стр. 70.
[2] P. Guiraud. Цит. съч., стр. 62.

също система. Системата на лексиката на всеки текст представлява една съвкупност на вариращи единици. Измененията в честотите на тези единици, както и тяхната концентрация в различните части на текста, зависи, както казахме, от различни фактори.

Както ще се види по-нататък, статистическото разпределение на съществителните в по-голямата си част зависи от темата на съобщението, един от най-важните извънезикови фактори.

Известно е, че съществителното служи най-напред за *название на предметите* в тесен смисъл на думата (*човек, къща, планина, море* и др.). Дори онези съществителни, които означават признаци, като напр. *действия* (*борба, игра, вървеж, движение* и др.), *качества* (*червенина, ширина, височина, топлота* и др.), *отношения* (*прилика, причина, следствие, разлика* и др.) и *количества* (*единица, двойка, стотица, милион* и др.), по силата на езиковите закони граматически са оформени също като съществителните, означаващи названия на предметите. Затова и тези съществителни функционират по същия начин в изречението като тях.

Съществителното изобщо в своята номинативна функция се представя като най-точния езиков знак на понятието в неговия най-чист вид от гледището на логиката. С други думи, лексикалното значение на което и да е съществително се покрива напълно със съдържанието на понятието. Именно затова съществителните имена се явяват най-важните носители на основната съдържателна информация в текста и тяхната поява в речта в по-голямата част от случаите зависи от темата на съобщението. Тази особеност на лексикалните им значения се отразява твърде съществено върху статистическото им разпределение в речта.

В предишния раздел се отбеляза, че количественото разпределение на служебните думи — предлози и съюзи — е равномерно във всякакъв текст. Разпределението на тези думи, както се установи, е в тясна зависимост от стила на жанра на произведението. Количественото разпределение на съществителните обаче, които се явяват носители на основната информация на произведението, зависи в голяма степен от темата на съобщението.

Темата на едно произведение представлява кръг от жизнени явления, които са взети от действителността и са осветлени от писателя в изложението му. В произведение с широк епически план може да се определи най-общата тема, която обхваща целия жизнен материал. Покрай общата тема писателят може да разгъне и други по-малки, помощни теми, които заедно с основната тема съставляват тематиката на произведението.

Всяка тема в зависимост от жанра на произведението определя и подбора на оная лексика, която трябва да носи основната съдържателна информация на произведението. От друга страна, при изграждане на езиковата тъкан на произведението авторът привлича и такива съществителни, които означават най-обикновени ситуации от живота на хората и се използуват в най-различни текстове.

Нашата цел е да намерим чрез статистическия анализ начин за отделяне на онния съществителни, означаващи най-обикновени ситуации от живота на хората, от една страна, от онния съществителни, които са тясно

свързани с темата на произведението, или, както възприехме да ги наричаме, „тематични съществителни".

Съществителните и особено една не малка част от всички използувани съществителни в произведението са много тясно свързани с темата. Всеки писател, като разгръща темата на произведението си, подбира някои съществителни, с които той най-добре ще я изясни и ще я развие. По този начин съществителните, свързани с темата, се появяват по причини, които трябва да търсим в оня откъс от действителността, който е избран от писателя за сюжет на произведението. В своето произведение авторът е задължен да даде и описания на обстановката, сред която протичат основните събития. Необходимо е също така да се характеризират героите, да се направят известни оценки на автора за някои неща и т. н. Всичко това принуждава разказвача да използува такива съществителни, които означават най-обикновените ситуации от нашия живот твърде равномерно, а на други места, като разгъва същността на темата си, по-често да извиква появата на тематичните съществителни. Така тези съществителни се разсейват неравномерно из произведението и се концентрират само в някои от неговите части. Следователно тук трябва да се приложи такава методика, която да ни даде възможност да отделим общата лексика по отношение на съществителните от ония съществителни, които са специфични за произведението. В това отношение достатъчно надеждни числени оценки може да получим, ако използуваме и тук коефициента на вариацията.

Известно е, че честотата на отделните думи и разпределението им в различните части на текста се представят като самостойни величини, независимо една от друга. Именно затова коефициентът на вариацията ще ни бъде твърде полезен. Възможностите на този коефициент се описаха вече (вж. раздел 2.2), тук ще отбележим пак, че като установим равномерността и неравномерността в разпределението на отделните съществителни, ще може много по-конкретно за всяко съществително да се отбележи дали принадлежи към общата лексика на текста или принадлежи към специфичната за произведението и по-точно за неговата тема лексика. Ето защо коефициентът на вариацията е много удобен като твърде устойчива величина, която посочва какво е разсейването на даден елемент в съвкупност. Във връзка със специфичността на тази наша задача и с възможностите на коефициента на вариацията нека да дадем един пример, за да бъдем по-ясни.

Две овощни градини имат еднакъв брой ябълкови дървета. Да предположим, че двете градини дават еднакво количество плодове. В едната градина обаче количеството плод, който се получава от всяко дърво, се отклонява твърде съществено от средната аритметична, така че едни дървета дават много плодове, други — съвсем малко, а трети — никак. Да предположим, че някои от дърветата са изсъхнали.

Другата градина представлява една еднородна съвкупност. Дърветата са от един и същи сорт и всичките са напълно здрави. Те дават приблизително еднакво количество плод, така че това количество дава съвсем малко отклонение от средната аритметична.

Аналогичен пример намираме и в изследваните от нас текстове по отношение на съществителните. Всеки текст, който има 20 000 словоформи, разделяме на 20 последователни извадки от по 1000 словоформи.

Като проследим честотата и разпределението на няколко отделни съществителни във всичките 20 извадки, ще видим, че при едни от съществителните в различните извадки намираме приблизително близки честоти на поява, а при други честотата им варира с едно твърде голямо отклонение от средната аритметична. Дори в някои извадки изследваните съществителни напълно отсъствуват. Това показва, че изследваният текст по отношение на първата група съществителни представлява една сравнително по-еднородна съвкупност, тъй като тези съществителни са разпределени сравнително равномерно, докато съществителните от втората група, т. е. тематичните съществителни, се разпределят съвсем неравномерно в същите извадки.

Трябва да отбележим, че при съществителните, които имат много ниска честота и средната им аритметична е под 1, коефициентът на вариацията не дава надежден резултат[1], тъй като те не се появяват във всяка от извадките от 1000 словоформи. Затова онния съществителни, чиято честота е по-ниска от 20 появи в целия текст от 20 000 словоформи, с каквито работим в настоящото изследване, ще изключим от изследването си. Тези съществителни може да ни говорят за богатството и разнообразието на речника на произведението, т. е. те са използувани само да засилят емоционалния ефект на изложението, да му придадат колорита на описваната обстановка, да загатнат за епохата, от която са взети събитията и героите и т. н. Със същината на темата на произведението обаче те не са свързани.

И така нашето внимание ще се насочи към онния съществителни, чиято средна аритметична, изчислена върху честотите на дадено съществително в двадесетте извадки, е единица или е по-голяма от единица. От всички художествени и публицистични текстове ние сме извадили всички съществителни с такава честота. След това на всички тези съществителни изчислихме коефициента на вариацията. Въз основа на този коефициент съществителните от всеки художествен или публицистичен текст се разделят на две групи. При съществителните от първата група коефициентът на вариацията се движи в интервала от 24 до 33%. При съществителните от втората група същият коефициент се движи от 100% нагоре, дори при някои съществителни този коефициент значително надвишава 100%. Преди да дадем нашата интерпретация върху статистическото разпределение на съществителните от двете групи, ще приведем в следващите две таблици само за някои от съществителните резултатите от изчисленията на коефициента на вариацията.

Някои съществителни от таблици 23 и 24 имат една и съща средна честота, обаче коефициентът на вариацията при думите от първата група е от 29 до 33%, а при съществителните от втората група този коефициент се покачва значително над 100%. Какво говори този факт?

Във всеки текст се намират съществителни, чиито появи са приблизително еднакви на брой, обаче коефициентът на вариацията при едни от тях е под 33%, а при другите този процент се повишава и минава значително над 100%. Това означава, че съществителните в първата таблица са разпределени сравнително равномерно в различните части на текстовете, а съществителните от втората таблица се концентрират само

[1] Дж. Эдни Юл и М. Дж. Кендэл. Цит. съч., стр. 179.

Таблица 23

Съществителни	Автор и заглавие на произведението	V
миг	Ив. Вазов, Под игото	33%
град	—„— —„—	30%
лице	—„— —„—	33%
човек	—„— —„—	33%
време	—„— —„—	33%
човек	Й. Йовков, Жетварят	33%
време	—„— —„—	24%
хора	—„— —„—	32%
ръка	—„— —„—	31%
човек	Г. Караславов, Селкор	33%
работа	—„— —„—	31%
време	—„— —„—	32%
година	—„— —„—	29%
година	в. Работническо дело	32%
време	—„—	33%
град	—„—	30%
година	в. Отечествен фронт	32%
време	—„—	31%
град	—„—	33%
година	в. Вечерни новини	30%
време	—„—	31%
град	—„—	33%

в отделни части на същите текстове. Изобщо честотата на съществителните от втората група в различните извадки от по 1000 словоформи има значително отклонение от средната им честота. Следователно коефициентът на вариацията ни дава възможност да съдим за степента на равномерността и неравномерността в разпределението на различните съществителни в отделните извадки от изследваните текстове. Така например се забелязва, че съществителните от първата група се появяват почти във всяка от двадесетте извадки, и то с почти близки честоти. При тях разликата между честотите им в различните извадки и средната им честота не е така съществена, както при съществителните от втората група. Както се вижда от таблица 23, всички съществителни, посочени в нея, означават най-обикновените ситуации и предмети от живота на хората. Следователно това са съществителни, които са необходими при изграждането на всякакви текстове. Затова и тяхното разпределение е равномерно в различните части на текстовете. Въз основа на този факт трябва да съдим, че това са съществителни, които не са тясно свързани с темата на съобщението, и ако се вземе един достатъчно дълъг текст, значително по-голям от този, с който работим, че видим, че те ще се появяват още по-често и по-равномерно в различните му части. Следователно от гледище на статистическия анализ съществителни, чийто коефициент на вариацията варира приблизително до 33%, имат равномерно разпределение. Това означава, че върху разпределението им не влияе темата на произведението. И така трябва да се отбележи, че изобщо думи с коефициент на вариацията до 33% представляват лексика, необходима за изграждането на основната тъкан на текста, която няма някакво по-особено отношение към темата на съобщението. Това е лексика, нетипична

Таблица 24

Съществителни	Автор и заглавие на произведението	
въстание	Ив. Вазов, Под игото	140%
балкан	„ „	140%
планина	„ „	140%
кръв	„ „	170%
куршум	„ „	240%
доктор (Соколов)	„ „	193%
воденица	„ „	200%
смърт	„ „	170%
страх	„ „	140%
знаме	„ „	170%
глава	„ „	140%
дружество	Й. Йовков, Жетварят	150%
ковач	„ „	200%
икона	„ „	185%
майстор	„ „	140%
картина	„ „	200%
дядо (поп)	„ „	125%
поп	„ „	170%
събрание	Г. Караславов, Селкор	200%
съвет	„ „	170%
страна	„ „	105%
сила	„ „	120%
район	„ „	110%
развитие	„ „	170%
партия	„ „	170%
вестник	„ „	165%
въпрос	„ „	170%
кореспондент	„ „	140%
комитет	„ „	170%
завод	„ „	140%
организация	„ „	120%
министър	„ „	155%
правителство	„ „	140%
отношение	„ „	140%
фронт	„ „	155%
народ	„ „	110%
народ	в. Работническо дело	107%
съюз	„	103%
комитет	„	130%
партия	„	160%
република	„	200%
фашизъм	„	120%
народ	в. Отечествен фронт	120%
съюз	„	200%
комитет	„	170%
фронт	„	165%
страна	„	110%
сила	„	220%
новина	„	370%
въпрос	„	165%
партия	„	120%

за различните текстове. Нея трябва да причислим към общата лексика на всяко съобщение, направено на български език.

Какво представляват съществителните от втората група, дадени в таблица 24?

Както се вижда, всички съществителни имат коефициент на вариацията над 33%, дори този коефициент значително надвишава 100%. Статистическото наблюдение ни дава следната интересна особеност. В първите няколко извадки от 1000 словоформи всяко едно от изследваните съществителни, дадени в таблица 24, се появява с една сравнително голяма честота. В следващите извадки то престава да се появява. По-нататък то отново се появява, пак загасва, пак се появява и т. н., така че изследваното съществително се концентрира само в някои части на текста. Това неравномерно появяване води до значително повишаване на коефициента на вариацията. Прави впечатление, че тук се намират съществителни, чиято средна честота е една и съща с честотата на някои съществителни от таблица 23 (например съществителните от таблица 23 имат следната честота: *миг* — 2, *лице* — 2, *човек* — 2, *време* — 2; а съществителните от таблица 24: *дружество* — 2, *поп* — 2, *сила* — 2, *вестник* — 2 и др.). Посочените съществителни имат еднакви средни аритметични, обаче коефициентът на вариацията е съвсем друг. При съществителните от таблица 23 той е 33%, а при съществителните от таблица 24 този коефициент значително се повишава над 100%. Както вече отбелязахме, това се дължи на равномерното разпределение на първата група съществителни, посочени в таблица 23, и на неравномерното разпределение на втората група съществителни, посочени в таблица 24. При всички съществителни от втората група средното квадратично отклонение винаги е по-голямо от средната аритметична честота, затова и коефициентът на вариацията е по-голям от 100%.

Ние вече отбелязахме, че лексикалните единици от съществителни в първата група имат равномерно разпределение в различните части на текста. При втората група съществителни обаче откриваме съвсем неравномерно разпределение, а колебаемостта на вариантите им в различните извадки по отношение на средната им аритметична е твърде висока. Следователно съществуват езикови фактори, които внасят равномерност в разпределението на някои лексеми в лексикалната структура на всяко съобщение. При лексеми, каквито са съществителните от втората група, изглежда, че влияят други фактори, съвсем различни от първите, които правят разпределението им неравномерно, а самата извадка — нерепрезентативна само по отношение на тях. Тези влияния трябва да търсим най-напред в темата на произведението, която предизвиква неравномерното разпределение на тези съществителни. Щом като разпределението на тези съществителни зависи от темата на съобщението, именно тях ще наричаме с термина на П. Гиро „тематични съществителни". Нека да се спрем по-конкретно на тях.

В таблица 24 ние сме взели само няколко тематични съществителни от няколко произведения от двата жанра. Както се отбеляза, в настоящото изследване се работи с текстове от по 20 000 словоформи. Ясно е, че това не е целият текст на произведенията, а само тяхната начална част, която представлява около 100 страници. Естествено е, че тематичните съществителни, които отделихме с помощта на коефициента на вариацията, не са дадени в целия им брой, който се съдържа в цялото произведение, тъй като целият текст на произведението не е обработен. За нас обаче е важна методиката за установяване на тези съществителни.

От съществителните със средна честота единица и повече от единица в романа „Под игото“ ние отделихме чрез коефициента на вариацията около 11 тематични съществителни. Романът „Под игото“ отразява освободителните борби на българския народ срещу турския поробител. Във връзка с тези борби, които представляват основната тема на романа, Вазов е подбрал такива съществителни, които да съобщят на читателите основната му съдържателна информация. Дори и интуитивно ние бихме могли да познаем съществителните, които са свързани тясно с темата и чрез които тя най-добре се изяснява. Разбира се, интуицията ни позволява да ги установим приблизително и много общо, но, както отбелязахме, интуицията не може да се използува като решаващо средство за доказване на една истина. Трябва да се намери формализиран начин, за да докажем верността или неверността на нашето интуитивно твърдение. И, както се вижда, коефициентът на вариацията ни дава такава възможност. Съществителните *въстание, балкан, планина, кръв, куршум, доктор* (Соколов), *воденица, смърт, знаме* и др. са думи, чиито реалии са свързани много тясно със събитията, които съставляват основната тема на романа на Ив. Вазов. Затова тяхното разпределение е съвсем неравномерно. Те са концентрирани в ония части на романа, където основната тема получава най-пълно развитие. Там, където те се срещат съвсем рядко или където изобщо не се срещат, авторът говори за странични неща, които представляват описания на обстановката, характеристика на някои герои на романа или са свързани с някои от подтемите на произведението. Ето защо посочените съществителни получават коефициент на вариацията от 105 до 240%.

В повестта на Й. Йовков „Жетварят“ авторът има за цел да представи живота на селянина, в бита на който са навлезли нови форми на обществена организация. Този живот с неговите нови форми съставлява основната тема на повестта. Именно тази основна тема задължава автора да използува със сравнително не малка честота съществителното *дружество*. Нашето статистическо наблюдение показва, че това съществително не се появява във всички извадки с еднаква честота в изследвания текст от повестта. Напротив, в едни от извадките то се появява с висока честота, в други със съвсем ниска честота, а в трети напълно отсъствува. Именно затова и коефициентът на вариацията при тази дума е 150%, което показва неравномерното й разпределение, а колебаемостта на вариантите й в различните извадки от по 1000 словоформи от средната й честота се отклонява с твърде голяма разлика. Естествено и тук неравномерността в разпределението на тази дума се предизвиква от влиянието, което оказва развитието на темата на произведението. Такъв е случаят и с другите съществителни от същото произведение.

В същата таблица ние показахме такива тематични съществителни от повестта „Селкор“ на Г. Караславов и от вестниците „Работническо дело“ и „Отечествен фронт“. При тях положението е същото, както и при първите две произведения.

Въз основа на всичко казано дотук за съществителните в едно достатъчно дълго съобщение може да се каже, че множеството на съществителните се разделя на две подмножества. Едното подмножество е подмножество на а т е м а т и ч н и т е с ъ щ е с т в и т е л н и, т. е. онези съществителни, които не се свързват с основната тема на произведението,

а се използуват при описване на най-обикновените ситуации и представляват необходим лексикален материал за изграждането на каквато и да е тема. Техният коефициент на вариацията е винаги под 33%, а колебаемостта на вариантите им от средната честота е твърде малка. Това е онази група пълнозначни думи, която се нарежда йерархически на второ място според големината на честотата си след служебните думи, или това са думи, които се използуват в какъвто и да е текст.

Другото подмножество е подмножеството на тематичните съществителни, чийто коефициент на вариацията значително надвишава 100%, защото тяхното разпределение в различните извадки на текста се регулира изключително от темата на съобщението, която, съобразно с характера на своето развитие, причинява съвсем неравномерното им разпределение. Степента на тази неравномерност може да се измери с коефициента на вариацията. Когато този коефициент е над 33% и превишава 100%, това е сигурен белег, че съществителните са тясно свързани с темата на произведението. Следователно думите, които имат такъв коефициент на вариацията, имат неравномерно разпределение в различните части на текста с твърде висока колебаемост на вариантите им в различните извадки от по 1000 словоформи.

2.4. От изложеното досега във връзка с количествения анализ, основан върху коефициента на вариацията, може да се направят следните изводи.

1. Думи, чийто коефициент на вариацията се движи в интервала от 10 до 33%, очевидно принадлежат към оня устойчив пласт на лексиката във всеки текст, който се намира в началото на ранговия му списък. Тук се събират думите, които съставляват предимно граматическият речник на текста, т. е. предимно служебните думи и някои други думи, без които не може да се изгради какъвто и да е смислен текст. Техният коефициент на вариацията е сравнително нисък и ни информира за едно равномерно разпределение с ниска колебаемост на вариантите на тези думи спрямо средната им честота.

2. Думи, чийто коефициент на вариацията се движи пак до 33%, представляват също общата лексика на всеки текст, нехарактерна за темата и необходима за изграждането на какъвто и да е текст. Това са пълнозначни думи, означаващи обикновени предмети, явления или ситуации от живота на хората. Коефициентът на вариацията при тази група думи е почти същият, както при служебните думи. Разпределението на тези думи все още остава в границите на нормалното разпределение. Думите от тази група се появяват във всяка извадка от 1000 словоформи. Това разпределение е също равномерно и разликата между тази група думи и първата се състои в това, че тези думи се отличават от първите с по-голяма семантична конкретност, докато думите от първата група притежават по-абстрактни значения. Отделянето на тези думи в отделна група е направено само въз основа на семантичен признак, тъй като от статистическо гледище няма разлика между тях.

3. Думите, чийто коефициент на вариацията е над 33% и дори надвишава 100%, т. е. средното им квадратично отклонение винаги е по-голямо от средната аритметична, представляват такава лексика, която се намира само в отделни части на изследвания текст. Разпределението им е съвсем неравномерно, защото тяхната семантична стойност е много тясно

свързана с темата на произведението и те се появяват в текста в зависимост от нейното развитие.

4. От статистическа гледна точка разпределението на думите в даден текст в посочените преди малко групи въз основа на коефициента на вариацията ни говори за следното:

Думите от първите две групи, чийто коефициент на вариацията не превишава 33%, имат нормално разпределение както в художествения, така и в публицистичния текст. Това показва, че един текст с дължина 20 000 словоформи представлява една еднородна (хомогенна) съвкупност само по отношение на тях. Същата тази извадка е репрезентативна и нашите твърдения за разпределението на тези думи отговарят на действителното положение, а грешката, с която работим, е твърде малка, търпима за всяко статистическо изследване.

Разделянето на тези думи в две групи ние правим само за удобство, и то въз основа на семантичен критерий. От статистическо гледище те трябва да се намират в една група.

Думите от третата група, чийто коефициент на вариацията е над 33% и дори надвишава 100%, нямат нормално разпределение както в художествения, така и в публицистичния текст. Това означава, че извадката от 20 000 словоформи, от която сме взели проби за изследване, не е хомогенна и не е репрезентативна само по отношение на тях. Следователно каквото и да е нашето твърдение за същността на тяхното разпределение, не би отговаряло на истинското положение. Единственото вярно твърдение за разпределението им е това, че се струпват в едни части на текста, в други те са съвсем малко, а в трети напълно отсъствуват. Този факт ни говори, че това е лексика, съвсем специфична за дадения текст и е тясно свързана с темата на произведението. Именно затова ние ги нарекохме „тематични думи", според термина на П. Гиро.

5. Използуването на коефициента на вариацията ни доведе до извода, че честотата на думата и нейното разпределение в текста представляват две напълно самостоятелни величини, които са независими една от друга. Две думи може да имат еднаква честота в един и същи текст, обаче едната може да е разпределена в различните части на текста равномерно, а другата съвсем неравномерно. Следователно честотата на думата и разпределението на думата са два обективни статистически показателя, които дават надеждна основа да отличим общата лексика на няколко различни текста от тематичната им лексика. Посочената методика може да намери добро приложно значение във връзка с разпределението на лексиката в отделни групи. Тя намира приложение не само в лексикографията, но и в машинния превод, тъй като посочените групи думи може много удобно да се индексират в машинния речник. От друга страна, отделянето на тематичните думи на един текст от неговата обща лексика ни дава възможност да разделим текста така, че да може да се види къде точно темата на произведението получава своето развитие и къде авторът развива изложението си с различни описания, характеристики на героите и т. н.

2.5. Както изтъкнахме при анализа на съществителните, съществителното и глаголът се намират в отрицателна корелация. Този факт регулира количествените съотношения между всички части на речта. Това много ясно личи от първите три таблици, приведени в нашето изследване.

Стилът на двата жанра текстове, които са предмет на нашия анализ, много ярко се различава и по броя на глаголните форми. От таблиците 2 и 3 се вижда, че глаголните форми в художествените текстове покриват целия текст на всяко произведение с 18%, а в публицистичните текстове — с 9%. Разбира се, това са средни проценти. Трябва да се отбележи, че процентът на глаголните форми варира в определен интервал. Така например в художествените текстове глаголният процент се движи от 16 до 22%, а в публицистиката — от 6 до 11%. От тези данни се вижда, че стилът на художественото произведение е по-раздвижен и по-динамичен, отколкото стилът на публицистиката поради наличието на повече глаголни форми. Тази констатация за стила на двата изследвани от нас жанра искаме да проверим и въз основа на коефициента на ранговата корелация. С този коефициент не само искаме да проверим верността на горната констатация, но едновременно с това да видим до каква степен речниците на художествените и публицистичните текстове се различават по отношение на глаголните форми.

Преди да пристъпим към количествения анализ на глаголните форми в двата жанра текст, ще се спрем на характерните особености изобщо на лексико-граматичната категория глагол. Тези особености, както ще се види по-нататък, влияят върху количественото разпределение на глагола във всякакъв текст.

По въпроса за отделянето на думите в езика на отделни класове, които наричаме части на речта, има много богата литература[1]. Тук ще приведем общото схващане за отделянето на глаголите в специален лексико-граматичен клас лексеми, оформил се в хилядолетното развитие на езиците.

Граматическата категория глагол в най-общ смисъл на думата означава един признак на субстанцията. В действителността човек открива този признак под формата на движение. Затова се казва, че глаголът означава действие или състояние, които се разглеждат като две разновидности на движението, без да се изключва дори покоят като една от неговите форми.

Признакът, означен от глагола, както отбелязахме, е движението, което е неразделен атрибут на материята, обхващащ всички изменения и процеси в природата от простото преместване до мисленето. С лексико-граматическата категория глагол човек намира неограничени възможности да изрази това безкрайно разнообразие от форми на движението.

Глаголът по силата на езиковите закони и в съгласие със законите на мисленето означава движението само като предикативен признак на предмета на мисълта. Затова чрез глагола винаги се утвърждава наличието или отсъствието на даден признак. Дори и тогава, когато разглеждаме особеностите на някои от граматичните форми на глагола, например при формите му за време и за наклонение, се запазва предикатив-

---

[1] А. М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении. М, 1956; М. П. Петерсон. О частях речи в русском языке. Вопросы грамматического строя. М., 1955; В. В. Виноградов. Русский язык. М., 1947; Л. В. Щерба. О частях речи в русском языке. Избранные работы по русскому языку, М., 1957; И. И. Мещанинов. Члены предложения и части речи. М.—Л., 1945; Г. Пауль. Принципы истории языка. М., 1960; А. И. Савченко. Части речи и категории мышления. — В: Язык и мышление. М., 1967; О. П. Суник. Общая теория частей речи. М. — Л., 1966 и др.

ното отношение на изразявания от него признак към предмета на мисленето. Глаголът обаче чрез някои от своите форми може да означава и други отношения между означения от него признак и предмета на мисълта. Например ако движението се мисли така, че е в атрибутивно отношение към мисления предмет, тогава признакът на движението се изразява от глаголната форма причастие. Ако признакът на едно действие определя друг предикативен признак, тогава, за да се изрази първият признак, се използува глаголната форма деепричастие.

И така глаголът означава движението като предикативен признак на предмета на мисълта. Понеже движението е признак, той може да бъде присъщ на много предмети. Следователно разнообразието от глаголни речникови единици не може да бъде по-голямо от разнообразието на съществителните в един и същи текст. Същото това обстоятелство обяснява по-големия процент на съществителното от процента на глагола във всякакъв текст. По-голямото разнообразие на съществителни, отколкото на глаголи в даден текст не ни позволи да отделим от различните текстове едни и същи ранжирани последователности от съществителни, а ни позволи да намерим едни и същи ранжирани последователности от глаголи със средна честота единица или повече от единица в текстовете, с които работим в настоящото изследване. Затова определен текст може да бъде изследван с помощта на коефициента на ранговата корелация по отношение на глаголите.

От изследваните текстове извадихме следните десет глагола: *видя, зная, имам, искам, кажа, мисля, мога, няма, стана* и *съм*. Тук искаме да отбележим, че това са всички глаголи в изследваните текстове, които имат честота, равна на единица или по-голяма от единица, и се срещат във всеки един от тях.

Задачата ни тук е да видим дали и при глаголите може да се открие различие между художествените и публицистичните текстове подобно на това, каквото намерихме при съюзите и при предлозите. За да не повтаряме начина на изчисляване на коефициентите на ранговата корелация и да не удължаваме изложението си, ще приведем в таблици коефициентите, без да изчерпваме всички произведения. Разделяме получените резултати в три групи по същия начин, както при съюзите и при предлозите. Най-напред ще дадем ранговите коефициенти между художествен и художествен текст, между публицистичен и публицистичен текст и най-сетне между художествен и публицистичен текст. Ето резултатите.

От таблиците 25 и 26 се вижда, че коефициентите на ранговите корелации между произведения от един и същи жанр са високи. Този факт

Таблица 25

Автор и заглавие на двете произведения	ϱ	Брой на глаголите
Й. Йовков, Жетварят, и Ив. Вазов, Под игото	+0,84	10
—„— —„— и Ел. Пелин, Разкази	+0,95	10
—„— —„— и Й. Йовков, Старопл. легенди	+0,82	10
—„— —„— и Г. Караславов, Селкор	+0,89	10
Ив. Вазов, Под игото, и Ел. Пелин, Разкази	+0,86	10
Ел. Пелин, Разкази, и Г. Караславов, Селкор	+0,85	10

Таблица 26

Заглавие на двете произведения	ϱ	Брой на глаголите
в. Работническо дело и в. Отечествен фронт	+0,98	10
в. Работническо дело и в. Вечерни новини	+0,93	10
в. Отечествен фронт и в. Вечерни новини	+0,88	10

Таблица 27

Автор и заглавие на двете произведения	ϱ	Брой на глаголите
Й. Йовков, Жетварят, и в. Работническо дело	+0,67	10
—„— —„— и в. Отечествен фронт	+0,68	10
—„— —„— и в. Вечерни новини	+0,64	10
Ел. Пелин, Разкази, и в. Работническо дело	+0,69	10
—„— —„— и в. Отечествен фронт	+0,64	10
—„— —„— и в. Вечерни новини	+0,69	10
Ив. Вазов, Под игото, и в. Работническо дело	+0,50	10
—„— —„— и в. Отечествен фронт	+0,50	10
—„— —„— и в. Вечерни новини	+0,52	10
Г. Караславов, Селкор, и в. Работническо дело	+0,68	10
—„— —„— и в. Отечествен фронт	+0,65	10
—„— —„— и в. Вечерни новини	+0,67	10
Й. Йовков, Старопл. лег., и в. Работническо дело	+0,53	10
—„— —„— и в. Отечествен фронт	+0,53	10
—„— —„— и в. Вечерни новини	+0,56	10

ни говори, че двойките текстове от един и същи жанр са високо корелирани, т. е. изследваните глаголи са разпределени почти еднакво в текстове от един и същи жанр и получават приблизително еднакви рангови номера в двойките ранжирани последователности. Коефициентът на ранговата корелация при художествените произведения се движи от + 0,82 до + 0,95. Тъй като разпределението на тези глаголи от гледището на ранговата корелация е почти еднакво в текстовете от един и същи жанр, може да се каже, че първите по честота глаголи не реагират към темата на произведението, а се разпределят така, че получават приблизително еднакви рангови номера в новите ранжирани последователности, съставени само от глаголи.

Силно впечатление правят резултатите, посочени в таблица 27, където са дадени коефициентите на ранговите корелации между текстове от художествени и публицистични произведения. Както се вижда от същата таблица, всички рангови коефициенти са значително по-ниски от коефициентите в предишните таблици. Интервалът, в който се движат тези коефициенти за ранжираните последователности от глаголи, извлечени от текстове от два жанра, е от +0,50 до +0,69. Този факт показва, че речниците на художествения и на публицистичния текст по отношение на изследваните глаголи не са така еднакви, както речниците на текстове от един и същи жанр. Следователно стилът на жанра на текста оказва значително влияние върху разпределението на тези глаголи. Тук откриваме същото диференциране на двата жанра, каквото открихме при предлозите и при съюзите. И тук стилът на художественото произведение влияе върху появата на изследваните 10 глагола по един начин, а

стилът на публицистичния текст — по друг. И така стиловете на жанра на произведенията дори и по отношение на първите по честота 10 глагола много ярко се диференцират един от друг.

От казаното дотук за глаголите с най-висока честота във всеки от изследваните текстове се вижда, че разпределението на глаголите се различава съществено от разпределението на съществителните, при които разпределението е твърде неравномерно, особено при тези, които са тясно свързани с темата на произведението. Именно затова методът за използуване коефициента на ранговата корелация беше приложен успешно за сравняване на речниците на два текста по отношение на глаголите, докато същият коефициент не даде надежден резултат, когато се сравняваха речниците на два текста по отношение на съществителните.

Както видяхме, речникът на художествения текст се различава твърде много от речника на публицистичния текст по отношение на най-честите глаголи, когато се наблюдават коефициентите на ранговата корелация. Поставя се въпросът, дали тази разлика е съществена или не е съществена. За тази цел и тук, както при предлозите и при съюзите, използуваме t-критерия, който ни дава възможност да говорим с точност до 99%, че нашето твърдение за същественост или несъщественост в разликите е вярно. Нашата задача тук е чрез t-коефициента да видим съществена ли е или несъществена разликата между двойки текстове от един и същи жанр и от различен жанр. Нека видим какво ни показват изчисленията на този коефициент.

Таблица 28

Видове двойки текстове	t	
	теорет.	емпирич.
Художествени и публицист. текстове (табл. 25 и 26)	3,50	1,84
Художеств. и художеств.-публицист. текстове (табл. 25 и 27)	2,86	5,16
Публицист. и художеств.-публицист. текстове (табл. 26 и 27	2,92	4,42

От горната таблица се вижда, че емпиричното значение само за двойките художествени и за двойките публицистични произведения не превишава теоретичната стойност на t-критерия на Стюдънт. Този факт ни говори, че речниците на два текста от художествени произведения и речниците на два различни текста от публицистични произведения не се различават съществено по отношение ранговете на най-честите глаголи, т. е. изследваните глаголи в два различни художествени или в два различни публицистични текста получават почти еднакви рангови номера.

Когато обаче се съпоставят стойностите на ранговите коефициенти, изчислени за двойки художествени текстове или за двойки публицистични текстове, със стойностите на ранговите коефициенти, изчислени за двойки, съставени от художествени и от публицистични текстове, виждаме, че емпиричното значение на t-коефициента надвишава границите на неговото теоретично значение. Всичко това показва, че коефициентите на ранговите корелации варират около различни средни стойности и следователно различията в ранговите коефициенти между текстове от един и същи жанр и текстове от различен жанр са съществени и речниците на

художествени и на публицистични текстове по отношение на най-често използуваните глаголи не случайно се различават.

И така използуването на коефициента на ранговата корелация ни даде възможност да видим, че глаголите с висока честота се разпределят равномерно в различните текстове. Това обстоятелство ни подсказва, че разпределението на даден глагол с висока честота в различните части на текста трябва да има характера на равномерното разпределение, каквото открихме при съюзите и при предлозите. За да може да се потвърди това наше предположение, ще характеризираме съвкупностите на различните текстове във връзка с разпределението на глаголните форми с коефициента на вариацията.

Ние вече сме отбелязали, че коефициентът на вариацията дава възможност на изследвача да измери променливостта на даден езиков елемент в една съвкупност. Той ни показва степента на тази променливост и ни открива възможността да причислим разпределението на една глаголна лексема към равномерното или към неравномерното разпределение.

За да се установи какво е разсейването на даден глагол в целия изследван текст, ние разпределяме текста пак на 20 последователни извадки по 1000 словоформи, също както постъпихме при изследване на съюзите, предлозите и на съществителните. Ще приведем резултатите от изчислението на коефициента на вариацията за всяка глаголна лексема от изследваните вече 10 глагола. В таблицата, която ще приведем след малко, няма да дадем показателите на спомагателния глагол *съм*, тъй като неговото разпределение е равномерно с ниска колебаемост на вариантите му в извадките на всички изследвани текстове. Коефициентът на вариацията при спомагателния глагол във всички текстове се движи в интервала от 10 до 20%.

В таблица 29 не приведохме резултатите от всички изследвани текстове, но трябва да отбележим, че всички глаголи, чиято средна аритметична е равна на единица или е по-голяма от единица, имат коефициент на вариацията, който не надвишава 33%. От таблицата се вижда, че интервалът, в който се движи този коефициент, е от 10 до 31% и като се вземат пред вид резултатите на спомагателния глагол, горният интервал не се изменя.

Анализът на текстовете от двата жанра произведения с помощта на коефициента на вариацията по отношение на изследваните 10 глагола ни дава възможност да видим, че глаголите с висока честота се разпределят в различните извадки по 1000 словоформи равномерно, тъй като всеки един от тях във всеки текст има нормално разпределение, защото техният коефициент на вариацията не надвишава 33%. Следователно извадката от 20 000 словоформи на всеки художествен или на публицистичен текст е репрезентативна и по отношение само на тях тя представлява една твърде хомогенна съвкупност. Затова може да се твърди, че глаголите с най-висока честота във текст, взет от двата разглеждани жанра произведения, принадлежат към основната лексика, необходима за изграждането тъканта на текста. Тази лексика се разпределя равномерно в различните му части.

Както се вижда от получените резултати, глаголите с висока честота представляват такива езикови елементи, които са основен градивен материал, необходим за изграждането на всяко българско съобще-

Таблица 29

Глаголи	Автор и заглавие на произведението	V
имам	Ив. Вазов, Под игото	19%
искам	—„— —„—	19%
кажа	—„— —„—	21%
зная	—„— —„—	21%
видя	—„— —„—	31%
мога	—„— —„—	11%
мисля	—„— —„—	21%
няма	—„— —„—	19%
стана	—„— —„—	20%
имам	Й. Йовков, Жетварят	12%
искам	—„— —„—	20%
кажа	—„— —„—	10%
зная	—„— —„—	10%
видя	—„— —„—	10%
мога	—„— —„—	10%
мисля	—„— —„—	21%
няма	—„— —„—	10%
стана	—„— —„—	20%
имам	Д. Димов, Тютюн (авторска реч)	15%
искам	—„— —„—	20%
кажа	—„— —„—	21%
зная	—„— —„—	22%
видя	—„— —„—	20%
мога	—„— —„—	12%
мисля	—„— —„—	13%
няма	—„— —„—	18%
стана	—„— —„—	21%
имам	Г. Караславов, Селкор	16%
искам	—„— —„—	14%
кажа	—„— —„—	11%
зная	—„— —„—	19%
видя	—„— —„—	10%
мога	—„— —„—	19%
мисля	—„— —„—	11%
няма	—„— —„—	21%
стана	—„— —„—	20%
имам	в. Работническо дело	11%
мога	—„—	11%
няма	—„—	19%
кажа	—„—	19%
имам	в. Отечествен фронт	22%
мога	—„—	23%
няма	—„—	20%
кажа	—„—	19%

ние. Те спадат към оная лексика, която твърде малко се свързва с темата на произведението, и принадлежат към общата лексика на текста.

Ако обърнем внимание на ония глаголи, чиято честота е под единица при текст от 20 000 словоформи, ще видим, че разпределението им не може да бъде предмет на използувания тук статистически анализ, тъй като техните появи са много редки. Присъствието им в текста обаче говори за богатството на речника на произведението и за широтата на езиковата култура на автора.

Статистическият анализ на най-честите глаголни лексеми, извършен върху базата на коефициента на ранговата корелация, както и върху базата на коефициента на вариацията, ни дава възможност да направим следните изводи:

1. Коефициентът на ранговата корелация при изследване на ония ранжирани последователности от глаголи, взети от текстове от един и същи жанр (художествен или публицистичен), ни показва, че речниците на изследваните текстове по отношение на глаголите са твърде високо корелирани. Ето защо статистическата структура на глаголната лексика с висока честота твърде много си прилича както по състав, така и по количествено разпределение. Приликата, която съществува между речниците на текстовете от един и същи жанр, произтича от еднаквия количествен строеж на лексикалната система в тези текстове. Честотата на глаголните лексеми във всички текстове от един и същи жанр, взета съотносително, е приблизително еднаква, затова и ранговите номера на отделните глаголи в ранжираните последователности са приблизително еднакви.

Коефициентът на ранговата корелация обаче между двойките ранжирани последователности от изследваните глаголи, взети от текстове от различен жанр — художествен и публицистичен, ни показва, че речниците по отношение на изследваните глаголи са значително по-ниско корелирани, отколкото речниците на текстове от един и същи жанр. Този факт говори, че глаголната лексика се различава в текстове от два различни жанра не толкова по своя състав, а по количественото си разпределение, тъй като честотата на отделните глаголни лексеми е значително различна от честотата им в текстовете от един и същи жанр. Това се вижда твърде ясно от обстоятелството, че ранговите номера на изследваните глаголи в различните ранжирани последователности съществено се различават помежду си. Това обстоятелство води и до понижение на коефициентите на ранговата корелация между отделните двойки ранжирани последователности, тъй като стиловете на двата жанра текстове твърде ярко се разграничават. Следователно коефициентът на ранговата корелация ни дава възможност да установим различията между речниците по отношение на разпределението на глаголите в художествените и в публицистичните текстове.

2. Какво ни дава анализът, направен въз основа на коефициента на вариацията?

Коефициентът на вариацията при изследване на най-честите глаголни лексеми в художествен и в публицистичен текст показва, че разпределението на отделните глаголи е величина, съвсем независима от честотата им. От изследваните 10 глагола ние не можахме да получим при нито един от тях коефициентът на вариацията да надвишава 33%. Това показва, че глаголите, чиято честота е равна на единица или е по-голяма от единица, имат винаги равномерно разпределение с ниска колебаемост на вариантите от средната им честота. От друга страна, този коефициент дава възможност да установим, че глаголната лексика, чиято честота е сравнително висока, е лексика, която не е свързана с темата на отделните произведения, а принадлежи към общата лексика, необходима за изграждането на какъвто и да е текст.

2.6. Съгласно с основната корелация между съществителното и глагола, прилагателното стои в положителна корелация със съществителното и в отрицателна корелация с глагола. От този факт би трябвало да се очаква, че прилагателното трябва да има същото разпределение, каквото има съществителното. Ако това беше така, сравнението на ранжираните последователности от прилагателни, извлечени от текстовете, с които тук работим, би трябвало да даде твърде пъстра картина от високо корелирани, съвсем ниско корелирани или некорелирани последователности от прилагателни в различните изследвани от нас текстове.

Преди да пристъпим към количествения анализ на прилагателните, нека да отбележим какво представлява като лексико-граматическа категория прилагателното.

Прилагателното е такава лексико-граматическа категория, която по начало означава признак, като най-общо понятие. Прилагателните най-напред означават признак, който е отражение на качествата на предметите (*бял, червен, топъл, студен* и т. н.). Признакът може да бъде и отражение на някакво отношение, съществуващо между предметите. Както отбелязахме при предлозите и при съюзите, признакът-отношение характеризира две или повече неща, свързани помежду си, но не може да ги характеризира поотделно. Такъв признак може да се означи също от прилагателното. В този случай означеният от прилагателното признак запазва атрибутивното си отношение към предмета на мисълта, например *приличен, подобен, равен, различен* и т. н. Както ще се види по-нататък, характерът, по който се означава признакът от лексико-граматическата категория прилагателно, определя в голяма степен количественото разпределение на прилагателните в даден текст.

Известно е, че признакът, означен с дадено прилагателно, може да бъде присъщ на най-различни предмети. Следователно в един текст може да открием голямо разнообразие от съществителни, обаче при прилагателните такова разнообразие не може да се намери, тъй като един признак, означаван от дадено прилагателно, може да бъде притежание на предметите на много съществителни. Това обстоятелство прави броят на прилагателните да бъде значително по-малък от броя на съществителните в езика изобщо. Именно затова разнообразието на прилагателни е значително по-малко от разнообразието на съществителните в един и същи текст. Същото това обстоятелство ни даде възможност да отделим от текстовете, с които тук работим, една малка група от прилагателни, които да разположим в отделни ранжирани последователности, за да изчислим коефициента на ранговата корелация.

От изследваните текстове успяхме да извадим следните десет прилагателни, намиращи се във всеки един от тях: *бял, голям, добър, жив, малък, млад, стар, хубав, цял* и *черен.*

Нашата цел е да видим дали и тук може да се открие прилика или разлика между текстовете от един и същи или от различен жанр. За да избегнем повторението и да не удължаваме изложението си, ще приведем и тук в таблици коефициентите на ранговите корелации, без да изчерпваме всички произведения. Разделяме получените резултати в три групи по същия начин, както при разгледаните вече лексико-граматически категории. Ето резултатите:

Таблица 30

Автор и заглавие на двете произведения	ϱ	Брой на прилагателните
Ив. Вазов, Под игото, и Й. Йовков, Жетварят	+0,08	10
—„— —„— и Ив. Вазов, Чичовци	+0,24	10
—„— —„— и Й. Йовков, Старопл. легенди	+0,50	10
—„— —„— и Д. Димов, Тютюн	+0,32	10
—„— —„— и Г. Караславов, Селкор	+0,41	10
Й. Йовков, Жетварят, и Й. Йовков, Старопл. легенди	+0,63	10
—„— —„— и Д. Димов, Тютюн	+0,01	10
—„— —„— и Г. Караславов, Селкор	+0,16	10
Д. Димов, Тютюн, и —„— —„—	+0,84	10
Ел. Пелин, Разкази, и А. Каралийчев, Ръж и Приказ. свят	+0,08	10
—„— —„— и Й. Йовков, Старопл. легенди	+0,17	10
—„— —„— и —„— , Край Места	+0,00	10

Таблица 31

Автор и заглавие на двете произведения	ϱ	Брой на прилагателните
в. Отечествен фронт и в. Вечерни новини	+0,77	10
—„— и в. Работническо дело	+0,37	10
—„— и в. Народна трибуна	+0,74	10
в. Вечерни новини и в. Софийска правда	+0,90	10
—„— и в. Народна трибуна	+0,88	10
—„— и в. Работническо дело	+0,53	10
в. Отечествен фронт и в. Софийска правда	—0,92	10

Таблица 32

Автор и заглавие на двете произведения	ϱ	Брой на прилагателните
в. Отечествен фронт и Ив. Вазов, Под игото	+0,05	10
—„— и Й. Йовков, Жетварят	+0,22	10
—„— и Д. Димов, Тютюн	+0,58	10
—„— и Ел. Пелин, Разкази	+0,29	10
—„— и Й. Йовков, Старопл. легенди	+0,10	10
—„— и Г. Караславов, Селкор	+0,46	10
в. Вечерни новини и Й. Йовков, Жетварят	+0,31	10
—„— и Ел. Пелин, Разкази	+0,17	10
—„— и Д. Димов, Тютюн	+0,84	10
—„— и Г. Караславов, Селкор	+0,75	10
—„— и Ив. Вазов, Под игото	+0,56	10
—„— и Ив. Вазов, Чичовци	+0,50	10

От таблица 30 се вижда, че сравнението на прилагателните между различните художествени произведения дава много пъстра картина от различни рангови коефициенти. Най-високо корелирани са последователностите от прилагателни, извлечени от произведенията „Тютюн“ и „Селкор“ ($\rho = +0{,}84$) и от произведенията на Й. Йовков „Жетварят“ и „Старопланински легенди“ ($\rho = +0{,}63$).

Първите две произведения, посочени в същата таблица, дават високо корелирани последователности от прилагателни може би поради факта, че описват приблизително една и съща действителност и са близки по време на своето създаване.

Произведенията на Й. Йовков дават също сравнително висок рангов коефициент, изглежда поради факта, че са писани от един и същи автор. Останалите последователности, извлечени от другите произведения, са съвсем ниско корелирани и ниският коефициент на ранговата корелация показва, че статистическото разпределение на прилагателните в изследваните художествени произведения е съвсем различно и следователно не може да се правят същите изводи, каквито направихме при съюзите, предлозите и глаголите за същите произведения. Дори между разказите на Ел. Пелин и разказите на Й. Йовков от сборника „Край Места" отсъствува каквато и да е рангова корелация по отношение на прилагателните, тъй като коефициентът на ранговата корелация между тях е равен на нула.

Всичко това ни кара да мислим, че прилагателните в различни художествени произведения представляват най-разнородни съвкупности както по състава на прилагателните, използувани в тези текстове, така и по различието в честотите дори и между едни и същи прилагателни, които се срещат в сравняваните двойки текстове.

Таблица 31 дава, макар и не същата, както в предишната таблица, но все пак твърде разнообразна картина от рангови коефициенти. Както се вижда, едни от ранжираните последователности от прилагателни, извлечени от публицистичните текстове, са сравнително високо корелирани (в. Отечествен фронт и в. Вечерни новини: $\rho = +0{,}77$; в. Отечествен фронт и в. Народна трибуна: $\rho = +0{,}74$; в. Вечерни новини и в. Софийска правда: $\rho = +0{,}90$; в. Вечерни новини и в. Народна трибуна: $\rho = +0{,}88$; в. Отечествен фронт и в. Софийска правда: $\rho = +0{,}92$).

Други от ранжираните последователности са средно корелирани, а именно в. Вечерни новини и в. Работническо дело: $\rho = +0{,}53$, и трети — ниско корелирани: в. Отечествен фронт и в. Работническо дело — $\rho = +0{,}37$. Тези данни дават възможност да отбележим, че и в публицистиката прилагателните от тези текстове представляват разнородни съвкупности както по състава на прилагателните в тези текстове, така и по различието в честотите между еднаквите прилагателни, срещани в сравняваните двойки текстове.

Таблица 32 ни дава същата картина, каквато намираме в предишните две таблици. И тук откриваме високо корелирани ранжирани последователности от прилагателни между художествени и публицистични текстове, например в. Вечерни новини и Д. Димов, „Тютюн" ($\rho = +0{,}84$); в. Вечерни новини и Г. Караславов, „Селкор" ($\rho = +0{,}75$); средно корелирани последователности, например в. Отечествен фронт и Д. Димов, „Тютюн" ($\rho = +0{,}58$); в. Вечерни новини и Ив. Вазов, „Под игото" ($\rho = +0{,}56$); в. Вечерни новини и Ив. Вазов, „Чичовци" ($\rho = +0{,}50$); в. Отечествен фронт и Г. Караславов, „Селкор" ($\rho = +0{,}46$) и най-сетне съвсем ниско корелирани последователности от прилагателни между текстовете на двата разглеждани жанра, например в. Отечествен фронт и Ив. Вазов, „Под игото" ($\rho = +0{,}05$); в. Отечествен фронт и Й. Йовков, „Жетварят" ($\rho = +0{,}22$); в. Отечествен фронт и Ел. Пелин, „Разкази" ($\rho = +0{,}29$); в. Отечествен фронт и Й. Йовков, „Старопланински легенди ($\rho = +0{,}10$); в. Вечерни новини и Й. Йовков, „Жетварят" ($\rho = +0{,}31$); в. Вечерни новини и Ел. Пелин, „Разкази" ($\rho = +0{,}17$).

И в тази таблица откриваме същата пъстра картина от различен тип коефициенти на рангова корелация.

Резултатите, които посочихме в последните три таблици, ни дават възможност да направим следните изводи за статистическото разпределение на прилагателните в художествени и в публицистични текстове въз основа на коефициента на ранговата корелация.

Класът на прилагателните в двата жанра текстове, които разглеждаме тук, образува в различните произведения съвсем разнородни съвкупности както по отношение на състава на самите прилагателни, така и по отношение на разнообразието на техните честоти. Трябва да се отбележи, че прилагателните са такъв дистрибутивен клас лексеми, появите на които зависят, от една страна, от развоя на темата на произведението, а, от друга страна — от стила на автора, от неговото светоусещане и от неговата обща култура. Развоят на темата обаче не оказва такова решаващо влияние, каквото оказват стилът на автора, светоусещането му и неговата обща култура върху тяхното статистическо разпределение. В зависимост особено от последните фактори авторът увеличава или намалява разнообразието от прилагателни, от една страна, а, от друга, предпочита да използува по-често едни прилагателни, а други — по-рядко. Общото влияние на всички тези фактори предизвиква голямото разнообразие в коефициентите на ранговата корелация в различните сравнявани двойки последователности от прилагателни. Ранговите коефициенти ни показаха, че по отношение на речниците от прилагателни, извлечени от различните произведения, не може да се очаква някаква особена прилика, защото подборът им, а така също и честотата им, твърде много зависи от посочените преди малко извънезикови фактори.

За да се види по-ясно, че както подборът им, така и тяхното разпределение зависи от посочените по-горе фактори, ще анализираме прилагателните и с коефициента на вариацията, който ще ни покаже много по-ясно от коефициента на ранговата корелация дали разпределението им в различните текстове е равномерно или неравномерно. Методиката, използувана в предходните части на нашето изследване, ни даде възможност да видим какво е въздействието на някои фактори върху разпределението на езиковите елементи. Нашето желание е да видим и тук какво е разпределението при прилагателните, за да се конкретизират още по-добре констатациите, получени при използуване на коефициента на ранговата корелация. Тук ще приведем коефициентите на вариацията само за онези прилагателни, чиято честота е най-малко единица или е по-голяма от единица в текст с дължина от 20 000 словоформи, разделен на извадки от по 1000 словоформи. Ето резултатите:

От таблица 33 се вижда, че коефициентът на вариацията при прилагателните се движи значително над 100%. Както при съществителните, така и тук при прилагателните този коефициент е твърде висок. Това показва, че прилагателните, чиято средна честота в извадки от по 1000 словоформи в текст с дължина 20 000 словоформи е единица или е по-голяма от единица, са концентрирани само в няколко от извадките, а не се появяват във всяка една от тях. Тази концентрация предизвиква статистическото разпределение на прилагателните да бъде съвсем неравномерно, с много висока колебаемост на вариантите им спрямо средната

Таблица 33

Прилагателни	Автор и заглавие на произведението	V
цял	Ив. Вазов, Под игото	140%
бял	—„— —„—	130%
голям	—„— —„—	140%
цял	Й. Йовков, Жетварят	140%
черен	—„— —„—	140%
хубав	—„— —„—	140%
малък	Дим. Димов, Тютюн	140%
цял	Г. Караславов, Селкор	140%
голям	—„— —„—	170%
малък	—„— —„—	170%
хубав	—„— —„—	140%

честота в различните извадки. Този факт говори, че извадките от 20 000 словоформи не са репрезентативни за изследваните прилагателни.

В горната таблица са дадени такива прилагателни, които означават най-често срещаните качества на предметите, за които се говори в изследваните текстове (нашето изследване имаше пред вид по-голям брой прилагателни, обаче в таблицата сме посочили само най-типичните). Както се вижда, дори и прилагателни, които имат средна честота единица или повече от единица, принадлежат към оная група думи, при които разпределението е неравномерно, с много висока колебаемост на вариантите им в различните извадки. Вече отбелязахме, че темата на произведението не може да се вземе като единствената причина, която да довежда до такава неравномерност в разпределението на прилагателни с висока честота, защото изследваните прилагателни се концентрират в такива извадки на текста, където темата не получава никакво развитие, а в тези извадки се дават описания на обстановката, характеристика на героите и др. Следователно основната причина за неравномерността на тяхното разпределение трябва да се търси в наличието на посочените по-горе други фактори.

Прилагателните са такъв дистрибутивен клас в речта, който не може да носи основната съдържателна информация на произведението, която се изразява предимно от съществителните, и то от тематичните съществителни. Съществителните като отделна съвкупност в цялото съобщение носят информация за онзи отрязък от действителността, който е предмет на темата на произведението, а прилагателните ни информират за различните качества на тази действителност. Подборът на тези качества обикновено отразява отношението на автора на произведението към описваните събития. Ето защо неравномерното разпределение в текста на прилагателните се определя не толкова от темата, защото нейното въздействие е незначително, а от отношението на автора към действителността. Следователно стилът на автора, отношението му към действителността, неговата езикова, дори неговата обща култура представляват също като темата на произведението фактори, които предизвикват неравномерността в разпределението на някои езикови елементи в текста, каквито са прилагателните в езика.

2.7. Наречието е по-особена част на речта, която в изречението обикновено е свързана с глагола. Някои наречия обаче се свързват с прилагателните, а други с други наречия. Много рядко някои наречия посредством глагола може да се свържат и с някои съществителни. Обикновено

наречията от формална гледна точка представляват граматически форми на другите части на речта като прилагателни, глаголи, съществителни и др.

Наречието обикновено означава признак на друг признак. Както при прилагателните един признак може да бъде присъщ на много субстанции, така и един признак, означен с едно наречие, може да бъде присъщ на много други признаци. Затова и тук разнообразието от наречия в даден текст не може да бъде голямо, тъй като един признак, означен с дадено наречие, може да се свързва с много признаци. Именно това обстоятелство не ни позволи да отделим от различните текстове по-голяма група наречия в отделните ранжирани последователности. Все пак от различните текстове, с които тук работим, ние успяхме да вземем само 10 наречия. Тези наречия се намират във всеки текст и имат честота единица или повече от единица.

От изследваните текстове подбрахме следните 10 наречия: *вече, все, както, когато, малко, много, още, пак, само, сега.* И тук си поставяме за цел да открием приликата или разликата в структурата на лексиката по отношение на най-честите наречия в различните художествени и публицистични текстове въз основа на коефициента на ранговата корелация. И при наречията ще разделим резултатите в три групи по същия начин, както при другите, разгледани досега, лексико-граматически категории.

Таблица 34 дава много пъстра картина от рангови коефициенти между двойките ранжирани последователности, взети от художествени

Таблица 34

Автор и заглавие на двете произведения				ϱ	Брой на наречията
Ив. Вазов, Под игото,		и	Д. Димов, Тютюн	+0,32	10
—„—	—„—	и	Г. Караславов, Селкор	+0,18	10
—„—	—„—	и	Й. Йовков, Старопл. лег.	+0,50	10
—„—	—„—	и	Ел. Пелин, Разкази	+0,18	10
Й. Йовков, Жетварят,		и	Ив. Вазов, Под игото	+0,22	10
—„—	—„—	и	Д. Димов, Тютюн	+0,09	10
—„—	—„—	и	Г. Караславов, Селкор	+0,05	10
—„—	—„—	и	Й. Йовков, Старопл. лег.	+0,13	10
—„—	—„—	и	Ел. Пелин, Разкази	+0,30	10
Д. Димов, Тютюн,		и	Г. Караславов, Селкор	+0,81	10
—„—	—„—	и	Й. Йовков, Старопл. лег.	+0,77	10
—„—	—„—	и	Ив. Вазов, Чичовци	+0,26	10
Г. Караславов, Селкор,		и	Й. Йовков, Старопл. лег.	+0,68	10
—„—	—„—	и	Ел. Пелин, Разкази	+0,41	10
—„—	—„—	и	Ив. Вазов, Чичовци	+0,29	10

текстове. И тук намираме силно корелирани, средно корелирани и слабо корелирани речници на текстове по отношение на наречията. От това следва, че речниците на художествените текстове по отношение на използуваните от тях наречия, чиято честота е единица или е по-висока от единица, представляват също както прилагателните разнородни съвкупности не по състава на наречията, а по различието в честотите им.

Таблица 35 дава по-друга картина. Тук ранжираните последователности от наречия, извлечени от публицистични текстове, са твърде силно

Таблица 35

Автор и заглавие на двете произведения	ρ	Брой на наречията
в. Отечествен фронт и в. Работническо дело	+0,92	10
—„— и в. Вечерни новини	+0,73	10
—„— и в. Народна трибуна	+0,90	10
—„— и в. Софийска правда	+0,66	10
в. Работническо дело и в. Вечерни новини	+0,72	10
—„— и в. Народна трибуна	+0,79	10
—„— и в. Софийска правда	+0,66	10
в. Вечерни новини и в. Народна трибуна	+0,67	10
—„— и в. Софийска правда	+0,67	10
в. Народна трибуна и в. Софийска правда	+0,40	10

Таблица 36

Автор и заглавие на двете произведения	ρ	Брой на наречията
Ив. Вазов, Под игото, и в. Отечествен фронт	+0,82	10
—„— —„— и в. Работническо дело	+0,82	10
Д. Димов, Тютюн, и в. Отечествен фронт	+0,26	10
—„— —„— и в. Работническо дело	+0,46	10
Г. Караславов, Селкор, и в. Отечествен фронт	+0,24	10
—„— —„— и в. Работническо дело	+0,35	10

корелирани. По-особено впечатление прави ранговият коефициент между ранжираните последователности от наречия между текстовете от в. Народна трибуна и от в. Софийска правда ($\rho = +0{,}40$). Все пак ако приемем този коефициент за сравнително нисък, то ранговите коефициенти между текстовете от в. Отечествен фронт и от в. Софийска правда ($\rho = +0{,}66$) и текстовете от в. Работническо дело и от в. Софийска правда ($\rho = +0{,}66$), от в. Вечерни новини и от в. Народна трибуна и от в. Вечерни новини и от в. Софийска правда ($\rho = +0{,}67$) може да приемем за средни, а останалите за високи, тогава и тук може да кажем, че откриваме същата пъстрота от рангови коефициенти. Следователно и в публицистиката при ранжираните последователности от наречия различните текстове представляват разнородни съвкупности по отношение на наречията.

Таблица 39 отразява същата пъстра картина, както и предишните таблици.

Получените резултати дават възможност да направим същите изводи, както при прилагателните, във връзка със статистическата организация на наречията в художествените и в публицистичните произведения.

Тъй като един и същ признак, означен с дадено наречие, може да се свързва с голям брой глаголи, прилагателни и други наречия, тогава разнообразието от наречия в един текст значително се намалява. Коефициентът на ранговата корелация обаче ни показва, че речниците в различните текстове по отношение на изследваните от нас наречия се различават значително по ранговите номера. Наличието от слабо, средно и силно корелирани ранжирани последователности от наречия може да се обясни само с влиянието, което оказват стилът на автора, неговата езикова и обща култура върху статистическата организация на текстовете по отношение на наречията.

Сега да видим какво е разпределението на ония наречия, чиято честота е единица или е по-голяма от единица, с коефициента на вариацията. Резултатите даваме в таблица 37.

Класът на наречията представлява количествено малоброен клас на езика. В един художествен текст наречията покриват само 7% от всичките му словоформи (вж. таблица 2), а в публицистичния текст наречията покриват целия текст само с 4% от всичките му словоформи. Следователно художественият текст е по-богат с наречия, отколкото публицистичният текст. Малкият процент, с който се срещат наречията в изследваните текстове, се обяснява със специфичните особености на наречието като лексико-граматическа категория.

Таблица 37

Наречия	Автор и заглавие на произведението	V
вече	Ив. Вазов, Под игото	30%
все	—„— —„—	30%
както	—„— —„—	30%
когато	—„— —„—	31%
малко	—„— —„—	29%
много	—„— —„—	25%
още	—„— —„—	31%
пак	—„— —„—	29%
само	—„— —„—	33%
сега	—„— —„—	31%
вече	Й. Йовков, Жетварят	24%
все	—„— —„—	31%
както	—„— —„—	33%
когато	—„— —„—	33%
малко	—„— —„—	33%
много	—„— —„—	25%
още	—„— —„—	28%
пак	—„— —„—	30%
само	—„— —„—	31%
сега	—„— —„—	24%
вече	Д. Димов, Тютюн	30%
все	—„— —„—	25%
както	—„— —„—	30%
когато	—„— —„—	30%
малко	—„— —„—	33%
много	—„— —„—	31%
още	—„— —„—	32%
пак	—„— —„—	29%
само	—„— —„—	25%
сега	—„— —„—	24%
вече	Г. Карасьавов, Селкор	25%
все	—„— —„—	26%
както	—„— —„—	31%
когато	—„— —„—	33%
малко	—„— —„—	29%
много	—„— —„—	28%
вече	в. Отечествен фронт	30%
все	—„—	32%
както	—„—	33%
когато	—„—	30%
вече	в. Работническо дело	31%
все	—„—	33%
както	—„—	30%
когато	—„—	33%

Картината, която открива таблица 37, е значително по-различна от картината, която намерихме при прилагателните. Тук всички наречия имат коефициент на вариацията най-много до 33%. Това показва, че всяко наречие има равномерно разпределение в различните извадки от по 1000 словоформи. От същата таблица се вижда, че интервалът, в който се движи този коефициент, е от 24 до 33%. Като имаме пред вид резултатите от изчисленията на този коефициент при другите, разгледани досега части на речта, наречията остават във втората група на лексиката на даден текст, която има равномерно разпределение. Следователно наречията представляват такава лексико-граматическа категория, която се различава от съществителните и се сближава твърде много с глаголите.

Наречията с честота, равна или по-голяма от единица, принадлежат към оная лексика, която не се свързва с темата на съобщението и разпределението ѝ не зависи от нея. В същност разпределението зависи от същите фактори, за които говорихме при прилагателните.

2.8. Като последен дистрибутивен клас думи ще разгледаме местоименията, които твърде много се отличават от останалите части на речта. Преди да пристъпим към статистическия анализ на местоименията в текстовете, които изследваме, ще дадем някои от качествените им особености като отделна част на речта.

Местоименията представляват сложна и разнородна групировка думи както в лексиката на българския език, така и във всеки друг език.

Качествените особености на местоименията така се отделят от другите части на речта, че мнозина лингвисти посочват редица основания против отделянето им в специален клас думи, наречен местоимения. Техните съображения се състоят в това, че едни от местоименията приличат повече на съществителните, други — на прилагателните, а трети — на числителните. Тези твърде сериозни основания се подкрепят и от обстоятелството, че местоименията нямат собствено съдържание, защото значенията им не могат да означат конкретен предмет, конкретни качества и точно определен брой или количество. Местоименията само показват или по-точно отправят вниманието на читателя или на слушателя към вече споменат предмет, качество или количество в текста. Така местоименията могат да означат предмети, признаци или количества, като значенията им изцяло се конкретизират от контекста или от ситуацията. Вместо да се повтарят съществителните, прилагателните или числителните, местоименията стоят вместо тях, като посочват означените вече със споменатите съществителни, прилагателни или числителни предмети, качества или количества. Така нашата реч се освобождава от излишно повтаряне на едни и същи думи. От това следва, че значенията на местоименията са се изградили върху по-абстрактна основа, отколкото значенията на пълнозначните части на речта. Притежавайки способността да обобщават понятията, изразени със съществителните, с прилагателните или с числителните, местоименията по честота на своята поява в текста се сближават твърде много със служебните думи в езика. Тази констатация се потвърждава и от статистическия анализ, тъй като статистическото разпределение на местоименията има същия характер, какъвто има разпределението на предлозите, на съюзите и на наречията, освен в онния случаи, когато върху разпределението на някои местоимения влияят фактори, внасящи някаква дисхармония в него.

Както и при разгледаните вече части на речта, и тук задачата ни е да установим има ли или няма прилика между речниците на изследваните от нас текстове. За тази цел сме извлекли от ранговите списъци на изследваните произведения нови последователности от местоимения, подредени по намаляване на честотата им. Така се получават нови рангови списъци само от местоимения.

От всички художествени текстове извадихме 10 местоимения (*аз, всеки, какъв, кой, който, негов, някой, ти, той, тоя—този*), които се срещат във всеки един от тях, и 8 местоимения (*аз, всеки, който, негов, някой, ти, той, тоя—този*), които се срещат във всички художествени и публицистични текстове. Тук ще дадем само шест ранжирани последователности, за да не удължаваме изложението си. Тези последователности ни дават възможност да изчислим коефициента на ранговата корелация.

Между многото въпроси, които си поставя лингвистиката за разрешаване, е и въпросът, какви звена от езиковата система се отличават с голяма устойчивост. Изследването на такива звена може да хвърли светлина върху функционирането на онези езикови елементи, които представляват основната част на езиковата структура. Местоименията са именно такива звена в системата на езика. Затова статистическото им изследване може да открие закономерности, характеризиращи структурата на най-устойчивия пласт на лексиката на езика, в която местоименията представляват едно от централните звена.

При всеки статистически анализ трябва да се държи строга сметка за фактори, които биха попречили да се получат достатъчно научно обосновани резултати. Трябва да отбележим, че статистическият анализ извежда своите резултати само върху обекти, които имат помежду си синхронни отношения. „Факторът време" при такъв методологичен подход оказва влияние върху характера на синхронните отношения. Сега в нашия случай се поставя въпросът, дали има някаква вероятност да са настъпили някакви съществени изменения във функционирането на местоименията в български език в един интервал от 60—70 години, какъвто намираме между моментите на създаване на изследваните от нас произведения.

Трябва да се признае, че устойчивият характер на местоименията допринася да се запази качествено непроменен характерът на функционирането им в извънредно бавния процес на изменение в областта на най-устойчивия пласт на лексиката. Затова един интервал от 60—70 години не може да окаже някакво съществено влияние върху функционирането на изследвания клас думи и изобщо на най-често използуваната лексика.

Да видим какво показват резултатите от изчисленията на ранговата корелация!

От таблиците 38, 39 и 40 се вижда, че ранжираните последователности са много високо корелирани както между само художествени и само между публицистични текстове, така и между художествени и публицистични текстове. Забелязва се обаче известна разлика между ранговите коефициенти, посочени в таблиците 38 и 39, и ранговите коефициенти, посочени в таблица 40. Коефициентите в последната таблица са малко по-ниски от коефициентите в първите две таблици. Поставя се

Таблица 38

Автор и заглавие на двете произведения		ρ	Брой на местоименията
Ив. Вазов, Под игото,	и Й. Йовков, Жетварят	+0,86	10
—„— —„—	и Г. Караславов, Селкор	+0,87	10
Й. Йовков, Жетварят,	и —„— —„—	+0,96	10

Таблица 39

Автор и заглавие на двете произведения		ρ	Брой на местоименията
в. Отечествен фронт	и в. Работническо дело	+0,96	8
—„—	и в. Вечерни новини	+0,86	8
в. Работническо дело	и —„—	+0,86	8

Таблица 40

Автор и заглавие на двете произведения		ρ	Брой на местоименията
Ив. Вазов, Под игото,	и в. Отечествен фронт	+0,81	8
—„— —„—	и в. Работническо дело	+0,82	8
Й. Йовков, Жетварят,	и в. Отечествен фронт	+0,81	8
—„— —„—	и в. Работническо дело	+0,82	8
Г. Караславов, Селкор,	и в. Отечествен фронт	+0,82	8
—„— —„—	и в. Работническо дело	+0,82	8

въпрос, дали тази разлика между текстовете от двата различни жанра е съществена или е несъществена. За да установим и тук какъв е характерът на разликата, ще направим проверка с помощта на t-критерия на Стюдънт.

Съпоставката на ранговите коефициенти в изследваните два жанра текстове въз основа на t-критерия говори преди всичко за съществена разлика между стила на художествените текстове и стила на публицистичните текстове по отношение на количественото разпределение на местоименията в двата вида текстове. Нашият анализ тук се прави при 99% надеждност на получените резултати, които даваме в следната таблица.

Таблица 41

Видове двойки текстове	t	
	теорет.	емпирич.
Художествени и публицист. текстове (табл. 38 и 39)	4,60	0,07
Художествени и худ.-публ. текстове (табл. 38 и 40)	3,49	0,80
Публицистични и худ.-публ. текстове (табл. 39 и 40)	3,49	3,61

От таблица 38 и 39 и в двата типа текстове коефициентът на Спирман (ρ) има твърде висока положителна стойност, което говори, че текстовете както от белетристиката, така и от публицистиката не се разли-

чават по същество по ранговете на местоименията. Обаче когато сравним стойностите на тези коефициенти, изчислени за двойки художествени или за двойки публицистични произведения, от една страна, и ги съпоставим с двойки, съставени от художествени и публицистични произведения, от друга страна, оказва се, че коефициентите на ранговите корелации в двата случая варират около различни средни стойности. За това ясно говорят t-критерият.

Както се вижда от таблица 41, емпиричното значение на t-критерия между двойките художествени и между двойките публицистични произведения е 0,07, което значи, че той не излиза от границите на неговото теоретично значение. Това означава, че речниците между различните художествени или между различните публицистични текстове почти не се различават по отношение на ранговете на най-честите местоимения, т. е. изследваните местоимения в двата различни текста получават почти еднакви рангови номера в ранговия списък на местоименията. Такова е положението, когато се съпоставят речниците между различните публицистични текстове, тъй като и тук изследваните местоимения в два различни публицистични текста получават еднакви рангови номера.

Когато обаче съпоставим стойностите на ранговите коефициенти за двойки художествени или за двойки публицистични текстове със стойностите на ранговите коефициенти, изчислени за двойки, съставени от художествени и публицистични текстове, виждаме от таблица 41, че емпиричното значение на t-критерия значително надвишава границата на неговото теоретично значение. Всичко това означава, че коефициентите на ранговите корелации в двата случая варират около различни средни стойности и че различията в ранговите коефициенти между текстовете от различни жанрове са съществени. Следователно речниците на художествените и на публицистичните текстове по отношение на местоименията не случайно се различават. В това отношение може да се отбележи, че разпределението на местоименията в какъвто и да е текст не реагира към темата на произведението, обаче, както се вижда от ранговите коефициенти и оценките за съществено и несъществено различие, установено с t-критерия на Стюдънт, се забелязва, че разпределението им зависи от стила на жанра на произведенията. Това е така, защото местоименията са твърде срещани думи в езика, които съставят основната част на най-устойчивия пласт на лексиката на даден език. При това положение количествените отношения при местоименията остават в продължение на един доста дълъг период от време едни и същи. Затова, когато се строи статистическата структура на художествен или на публицистичен текст по отношение на най-честите местоимения от различни автори, тя се строи по един и същи начин. Благодарение на това структурата на речта запазва в количествено отношение характера си, който довежда речевата вероятност при местоименията на всяка индивидуална езикова система да бъде винаги в съответствие с общата система на езиковия колектив. В противен случай комуникацията между хората не би се осъществила.

За да може да се представи по-конкретно как е изградена структурата на изследваните текстове по отношение на местоименията, ще ги изследваме с коефициента на вариацията. И тук изследваме местоименията, чиято честота е единица или е по-голяма от единица в текст с дължина от 20 000 словоформи, разделени на 20 последователни извадки от по 1000

Таблица 42

Местоимение	Автор и заглавие на произведението	V
аз	Ив. Вазов, Под игото	135%
ти	—„— —„—	29%
ние	—„— —„—	200%
вие	—„— —„—	100%
аз	Й. Йовков, Жетварят	207%
ти	—„— —„—	127%
ние	—„— —„—	100%
вие	—„— —„—	100%
аз	Г. Караславов, Селкор	90%
ти	—„— —„—	75%
ние	—„— —„—	86%
вие	—„— —„—	100%
аз	Д. Димов, Тютюн	167%
ти	—„— —„—	58%
ние	—„— —„—	123%
вие	—„— —„—	100%
аз	в. Отечествен фронт	110%
ти	—„—	159%
ние	—„—	200%
вие	—„—	185%
аз	в. Работническо дело	159%
ти	—„—	198%
ние	—„—	138%
вие	—„—	179%
аз	в. Вечерни новини	215%
ти	—„—	186%
ние	—„—	169%
вие	—„—	177%

словоформи. Местоименията с честота, по-малка от единица, няма да изследваме, тъй като, както отбелязахме, този коефициент не дава надежден резултат.

Трябва да отбележим, че в настоящото изследване честотата на всяко местоимение представлява сборът от честотите на формите на съответното местоимение за различните му падежи, числа и родове. Например честотата на местоимението *аз* представлява сборът от честотата на формите му *аз, ме, мене, ми,* на местоимението *ти — ти, те, тебе, ти* (дат. пад.), а на местоимението *той (тя, то, те)* — сборът от честотата на формите му *той, тя, то, него, нему, го, му, нея, ѝ, те, тях, ги, им.* Така са изчислени честотите на всички местоимения, които тук изследваме.

Известно е, че местоименията за 1 и 2 лице *аз* и *ти* нямат форма за множествено число, т. е. местоименията *ние* и *вие*, като нямат същите значения, се разглеждат от граматиката като отделни местоимения. Тези местоимения се използуват в диалога на текста и твърде рядко в авторската реч на произведението. Това обстоятелство се отразява върху честотата им и затова коефициентът на вариацията надвишава значително 33% в един смесен текст с диалог и авторска реч. Всичко това говори, че такава извадка от 20 000 словоформи не е репрезентативна. Затова при оценката на разпределението им в текста трябва да се търси репрезентативна извадка, т. е. извадка, съставена само от диалог.

Местоимението *той (тя, то)*, което не е чисто лично местоимение, тъй като в текста то най-често отнася вниманието ни към различни предмети, а по-рядко към лица, представлява много стабилна лексикална единица от количествено гледище. Затова тя се разпределя в различните части на текста равномерно, независимо от това, дали текстовете са съставени от диалог и авторска реч или само от диалог. При това местоимение извадка от 20 000 словоформи е репрезентативна и разпределението му е нормално.

Изложените особености на личните местоимения ни накараха да поставим резултатите от изчисленията на коефициента на вариацията за *аз, ти, ние* и *вие* в една таблица, а за местоимението *той (тя, то)* в друга таблица. Ето резултатите:

Таблица 43

Местоимения	Автор и заглавие на произведението	V
той (тя, то)	Ив. Вазов, Под игото	23%
той (тя, то)	Й. Йовков, Жетварят	23%
той (тя, то)	Г. Караславов, Селкор	24%
той (тя, то)	Д. Димов, Тютюн	33%
той (тя, то)	в. Отечествен фронт	32%
той (тя, то)	в. Работническо дело	31%
той (тя, то)	в. Вечерни новини	33%

Таблица 42 ни предлага твърде пъстра картина от коефициенти на вариацията. Едни от тях показват, че в едни от изследваните текстове разпределението при някои от местоименията е нормално. Това показва, че извадката от 20 000 словоформи е напълно достатъчна, за да се направи добра прогноза за истинското положение на разпределението на местоименията в различните части на изследваните текстове. Навсякъде, където коефициентът на вариацията е над 33%, извадката, с която работим, се оказва малка, т. е. не е репрезентативна, за да се направят добре научно обосновани предвиждания.

Ние вече отбелязахме, че местоименията, като лексеми с твърде абстрактни значения, би трябвало като всички служебни думи да се разпределят равномерно в различните части на текстовете и техният коефициент на вариацията не трябва да надхвърля 33%, за да имат нормално разпределение. Следователно разнообразието по отношение на коефициента на вариацията, което получихме за личните местоимения *аз, ти, ние, вие*, ни кара да мислим, че има някакъв фактор, който влияе върху тяхното разпределение, за да загуби то характера на нормалното разпределение.

Известно е, че тези местоимения се използуват предимно в диалога. Когато един автор изгражда произведението си, той се съобразява с редица композиционни изисквания, които му налагат да въвежда в едни или в други части на изложението си диалог. От количеството на диалога изключително зависи по-честата или по-рядката поява на тези местоимения в текста. Появата на диалог в произведението е винаги в зависимост от композиционните съображения на автора. Именно тези съображения изменят характера на нормалното разпределение, правят извадката

от 20 000 словоформи нерепрезентативна и не позволяват да се направят обосновани научни изводи за разпределението им.

От изложеното дотук трябва да кажем, че личните местоимения *аз, ти, ние* и *вие* в една извадка от 20 000 словоформи, съставена от авторска реч и диалог, имат съвсем неравномерно разпределение. Обаче в една извадка, взета само от диалога, се отстранява влиянието на композиционните съображения на автора и тогава дори една извадка от 20 000 словоформи става репрезентативна, за да може да отбележим, че личните местоимения за 1 и 2 лице, единствено и множествено число, се разпределят равномерно в различните части на текста. Като потвърждение на тази констатация ще дадем резултатите на коефициента на вариацията в една извадка от 20 000 словоформи, взета само от диалог от романа „Остров Тамбукту" от М. Марчевски. За пълнота ще дадем и коефициента на вариацията и на местоимението *той (тя, то)*. Ето резултатите:

От таблица 44 се вижда, че като отстранихме влиянието на посочения фактор, т. е. взехме извадка само от диалога, изследваните местоимения получават нормално разпределение и се появяват равномерно в различните части на текста. Коефициентът на вариацията при всички не надвишава 33%.

Таблица 44

Местоимения	Автор и заглавие на произведението	V
аз	М. Марчевски, Остров Тамбукту	28%
ти	—„— —„—	33%
той (тя, то)	—„— —„—	31%
ние	—„— —„—	28%
вие	—„— —„—	25%

Да видим какво е положението при местоимението *той (тя, то, те)*!

Местоимението *той (тя, то, те)* в текста замества имената на лица, но най-често наименованията на предмети. Средната аритметична на това местоимение в изследваните текстове е твърде висока. От таблици 43 и 44 се вижда, че разпределението му е нормално в каквито и да са текстове, независимо от това, дали те са съставени от авторска реч и диалог или само от диалог. Неговият коефициент на вариацията, както се вижда от последните две таблици, варира от 23 до 33%. Тези коефициенти показват, че вариантите на това местоимение в различните проби от 1000 словоформи нямат голямо отклонение от средната му аритметична. Следователно разпределението на местоимението *той (тя, то, те)* независимо от влиянието на композицията на произведението или на темата му се движи в границите на нормалното разпределение, разпределя се равномерно в различните части на текста и затова коефициентът на вариацията му не надвишава 33%.

Да видим какво показват коефициентите на вариацията при другите местоимения в изследваните текстове. По-голямата част от тези местоимения се появяват по-рядко в текста в сравнение с появата на личните местоимения, но и при тях честотата им е равна на единица или е по-голяма от единица, като разделим извадката от 20 000 словоформи на

20 последователни проби от 1000 словоформи. Тъй като и при някой от тези местоимения употребата им е специализирана, т. е. по-често се появяват в диалог или в диалог и авторска реч, ще ги отделим в различни таблици.

Започваме с местоименията, чиято употреба не се влияе от обстоятелството дали те се намират в диалога или в авторската реч на произведението. Това са местоименията *всеки, който, негов, някой* и *този*. Ето техните коефициенти на вариацията.

Таблица 45

Местоимения	Автор и заглавие на произведението	V
всеки	Ив. Вазов, Под игото	13%
който	—„— —„—	22%
негов	—„— —„—	27%
някой	—„— —„—	11%
този	—„— —„—	24%
всеки	Й. Йовков, Жетварят	19%
който	—„— —„—	33%
негов	—„— —„—	17%
някой	—„— —„—	29%
този	—„— —„—	19%
всеки	Г. Караславов, Селкор	33%
който	—„— —„—	31%
негов	—„— —„—	29%
някой	—„— —„—	32%
този	—„— —„—	15%
всеки	в. Отечествен фронт	30%
който	—„—	33%
негов	—„—	32%
някой	—„—	31%
този	—„—	29%
всеки	в. Работническо дело	33%
който	—„—	30%
негов	—„—	32%
някой	—„—	31%
този	—„—	28%

От таблица 45 се вижда, че разпределението на изследваните местоимения във всички изследвани текстове е нормално. Тяхната употреба не се влияе от композицията на произведението, нито от неговата тема. Следователно те се появяват с почти еднакви честоти както в авторската реч, така и в диалога. Коефициентът на вариацията при всяко едно от изследваните местоимения във всички изследвани текстове не надвишава 33%. Този факт показва, че разпределението им е нормално и че те се разпределят равномерно в различните части на текста. И тези местоимения представляват съществени и твърде необходими елементи при изграждане тъканта в каквото и да е съобщение и влизат в състава на най-устойчивата част на лексиката на българския език.

Ако изследваме обаче разпределението на въпросителните местоимения с честота единица или повече от единица в нашата извадка, ще видим, че при тях положението е по-различно. Да вземем например местоименията *кой* и *какъв*!

Тези местоимения са твърде чести. Обаче при тях коефициентът на вариацията значително надвишава 33% в извадка, съставена от авторска реч и диалог.

Преди да видим причините, които повишават коефициента на вариацията, нека да видим резултатите!

Таблица 46

Местоимение	Автор и заглавие на произведението	V
кой	Ив. Вазов, Под игото	48%
какъв	—„— —„—	92%
кой	Й. Йовков, Жетварят	63%
какъв	—„— —„—	75%
кой	Г. Караславов, Селкор	70%
какъв	—„— —„—	48%
кой	в. Отечествен фронт	98%
какъв	—„—	79%
кой	в. Работническо дело	80%
какъв	—„—	84%

От таблица 46 се вижда, че при двете въпросителни местоимения коефициентът на вариацията надвишава границите на нормалното разпределение. Това означава, че те са разпръснати неравномерно из различните части на текста. Причината за това е, че и двете местоимения намират широка употреба в диалога на текста и твърде рядко в авторската му реч. Въвеждането на диалог от автора, както отбелязахме, е в зависимост от композиционните съображения на автора. Именно този факт довежда неравномерността на появите им в текста. Ако отстраним въздействието на този факт, като вземем извадка само от диалога, ще видим, че те се появяват равномерно в различните части на текста. Това се потвърждава от коефициентите на вариацията, получени от текст, съставен само от диалог. Използуваме пак текст от романа „Остров Тамбукту“ на М. Марчевски, който е взет само от диалога.

Таблица 47

Местоимения	Автор и заглавие на произведението	V
кой	М. Марчевски, Остров Тамбукту	26%
какъв	—„— —„—	32%

Следователно въпросителните местоимения *кой* и *какъв* в текст, съставен само от диалог, имат нормално разпределение, и то колебаемостта на вариантите им в различните проби от 1000 словоформи спрямо средната аритметична е съвсем ниска, което означава, че те се появяват равномерно в различните части на текста от диалога.

Местоименията *мой, твой, наш* и *ваш* притежават разпределение със същия характер, какъвто намерихме при въпросителните местоимения. Не привеждаме статистическите им показатели, за да не удължаваме изложението си.

От изложеното дотук за местоименията статистическият анализ, който се направи с помощта на коефициента на ранговата корелация и с коефициента на вариацията, ни показва, че местоименията, чиято средна аритметична е единица или е по-голяма от единица, имат следните особености:

1. Местоименията притежават значения, които се отличават с по-голяма и по-особена абстрактност, отколкото пълнозначните думи. Поскоро по характера на своите значения те се доближават до значенията на служебните думи, без да се покриват напълно с тях. Те обобщават понятията, изразени със съществителните, прилагателните и числителните, и затова могат да означават предмет, качество или количество, но винаги тези понятия се конкретизират само с помощта на контекста и на ситуацията.

Според особеностите на значенията си едни от местоименията се използуват с твърде висока честота и имат нормално разпределение във всякакъв художествен или публицистичен текст, независимо дали той е съставен от авторска реч или само от диалог. Други от тях специализират значенията си предимно за диалога. Към първата група спадат личното местоимение *той*, всички относителни, отрицателни, обобщителни, показателни, притежателни и неопределителни местоимения. Към втората група принадлежат личните местоимения за 1 и 2 лице *(аз, ти, ние* и *вие)*, въпросителните местоимения *кой* и *какъв* и притежателните местоимения за 1 и 2 лице. Всички тези местоимения се използуват най-често в диалога и рядко в другите части на текста.

2. Местоименията принадлежат към онези звена на езиковата система, които се отличават с голяма устойчивост, затова, когато сравняваме речниците на художествените и публицистичните текстове по отношение на местоименията с коефициента на ранговата корелация, откриваме голяма прилика в статистическото им разпределение. Тук намираме твърде високо корелирани ранжирани последователности от местоимения. Това показва, че всеки автор, когато строи статистическата структура на текста си по отношение на най-честите местоимения, я строи по един и същи начин. Затова тези местоимения в художествен или в публицистичен текст се появяват с приблизително еднакви честоти и получават почти еднакви рангови номера в ранговите им списъци.

3. Когато се разглежда статистическата структура на текста по отношение на най-честите местоимения с коефициента на вариацията, те имат нормално разпределение и коефициентът на вариацията не надвишава 33%. Правят изключение само личните местоимения за 1 и 2 лице, които нямат нормално разпределение в смесен текст от авторска и диалогична реч. Когато се изследват само в диалога, тези местоимения имат също нормално разпределение и коефициентът на вариацията не надвишава 33%. Следователно всички местоимения имат нормално разпределение, когато ги разглеждаме в специфичните им области на употреба в текста. Всичко това говори, че местоименията представляват едно от най-устойчивите звена на езиковата система, без които не може да се изгради тъканта на какъвто и да е текст.

3.1. Задачата, която си поставихме в настоящото изследване, е с някои от методите на математическата статистика да се сравни речниковият състав на художествен и на публицистичен текст, за да се установят приликите и разликите в статистическата им структура с оглед

към техния жанр. Резултатите, които получихме, се свеждат до следното:

Най-напред се установи статистическото разпределение на различните части на речта в художествения и в публицистичния текст. Най-ясно тези резултати са показани в таблиците 2 и 3 на изследването, където всяка отделна част на речта е характеризирана с определен процент. Онова, което дава ясно да се види различието в статистическото разпределение на отделните части на речта в двата вида текстове, са процентите, които характеризират разпределението най-напред на съществителните, на глаголите и т. н. в художествените и в публицистичните текстове. Ние се спираме най-напред на двете основни лексико-граматически категории — съществително и глагол, тъй като въз основа на тяхното статистическо разпределение се регулира статистическото разпределение на останалите части на речта. Така например съществителното покрива всеки от художествените текстове с 24%, като се има пред вид, че всички текстове, с които работим в настоящото изследване, имат дължина 20 000 словоформи, а в публицистиката — с 34%. Глаголът покрива художествения текст с 19%, а публицистичния текст с 9%. Тези статистически показатели ние използуваме като критерий за определяне принадлежността на даден текст към художествения или към публицистичния жанр, а едновременно с това ги използуваме като основни статистически характеристики на стила на художественото и на публицистичното произведение.

3.2. За да се получи по-голяма точност при установяването приликата или разликата в речниковия състав на текстовете от двата изследвани жанра, използувахме коефициента на ранговата корелация (ρ). При сравняването на речниците на няколко текста съществено, което трябва да се отчита, не е наличието само на едни и същи речникови единици, а фактът доколко са еднакви или са различни честотите на тези речникови единици. Затова критерият, с който оценяваме различието или подобието на речниците на двата изследвани от нас жанра, беше приликата или отликата в честотата на едни и същи лексеми в двата жанра текстове.

Нашето изследване показа, че коефициентът на ранговата корелация се явява като много полезен и удобен статистически показател, с който, като се изследват двойки ранжирани последователности на лексеми от двата жанра произведения по отношение на глаголите и на местоименията, на съюзите и предлозите, стилът на художествения и на публицистичния жанр много ярко се диференцират един от друг. Това се вижда ясно от съпоставянето на стойностите на коефициента на ранговата корелация за двойки от художествени или за двойки от публицистични текстове по отношение на посочените преди малко части на речта, от една страна, със стойностите на двойки, съставени от художествени и от публицистични произведения по отношение на същите класове думи, от друга страна, с помощта на t-критерия на Стюдънт. От това съпоставяне се вижда, че емпиричните значения на този коефициент значително превишават неговите теоретични значения. Този факт показва, че разликите между речниците от двата изследвани жанра по отношение ранжираните последователности, съставени от глаголи, от местоимения, от съюзи и от предлози, са твърде съществени. Следователно може да се твърди с 99% надеждност на резултата, че стилът на художествения текст много ярко се разграничава от стила на публицистичния текст по

отношение на ранговете на отделните глаголи, местоимения, съюзи и предлози. С други думи, един и същи автор строи различно статистическата структура на художествения и на публицистичния текст по отношение на посочените четири части на речта. За това много категорично ни говорят резултатите от изчисленията на коефициента на ранговата корелация, както и проверката, която направихме въз основа на t-критерия на Стюдънт.

3.3. Коефициентът на ранговата корелация при изследване на прилагателните, на наречията и на съществителните не може да ни даде резултат, въз основа на който стиловете на изследваните от нас два жанра текст да се диференцират един от друг, тъй като качествените особености на тези три части на речта създават редица неудобства.

Класът на прилагателните в двата жанра текстове от различните произведения образува съвсем разнородни съвкупности както по отношение на състава на самите прилагателни, така и по отношение на разнообразието на техните честоти. Разнородността на съвкупностите в различните текстове се дължи на обстоятелството, че появите на прилагателните в текста зависят, от една страна, от развоя на темата на произведението, а, от друга страна, и от стила на автора, от неговото световъзприемане, от неговата обща култура. Влиянието, което оказват тези фактори, води до разнородността на съвкупността в изследваните текстове.

При наречията положението е същото. Коефициентът на ранговата корелация обаче ни показва, че речниците в различните текстове по отношение на изследваните от нас наречия се различават значително по ранговите си номера. Наличието на слабо, средно и силно корелирани ранжирани последователности от наречия може да се обясни само с влиянието, което оказват стилът на автора, неговата езикова и обща култура.

Съществителните пък представляват такъв дистрибутивен клас лексеми, голяма част от които са свързани много тясно с темата на съобщението. Това обстоятелство не дава възможност да се подбере една и съща група съществителни в изследваните от нас текстове. Ето защо не може да се направи сравнение на речниците от съществителни въз основа на коефициента на ранговата корелация.

От всичко това се вижда, че по отношение на прилагателните, на наречията и на съществителните коефициентът на ранговата корелация не може да се използува като критерий за диференциране на стила на художествения и на публицистичния текст.

3.4. След като се установиха приликите и разликите в речниците на текстовете от двата изследвани жанра, нашето изследване трябваше да разкрие характера на разпределението на отделните лексеми в различните текстове. Задачата ни беше да може да се отдели общата лексика на всеки текст от специфичната за всеки от изследваните текстове.

За тази цел използувахме коефициента на вариацията (V), който дава възможност да се измери променливостта на вариантите на даден признак (в нашия случай дадена лексема), като едновременно с това се установи и степента на различие на тази променливост.

В хода на изследването езиковият материал ни показа, че разпределението на отделните лексеми в различните части на текстовете има три степени, а именно:

а) Равномерно разпределение с ниска колебаемост на вариантите при отделните лексеми в различните проби от 1000 словоформи спрямо средната им аритметична.

Към това разпределение принадлежат ония думи, чийто коефициент на вариацията се движи до 33%. Те съставляват устойчивият пласт на лексиката във всякакъв текст. Това обикновено са служебните думи.

б) Равномерно разпределение с ниска колебаемост на вариантите при отделните лексеми в различните извадки от 1000 словоформи спрямо средната им аритметична.

Към това разпределение принадлежат ония думи, чийто коефициент на вариацията стига също до 33%. Тук се намират глаголите с висока честота, някои наречия също с висока честота и някои съществителни, означаващи най-често срещаните предмети и ситуации в живота на хората. Тези думи принадлежат към общата лексика, която е необходима за изграждането на всякакъв текст. От статистическа гледна точка тази лексика не се отличава от лексиката, поставена в първата група. Тя е отделена само за удобство върху основата на семантичен признак, тъй като това са пълнозначни думи, отличаващи се с по-голяма конкретност на значенията си от думите в първата група.

в) Неравномерно разпределение с много висока колебаемост на вариантите на отделните лексеми в различните извадки от 1000 словоформи спрямо средната им аритметична.

Тук се отнасят ония думи, чийто коефициент на вариацията варира от 33% нагоре. Върху разпределението им влияят фактори като темата на съобщението, композицията му, културата на автора и др.

Съществителните, които спадат към тази група, нарекохме с термина на П. Гиро „тематични съществителни". Това са ония думи, които носят основната съдържателна информация на текста и тяхната поява се регулира изключително от развоя на темата на произведението.

Прилагателните, които спадат също към тази група, представляват такъв дистрибутивен клас на речта, който не носи основната съдържателна информация на произведението, но който ни информира за различните качества на действителността. Подборът на тези качества отразява отношението на автора към описваната действителност. Оттук идва и предпочитането от автора на едни или други прилагателни. Чрез прилагателните авторът дава израз на своя поглед върху света, на своето светоусещане и на своята култура. Тези фактори дават неравномерния облик на статистическото им разпределение в текста.

3.5. Използването на коефициента на вариацията показа, че честотата на отделната лексема и нейното разпределение в текста представляват два напълно самостоятелни показателя, независими един от друг. Така например две различни думи може да имат еднаква честота в един и същи текст, обаче разпределението им може да бъде напълно различно. Именно това обстоятелство ни даде възможност да различим коя е общата лексика на два или повече текста, от една страна, и коя е специфична за даден текст лексика, от друга страна. Различаването на тези два вида лексика се вижда от разпределението ѝ в отделните части, ако

текста разделим на няколко последователни извадки с еднакво количество словоформи. Лексиката, която равномерно е разпределена в извадките, представлява общата лексика на текстовете, а специфичната за отделния текст лексика се струпва само в някои от извадките. Специфичната лексика е винаги различна в отделните текстове, които са обект на изследването. В това отношение количественият показател на разпределението на различните лексеми, т. е. коефициентът на вариацията, е много удобен критерий за разграничаване на общата от специфичната лексика на текста.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
Книга XXI

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ИЗГРАЖДАНЕТО НА ФРАЗЕОЛОГИЯТА НА НОВОБЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Цветана Македонска

I. УВОДНИ БЕЛЕЖКИ

Въпросът за възникването и изграждането на новобългарския книжовен език все още е дискусионен. Разнообразни и дори противоречиви са възгледите за началния момент на неговото зараждане. Някои езиковеди[1] смятат, че началото на книжовния ни език трябва да се търси в дамаскините, т. е. още през XVII—XVIII век, други[2] поддържат мнението, че Паисий е родоначалник на книжовния език, а трети[3] изказват схващането, че Софроний Врачански слага началото на книжовния език с „Житие и страдания грешнаго Софрония".

Някои чужди и български учени[4] поддържат становището, че с Рибния буквар на П. Берон от 1824 г. се слага началото на новобългарския книжовен език.

Напоследък някои млади изследователи[5] изказват схващането, че нашият книжовен език е възникнал през 60-те—70-те години на миналия век.

Особената историческа и езикова обстановка, при която се заражда и оформя новобългарският книжовен език, най-аргументирано е изяснена в проучванията на проф. Л. Андрейчин[6]. Според автора не е било въз-

[1] Срв. Б. Цонев. Хиляда години български език. — Летопис на Българското книжовно дружество в София, 1909, стр. 129; Ив. Шишманов. Паисий и неговата епоха. София, 1914, стр. 18.

[2] Срв. Л. Андрейчин. Езикът на Паисиевата „История славеноболгарская" и началото на новобългарския книжовен език. — Бълг. ез., XII, 1962, кн. 6, стр. 490; С. С. Бернштейн. К изучению истории болгарского литературного языка. — В: Вопросы теории и истории языка, Л., 1963, стр. 37; Е. Георгиева. Наблюдения върху езика на Паисиевата Славянобългарска история. — В: Паисий Хилендарски и неговата епоха, 1762—1962. С., 1962, стр. 346; В. Попова. Употребата на две падежни форми в езика на История славеноболгарская. — Бълг. ез., XII, 1962, кн. 6, стр. 534.

[3] Срв. Л. Тодоров. По някои въпроси из българския книжовен език. — Бълг. ез., XII, 1962, кн. 5, стр. 425.

[4] Срв. Г. К. Венедиктов. К вопросу о начале современного болгарского литературного языка. Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР, 43, История славянских литературных языков. М, 1965, стр. 16; А. Т.-Балан — устно изказване (срв. Л. Андрейчин. Специфични моменти и особености при формирането на съвременния български книжовен език. — Бълг. ез., XIX, 1969, кн. 1, стр. 13).

[5] Е. И. Дьомина. Место дамаскинов в истории болгарского литературного языка. — Советское славяноведение, 1966, 4, стр. 31.

[6] Л. Андрейчин. Специфични моменти . . ., стр. 11.

можно през робството да се поддържа „устойчива писмена традиция“ поради липсата на самостоятелен държавен и културен живот. Освен това твърде съществено е, че в структурата на българския език са настъпили големи промени (изчезване на склонението, на инфинитива, установяване на определителен член и др.)[1]. Тези промени не винаги са намирали отражение в стария писмен език и не са стимулирали неговото постепенно развитие.

Ето защо през Възраждането, когато се развива и процъфтява промишлеността, когато се откриват училища от нов, светски тип, назрява и нуждата от единен национален книжовен език. Такъв език е могъл да се изгради предимно върху народна основа. Разбира се, не бива да се забравя какъв голям дял при оформянето на книжовния ни език е имала и нашата книжовна старина. От тези две основи — народната и книжовната — се създава новобългарският книжовен език.

Изхождайки от взаимодействието и борбата между народната реч и книжовното ни наследство, Л. Андрейчин аргументирано доказва, че Паисий е родоначалник на новобългарския книжовен език. Според Андрейчин Паисий съзнателно се стреми да постави народния език на мястото на официалния черковнославянски. Но обработката на книжовния език не може да се постигне изведнъж, и то механически.

Известно е, че българският книжовен език се е оформил в продължение на няколко десетилетия през миналия век[2]. В този период могат да се набележат някои възлови моменти, които определят насоките в развитието му.

Първото произведение, с което новобългарският книжовен език става изцяло народен, е Рибният буквар на П. Берон. От този буквар водят началото си и някои характерни езикови особености, станали норми за съвременния книжовен език[3].

По-пълно новият книжовен език се оформя по времето на национално-освободителните борби (между Кримската война и Освобождението)[4]. Значителна роля за обогатяването и изграждането на книжовния език изиграват и някои възрожденски писатели, като Л. Каравелов, П. Р. Славейков, Ил. Блъсков и др., за които народният език е основен начин на изразяване. Тези и други писатели разширяват лексикалния фонд на книжовния език и с много заемки, направени предимно от черковнославянски. По този начин лексикалният фонд на общонационалния български книжовен език бързо се разширява и обогатява чрез посредството на черковнославянски език и с думи от своето езиково наследство — старобългарския език.

Някои възрожденски книжовници, загрижени за съдбата на новобългарския книжовен език, наводнен от многобройни лексикални заемки, приспособяват черковнославянизмите към особеностите на българската фонетика. Особено голяма роля в това отношение изиграва Богоров със своята граматика („Първичка българска граматика“ от 1844 г.[5]). Така се отстранява черковнославянският фонетичен гласеж на някои старобъл-

---

[1] Л. Андрейчин. Цит. съч. стр. 11.
[2] Пак там, стр. 13.
[3] Пак там, стр. 15.
[4] Пак там, стр. 17.
[5] Пак там, стр. 15.

гарски лексикални единици и те бързо се приобщават към лексикалната система на общонационалния ни книжовен език.

Оформянето на новобългарския книжовен език става през последните десетилетия на миналия век.

*

Успоредно с изграждането на лексиката на книжовния език се изгражда и неговата фразеология.

Задачата на нашето изследване е да се издири от какви наши, родни, български фразеологизми и от какви чужди фразеологични единици се е оформил основният фразеологичен фонд на новобългарския книжовен език.

Като имаме пред вид проучванията за възникването и изграждането на новобългарския книжовен език, ексцерпирали сме материал от възрожденската книжнина от 20-те години до последните десетилетия на миналия век, т. е. времето, когато се оформят характерните структурни особености на новобългарския книжовен език. Подбрали сме творбите на онези възрожденски книжовници, които са играли значителна роля при изграждането на книжовния ни език. В края на изследването е даден точният списък на използуваните съчинения.

*

Преди да пристъпим към разработката на събрания материал, необходимо е да изясним какво съдържание влагаме в термина фразеологична единица или фразеологизъм.

Както е известно, не съществува единомислие по въпроса за основните понятия във фразеологията. На Запад това се дължи на случайния характер на теоретичните разработки и на пълна изолираност в работата на отделните изследователи. Така например, макар че началото на фразеологичната теория е било поставено от Ш. Бали[1] още през 1909 г., учени като Касарес[2] и други, работили по-късно, не цитират по-ранни публикации по същия въпрос.

В проучванията на съветските и на някои славянски учени терминологичната пъстрота в тази област на езикознанието се дължи предимно на стремежа им да уточнят основните понятия, обема и задачите на фразеологията.

Както е известно, предмет на фразеологията са словосъчетанията, но не разчленимите единства на речта, които се отнасят към синтаксиса, а такива словосъчетания, в които вътрешната спойка на съставящите ги компоненти е обусловена от семантическо единство[3].

Някои езиковеди[4] поддържат мнението, че и отделната дума може да бъде обект на фразеологията.

---

[1] Ш. Бали. Французская стилистика (превод на руски език). М., 1961.

[2] Х. Касарес. Введение в современную лексикографию (превод на руски език). М., 1958.

[3] Срв. Б. А. Ларин. Очерки по фразеологии. — В: Очерки по лексикологии, фразеологии и стилистике. Уч. зап. 198, Л., 1956, стр. 201.

[4] Срв. А. А. Реформатский. Введение в языкознание. М., 1955, стр. 93.

Такова схващане мъчно може да се приеме, защото отделната дума колкото и сложна да е по семантическата си структура, не е обект на фразеологията, а на лексикологията и на лексикографията[1].

Различни са възгледите на езиковедите и по въпроса за обема на фразеологията. Така например учени като Ст. Скорупка[2], Л. Андрейчин[3], Б. А. Ларин[4] и други включват в обема на фразеологията не само различните типове устойчиви словосъчетания, но и свободни или променливи словосъчетания.

Други езиковеди[5] смятат, че трябва значително да бъде стеснен обемът на фразеологизмите. Според тях фразеологичните единици са такива словосъчетания, значението на чиито компоненти е напълно затъмнено.

Различия във възгледите на отделните езиковеди съществуват и по въпроса за пословиците, поговорките, типичните сравнения, крилатите изрази и други групи словосъчетания. Според някои изследователи те се приемат за фразеологизми, а според други не могат да бъдат включени във фразеологичния фонд на езика.

На какво се дължи това разногласие в мненията? Преди всичко на различните категориални признаци, въз основа на които дадено словосъчетание се включва в състава на фразеологизмите.

Според някои[6] езиковеди например само непреводимостта на едно словосъчетание на чужд език е достатъчен признак, за да се смята то за фразеологична единица.

Други учени[7] пък приемат като определящ признак възпроизводимостта на фразеологичната единица в речта.

Трябва да се подчертае, че тези признаци не могат да бъдат определящи. Необходимо е да се обърне внимание и на смисловата страна на фразеологизмите. Интересни в това отношение са наблюденията на Смирницки[8]. Според него фразеологичните единици са не само особен род словосъчетания с разделено оформена структура, които не се образуват свободно в речта, но те са и „семантически цельные образования“[9].

Като излиза от семантическия принцип, акад. В. В. Виноградов[10] създава своята класификация. Той систематизира фразеологичния материал в три групи: 1) фразеологични сраствания, 2) фразеологични единства,

---

[1] Б. А. Ларин. Цит. съч., стр. 201.

[2] St. Skorupka. Туру połączeń frazeologicznych. Poradnik Jezykowy, 1952, 5, стр. 12—20.

[3] Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов. Съвременен български език, ч. I, София, 1953, стр. 72—78.

[4] Б. А. Ларин. Цит. съч., стр. 200—224.

[5] А. М. Земский, С. Е. Крючков, М. В. Светлаев. Русский язык, М., 1950, стр. 57—63; Ст. Стойков (вж. Л. Андрейчин, Н. Костов, К. Мирчев, Е. Николов, Ст. Стойков). — Български език, С., 1955, стр. 413—415; Вл. Георгиев, Ив. Дуриданов. Езикознание, II изд. С., 1965, стр. 132—136.

[6] Срв. Л. А. Булаховский. Введение в языкознание, ч. II, М. 1953, стр. 33; А. А. Реформатский. Введение в языкознание. М., 1955, стр. 92.

[7] Н. М. Шанский. Фразеология современного русского языка. М., 1963, стр. 3.

[8] А. И. Смирницкий, Лексикология английского языка. М., 1956, стр. 203—225.

[9] Пак там, стр. 206.

[10] В. В. Виноградов. Русский язык, М., 1947, стр. 21—28; Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. А. А. Шахматов, 1864—1920. Сборник статей и материалов, под ред. С. П. Обнорского, АН СССР, М.—Л., 1947, стр. 339—364, Основные типы лексических значений слова. — Вопросы языкознания, 1953, кн. 5, стр. 3—29.

3) фразеологични съчетания. Според Виноградов фразеологизмите са такива устойчиви словосъчетания, чиито компоненти в една или друга степен са загубили значението си, добили са ново значение, като са се оформили в нови лексико-семантични единици.

На семантичния принцип е основана и класификацията на Н. Н. Амосова[1]. Според изследователката фразеологичните единици или фразеологизмите са единици на постоянен контекст, а свободните съчетания са единици на променлив контекст. Най-съществения признак на фразеологичните единици според Амосова е семантичната трансформация, която настъпва при компонентите на фразеологизма или на словосъчетанието като цяло.

Заслужават внимание и някои изследвания на млади български езиковеди[2], които засягат въпроса за обема и границите на фразеологичния състав на езика и за установяване материалния състав на отделната фразеологична единица. В някои от проучванията се съпоставя фразеологичната единица с думата и се изяснява сходството и различието между тях по структура, функция и съдържание.

Като имаме пред вид теоретичните разработки по въпроса за фразеологизмите и техните категориални признаци, за фразеологични единици ще смятаме онния словосъчетания, които не се създават в процеса на общуването, а са готови езикови цялости, но и за които е характерна семантична трансформация в значението на един от компонентите или на цялото словосъчетание.

Необходимо е да изясним и становището си по въпроса за пословиците и поговорките.

Известно е, че някои фразеолози смятат пословиците и поговорките за фразеологичен материал, други приемат само поговорките за фразеологизми, а трети изключват и поговорките, и пословиците от фразеологичния фонд на езика.

Знае се, че пословиците и поговорките с предикативната си структура са сходни на някои фразеологични единици. Както и фразеологизмите, и поговорките, и пословиците не се създават в процеса на говоренето, а се възпроизвеждат в готов вид. В повечето случаи те се характеризират и с обобщено-преносно значение. Много съществено е да се отбележи, че поговорките и пословиците не представляват единен, монолитен материал (нямам пред вид жанровото определение на тези образни изрази и обрати с назидателен характер, а езиковата природа на поговорките и пословиците). Разгледани в диахроничен разрез, пословиците и поговорките са бавно променящ се езиков материал. Поради тази причина много пословици и поговорки са изгубили връзките си със ситуацията, която ги е създала. Често първоначалното им значение се оказва толкова затъмнено, че е необходимо специално обяснение. Такива посло-

---

[1] Н. Н. Амосова. Основы английской фразеологии. Л., 1963, стр. 3—207.

[2] Кр. Чолакова. За лексико-граматичната еквивалентност на фразеологичната единица с думата. — В: Сл. сб., С., 1963, стр. 209—219; Към въпроса за формата на фразеологичната единица. — Изв. на ИБЕ, кн. XV, 1967, стр. 139—181; За някои изменения във формалната структура на фразеологичната единица. Изв. на ИБЕ, кн. XVI, 1968, стр. 703—711. К. Ничева и Кр. Чолакова. Съотношение между фразеологичната единица и лексикалната единица. — Славянска филология, т. X, 1968, стр. 83—96.

вици и поговорки ние смятаме за фразеологизми, т. е. те не само се възпроизвеждат в готов вид, но е настъпила и семантична трансформация в някои от компонентите им или в цялото словосъчетание или фраза.

II. НАРОДНИ ФРАЗЕОЛОГИЗМИ

Семантична характеристика

Основата на фразеологичния фонд на българския книжовен език се изгражда предимно от фразеологични единици от различните диалекти на българския език. Известно е, че при формирането на националния ни книжовен език диалектите участвуват много интензивно[1].

И действително във възрожденската книжнина диалектните фразеологизми заемат много широко място. Ще приведем някои примери на фразеологични единици, на които сме намерили съответствие в речника на Н. Геров или в сборници с пословици[2]:

билинй[3] *света* ('лъже света с билки', ПРС, Бълг. пр., 42): „Къде е ходил той да билини света отнай-напред не го знайме", ПРС, Г. I, 1863, бр. 10.

бия се с ума си / и с ум се бия (Н. Гер., РБЯ, Бия се с ум 'чудя се, мая се какво да правя; искам да се сетя за нещо, да разбера': „Тези и други още по-безсолни знам, че ще ми ги надума и ще ме навика, ами каква да я вртя, биех се с ума си", ПРС, Г. I, 1866, бр. 1.

брах омайника (ПРС, Бълг. пр., 134, Брах омайника 'лежах в несвест, ударен или бит в главата'): „Ние имахме малко делба с брата си и като се деляхме, та се тъкмяхме, батьо ми не знам какво се прогневи, та ме халоса в главата на убиванье. . . . От главата брах омайника, ама по-скоро премина, но ръката я влачих вързана до вчера", ПРС, Г. I, бр. 1.

бръсна навъз космы (някого) (Н. Гер., РБЯ, Бръсне го навъз космы 'мъчи го, прави му зло'): „Таз година ще има много касапи с памук да колят и много белбери да бръснат навъз космы", ПРС, Избр. произв., II, 258.

вдигам / вдигна връх (Н. Гер., Вдигам връх 'вървя напред в работите си'): „Това требува още и за да вдигнем връх и да цъфнем. Тебе са иска да ти подобрее, да ти олекне работата; ще ти са да спечелиш повечко, за да са поминуваш на по-широко", Лет., 1873, V, 213.

гледам с криво око (някого) (Н. Гер., РБЯ, 'Гледам някого, нечто накриво или с криво око'): „Сенатът ги [училищата по филолософия] е гледал винаги с криво око", Д. Войн., сп. Уч., I, 1871, 148.

дава ми ръка (Н. Гер., РБЯ, 'мога, имам възможност, заможен съм, стига ми ръка'): „Извънредни някои обстоятелства и пречки принудиха ме преди 7—8 месеца да прекъсна изданието на Гайдата и да взема участие в един от политическите вестници, но затрудненията, които според положението си и другите си занятия срещам в изпълнението на таз обязаност, която изискува повече време, отколкото ми дава ръка да жертвувам, накара ме днес да се оттегля", ПРС, Г. 1865, бр. 1.

---

[1] Срв. Ст. Стойков. Литературен език и диалекти. — Изв. на ИБЕ, кн. 2, 1952, стр. 149.

[2] Тълкуванията са взети от: Найден Геров. Речник на блъгарский язик, 1895—1904, и от П. Р. Славейков. Български притчи или пословици и характерни думи. II изд. С., 1954.

[3] Глаголните форми даваме така, както са зарегистрирани във възрожденската книжнина.

дигам / дигна хляба нависоко (някому) (Н. Гер., РБЯ 'Не ще му вдигне хляба нависоко или на висока полица, сир. няма да се боя, че ще ме разобори'): „Не е ли смешно това, що си позволяват някои да я [Русия] заплашват, че ще й дигнат хляба нависоко?“ ПРС, Избр. произв., II, 236.

докарвам си / докарам си на ум (Н. Гер., РБЯ, Докарвам си на ум 'припомнювам си, напомням си, сещам се'): „Докарай си на ум кога той ся качи на кон какъв личен момък!“ Д. Войн., Р. кн., 1875, 31; „Докарай си на ум, брате, колко пъти си ме насърчавал ти, когато аз изгубвах всяка надежда“, Друм., Ив., 47; „Още требува да докараме на ум, че за скрофюлни деца никак не поноси да ся дават на книга много рано и да стоят на развален въздух по училищата“, Лет., 1871, 122.

изляза от очите (някому) (Н. Гер., РБЯ, Излезе ми из очи 'намразих го, омръзна ми'): „Майка, . . ., без да й домилее мъжа, който според пиянството си беше й излязъл вече от очите, като гледаше, че и син й няма да остане по-долен от баща си, . . ., тя са бори до сетня сила, за да прибере и скрие парите; но не би“, Ил. Бл., П. б., 1879, 77.

копая трап (някому) (Н. Гер., РБЯ, Копая някому трап 'правя му зло, искам му злото'): „Добре ми каза боляринът Влад, че ти копаеш трап на царството ми“, Д. Войн., Р. кн., 1875, 16.

копая яма (някому) (Н. Гер., РБЯ, Копае гроб някому 'гледа да го съсипе, да го довърши'): „Петров брат, Иван, начна да завижда на брата си и да му копае яма“, Ел. Мут., Р. б. ц., 1852, 7.

липсва ми едната събота (Н. Гер., РБЯ, Липсва му едната събота 'липсва му едната дъска, хлапа му дъската, не му стига едната дъска, има да дава на Михала, не е с цял ум, глупав е'): „Самоуважаеми някои господия не обичат календарите, защото те служат за точно изброение на дните и месеците и по тях твърде лесно се намерва, че на някои от тях едната им събота липсува“, ПРС, Избр. произв., II, 325.

на връх игла (Н. Гер., РБЯ, На връх игла нещо 'твърде малко, ни най-малко'): „Не ще убегне укорението, който са украшава и кичи въи от приликата и гледа като да нема на връх игла нещо отгоре на дрехите си“, Р. Поп., Христ., 1837, 164; „А таз орда, що запусти Балк. полуостров в цели петстотин години, не можа на връх игла да са повчовечи“, Хр. Б., Съч., 130.

спя като бебер 'дълбоко, непробудно спя; лентяйствувам' (ПРС, Бълг. пр., 586, Уплъзнал като бебер — без тълкуване): „Зарече се отче П. да не спи нощя като бебер; немало какво да прави, полегнал малко по пладне, по итция се пробужда; заспи ли вечер по двата, че става рано — по пладне.“ ПРС, НМК, 1857, 20.

напиши си го на челото (Н. Гер., РБЯ, *Пиши си го на челото* 'заканване — върши си червенко, пиши си го на ухото', т. е. 'добре запомни!'): „Ти, свате, знай, че аз не ща да пия ново вино, аз не обичам новите вина; напиши си ти това на челото“, Л. Кар., Бълг. ст. вр., 106.

налагам / наложа дебелите (ПРС, Бълг. пр., 287, Наложих дебелите 'обезсрамих се'): „Но виждаме, че с добро мненье и с деликатност не ще можем да го изкараме докрая, затуй налагаме дебелите да заставяме“, ПРС, Г. I, 1863, бр. 13.

обръщам / обърна колата (Н. Гер., РБЯ, Обръщам колата 'обръщам листото, подкачам да говоря, да върша друго, за да обърна работата')

„Тези двама хитри, бившии министри / ... скланят на превратa / обръщат колата“, ПРС, Избр. произв., I, 198.

не ми види кобилата (на някъде) 'не искам, не смея (да ида)' (ПРС, Бълг. пр., 380. Не му види кобилката нататък — без тълкуване): „Към дома вече не ми види кобилата да ида, не смея да се покажа пред очите на жената, че като ме току види, ще хване да праши“, ПРС, Избр. произв., II, 275.

ни бяло (бяла), ни черно (черна) казвам (кажа, подумам) (Н. Гер., РБЯ, Не каза ни черна, ни бяла, 'не си отвори устата да рече, не продума нищо'): „За българското отделение на „Левант Таймс“ ние още не можеме да кажеме нито бяло, нито черно, защото новорожденитe деца не всякога приличат сами на себе си“, Л. Кар., Хр. Б., Зн. к. с. 316; „Ний ще изпейме една песен, която знайме и без да подумаме повече ни черна, ни бяла, ще оставим секи сам да си направи заключение от нея“, ПРС, Г. I. 1863, бр. 14.

сложа (снема) воденицата (ПРС, Бълг. пр., 530, Сложи (сне) воденицата 'т. е. взе да говори по-ниско'): „Съветникът едно време беше много пробуял в бойното поле на журналната полемика, но като му попрошериха съветнишката кожа, и му дадоха да разумее силата на изхабените свои оръжия, и той, сиромахът, току си поприбра раздърпаното манте, налегна си парцалите, сложи воденицата и са омърлуши“, ПРС, Г. II, 1864, бр. 6.

стига ми ръка и / *ръка не стига* (Н. Гер., РБЯ, Стига ми ръка 'мога, имам възможност'): „Орачье человеци имат ниви, но град, суша или мраз им поразил посятото. Какво да правят? И на едните, и на другите ръка не стига да турят настрана и да скътат много пари, за да си видят здравето и нуждата“ Лет., 1873, 228.

Във възрожденската книжнина се срещат и други фразеологизми, които, макар и да не са зарегистрирани в речника на Н. Геров, явно са заети от диалектите или от разговорната реч, напр.:

вземам / взема думите на тамам (някому) (и с отрицание) 'вярвам': „Из най-напред, когато щяхме да ставаме и ний гайдари да свирим на българите, някой от нашите по-стари мастори ни се изплакваха и казваха ни, че българите наистина обичали били да слушат дидно-дидно, но колкото за пари — било им свидно. Ний сякахме, че туй те от касканджилък го казват и не им вземахме думите на тамам“, ПРС, Г. II, 1864, бр. 3.

вземам / взема на уста (някого) 'одумвам някого, злословя за някого': „О, колко е тежко, Недо, кога мома остане без майка. Всякой я зема на уста, всякой иска да я лъже, да я мами“, Д. Войн., Р. кн., 1875, 37.

вземам / взема преднината (някому) 'налагам се някому с мнението си': „Да ни противодействува вече той не може; те му са взели свесът и преднината и си играят с него както и с генерал Каулбарса“, ПРС, Посл. ход., 1883, 7.

вземам си / взема си приказката (с някого) 'споразумявам се': „Едирненските гърци, в споразумение и с някои тамкашни родолюбиви българи, зели си приказката с гръцката патриаршия да направят махзар да искат за Едрене Зворнишкия владика Дионисия“, ПРС, Г. I, 1863, бр. 11.

давам / дам цървулите в ръка (някому) 'изпъждам го': „Ти, който толкова зле управляваш твоите си работи, то как щеш можеш да управляваш княжеските както трябва. Надаш са, че след малко ща ти дам цървулите в ръка", П. Боб., Бъд. в., 1871, 44.

дар перушан (стана, направя) — за някаква работа 'обърква се, разбърква се': „Двама българи уж, да им са сбългари булгуря, посеяха фенерските плевели между нас, и тъй са на докарали днес, щото ний един с един са не виждаме, обществените ни работи дар перушан станаха", ПРС, Г. I, 1864, бр. 17.

дръпвам / дръпна ръка (от нещо) 'оттеглям се, отказвам се от нещо': „И в заключение да му каже, че тряба или он да дръпне ръка от всяко съюзничество с унските неприятели, варвари, . . ., или той да си развали любовта и мирът, що е сега с него имал", Кръст, Ист. бълг., I, 1871, 234.

държа глава (на нещо) 'начело съм': „Калоферските калугерки . . . събрали една конференция на св. безсребърници, като призовали няколко младежи от З . . . да държат глава на заседанието", ПРС, Г. I, 1863, бр. 4.

задам сърце (някому) 'окуража, насърча някого': „Накрая той пак им зададе сърце, като им рече: „Деца, вие недейте тъжи. Добър е господ", Ил. Бл., Изг. Ст., 10.

краде ме сън 'доспива ми се': „Ей тъй, тамам ще задремеш, изправи се пред очите ти . . . стани, кръсти се, легни си; ха, ха, ще те краде сън, ето го пак напреде ти . ." Ц. Гин., Г. Кос., 99.

къс съм в средствата 'имам малко пари, не ми достигат парите': „Аз съм в началото на своята печатарска деятелност, следователно къс съм в средствата", Хр. Б., Съч., 400.

леща на кебап 'нещо невъзможно, невероятно': „Монархия, която да управлява нашът нов и неопитен народ, това разбирам; но конституция консервативна — не разбирам, то прилича като да казва някой леща на кебап", ПРС, Избр. произв., II, 210.

мори ме сън 'приспало ми се е': „Поче да я мори сън . . . Най-напокон задрема", Ел. Мут., Р. б. ц., 1852, 70.

мигам на лапавица 'смутен съм, объркан съм': „Какъв е тоз живот да ти са подгигилят този оттук, онзи оттам, а ти да гледаш и да мигаш на лапавица, като мишка в трици", ПРС, Избр. произв., II, 97.

(напивам се) до дъга 'до краен предел се напивам': „Освен това той обича да се напива до дъга", Хр. Б., Зн., I, 20.

на подвоица 'съмнително, спорно': „Българската държава, основана още в 678 л. зарад първенство на Балканския полуостров, пустила ся в дълговременни кървави борби с византийското царство и не веднъж остаяло на подвоица дали източно-римский цар ще остане владетел на полуострова", Лет., 1872 (Й. Груев), 223.

на пушка гледам (някого) 'не съм благосклонен към някого, не го гледам с добро око': „Тям никак не им на сърце народното образование, не благоволят на учените и на пушка гледат учителите", ПРС, Г. I, 1863, бр. 12.

не яж трици! 'не са заяждай!': „Кажете, бе, ако знаете някои — каза битият циганин на българите, беят ще ви даде бакшиш. — На тебе нали ти даде — му отговори един млад българин. — Ти хем не яж трици, че стига само да смигна на бея", Ц. Гин., Г. Кос., 297.

ни за червено дукато 'ни най-малко, никак': „Ние мислиме, че „Читалище“ е изразходвало досега повече от 1000 жълтици за печат и за хартия, а народът ни не е добил от него полза ни за червено дукато“, Л. Кар., Хр. Б., Зн., к. с, 26.

ни звънка 'нищо, нищичко': „Българските села сички отказали и не му дали ни звънка“, ПРС. Г. I, 1863, бр. 14.

ни сухо, ни сурово (ражда се / роди се) 'нищо добро, нищо': „Какво не прави галенето! Аз мисля, че от него няма да се роди ни сухо, ни сурово. Ако са не удави нейде, то ще да бъде обесен“, Л. Кар., Мам. дет., 32.

откача яката си (от някого) 'отърва се от някого': „Да са били гърците на наше място, туй владици ли го казват, патрици ли го казват, ама гърци били, светци да са, пречат ли им на работата, земята ще се покърти ли, небето ще се поклати ли да го остранят от пътя си и да си откачат яката от тях, за да сполучат туй, което желаят“, ПРС, Г. I, 1863, бр. 7.

от кора 'повърхностно': „За тези му прави приказки народът го избра и го тури чорбаджия, но нашият приятел не са забави да покаже на работата, че неговото правдолюбие било от кора и само за чужда сметка“, ПРС, Г. I, 1864, бр. 18.

поя мишките 'плача малко': „Прегръщаха се, целуваха се, едни се шегуваха, други гледаха умилно на своя другар, а други пояха мишките, но Величковите очи не пресъхваха“, Ил. Бл., Дв. бр., 1888, 67.

сека клинци 'треперя от студ, мръзна': „И ние така също, както и циганинът си подаваме пръстът изпод мрежата и викаме „студено“! А вътре си трепериме и сечеме журнали, литературни и политически клинци“, Хр. Б., Съч., 261.

тамян пуша (на някого) 'лаская някого': „Преди да ви турят шията в неименователния хомот на брака, те ва обожаваха, кланяха ви са, тамян ви пушеха, венци ви плетяха“, ПРС, См. к., 1861, 21.

тегля тръне (на нещо) 'забравям нещо, което съм обещал': „Годината се мина и премина, а правдолюбецът чорбаджия, като тегли трънье на своите проповеди, а че си струва и оглушки“, ПРС, Г. I, 1864, бр. 18.

бужури хвърлям — 'червя се, изчервявам се': „Големият ми брат, какъвто си е и досега шегобия, като знаеше, че ме е срам, все с това ме сърдеше: „Ние наша Злата на еди-кого си ще я дадем, той й взел вчера китката, пък аз — божури хвърлям и беж, вън“, Ц. Гин., Г. Кос., 136.

втъквам / втъкна в пояса си (някого) 'надминавам някого по някакви способности': „С една дума байо Петър е такъв един човек, който ако да би са преселил в Калофер, би можал в доволно непродължително време да втъкне в поясът си даже и едноокият калоферски цар“, Л. Кар., Мам. дет., 61.

грош и половина 'нещо голямо, значително': „А, бе, не е то от плоските, нито от питите, момче, ами взех веке да натегвам, бре; в шейсетте влязвам веке, а те са грош и половина — не е то шега“, Ц. Гин., Г. Кос., 46.

да поиграе червената кобила 'да се запали, да се подпали нещо': „Няколко години наред да му поиграе все така по хармана червената кобила, сам ще бяга“, Ц. Гин., Г. Кос., 310.

дигам / дигна джабалото 'започвам кавга, разправии': „Циганката, която беше откъде мене, стоеше възправена у входа на помрачалата си катуна и мълчеше, когато на появението ми в насрещните два катуни се чуха гласове като на подигравки и между цигани и цаганки се отвори гласна преговорка, която додето стоех аз смаян като вкопан на мястото си и не знаех какво да правя, в насрещните катуни се дигна джабалото като на кавга и противоречия", ПРС, Избр. произв., II, 50.

мишките играят на джирит (някъде) 'празно е, няма никакви пари, средства': „От де земате вие пари за тия въоръжавания, когато в държавната ви каса отдавна вече мишките играят на джирит", Хр. Б., Съч., 299.

мръдна ми бръчката 'разгневих се': „Гърците иерархия имат, четирма патрици имат, сичките владици техни, сичката черковна власт на ръката им и за едно малко нещо, като им мръдне бръчката, хад' виж метнали на тогоз владика петалите, че и на оногоз", ПРС, Г. I, 1863, бр. 7.

отрия устните (на някого) 'отмъстя на някого': „Аз трябва да отрия устните на Стояна ... Нека ма помни! Но страх ма е да не изпия сами пелинът", Л. Кар., Мам. дет., 77.

стопя питите (някому) 'убия някого': „Селският кехая отиде на Търново да обади на Рашид бея, че Бекир побегнал. ... Неделко, воденичарят, като чу, помисли си, че Чапкън Юсеин му е стопил питите", Ц. Гин., Г. Кос., 220.

Формален строеж на фразеологизмите

За да направим по-пълна характеристика на народните фразеологизми от Възраждането, необходимо е да проучим и формалния им строеж. Това би разкрило някои трансформации, които настъпват в материалния им състав. Наистина, известно е, че някои фразеологични единици се отличават с голяма устойчивост, т. е. показват пълна неподвижност във формалния си строеж, но други фразеологизми нямат такава стабилност[1].

Пълни форми на фразеологизмите. Много характерно за епохата на Възраждането е, че някои фразеологизми са функционирали с пълните[2] си форми. С определението „пълни форми" си служат някои езиковеди[3], но те смятат, че този термин може да се употреби само условно, тъй като според тях някои от фразеологизмите в пълните си форми могат да представят и разширени форми на основния фразеологизъм.

Фразеологизмите от Възраждането дават възможност да се разграничат пълните форми от разширените, т. е. от вторично допълнените. Така например фразеологизмът *барабар Петко с мъжете* 'наред с всички, наравно с другите (за човек, който се занимава с нещо не по силите му)' във възрожденската книжнина е функционирал с пълната си форма — *барабар Петко с мъжете, отрепката му на поясa*: „Барабар Петко с мъжете, отрепката му на поясът! И нашите красти по подражание и

---

[1] Срв. Кр. Чолакова. За някои видоизменения във формалната структура на фразеологичните единици. Изв. ИБЕ, кн. 16, 1968, стр. 703. Като допълнение към изложеното от Кр. Чолакова ние разглеждаме и някои пословици, понеже ги приемаме като фразеологизми.

[2] Някои от „пълните форми" са пословици или поговорки, а други разкриват изходното променливо словосъчетание, от което е възникнала дадена фразеологична единица.

[3] Срв. Кр. Чолакова. Цит. съч., стр. 704.

съветът на европейците са захванале да експлоатират минералните богатства на държавата", Хр. Б., Зн., I, 18. Срв. още Зн., I, 21.

Със същата форма е зарегистриран този фразеологизъм и в речника на Н. Геров (*барабар Петко с мъжете и отрепка му на пояса*) и между пословиците (*барабар Петко с мъжете и отрепката на пояс*). Това е доказателство, че формата на този фразеологизъм не е разширена допълнително.

В пълните си форми са били разпространени и други фразеологизми, напр.:

наточа си зъбите за печено прасе (срв. Н. Гер., РБЯ — *точи зъби за печени прасета*): „Той си беше вече наточил зъбите за печеното прасе, а добрите хора му дадоха да смръкне малко емфие", Л. Кар., Мам. дет., 81.

уловя босия да му взема цървулите (срв. Н. Гер. РБЯ — *подгони босия, та му земи цървулите*): „Де останаха онез хубавите поляни и гъсти гори, на кои аз тъй се радвах и там малко тежко отистина, но мене малко щеше затова да ма е грижа да уловят босият, да му земат цървулите", Ил. Бл., Зл. Кр., 1870, 129.

прави си устата като габровец за бой (срв. ПРС, Бълг. пр., *прави си устата като габровец за бой (лобут)* — без тълк.): „Тоя драматург ... доказва, сир. прави си устата като габровец за бой — че българете не са тъй „назад", за да нямат място на изложбата", Хр. Бот., Съч., 64.

Прави впечатление, че някои от тези фразеологизми са функционирали и с пълните, и със съкратените си форми. За това намираме потвърждение в речника на Н. Геров напр.: *точа зъби за печени прасета* и *точа зъби* (за нещо) 'надявам се за нещо да го получа': „Сърбия си точи зъбите за чужд комат напразно", ПРС, Избр. произв., II, 342.

вятър го вее 'несериозен, лекомислен е' (срв. Н. Гер., РБЯ — *вятър го вее на сива кобила* 'празна му е работата'): „Г-н Франгя казва, че „богатият му са смее, а простият го счита за луд и че двамата му казват, че го вее вятър, ако чака хляб от песни", Хр. Б., Съч., 353.

Функционирането на някои фразеологизми в пълен и непълен състав показва, че настъпват промени във формалната им структура. Количественият им състав се мени. На какво се дължи това?

Отпадането на някои компоненти от фразеологичните единици не е изолиран процес, а е свързан с общото развитие на българския език. Елипсис в езика се наблюдава често.

Не е безинтересно да се разгледа какво е съотношението между количествените изменения в материалния състав на някои фразеологизми и смисловото им съдържание. Ще се спрем на някои случаи:

1. Отпадане само на един компонент от състава на някои фразеологизми. Във възрожденската книжнина срещаме фразеологизми, които не са познати днес с пълния си материален състав, напр.:

търся кьораво шаранче със значение 'искам да се добера до лесна печалба, без да съм я заслужил': „Гръцката патриаршия търси да има кьораво шаранче да избута и пуща тук-таме мухите на някои епархии да ги подструва да се отнасят до нея, за да се посочи в туй критическо

за нея време, че има власт над българите, че те я познават и до нея се отнасят", ПРС, Г. I, 1863, бр. 13.

В сборник с пословици и фразеологизми от Възраждането намираме и друг фразеологизъм — *удари кьоравото шаранче*, който се е употребявал със значение 'добра се до лесна печалба, получи лесна печалба'.

И двете фразеологични единици са функционирали във възрожденската книжнина с тези компоненти. По-късно отпада компонентът *шаранче*. По този начин се видоизменя формалната структура на фразеологизмите, но в смислово отношение те не се променят. От *удари кьоравото шаранче* със съкращаване на компонента *шаранче* в съвременния книжовен език остава да функционира *удари кьоравото*.

2. Отпадане на няколко компонента от състава на фразеологизмите. Фразеологичната единица *не паса трева* 'не съм наивен, глупав, за да могат да ме измамят', разпространена в съвременния книжовен език, през Възраждането е фунционирала с по-пълна форма — *хляб ям, трева не паса*: „Да не мислиш, че те като селяни прости не се сещат; хе, синко, и те хляб ядат, трева не пасат! Знаят те колкото за тях си", Ил. Бл., Зл., Кр., 1870, 48.

Може да се предположи, че тази пълна форма на фразеологизма е авторски разширена. Фиксирането ѝ обаче в речника на Н. Геров говори, че тя е изконна и че е била позната с този си материален състав и в народните говори — *и ми хляб ядеме, трева не пасем*.

Трябва да се отбележи, че от материалния състав на някои първоначални пълни форми на фразеологизмите са отпаднали или повече компоненти, без това да ги промени смислово. Известно е, че компонентът или компонентите, без които фразеологизмите функционират като едно семантично и структурно цяло, се наричат факултативни[1]. Факултативността дава възможност да се обогатят фразеологичните форми.

Понякога промените в количествения състав на някои фразеологизми довеждат и до възникване на нови фразеологични единици. Според Кр. Чолакова „нови единици могат да възникнат от фразеологизми с функция на глагол, и то само когато се съкращава глаголният компонент"[2].

И действително във възрожденската книжнина намираме някои примери, при които освен глаголен фразеологизъм функционира и нов именен фразеологизъм, възникнал навярно при съкращаване на глаголния компонент, напр.:

дръпвам / дръпна дървен господ (дървен блъсък) (някому) и *дървен господ (дървен блъсък)*: „Арнаутските списатели, които се заловиха да съставят на българите граматика, сбутват се за падежите на българския език и скарват се добренце за членовете. Един вика *а*, другий *о*, другий *ат*, най-подир (*пат*) кют, дръпват си един добър дървен блъсък и напущат българската граматика", ПРС, НМК, 1857, 24—25; „Ако Хюсеиновият син е сираче и няма кой да му държи юздата, то Неновият нехранимайковец не би трябвало да се оставя без дървен господ", Л. Кар., Мам. дет., 46.

---

[1] М. И. Сидоренко. К вопросу о границах лексического состава фразеологических единиц. — В: Проблемы фразеологии. М.—Л., 1964. стр, 128; Кр. Чолакова. Към въпроса за формата на фразеологичната единица. — Изв. на ИБЕ, кн. 15, 1967, стр. 145.

[2] Кр. Чолакова. За някои видоизменения във формалната структура на фразеологичните единици. — Изв. на ИБЕ, кн. 16, 1968, стр. 705.

не се плаша от заешка топурдия 'не искам и да зная от напразни тревоги, от напразен шум' и *заешка топурдия* 'напразна тревога, напразен шум': „Преди малко време търновските граждани бяха намислили да уплашат букурещката „Благодетелна дружина" и да я накарат да ни изпроводи парички, но „Добродетелната дружина" се не плаши от заешка топурдия", Л. Кар., Хр. Б., Зн. к. с, 261; „Това са заешки топурдии, това са детински плашила! Аз мисля, че всичко това не е нищо друго освен фитилджилъци от х. Иванча и от неговата компания", Л. Кар., Хр. Б., Зн. к. с, 56.

Фразеологичната единица (намеря се) *в небрано лозе* 'намеря се в стеснително, неловко положение' в повестите на Л. Каравелов е видоизменила материалния си състав — от фразеологизъм с функция на глагол възниква именен фразеологизъм *небрано лозе* 'стеснително, неловко положение': „Когато Николчо се преселил в Гюргево и когато почувствувал около себе си небрано лозе, то пустил в ход и последния си грош, защото в много градове под ясното небе и чистата женска любов се продава на кантар", Л. Кар., Мам. дет., 94.

Трябва да се отбележи, че фразеологичната единица *небрано лозе* навярно е авторско образувание и не е лексикализирано в съвременния книжовен език.

През Възраждането се срещат някои обратни случаи — трансформация на именни фразеологизми в глаголни, напр. *жълта (червена) бъклица* се е трансформирало в *чакам бъклица*.

Фразеологичната единица *жълта бъклица* намираме между пословиците[1]. Тълкуване не е дадено. Съставителите на Речника на езика на Хр. Ботев пишат, че „с жълта бъклица, според народния обичай, се канело за сватба"[2]. Повече обяснения за този обичай има в речника на Н. Геров. Според Найден Геров „всяко село си има и бъклица за годеж"[3].

Навярно с червена бъклица са канели за годеж, респ. сватба в Копривщица, защото Л. Каравелов[4] употребява *'червена бъклица'*: „Дълго време той мислеше, че българският народ ще да му изпроводи червена бъклица и ще да го помоли да остави своето уединение и да се върне в неговите обятия", Л. Кар., Хр. Б., Зн. к. с, 174. С обобщено значение 'покана изобщо' намираме у Хр. Ботев и *жълта бъклица*: „Но сръбските девойки пристигнали, а нашите чакат още „жълта бъклица", Хр. Б., Съч., 346. В текста *жълта бъклица* е написана с кавички, което показва, че съчетанието се е възприемало като една единна лексикална цялост. С откъсването на фразеологизма от народния обичай все повече се засилва и десемантизацията на неговите компоненти. Отпада компонентът *жълт (червен)* и *бъклица* се съчетава с глагола *чакам*. По този начин се създава и нов фразеологизъм с друг формален строеж, т. е. от именен фразеологизъм възниква глаголен *чакам бъклица*. Трябва да се отбележи, че *чакам бъклица* не е чист фразеологизъм, понеже компонентът *чакам* пази значението си.

---

[1] ПРС. Цит. съч., стр. 252.

[2] Речник на езика на Христо Ботев. Т. I (А—К). С., 1960, стр. 377.

[3] Н. Геров. Речник на блъгарский язик, 1895—1904 (при статията на *бъклица*).

[4] Срв. Цв. Унджиева. Към въпроса за авторството на фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?" — Изв. на ИБЛ, кн. 8, 1959, стр. 93—160.

Лексикални варианти

Видоизменения във формата на фразеологичните единици се създават и от явлението вариантност. В езиковедската литература заменянето на един или повече компоненти с други лексикални елементи се нарича лексикална вариантност[1].

Покрай някои лексикални варианти, които функционират и в съвременния книжовен език (като: *има да плаща (дава) на Михала; стягам / стегна (свивам / свия) юздите* на някого; *запушвам / запуша (затварям / затворя) устата* на някого и др.) във възрожденската книжнина са били разпространени и някои фразеологизми, които днес вече са престанали да бъдат лексикални варианти на дадени фразеологизми. Такива варианти бихме могли да наречем архаични лексикални варианти напр.:

чета параклис (на някого) вместо разпространеното днес *чета евангелие* и разширено *чета конско евангелие* 'карам се някому, мъмря го, хокам го': „И още дълго време дядо Либен чел на своят син параклис", Л. Кар., Мам. дет., 70.

Фразеологизмът не е индивидуално-авторски. За широката му употреба през Възраждането говори и фиксирането му в един сборник с пословици[2] — *чете му параклис* със същото тълкуване 'съди го, гълчи го'.

Обяснението за възникването и разпространението на отделни архаични варианти може да се търси в някои обичаи и правови норми, свързани с турското владичество. Например фразеологичната единица *туря си главата в торбата* 'изложа се на смъртна опасност, за да извърша нещо' през Възраждането е функционирала и с варианта *главата ми е в торбата*: „Елате тука наблизо — рече момчето — и не говорете нависоко, защото главата ви е в торбата", ПРС, Цар. пот, 1877, 136.

В речника на Н. Геров покрай фразеологичната единица *турил си главата в торбата* е отбелязана и *главата му е в торбата* с тълкуване 'излага се на беда, за да свърши нещо' и с обяснение за възникването на този фразеологизъм 'от обичай да се носи отсечена глава в конска торба'[3].

Друг фразеологизъм, свързан с турските обичаи, е *кол забивам / забия в гърба* (на някого) вместо разпространения в съвременния книжовен език *нож забивам / забия в гърба* (на някого) със значение 'нападам някого ненадейно, из засада': „Той (московецът) на човека кол забива в гърба... У него мурафет има... ти стоиш тука и мислиш, ще излезе напреде ти, а той те заобиколил и като ти викне „стой!" — че напълваш шалварите", Ц. Гин., Г. Кос., 358.

Някои от фразеологичните варианти, които са били разпространени през Възраждането, но са отпаднали от фразеологичния фонд на книжовния език, представляват значителен интерес, защото са по-близки до изходните променливи словосъчетания, от които са възникнали съответ-

---

[1] Срв. Кр. Чолакова. За някои видоизменения във формалната структура на фразеологичните единици. — Изв. на ИБЕ, кн. 16, 1968, стр. 706.

[2] ПРС. Цит. съч., стр. 607.

[3] Спахиите е трябвало да носят по две-три отсечени глави в конски торби, за да получат известна награда (по устно осведомяване от В. Мутафчиева, научна сътрудница от Института по балканистика).

ните фразеологизми. Например фразеологичната единица *ни в клин, ни в ръкав* във възрожденската книжнина се е употребявала с друг материален състав — *ни за в клин, ни за в ръкав*, и с друго значение 'който не става за работа, негоден за нищо': „Затова колкото повече седя та мисля и размислям върху този предмет, друже, толкоз повече са убеждавам в необходимостта на една особна от гръцката — българска иерархия. Защото под черковна зависимост от гърците, нашето духовенство ще бъде винаги презирано и изключвано от по-високи длъжности, и без никакво призрение за неговото улучшение каквото досега, ще си остава за всегда унижено и недостойно, а според него и ний таквиз *ни за в клин, ни за в ръкав*", ПРС, Г. I, 1864, бр. 17.

По-пълният вариант е отбелязан в речника на Н. Геров — *не влиза ни за в клин, ни за в ръкав*. Тълкуване не е дадено. Този по-пълен и несъмнено по-ранен вариант разкрива изходното променливо словосъчетание, употребявано в шивашкия занаят за парче плат, което не влиза, не става ни за в клин, ни за в ръкав.

През Възраждането варирането на компонентите у някои фразеологизми е било много по-голямо, отколкото е в съвременния книжовен език напр.: *блъскам си (бия си) главата* се среща и под форма *бъхта си (троша си) главата; кадя тамян* — и *пуша тамян; впивам / впия (вторачвам / вторача) очи* — и *влепервам / влеперя очи; счупена (пукната) пара нямам* функционира и под форма *скършена (пребита) пара нямам; ям бой* — и *ям дървен господ (сухото); гриза (глождя) цървулите* (на някого) се среща и като *гриза (глождя) подлогите* (на някого).

Пъстротата и многообразието на лексикалните варианти през Възраждането се дължи до голяма степен и на по-интензивното участие на диалектите при изграждането на националния ни книжовен език.

Формални варианти

Известно е, че при някои фразеологизми определени компоненти могат да варират, т. е. да функционират с двойни форми. Обикновено именният компонент се явява членуван и нечленуван, в единствено число или в множествено. Трябва да се отбележи, че тези изменения засягат само формалната структура на фразеологизма и са неутрални към семантико-граматичните му качества. В езиковедската литература[1] е прието такива варианти да се наричат формални варианти. Ще приведем някои примери: *от глава(та) до пети(те)* 'от горе до долу; изцяло'; *бия в очи(те)* 'привличам върху себе си вниманието на другите; правя впечатление'; *дохождам / дойде ми до глава(та)* 'постига ме нещо неприятно'; *лапам мухи(те)* 'бездействувам'.

През Възраждането някои фразеологизми имат такива формални варианти, които не се употребяват в съвременния книжовен език, напр. покрай фразеологизма *в ръцете* (на някого) *съм* се среща и *у ръката* (на някого) *съм* със същото лексикално значение 'под властта на някого съм, завися напълно от него': „По 1054 год., когато се разделиха гърците от католиците, българското царство беше паднало и българите бяха

[1] Срв. Кр. Чолакова. Цит. съч., стр. 708.

у ръката на гърците; за това и българската църква остана у ръцете на гръцкият цареградски патриарх", Мес. за 1857, 92.

Други фразеологизми, които в съвременния книжовен език обикновено функционират с членна форма, във възрожденската книжнина са били разпространени и без членна форма, напр.:

в очи (казвам, наричам) 'направо, открито': „А сега имам злочестината да чувам как благоволи да ме счита и в очи да ме нарича шпионин", ПРС, Посл. ход., 1883, 9.

дойде ми до глава 'постигна ме нещо неприятно': „Де да знаех, сиромах, тогази, какво ще ми дойде до глава! ПРС, Цариград. вест., 1858, 363: „Тука на знаменития механик дойде до глава да обори още по-големи препряки, чисто вънкашни", Й. Гр., С. пом. (прев.), 1880, 49.

блъскам си глава 'мъча се да проумея, да разреша нещо': „Физически дял. Земя и небо ... Всичко това мъчно проумява всякой човек, затова и повечето не щат ни да си блъскат глава, за да мислят за такива работи", Й. Гр., Лет., IV, 1872, 95.

боли ме сърце 'скърбя, болно ми е': „Всякой челедник и нечеледник, стар и млад, когото боли сърце да види младото поколение прокопсало и двигнало връх, требува живо да се напне и настои, каквото всички момчета и момичета, ..., да ходят на училище", Лет. V, 1873, 224.

влизам / вляза в очи 'правя впечатление': „За детето сега е всичко ново, всичко му влиза в очи и го кара да екне и да запитва", Лет., IV, 1872, 134.

Обяснение на тези нечленувани форми може да се търси в голямото влияние на народните говори при изграждането на книжовния език.

Други особености във формалния състав на някои фразеологизми от Възраждането могат да се обяснят с все още неустановените норми на книжовния език. Например фразеологизмът *дохождам / дойда на себе си* а) 'съвземам се, идвам в съзнание', б) 'схващам правилно нещо; окопитвам се' във възрожденската книжнина се среща не само с предлога *на*, но и с предлозите *в* (навярно под руско влияние) и *при*: „Слънцето вече беше се скрило отколе ... когато Рада се свести и дойде в себе си", Др., Нещ. фам., 9; „Инди добре, а ти подигни графицата (Ханс я подигва и тя дойде при себе си"), Мн. Ген., 1856, 33.

Не е безинтересно също да се отбележи, че някои фразеологизми, които функционират в съвременния книжовен език като езикови единици, дефективни по форма, във възрожденската книжнина се срещат с пълна парадигма[1]. Например фразеологичната единица *ще си видя сметките* (с някого) със значение а) 'ще се разплатя', б) 'ще изясня отношенията си с някого' функционира в съвременния книжовен език с глаголен компонент в свършен вид (и по-рядко в несвършен вид) и с форми за две глаголни времена — бъдеще и минало свършено (възможно е да се употреби понякога и във форми за някои от другите минали времена) — във възрожденската книжнина се среща и в несвършен вид: „На „Добродетелната дружина" отсега нататък и до скончание мира са позволява да прибира имането на умрелите ..., да прави и да вижда сметките си в темнина", Хр. Б., Съч., 90.

---

[1] Кр. Чолакова. Цит. съч., стр. 710.

В Речника на езика на Христо Ботев този фразеологизъм е тълкуван 'разчиствам, уравнявам си сметките'. Същото тълкуване е дадено и в речника на Н. Геров — *виждаме си, гледаме си хесапа* 'смятаме кой какво има да зима, да дава и се наплащаме[1].

Докато с несвършения вид на глагола се свързва конкретното значение, със свършения вид още през Възраждането започва да се изразява преносното значение — 'разправям се с някого'.

III. ФРАЗЕОЛОГИЗМИ, ЗАЕТИ ИЛИ КАЛКИРАНИ ОТ РУСКИ ЕЗИК

Преди да изясним характера на фразеологичните заемки и калки, проникнали от руски в българския книжовен език през Възраждането, необходимо е да се спрем и разгледаме противоречивите възгледи в езикознанието по въпроса за руското езиково влияние.

Проф. Б. Цонев смята, че руското влияние започва още с черковнославянски език[2], т. е. с проникването в България на религиозна литература[3].

Проф. Л. Андрейчин застъпва друго становище. Според него чрез черковнославянските книги, които изместват преписваните на ръка богослужебни текстове, не проникват нови думи, нови лексикални единици, а само нови руски (черковнославянски) форми на онези думи „които и преди това са съществували непрекъснато в българския книжовен (и народен в една или друга степен) език. Това са фонетични, а не лексикални русизми“[4]. Ето защо проф. Л. Андрейчин смята, че черковнославянските печатни книги стават по същество по-нататъшни носители на старобългарската книжовна традиция. Черковнославянският език е играл ролята на посредник за възприемане на руските елементи в нашия език. Според Андрейчин началото на истинското руско влияние трябва да се търси там, където езикът ни започва да се обогатява с нова лексика, заета направо от руски[5].

В нашата езиковедска наука въпросът за руското влияние върху българския книжовен език е проучван многократно[6]. Някои изследователи, като проф. Б. Цонев[6], разглеждат огромния лексикален материал, навлязъл в българския книжовен език от руски, предимно от фонетична страна.

Голямо място отделя за руско-българските езикови връзки и проф. К. Мирчев[7] в „Историческа граматика на българския език“. Той разглежда русизмите не само от фонетична, но и от словообразователна страна

---

[1] Известно е, че черковнославянски език е книжовната форма, установена в Русия през XVI—XVII в., в основата на която е легнал старобългарският език с проникнали някои фонетични черти от руски език.

[2] Б. Цонев. История на български език. Т. II. С., 1934, стр. 338—353.

[3] Л. Андрейчин. Някои въпроси около възникването и изграждането на българския книжовен език във връзка с историческите условия на нашето Възраждане. — Българ. ез., 1955, кн. 4, стр. 308—315.

[4] Пак там, стр. 311.

[5] Б. Цонев. Цит. съч.; Л. Андрейчин. Ролята на руския език в развитието на съвременния български книжовен език. — Българ. ез., 1952, кн. 3—4, стр. 173—182; Л. Андрейчин. Ролята на черковнославянския език за изграждането на съвременния български книжовен език. — Българ. ез., 1958, кн. 4—5, стр. 309—320 и др.

[6] Б. Цонев. Цит. съч.

[7] К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. 1958, стр. 86—97.

На лексикалната близост между руски и български език са посветени и много статии и студии[1].

Някои проучвания засягат и влиянието на руски език върху семантиката на думи в българския език[2].

Най-малко е разработен досега въпросът за влиянието на руски език в областта на фразеологията. Неголям брой „книжовни изрази", дошли от руски, са посочени в статията на З. Генадиева „Фразеология на Ботевата сатира"[3]. Ние няма да ги разглеждаме, защото те не влизат в обсега на нашето изследване.

Някои съчетания, преминали от руски език у нас, дава и К. Попов в работата си „Лексика и фразеология на П. Р. Славейков"[4], но и те, според нашето схващане, не влизат във фразеологичния фонд на езика.

Повече фразеологични калки са посочени в дисертацията на В. Попова „Обществено-политическа лексика и фразеология на Л. Каравелов"[5]. Попова приема, че Л. Каравелов „е усвоил от руски език много словосъчетания", на които няма да се спираме, защото изследователката схваща фразеологията много широко. В разгледания материал тя включва много словосъчетания, които не са обект на нашето проучване.

Задачата на нашето изследване в тази глава е да разгледаме влиянието на руски език при изграждането на фразеологичния фонд на българския книжовен език през Възраждането.

Преди да приведем събрания материал и да го групираме, необходимо е да изясним на какво се дължи засиленото руско влияние през Възраждането в областта на фразеологията.

Известно е, че през епохата на Възраждането, време на културен и социален подем, назрява и въпросът за формирането на българския книжовен език. Съществена задача при изграждането на съвременния български книжовен език, опиращ се на живата народна реч и подхранван от нашата книжовна старина, е бързото му попълване с необходимите лексикални единици. Както вече казахме, периодът между Кримската война и Освобождението е време на усилена преводаческа дейност. Превеждало се е предимно за нуждите на нашето училище, поставено на светски начала, превеждало се е и за нашата млада журналистика. Така в езика ни проникват много фразеологизми от руски или западни заемки, минали главно през руски.

За бързото проникване на руска лексика и фразеология значителна роля играят нашите видни книжовници и учители от Възраждането, получили образованието си в повечето случаи в Русия. Чрез руския език те свързват книжовния ни език с една по-висока култура.

---

[1] С. Чукалов. Лексикално родство между руския и българския език. — В: Сл. сб., Т. I. 1958, стр. 133—144; Н. Дилевски. Основни особености на речниковия състав на съвременния български книжовен език (съпоставително с руския език). — Бълг. ез., 1959, кн. 3, стр. 201—219.

[2] Д. Иванова-Мирчева. Една неизследвана страна на руско-българските езикови връзки. — Бълг. ез., 1960, кн. 2—3, стр. 130—147.

[3] З. Генадиева-Мутафчиева. Фразеология на Ботевата сатира. — В: Език и стил на българските писатели, кн. 1, БАН. С., 1962, стр. 441—465.

[4] К. Попов. Лексика и фразеология на П. Р. Славейков, ГСУ. Т. LIII, кн. 2, стр. 139—233.

[5] В. Попова. Обществено-политическа лексика и фразеология на Л. Каравелов, ГСУ. Т. LXI, 1967.

Близостта между семантическата система на руски и български улеснява преминаването на много руски лексикални единици в български език. За посредник е служил и църковнославянски език, добре познат на нашите книжовници и преводачи[1]. Възприетите от руски думи в новобългарския книжовен език не са носили белезите на чуждици. „По-голямата част от тях — пише проф. К. Мирчев — имаха своята основа в стария български език, като все още носеха някои от най-отличителните негови фонетични особености. Друга част издаваше етимологическо родство с корени, от които имаме и в народния български език редица образувания“[2]. Това езиково родство води и до известни трудности при изследването. И действително много трудно може да се установи кои фразеологизми са заети от руски и кои от нашата езикова старина. Понякога само за една фразеологична единица са необходими дълги справки.

Като илюстрация за трудностите при изследването на фразеологизми, при които се кръстосват различни влияния, ще приведем следния пример: *от меки нокти* (зная, помня нещо) 'от ранно детство' (зная, помня нещо). Днес този фразеологизъм е малко познат и не бихме го включили във фразеологичния фонд на книжовния език. Но във възрожденската книжнина *от меки нокти* се среща у няколко различни автори и в различни периоди от развитието на нашия език. Намираме го в „Кратко начертание на всеобщата история“ 1836 г. на Кипиловски (вж. стр. 59), в „Христоития или благонравие“ на Райно Попович от 1837 г. (вж. стр. 9). По-късно, около 1880 г., П. Р. Славейков си служи със същия фразеологизъм, като един от компонентите — *нокти* — е заменен с *пънье*. Фразеологизмът и с тоя си материален състав (*от меки пънье*) има същото лексикално значение 'от ранно детство'. Дали Славейков е знаел този фразеологизъм от някой диалект, трудно е да се каже.

При изследването на лексиката и на фразеологията на „Христоития“ на Райно Попович изказахме предположението[3], че този фразеологизъм е народен, български, с тясно диалектен характер. Напоследък се натъкваме на някои нови данни — в руския фразелогически речник[4] намираме същия фразеологизъм със същото лексикално съдържание — *с (от) молодых ногтей* 'с молоду, с раннего детства'. Какъв е този фразеологизъм — диалектен български или руски?

Решението на въпроса идва от приведената в руския фразеологичен речник остаряла форма на същия фразеологизъм — *с (от) младых ногтей* покрай *с (от) молодых ногтей*. Става ясно, че формата не е изконно руска. При проверка в речника на Фр. Миклошич намираме същия фразеологизъм, зарегистриран в паметници от XVI и XVII в. (срв. отъ младыхъ ноктей prol. mart. (Prologus cod saec. XVII)... и отъ мєкыхъ ноєть pyrg. (Prologus mensium — sec. XVI). Следователно може да се предполага, че този фразеологизъм е преминал от нашата книжовна старина в руски. Като се има пред вид, че старобългарски език е бил изграден не само от книжни, но и от народни форми, може да се предполага, че

[1] Срв. Л. Андрейчин. Някои въпроси около възникването и изграждането на българския книжовен език във връзка с историческите условия на нашето Възраждане. — Бълг. ез., 1955, кн. 4, стр. 314.

[2] Срв. К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1958, стр. 87.

[3] Вж. сп. Бълг. ез., 1965, кн. 1, стр. 35.

[4] Вж. Фразеологический словарь русского языка, под ред. А. И. Молоткова. М., 1967.

фразеологичната единица *от млади нокти (от меки нокти)* по произход е народна, българска. По-късно е проникнала в руски език. Чрез посредничеството на черковнославянски език този фразеологизъм навлиза отново в нашата книжнина в периода, когато се изгражда новобългарският книжовен език. Интересно е да се отбележи, че *с (от) младых (молодых) ногтей* остава да живее в руския книжовен език, а от българския отпада.

Във възрожденската книжнина се срещат някои фразеологизми, заети от руски език. Повечето от тези заемки са били широко разпространени през Възраждането чрез преводните съчинения на наши писатели и публицисти. Преди да посочим някои от тези фразеологизми, необходимо е да отбележим някои характерни особености на заемките.

Първите, най-ранни употреби на заетите фразеологизми не са достатъчно доказателство за включването им в лексикалната система на заемащия език. Заимстването на чужди фразеологизми обикновено е дълъг процес на органическо усвояване и приспособяване към нуждите на заемащия език. От много голямо значение е и употребата на заетите фразеологизми в различните стилове на речта, у различни автори и у автори от различни епохи. От хода на този бавен процес на възприемане зависи и съдбата на заетите фразеологизми — т. е. доколко те са необходими за обогатяване на фразеологичния фонд на заемащия език.

Фразеологичните заемки от руски език не оставят трайни следи в нашия език. Повечето от тях след време отпадат от фразеологичния фонд на езика или придобиват нова стилистична функция.

по крайней мере (Фр. сл.[1] *По крайней мере* '1. Хотя бы; во всяком случае. 2. Не меньше чем; самое меньшее'): „За 20 пр. то ни реч бива; по крайней мере ще ни оставиш по 2 гроша", К. Фот., Болг. изг., 1845, 27. „Еда стара България в него време не е била силна и пространна, ако не колико е днес Русия, а то по крайней мери наполовина?" Рак., Гор. път., 1857, 184. „Реченият патриарх... се припознава от сичките... християни... Даже и от самият му най-голям сопротивник папата с някои и по крайней мере условия удовлетворителни на неговото владетелно славолюбие", Бълг. книж., 1859, I, кн. 1, ч. II.

все и вся (Фр. сл. *Все и вся* (*всё и вся*). 'Без исключения, решительно все и решительно всё. Об исчерпывающей полноте, полном охвате кого-либо или чего-либо'): „Секи, който е живял в Турция знае с какво тържество стават турските сватби: дзурли, тъпане,.. пехливане и все и вся", Хр. Б., Зн., I, 4.

все равно (Фр. сл. *Всё равно.* '1. Одинаково, безразлично'): „Естествената история на животните или все равно зоологията описва воодушевените естествени органически тела, които чувствуват", В. Бер., Ест. ист., I, 1870, 7.

Същият фразеологизъм се среща и у много други автори през Възраждането: И. Н. Гюзелев, Физика, 1874, 169—170; 236—237; 293; Н. Михайловски, Пикильо Аляга (прев.) I, 1875, 45; сп. Читалище, 1875, кн. 3, 109 (прев.); кн. 4, 165; Ст. Ботьов, Кърджали (прев.), 1884, 232.

во време оно (Фр. сл. *Во время оно.* 'Некогда, когда-то, очень давно'): „Така дядо Либен говори за руските войници, ако той и да ги

---

[1] А. И. Молотков. Фразеологический словарь русского языка. М., 1967.

обича безкрайно; освен това и той „во време оно“ е платил за виното не по-честно от войниците“, Л. Кар., Бълг. ст. вр., 82. „Разбира се, че ние изпълнихме своята обязаност честно и безпогрешно още „во време оно“, Л. Кар., Хр. Б., Зн. к. с, 360.

По-дълъг живот имат някои черковнославянизми, познати още от нашата езикова старина:

во веки веков (Фр. сл. *во веки веков* '1. Всегда, вечно. 2. Навсегда, навечно. 3. Никогда'): „Нашите неволи и страдания са вече свършиха, изгубиха са и ние ще да бъдеме во веки веков свободни“, Св., 1872, бр. 31; „(Ващата орисница) хвърлила ви е така, щото вие сте имале случай да избегнете и от ситния пясък, ... и от големите камъне, които доволно често притискат малките самолюбци и не им дават да са повдигнат во веки веков“, Л. Кар., Мам. дет., 22.

притчи во езицех (Кр.[1] сл., 550 *Притча во языцех* 'выражение из Библии (Второзаконие, 28, 37) ... „Притча во языцех“ — то, что получило широкую известность, у всех на устах, сделалось предметом общих разговоров, вызывая неодобрение и насмешки), Р. Хр. Б. — *притчи во езицех*' постоянна тема на разговор; легенда: „Но за това тие се осъдиха на смърт; изгубиха своето положение и станаха за народът „притчи во езицех“, Хр. Б., Съч., 189.

вкуся от дървото „познания добра и зла“, Р. Хр. Б., 338 и 444 — 'вкуся от греха, извърша прелюбодеяние; блудствувам' (Кр. сл. 105 *Вкушать от древа познания добра и зла* — 'выражение возникло из библейского мифа о произраставшем в раю дереве познания добра и зла, вкушать плоды которого Адаму было запрещено богом под страхом смерти. Но змий-искуситель убедил Еву, что вкусившие плодов этого дерева не умрут, но будут „как боги, знающие добро и зло“. Ева нарушила запрет и побудила Адама сделать то же. За неповиновение богу они были изгнаны из рая (Бытие, 3). Выражение это употребляется в значении: приобретать знания, постигать смысл разнообразных явлений'): „Как аз ща да са удържа на османският престол, когато 11-годишното зрънце на жаба Крекетуша е вкусило вече от дървото „познания добра и зла“, Хр. Б. Съч., 102. „Аз обичам тие момински градинки, ... които са увардиле своята невинност, които не са „вкусиле от европейските познания добра и зла“ и които са още млади и чисти“, Л. Кар., Мам. дет., 68.

живея о господе 'живея според християнската нравственост': „Мълчанието е христова добродетел“, говорят духовниците на елеокожите вдовици, които са приготовляват да живеят о господе“, Хр. Б., Съч., 110.

от Ноево време 'много отдавна; от време оно': „Той беше облечен с възzелено джобе от Ноево време, закърпено с няколко черни парцали“, И. А. Бог., Н. д. разх., 1868, 16.

Някои фразеологизми, възникнали от исторически събития и легенди, са се затвърдили в книжовния език. Във възрожденската книжнина ги срещаме авторски претворени, напр.:

златни телци авт. по *златой телец* (Кр. сл., 254 — 'выражение употребляется в значении: золото, богатство, власть золота, денег — по библейскому рассказу о тельце, сделанном из золота, которому евреи,

[1] Срв. Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина. Крылатые слова. М., 1966.

странствуя в пустыне, поклонялись как богу (Исход. 32).: „За пари Генович е станал шпионин, Найденов мекере, а Михайловски подлец... Но от всичките тия златни телци достоен за нашата дълбока почит и за нашето високо внимание е кир Михалаки", Хр. Б., Съч., 82—83. „Ако „Благодетелната дружина" ни презира, то ние нямаме намерение да се кланяме пред златните телци и да кадиме тамян пред техните идоли", Л. Кар., Хр. Б., Зн. к. с, 246.

разсека възела (Ак. сл. *рассечь, разрубить* и т. п. *гордиев узел* 'разрешить быстро, смело и насильственно какие-либо затруднения, какой-либо сложный вопрос'): „Някои астрономи, ..., съвършено отхвърлили древните затмения и смело разсекли възела, като обявили, че е невъзможно таквози ускорение", Д. Вит., Неб. Свет., 1875, 82—83.

обявя кръстов поход (на някого) 'водя непримирима борба с някого': „Касабов, който преди няколко години беше готов да обяви кръстов поход на всичките богати българи..., се отказал от баща си и от майка си", Л. Кар., Хр. Б., Зн. к. с, 393.

През Възраждането в българската книжнина навлизат от руски език и много фразеологични калки. При калкирането досега в повечето случаи се е обръщало внимание обикновено само на момента на възприемането на калката. Би трябвало да се държи сметка и за момента на усвояването на чуждата дума или на чуждия фразеологизъм от езика, който заимствува. При това трябва да се подчертае, че калкирането не трябва да се уеднаквява напълно с превода. Действително калките обикновено съвпадат не само по семантика, но и по структура с чуждите думи или с чуждите фразеологични единици, от които са заимствувани, но най-съществената при калкирането е, че се появяват нови постоянни лексикални или фразеологични единици в един език под влияние на друг език. Ето защо и въпросът за фразеологичните калки се поставя[1] от някои фразеолози като въпрос за заимствуване на готови фразеологични единици в даден език, дошли по книжен път от друг език.

Калките, както и заемките са средство за обогатяване на лексикалния фонд на езика. Най-съществената разлика между заемките и калките се състои в това, че докато при калките се заимствува фразеологизмът само с неговото значение, което се превежда — при заемките целият фразеологизъм без формална и семантична промяна преминава от един език в друг.

Интересни са случаите на парциално калкиране, т. е. калкиране на някои компоненти на фразеологизма и запазване на други, така както са употребявани в езика, от който се заимствува.

Парциалните калки са важно указание за езика, от който се калкира. Те нямат дълъг живот. Обикновено отпадат от фразеологичния фонд на езика или се трансформират в пълни калки. Ще приведем някои примери на парциални калки, заети от руски през Възраждането:

златни гори (обещавам някому) (Фр. сл. *золотые (златые) горы*) 'сказочное богатство, благополучие и т. п. (обещать, сулить кому-либо)': „Нашите редактори в програмите си обещавали са златни гори на читателите си, но тутакси след тези обещания... вестника им замязва на голо поле без цел", Хр. Б., Съч., 117.

[1] Н. Н. Амосова. О диахроническом анализе фразеологических единиц. — В: Исследования по английской филологии, III, 1965, стр. 101—106.

От руски е запазен компонентът *гори*, със значение на *планини*. Понякога не се калкира и глаголният компонент, напр.:

связал(а) езика (някому) (Фр. сл. *связывать язык* кому, *связать язык* кому 'заставлять молчать или не давать возможности свободно, без стеснения, непринужденно говорить, высказываться, объясняться и т. п.'): „Дядо Либен захванал да говори, но някаква си невидима сила му связала езикът и повелела му да онемее", Л. Кар., Бълг. от ст. вр., 56.

Някои фразеологични полукалки имат и случаен характер. Срещат се в преводи или у писатели, които съзнателно запазват някой компонент некалкиран, напр.:

от незапамятни времена 'много отдавна': „Пътешествието става пешком, ездещец и с кола, каквито българите употребявали много от незапамятни времена", Н. Павл., Раз. карт, 1870, 1.

басни от тисящи и една нощ (сега *приказки от хиляда и една нощ*) 'измислени, невероятни, фантастични неща': „Нека говорят за българи европейски пътешественици що им е драго, кои дохождат в България изпроводени, или сами от себе си, за да опишат български народ, ... вращат ся в Европа и списват мечтайнна поетическа въображения и басни от тисящи и една нощ", Рак., Горс. път., 1857, 198.

При калкирането са се запазвали в руската им форма и употреба не само именни и глаголни компоненти, но и някои служебни думи, напр. предлогът *в* вместо *на*:

дохождам (дойда в себе си) (Фр. сл. *Приходить в себя. Прийти в себя.* '1. Выходить из обморочного состояния, из забытья, из состояния сильного опьянения и т. п. 2. Успокаиваться, переставать бояться, беспокоиться, волноваться и т. п.'): „Прочее злополучнио като дощел мало в себе си, едвам с голяма сила повдигнал си главата от голямата рана, която приел", Вис. хитр. Берт., 51. „Трябва да са помислили, че съм умрял, че кога додох в себе си пак, аз лежех веке в носила", Шил. Разб. (прев.), Н. Бонч., 1870, 99; „Слънцето вече беше ся скрило отколе,..., когато Рада ся свести и доде в себе си", Друм., Нещ. фам., 1873, 9; „Най-после Сърбия дойде в себе си, видя де лежи нейното бъдеще и обърна са към силите на своят свободолюбив народ", Хр. Б., Съч., 313; „Земи едно камъче и хвърли го вътре през прозорецът — казал Николчо, който в това време захванал вече да дохожда в себе си", Л. Кар., Мам. дет., 48.

Интересни са и някои случаи на калкиране през Възраждането, които в съвременния български книжовен език са се затвърдили не като калки, а като полукалки, т. е. единият от компонентите на фразеологизма отново е възстановил старата си форма:

отпадна в дух (Ак. сл. *Падать, упасть и т. п. духом* 'терять бодрость, отчаиваться'): „През нощ срещу оня ден, в който щеше да прави опит, параходът потъна... Нъ Фултон и сега не отпадна в дух", Й. Гр., С. пом. (прев.), 1880, 42.

В Речника на съвременния български книжовен език същият фразеологизъм е зарегистриран *падам духом* 'губя дух, кураж, отчайвам се'.

Някои фразеологични калки, преминали от руски език в книжнината от Възраждането, не са се утвърдили в съвременния български книжовен език, напр.:

изпусна дух (Ак. сл. В просторечных выражениях *испустить дух, дух вон* 'о наступлении чьей-либо смерти'): „Най-после в 1861 год. на 24 юлия ненадейно са разболел и на 26 след пладне испустил дух — преселил са в вечност", Лет., 1876, 163.

не съм в дух (Ак. сл. *быть в духе, не в духе* 'быть о хорошем, в дурном настроении'): „После тоя искрен разговор не се мина много време и аз случайно са срещнах с г. Минкова. Той беше някакси не в дух", Хр. Б., Зн. I, 10.

събера се с дух (Фр. сл. *собираться с духом, собраться с духом* 'перебарывая, превозмогая в себе страх, робость, неуверенность и т. п., решаться на что-либо'): „Умря! — каза Петър, като въздъхна и по лицето му ся проточиха две едри сълзи; после като ся събра с дух, той продължи", Друм., Нещ. фам., 29.

влязвам во вкуса на нещо (Ак. сл. *Входить, войти во вкус* 'начинать ощущать удовольствие чего-либо; постепенно проявлять все более интереса, любви к чему-либо'): „Англия ввожда в Индия всички предмети на раскошество; поради това индийците бърже влязват во вкуса на европейското образование", С. С. Боб., Път. ок. св. (прев.), 1873, 234.

гори ми сърце (Ак. сл. *Сердце горит* 'о состоянии сильного возбуждения'): „Те [младите казаци] не обичаха грабеж, плячка и слаб неприятел, а гореше им сърце да се покажат пред старите", Н. Бонч., Т. Б. (прев.), 1872, 39—40.

затъкна глътката (на някого) (Ак. сл. *Заткнуть глотку*) 'карам някого да замлъкне': „Аз ща да затъкна неговата глътка", Л. Кар., Бълг. ст. вр., 86.

турям пръста си в устата (на някого) (Ак. сл. *Пальца (палец) в рот не клади* (кому) Разг. 'О человеке, с которым надо быть осторожным, не допускать оплошностей, промахов': „Нека само ми турат пръстът си в устата и тогава ще да видят кой е Раковски", П. Хит., М. път., Ст. пл., 67.

Някои фразеологични калки са много неточно предадени на български, други може да се предположи, че са перифразирани:

на рамо взема (нещо) (Ак. сл. *На плечи чьи-либо лечь, ложиться.* 'Стать (становиться) предметом забот, ответственности кого-либо'): „Всичкото общество ще да се ползува от училищата; всичкото общество трябва да вземе на рамо и бремето на устроението им", Н. Бонч., 1870—1873, 81.

изкача се по гърба (на някого) (Ак. сл. *Выезжать на чьей-либо спине* 'достигать своих целей, используя кого-либо в своих интересах'): „Сега секи от вас мисли само за себе си и иска да се изкачи по гърбът на другиго", Хр. Б., Кр., 27.

намирам се при последнята стъпка към своя гроб 'намирам се пред гибел, пред смърт', Р. Хр. Б. (Ак. сл. *На краю могилы* (быть, находиться) 'быть при смерти': „Даже и днес, когато Турция се намира при последнята стъпка към своя гроб, филантропите-политици развързват восточният вопрос тъй също, както са е развързвал гордиевът възел от македонският юнак", Хр. Б., Съч., 209.

По-голямата част от руските фразеологизми, калкирани още през Възраждането, се разпространяват в българската книжнина със същото

лексикално съдържание и със същата структура[1], с която са се утвърдили във фразеологичния фонд на съвременния български книжовен език. При това трябва изрично да се отбележи, че много от тези фразеологични калки са навярно и западноевропейски, минали в нашия език през руски:

в цвета на годините си (Ак. сл. *В (во) цвете лет* или *сил* 'в молодые годы, в пору расцвета физических сил'): „А после се пак ще да ма погубят. Да почина в цветът на годините си", Хр. Б., Кр., 54.

мъртва буква (съм, оставам) (Фр. сл. оставаться / остаться *мертвой буквой* 'оставаться / остаться без практического применения на деле, в жизни'); „Дали тие мои юношески мечти и тие мои благи намерения не щат да останат такава също мъртва буква, както останаха благите намерения на „Книжовното дружество" в Браила", Хр. Б., Съч., 92.

изтривам / изтрия от лицето на земята (Ак. сл. *Стереть (смести) и т. п. с лица земли* 'полностью уничтожить, истребить'): „А Росия, тая мнима защитница на славянството, тя употреблява още по-радикални средства, за да изтрие от лицето на земята българските колонии", Хр. Б., Съч., 334.

поглъщам / поглътна хап (Ак. сл. *Глотать, проглатывать и т. п. пилюлю* 'терпеливо сносить обиду, оскорбления'): „Не харесваха ми се тия лъскави работи, но аз поглътнах и тоя хап", Хр. Б., Л. Кар., Зн. к. с, 306.

от люлката до гроба (Ак. сл. *от колыбели до могилы (гроба)* 'в течение всей жизни'): „Всеки човек желае да знае причините на всичко, що са върши около него и това желание го има във всичкия си живот — от люлката до гроба", Хр. Б., Д. I, 1.

показвам / покажа зъбите си (Фр. сл. *Показывать / показать ногти / зубы*, 'проявлять по отношению к кому-либо враждебность, нетерпимость, обнаруживать готовность дать отпор кому-либо'): „Ако ми кажеш „ваше високоблагородие", то на сърцето ми играят ситни дяволчета и аз тутакси изваждам кесията си и броя ти стойността на вестника, а ако ми се опулиш, ако ми покажеш зъбите си и не ми свалиш шапка, то съм готов да те мъча до второ пришествие", Л. Кар., Хр. Б., Зн. к. с, 213.

счупя си врата (Ак. сл. *Сломать (себе) шею* 'разбиться, искалечиться; погибнуть'): „Всички искали да се опитат кой ще си счупи врата в този хубав подвиг", Сп. Чит., 1875, кн. 2, 90.

тъмнее ми пред очите (Ак. сл. *У меня темнеет в глазах*): „Придържете ме! Бога ради, придържете ме! Тъмнее ми пред очите", Шил., Разб. (прев.), Н. Бонч., 1870, 116.

Вземам / взема за чиста монета (Ак. сл. *Принимать / принять за чистую монету* 'принимать что-либо за истину, за правду'): „Младите не умеят да двоят съществуването си, не умеят да хитруват над сами себе си и земат за чиста монета тези думи и речи, които произнасяме ний", ПРС, Г. III, 1866, бр. 13.

подрязвам / подрежа крилата (някому) (Ак. сл. *Связывать, обрезать, подсекать и т. д. крылья* 'препятствовать проявлению чьих-либо сил, возможностей; сковывать развитие чего-либо'): „[Екзархията] ще да подреже крилата на оная паднала и гнусна пропаганда, за която ва-

[1] Някои от възрожденските писатели си служат и с диалектизми.

шето правителство е харчило и харчи такава огромна сума", Хр. Б., Съч., 225.

През Възраждането руски език е бил не само източник, от който са калкирани много фразеологизми, но и език-образец, който е оказал влияние при оформяването структурата на някои фразеологични единици.

Интересно е да се отбележи, че някои фразеологизми, калкирани от руски език, са навлезли в българския книжовен език като лексикални варианти на български, народни фразеологизми. Това се обуславя от близостта между двата славянски езика. Така например руският фразеологизъм *в пух и (в) прах* със значение 'совершенно, окончательно, полностью, совсем (разбить, разгромить, разругать, проиграться, разориться)' (срв. Фр. сл.) се е разпространил в съвременния български книжовен език паралелно с народния български фразеологизъм *на прах и (на) пепел* (направя, сторя) със същото лексикално съдържание. Фразеологизмът е широко разпространен в народните песни, отбелязан е и в речника на Найден Геров: „Налутени от тоа турците, праф и пепел го сториа селото", СбНУ, 14, 1897, 123, Прилеп; „Прах и пепел да не остане от тебе", СбНУ, 11, 1894, 165, Дупнишко и др. (срв. Н. Геров, РБЯ, *направил го прах и пепел* 'развалил го, изпочупил го, изпотрошил го').

Същият народен български фразеологизъм се среща много често и във възрожденската книжнина. С него си служат не само писатели като Д. Войников, Ил. Блъсков, Ст. Ботьов, но и Н. Михайловски, Г. Кръстевич, С. С. Бобчев и др., напр.: „Малкото вода, която хвърляха наскоро върху пламъците, правеше да пламват повече... За малко време това весело театро претвори ся на прах и пепел", Добри В. Попов, Сборник от разни съчинения (прев.), 1860, 73; „Пази се, брате, да са биеш с такъвзи силен войн, който вече много гърци направи прах и пепел", Н. Мих. Момч. (прев.), 1865, 75; „Като прие Атил тойзи ответ разгневи ся и... нападна с войските си на греко-римската земля и разграби Сердика (...), която такожде разори и я направи прах и пепел", Кръст., Ист. бълг. I, 1871, 259—260; „На 16 юни карлистите превзеха град Куенца... Нещастният град стана прах и пепел", Лет., 1876, 24; „Най-сетне боят се свършил и сто български села се преобърнали на прах и пепел", Бот., Кърдж. (прев.), 1884, 22; „Реши се да се изгори Волната... И тъй, Волна стана в три дни прах и пепел, тя се изгуби за вечно от лицето на земята", Ил. Бл., Дв. бр., 1888, 19.

По-късно в българския книжовен език навлиза и руският фразеологизъм *в пух и прах*. Това става по книжен път, и то чрез творчеството на някои наши писатели, живели в Русия или запознати добре с руски език. Ще приведем някои примери: „Не само Подгорица не беше взета, но и последната чета на Любобратича беше разбита в пух и прах", Ваз., ПИ, 116; „Всички планове, които кроихме за моето бъдеще, са разбити в пух и прах", Ал. Конст., БГ, 16.

У Вазов и Ал. Константинов руският фразеологизъм се употребява с предлога *в*, тъй както е и в руски. По-късно, навярно под влияние на българския фразеологизъм *на прах и (на) пепел* предлогът *в* се заменя с *на*: „Но сега да ми се яви някой съперник, ще го разбия на пух и прах", Ст. Кост., Г, 29.

Прави впечатление, че двата фразеологизма, българският и руският, започват да се употребяват едновременно, и то у едни и същи автори,

напр.: „Петстотин милиона народ са. Ще скочат един ден да се нахвърлят върху Европа, та прах и пепел ще я направят", Йов., Мил., 8; „Цариград е наш... бог не помага на некръстените. Ето направихме ги пух и прах", Йов., Пес. кол., 70.

В съвременния български книжовен език руският фразеологизъм *в (на) пух и прах* добива все по-широка употреба. При това той вече е видоизменил и материалния си състав, възприел е някои компоненти от българския фразеологизъм. Новата фразеологична единица-хибрид *на пух и прах* (направя, разбия) не се чувствува като чуждица, а е станала неделима част от фразеологичния фонд на българския книжовен език.

Заслужават особено внимание и някои случаи, при които руските фразеологизми (понякога това не са изконно руски, а фразеологични калки) оказват значително въздействие върху фразеологични единици, разпространени във възрожденската литература, като променят структурата им. Ще се спрем на фразеологизма *кули под (по, в) облаците* (правя, градя, въздигам) със значение 'занимавам се с фантастични, неосъществими неща'. Трудно е да се каже откъде е дошла у нас тази фразеологична калка, тъй като известно е, че тя е била разпространена в много европейски езици (срв. у Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина, Крылатые слова, Москва, 1966, стр. 110—111). Трябва да се подчертае, че много дълго тази фразеологична единица е функционирала с посочения материален състав във възрожденската книжнина: „Тие не видят, че от сякъде им са смеят..., че тие седнале да въвождат реформи, да правят преобразования и да градят кули по облаците", Хр. Б., Съч., 290; „Някои си излели голата фудулия на мермер и си правят от нея кули по облаците", ПРС, См. к., 1861, 53; „Когато това чекръче се откаже да са върти правилно и когато на писателя непременно са иска да поблести, то негова милост пуща в пълен ход езикът си и му дава свобода да гради високи кули под облаците", Л. Кар., Мам. дет., 59; „А четвъртите... с помощта на своята фантазия въздигат и Душанови царства, и Симеонови кралевства..., и всевъзможни кули по облаците", Хр. Б., Съч., 209; „Гърците ни се с туй са уращисват да правят кули в облаците", ПРС, Г. I, бр. 10.

IV. ФРАЗЕОЛОГИЗМИ, ЗАЕТИ ИЛИ КАЛКИРАНИ ОТ ТУРСКИ ЕЗИК

Известно е, че векове наред българският народ е бил принуден да съжителствува с турския и в резултат на ежедневния им контакт в български език проникват много елементи от турски език. Това е вторият период — период на османо-турското господство над България — за разлика от стария период на влияние при основаването на българската държава[1]. Огромна роля за влиянието между двата езика е играл билингвизмът. Знае се, че турското население е живяло предимно в градовете, където са се говорели и двата езика. Влиянието на турския език е било неизбежно, защото той е бил официалният държавен език. Несъмнено паралелно с турски е влиял и гръцки език, проникнал предимно чрез книжнината и църквата.

[1] Срв. St. Mladenov. Geschichte der bulgarischen Sprache. Berlin—Leipzig, 1929, стр. 74.

В българската езиковедска наука са правени някои проучвания, които в най-общи линии разкриват влиянието на турски език предимно върху лексиката на български език. В областта на фразеологията досега не са правени почти никакви наблюдения. В „История на български език“[1] проф. Б. Цонев посочва бегло само някои „фрази, които са преводи на български от турски“: *пие тютюн* (ичмек — пия); *не ми отърва* 'казват търговците, когато не им дадат цена' (куртурмаз); *много здраве* (чок селям); *от бога да намериш* (аллахтан болсун); *удрям телеграф* (вуруйорум); *хвърлям прошение* (арзухал аттдъм); *от тебе по-добър да няма, от тебе по-добър да не е* (сенден да'а еи олмасън); *той ще стане човек, няма да стане човек* (адам олджак, адам олмааджак); *туй-онуй* (шуну-буну); *кое-кое* (кими-кими) и др.

В студията си „За съдбата на турцизмите в български език“ проф. К. Мирчев[2] мимоходом отбелязва: „Вън от турските словарни заемки в български език се бяха оформили и известен брой фразеологични калки.“ За съжаление не е посочен нито един пример на фразеологизми, проникнали от турски. По-конкретен е проф. Л. Андрейчин, като посочва някои турски заемки, проникнали през време на робството в българската народна фразеология. Такива „изрази“ според него са: *ям бой, хвърлям (мятам, тръсвам) бой на някого, развалям пари, бия телеграма, пращам много здраве, пада ми се път нататък, виждам зор, хак му е* и пр. Според проф. Л. Андрейчин тези изрази „са се появили в нашия език като буквални преводи на съответни турски изрази“[3].

Ние няма да се спираме на термина „калка“ и на особеностите при калкирането. За това вече говорихме (вж. стр. 95). Смятаме за необходимо още веднаж да подчертаем, че при калкирането много съществено е да се установи от кой език се калкира. Често съществуват „паралели“ или тъй наречените „фразеологични съвпадения“. За калките в български език при много случаи може да се появи съмнение дали са дошли от турски или от гръцки. Може да се предполага, че често са влияли дори и двата езика едновременно. За абсолютна точност при разработката на материала не може да се претендира. Въпреки голямата прецизност и сравняване с гръцки език, възможни са и известни грешки.

Не подлежат на съмнение полукалките. При тях се запазва един или повече от компонентите на езика-образец. Обикновено се пази и словоредът, свойствен на фразеологизма в езика, от който се калкира. Разбира се, възможни са и някои езикови промени, настъпили по-късно или още при превеждането.

През епохата на Възраждането, както споменахме вече, са съществували благоприятни условия за заимстване от турски език. Интересни са сведенията, които дават някои наши известни книжовници от тази епоха: „В това село (Бяла)... преди 38 години [около 1844] по дюгените и по кафенетата мъжете говореха повече по турски и употребяваха доста таквиз „стари думи“[4]. Тези, които си служеха с такива стари думи на

---

[1] Срв. Б. Цонев. История на български език. Т. II. С., 1934, стр. 334—335.

[2] К. Мирчев, За съдбата на турцизмите в български език, Бълг. ез., II, 1952, кн. 2, стр. 117—127.

[3] Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов. Съвременен български език. С., 1953, стр. 77.

[4] „Стари думи“, т. е. пословици и поговорки.

турски, като говореха по тоя език, кога говореха по български, мъчеха се понякога да ги изговарят и по български или да предават поне смисъла им, което и сполучваха“[1].

От приведения текст става ясно, че турският език дълго време е бил източник на лексикални заемки за български език. Много турски фразеологични заемки са били широко разпространени в разговорната реч през Възраждането. За това свидетелствуват турско-български разговорници[2], издавани тогава. Тези речници-разговорници са съдържали разговори и „єдно количество употребителнѣйшихъ тюркихъ рѣчей“[3] приветствия, поздрави, пословици, турски мъдрости и др., напр.: *добра среща!* — ѳвр ола! *добър час!* — ханра каршѝ!; *от душа и сърце* — ѵан ве гюнюлдѐн; *добрият приятел в нужда са познава* — достѝн ейѝ дар гюндѐ белли олѝр; *при сухото гори и суровото* — кѵрвлар анжнда ашлардда анар; *от днес мисли и за утрешния ден* — бѝ сюндѐн аржыкѝ гюнюдѐ дюшюнѐжи и др.

През епохата на Възраждането ясно се чувствува стремеж да се побългарят турските заемки. Този стремеж е свързан с процеса на постепенното отстраняване на турцизмите от българския книжовен език. Това виждаме напр. в следния случай: „Защо да не знаят [български], запита другата... На това питане старата искаше да ся оправи с извинение, че дъщерите ѝ отрасли у Влашко и нам що си, но оная българка... не щеше да слуша таквиз празни приказки“, сп. Училище, I, 1871, 92 (*празни приказки* вм. тур. *бош лаф* boş laf).

Ил. Блъсков дори допълня турската калка с ново определение: „Седнал съм и аз да слушам празни, бабешки приказки, че нам какво било, че нам какво станало“, Ил. Бл., Сир. кл. 1884, 35.

Трябва да се отбележи, че все пак някои широко известни турски заемки се запазват в разговорния пласт на книжовния български език, но вече със специална стилистична функция. По този начин турцизмите допринасят и за стилистичното обогатяване на българския език.

Най-широко разпространени през Възраждането са фразеологичните полукалки, които говорят убедително за голямото влияние на турски език. В речника на Н. Геров при статията на *коляно* намираме полукалката *сторил го миндералтъ* 'турил арзухала му под коляно, захвърлил го настрана, без да го разгледа', по тур. minderalti etmek.

У Ил. Блъсков намираме същата полукалка, но вече с променен компонент *гудя под миндер*. Използувана е лексикалната заемка *миндер*, установена в български език, и целият фразеологизъм е подчинен на спецификата на български език. Със замяната на диалектния глагол *гудя* със *слагам* се стига до фразеологизма, разпространен в съвременния български книжовен език.

---

[1] П. Р. Славейков. Български притчи или пословици и характерни думи. II изд. С., 1954, стр. 43.

[2] М. Павлев. Речник на думи турски и гръцки в езика български, Букурещ, 1855, стр. 62; Разговори български-гречески-турски-французки-англо-италиянски за ония, които желаят разговора на тия язици. Цариград, 1858, стр. 39.

[3] П. Радов. Краткий турско-болгарский речник и разговорник, списан и на тип издан в полза и употребление своих соотечественников. Болград, 1851.

Не по-малък интерес буди и фразеологичната полукалка *стоя диван* някому, по тур. divan durmak 'стоя почтително пред някого със скръстени ръце': „Той [владиката] ще иска *да му стоя диван* ... аз не ща ся склоня на това", Арх. Н. Гер., I, 936.

Същата полукалка често се среща и с определението *чапраз — стоя диван чапраз*, по тур. çapraz 'кръстосан': „Жена нели е, нека отскача, нека подава огън на лулата, кафе, да мълчи и да стои диван чапраз", Н. Бонч., Съч. 1870 — 1873, 59.

В речника на Н. Геров е зарегистрирана и полукалката *копая лахъм* (под някого), по тур. lâğım kazmak. Геров обяснява *лахъм* с *лагъм* на български *подкоп*; kazmak 'копая'. Може да се предполага, че турската полукалка по-късно се е трансформирала в *копая трап* (някому): „В това време в Преслав комис копаеше трап Петру", Ел. Мут., Р. бълг. п., 1852, 14. Същият фразеологизъм е отбелязан и в речника на Н. Геров *копая трап* (някому) 'правя му зло, искам му злото'.

През Възраждането са били разпространени и други фразеологични полукалки, дошли от турски език, които по-късно са отпаднали от фразеологичния състав на българския език, като са се запазили по диалектите, напр.: *мишките играят на джирит* 'празно е, няма нищо в него,[1] — „От де земате вие пари за тия въоръжавания, когато в държавната ви каса отдавна вече мишките играят на джирит?" Хр. Б., Съч., 299.

В речника на Н. Геров *джерит* е тълкувано по следния начин: „джерид, джелит, игра коняк, като препуска коня си совва тояга и тича подир нея, та я улавя преди да падне тя на земята; джигит".

Малко позната е днес и полукалката *отиде на гюрюлтия* 'отиде напразно, провали се, пропадна', по тур. gürültüye gitti. През Възраждането тази полукалка се среща у няколко автора, което показва широката ѝ употреба: „[Жените] сполучиха да затворят всички кръчми, та и няколко виски-бъчви отидоха на гюрюлтия — източиха ги на пътя". Лет. 1875, 27—28; „Той [бившият ни княз] тоже разчиташе на такива съперничества и смяташе на поддръжката и защитата на силни и влиятелни лица в Европа, но догде се усети отиде на гюрюлтия", ПРС., в. Ист. 1886, бр. 1.

Може да се предполага, че е калкиран от турски и фразеологизмът *уловя с малката ока* (някого) 'уловя някого в извършване на нещо нередно, непозволено; поставям някого натясно'.

Интересен е един случай, и той навярно не е изолиран, при който се наблюдава едновременното влияние на турски и гръцки език. В речника на Н. Геров е отбелязана полукалката *изкарвам си юфкето* (на някого) 'вадя си юфкето от него, оттушвам си на него', по тур. öfke 'яд'.

Същия фразеологизъм намираме у Хр. Ботев, употребен с некалкиран компонент от гръцки: *изкарва си ахта*, по гр. *βγάζω τό ἄχτι μου*. „Наежили са бяха сичките турци от Гьопца и Казанлъшко против четата на Добря войвода и сичкия си ахт изкараха от мирните жители по селата", Хр. Б., Съч., 53.

Някои книжовници от Възраждането съзнателно са се стремили да побългарят чуждите компоненти. Така например в „Горски пътник" на Раковски четем: „Тии звярове от нас бедни българи искат да *си извадят*

[1] Речник на езика на Христо Ботев. Т. I (А—К). С., 1960, стр. 28.

гняв и да си отмъстят за изгубеное бойно поле в сражения с руси", Рак., Гор. път., 1857, 235.

Все пак полукалката *изкарвам си ахта (изкарвам си юфкето)* е била много популярна през Възраждането. Тя се среща и с вариране на един от компонентите на полукалката, т. е. със замяна на глаголния компонент *изкарвам* с *(в)земам*, напр.: „Надвечер като ся съберат на някое приятно място... начнуват да ся надпират за първенство, чорбаджилък и да разсъждат за общите си градски работи и много пъти си земат ахта от училищните сметки, често и от същите учители", И. А. Бог., Н. д. разх., 1868, 37. Трябва да се отбележи, че *вземам (земам) си ахта* е отбелязано в историческия гръцки речник[1] *παίρνω τ' ἄχτι* като лексически вариант на *βγάζω τό ἄχτι μου*. Може да се предполага, че полукалката *вземам (земам), изкарвам си ахта* е дошла от гръцки език и че покъсно един от компонентите ѝ е бил заменен с турска дума. Това естествено е само предположение. Въпросът с калките, както вече казахме, е много сложен. Много трудно е да се установи кои калки са дошли от турски и кои от гръцки. Понякога едновременно са влияли и двата езика.

Трябва да отбележим, че някои широко употребими през Възраждането полукалки, преминали от турски език, се запазват в разговорния пласт на съвременния български книжовен език, напр.:

виждам кусур 'смятам за недостатък' по тур. kusur etmek: „Истина голямо главоболие ви правя с това, нъ простете мя и не виждайте кусур, защото нямам друго средство да ся сдобия с тях", Арх. Н. Гер. I, 571.

дохождам / дойда дохак 'справям се (с някого)' по тур. hakından geldi: „Аз, за да ся избавя от това, а ней да си отмъстя, убивам Драка, направям глъчка, събират ся дворяните и аз таквази честна и благородна душа окривявам лъжливо и дохождам ѝ дохак", Мн. Ген., 1856, 44.

скършвам / скърша хатъра (на някого) 'не изпълнявам желанието, молбата на някого' по тур. hatır kırmak: „Като не можа да скърши хатъра на дружките си, отиде със сички наедно и тя", Ил. Бл., Зл. Кр. 1870, 109.

влизам / вляза в бела 'създавам си неприятност' по тур. belaya girmek и по гр. *μπῆκα σὲ μπελιά*: „Ти не знаш, че аз днес на малко остана да влязна в бела", Ил. Бл., Зл. Кр., 1870, 181.

гледам си кефа 'не се грижа, не се интересувам от нищо', по тур. keyifini bakmak и по гр. *βλέπω τό κέφι μου* и много други.[2]

*

В български език са проникнали и много фразеологизми, изцяло калкирани от турски. Те се срещат преведени буквално или с известни отклонения от езика-образец. Но при всички случаи се запазва вътрешната, смисловата им страна. Ще приведем някои примери, разпространени през Възраждането:

бера ум (събирам ум) 'ставам умен, разумен', по тур. aklını toplamak (akıl 'ум', toplamak 'събирам, бера'): „Не бях и честит да ходя... по

---

[1] *Ἱστορικὸν λεξικὸν τῆς νέας ἑλληνικῆς Ἀκαδημία, Ἀθηνῶν*, III, *ἐν Ἀθήναις*, 1942.

[2] По данни от М. Филипова-Байрова.

Френско да бера ум и разум и да са върна с празна кратуна и с пълно самооболщение, че всичко зная и че само аз зная всичко, защото съм пасъл патките около Париж“, ПРС, Избр. произв., II, 326.

туря на ръка 'присвоя с измама', по тур. elle koymak (el 'ръка' и koymak 'слагам, турям'): „Аз тука турих на ръка препис от сговора, който Тайний комитет има с румъните“, Арх. Н. Гер., I, 745.

иде ми отръка (отръки) 'мога, умея, зная как да направя нещо', по тур. elden gelmek (el 'ръка', gelmek 'иде ми'): „Окото му всякога гледа към победата, за да я придобие в сичките й движения, които го отдалечават или доближават; той решава, иде му отръка и като гледа толкова кръв, дето ся пролива за победата, дръпва ся от кръвопроливанието и ся съветва с мисъл за отечеството“, Д. Войн. Поп., Сб., 1860, 70.

Някои калки имат съответствие и в турски, и в гръцки език, напр.: *гледа с криво око, гледа криво* 'гледа с омраза, неприязън', по тур. eğri bakmak (eğri 'криво', bakmak ' гледам'), по гр. *με στραβό μάτι βλέπει* (от *στραβός* 'крив', *μάτι* 'око', *βλέπω* 'гледам'): „Сенатът ги [училищата по философия] е гледал винаги с криво око“, Д. Войн., сп. Уч., I. 1871, 148.

Голям брой фразеологични калки, разпространени през Възраждането, са преминали и в българския книжовен език и днес са неделима част от фразеологичната система на българския език, напр.:

кроя кюляф (някому) 'замислям нещо недобро срещу някого', по тур. külâh giydirmek: „Аз, право да ви кажа, като гледам какъв кюляф ни кроят... предпочитам да си ида в Пловдив и там да чакам да видя какво ще излезе“, Арх. Н. Гер., I, 748.

ченето ми играе 'много приказвам, умея да говоря', по тур. çene çalmak: „А за тая работа трябва да хващат хора, кои да са отворени, да им играй ченето“, Ил. Бл., Зл. Кр., 1870, 54.

Със същата калка си служи и Хр. Ботев: „Господа! изпратете вехтият дяволоводител Стоянова, защото нему му играе ченето като на циганин“, Хр. Б., Съч., 66. В речника на Н. Геров е даден същият фразеологизъм, но компонентът *играе* е заменен с *работи*: *ченетата му работят* 'приказва много'. В гръцкия речник няма точно съответствие на тази турска калка. Там е дадено *има чене ἔχει τό χάρισμα τοῦ λόγου.*

Турска е и калката *допря ножът до кокала* (у Н. Геров *опрял ножът до кокала* 'дошло да не може вече да се търпи'), по тур. bıçak kemiğe dayandı. На гръцки намираме същия фразеологизъм, но с глагола *стигна* вм. *допря*: *ἔφθάσε τό μαχαίρι στό κόκκαλο* (*ἔφθασε* 'стигна'). Може да се предполага, че калката е дошла от турски език.

В съвременния български книжовен език са разпространени и много други калки, които имат съответствие в турски език:

имам дълъг език 'много приказвам' по тур. dili uzun: „Ако имаш дълъг език, шарена съвест, съмнителна нравственост, дебело чело и безсрамни очи, то победата е твоя“, Л. Кар. Хр. Б., Зн. к. с, 447; Езикът ви длъжък, а че кой ви е крив“, ПРС., Избр. произв., II, 31.

не ми хваща окото (някого) 'не ми харесва, не ми допада' по тур. göz tutmak (и с отрицание): „Като гледаше той Иванча тъй залисан, замаян, още и с позадимена глава от няколко дни, не му го хващаше окото, страх го беше да не би в отчаянието си да направи нещо зло на себе си! Ил. Бл., П. б. 1879, кн. III, 79.

близо до ума 'приемливо, ясно' по тур. akıla yakın „Ако земем във внимание това, ..., то е твърде близо до умът, че и съединението на неговите училища с турските ще да са приеме така също без никакви протестации", Хр. Б. Съч., 286.

Някои калки имат съответствие и в турски, и в гръцки[1]. Трудно е да се установи кой е езикът-образец при калкирането. Ние ще изброим някои от тях, напр.:

сече ми ума 'схващам лесно, разбирам, разсъждавам' по тур. akıl kesmek (akıl 'ум', kesmek 'сека'), по гр. *κόβι τό μυαλό του* (*κόβω* 'сека', *μυαλό* 'ум'): „Вижте, вижте да правите какеото ви сече умът", М. Бал. Скъп. (побълг.), 1875, 47.

У някои автори през Възраждането единият компонент на калкирания фразеологизъм се заменя с друга дума, напр.: „Харен работник, комуто *главата сече*, може да бъде и харен учен", Й. Гр. С. пом. (прев.), 1880, 239.

Пълно съответствие и в турски, и в гръцки език имат и други фразеологични калки: *имам лека ръка* 'сръчен съм, идва ми отръки', по тур. eli hafif (el 'ръка', hafif 'лек'), по гр. *ἔχει ἐλαφρό χέρι* (*χέρι* 'ръка', *ἐλαφρός* 'лек'); *не е вчерашен* 'казва се за човек, който познава живота, има опит', по тур. dünkü (dünkü 'вчерашен'), по гр. *δέν εἶναι χθεσινός* ; *не вдигам глава* (от нещо) 'постоянно съм над нещо, работя непрекъснато, по тур. baş kaldırmamak (baş 'глава', kaldırmamak 'не вдигам'), по гр. *δέν σηκόνει κεφάλι ἀπό* и др.

V. ФРАЗЕОЛОГИЗМИ, ВЪЗНИКНАЛИ ОТ ЗАГЛАВИЯТА НА ПРОИЗВЕДЕНИЯТА НА НЯКОИ ВЪЗРОЖДЕНСКИ ПИСАТЕЛИ

Някои наши видни книжовници от Възраждането са съдействували не само за утвърждаването на много народни и чужди фразеологизми във фразеологичния фонд на новобългарския книжовен език, но и са играли голяма роля за създаване на нови, авторски, индивидуални фразеологични единици.

Ние ще се спрем само на въпроса за възникването на фразеологизми от заглавията на популярни произведения на някои наши възрожденски писатели и поети.

Известно е, че Славейковата басня „Орел, рак и щука" е свободен превод на Криловата басня „Лебедь, щука и рак"[2]. Същата басня е преведена и от Л. Каравелов: „Веднаж лебед, рак и щука / да возят натоварени кола са завзели"[3]. Преработката на П. Р. Славейков става много популярна. От нея възниква крилат израз, който се употребява за хора, които работят заедно и имат различни, дори противоречиви мнения по един и същ въпрос и с това, вместо да тласкат работата напред, спъват развитието ѝ.

Крилатият израз *орел, рак и щука* не е включен в Речника на съвременния български книжовен език[4] и в Български тълковен речник[5], но

[1] Срв. у М. Филипова-Байрова. Принос към проучванията на балканските езикови взаимовръзки. — Бълг. ез., 1964, кн. 6, стр. 560.

[2] Срв. Б. Пенев. П. Р. Славейковата преводна и подражателна поезия. Пер. сп., кн. 64, стр. 214, 23.

[3] Л. Каравелов. Стихотворения. Т. I, Русе, 1886, стр. 26.

[4] Речник на съвременния български книжовен език. Т. I, II, III. С., 1955—1959.

[5] Български тълковен речник. С., 1955.

в многотомния Речник на български език (който сега се работи в Секция за български речник при БАН) ще намери място, тъй като се среща в разговорния пласт на книжовния език и в литературата: „Нашият народ няма да допусне, щото ръководството на държавата и обществото да заприлича на орела, рака и щуката...“ Г. Дим. ВКОФ, 53.

Крилат израз е възникнал и от наслова на друга Славейкова басня „Куко и пипе“. Тази басня е свободен превод на Криловата „Кукушка и петух“[1]. Защо Славейков превежда „Кукушка и петух“ с „Куко и пипе“? Откъде се е повлиял? При справка с речника на Н. Геров при статията на *куко* намираме народната мъдрост *Каквото куко, такво и пипе* без тълкуване. Между пословиците, събрани от П. Р. Славейков, са отпечатани още два варианта: *Намерили са куко и пипе*[2] и *Куко и пипе, теле и пате*[3].

Както е известно, *куко и пипе* символизира хора, които взаимно се хвалят, без да притежават нужните качества. Може да се предполага, че Славейков е използувал за наслов на баснята компоненти от широко разпространените народни мъдрости. Естествено това е допринесло за популяризирането на баснята, а по-късно и за фразеологизирането на наслова.

Подобен е случаят и с друг фразеологизъм, възникнал от наслова на Каравеловата повест „Мамино детенце“. Като характеристика на разглезените и разхайтени синове на богати родители Л. Каравелов употребява и друго съчетание в текста на повестта — *мамини чедица*: „И наистина, Хюсеиновият син са дружил само с оние казанлъшки „мамини чедица“, които спале да пият, яле да пият и живеле да пият“.

Интересно е да се отбележи, че по-късно в българския книжовен език се разпространяват два фразеологизма — *мамино детенце* и *мамино синче* — не само с едно и също лексикално съдържание, но и с една и съща стилистична отсянка на ирония и на пренебрежение. За широката употреба на фразеологизма говорят и различните му парадигматични изменения: *мамино детенце (мамини детенца, мамини дечица), мамин син (мамини синчета)* и др.

Най-широко е разпространен фразеологизмът *мамин син (мамини синчета)* (Вж. у Зах. Стоянов, Записки по българските въстания, II, 143; К. Петканов, Дамяновата челяд, 1943, 422; Емил Манов, Пленено ято, 1948, 86—87; М. Марчевски, Митко Палаузов, 1953, 79; Г. Караславов, Седмото отделение, Избрани съчинения, VIII, 1958, 181 и др.).

Утвърдени в съвременния български книжовен език са и фразеологизмите: *мамино детенце (мамини детенца, мамини дечица)* (Вж. у Ив. Хаджимарчев, Овчарчето Калитко, 384; Н. Каралиева, Малката Кериме, Неуловимият, 1960, 149; К. Кръстев, Катастрофа, 1962, 111 и др.).

Интересни са и фразеологизмите, възникнали от заглавията на Ил. Блъсковата повест „Изгубена Станка“ и на комедията на Д. Войников „Криворазбрана цивилизация“.

---

[1] Срв. у Б. Пенев. Цит. съч., стр. 214.

[2] П. Р. Славейков, Български притчи или пословици и характерни думи, II изд., София, 1954, стр. 371.

[3] Пак там, стр. 326.

Криворазбрана цивилизация се употребява в разговорната реч като крилат израз за осмиване на 'нещо, обикновено свързано с модата, чуждото влияние — неправилно схванато или разбрано откъм външната, показната му страна', макар и все още да се долавя връзката му с Войниковата комедия.

По-интересна е съдбата на наслова „Изгубена Станка", преосмислен като фразеологизъм със значение 'за глупав, смахнат човек, който е негоден, неспособен да се справи с каквото и да било'. В речниковия архив намираме един пример от Ив. Вазов, който сполучливо илюстрира метафоризацията на компонента 'изгубен': „Без тая славна битка „Изгубена Станка" беше изгубена. Колко ръкопляска публиката", Ваз. Хъш., XVIII, 48.

По пътя на тази игра на думи постепенно се е стигнало до фразеологизиране. Първоначално от основното, номинативно значение на *изгубен* — 'изостанал настрана или забъркал се, та не могъл да намери другари, път' се преминава към неговото преносно значение. С все по-голямото откъсване на крилатия израз *изгубена Станка* от текста на повестта и с все по-малкото разпространение на тази много четена през Възраждането книга, *изгубен* започва да се схваща в преносното му значение 'глупав, загубен'. Със същото значение в разговорната реч е разпространен и вариантът му *Станка пердю*.

Постепенно се десемантизира и другият компонент — *Станка*. От лично име за женски род той започва да означава 'човек (и от двата пола) глупав, смахнат, който е негоден, неспособен да се справи с каквото и да било' (напр.: „Какво си се хванал с този човек! Не виждаш ли каква изгубена Станка е?").

VI. ОБЩИ ИЗВОДИ

През Възраждането широко навлизат в книжнината фразеологизми от различните териториални диалекти и от разговорния пласт на езика. Тези фразеологични единици са не само израз на експресия, но и основа, върху която се изгражда фразеологията на новобългарския книжовен език.

Известно е, че диалектите са участвували много интензивно при оформянето на книжовния ни език през Възраждането. По-широко е било и мястото на лексикалните и на фразеологичните единици от разговорния пласт на езика. С това се обяснява и по-голямата пъстрота и многообразие на лексикалните и на формалните варианти на фразеологизмите през Възраждането. Така например наред с *кадя тамян* (на някого) функционира и *пуша тамян* (на някого); или *пукната (счупена) пара* (нямам) — и *скършена (пребита) пара* (нямам); или *блъскам си (бия си) главата* — и *бъхтам си (троша си) главата* и т. н.

Освен това някои лексикални варианти, разпространени във възрожденската книжнина, не се употребяват в съвременния книжовен език напр. *чета параклис* (някому) със значение 'мъмря някого' функционира сега в книжовния език само под форма *чета евангелие* (някому).

Със замяната на един компонент с друг не се изчерпват трансформациите, настъпили в материалния състав на някои фразеологизми, разпространени във възрожденската книжнина. Не е безинтересно да се отбележи, че има фразеологични единици, които днес, в съвременния кни-

жовен език, не са познати със същия материален състав, с който са функционирали през Възраждането, напр.: *ударя кьоравото шаранче* със значение 'получа лесна, незаслужена печалба, изгода'. Този фразеологизъм продължава да живее и в съвременния книжовен език, но само с два компонента — *ударя кьоравото*. Смисловото му съдържание остава същото.

Някои формални варианти на фразеологизми от Възраждането са отпаднали от фразеологията на съвременния книжовен език. Обикновено това са фразеологични единици, които функционират с пълна членна форма в съвременния книжовен език, а във възрожденската книжнина са били познати и с нечленувани форми на именния компонент, напр. *в очи* (казвам, говоря) вместо *в очите* (казвам, говоря) или *дохожда ми / дойде ми до глава* вместо *дохожда ми / дойде ми до главата*. Обяснение на тези случаи може да се търси не само в още неустановените езикови норми на новобългарския книжовен език, но и в по-голямото участие на народните говори при изграждането и оформянето му.

Във възрожденската книжнина много фразеологизми функционират не със само съкратените си форми, но и с пълните. Обикновено това не са вторично разширени, допълнени форми, а по-ранни варианти на основния фразеологизъм.

Стремежът към по-кратки форми в материалния състав на някои фразеологични единици не е изолиран процес, а е свързан с общото развитие на новобългарския книжовен език. Такива кратки форми се наблюдават особено често в разговорната реч. А известно е, че фразеологичният фонд на новобългарския книжовен език не се развива самостоятелно, а е тясно свързан с общите тенденции в оформянето на книжовния език.

Народната основа на фразеологичния фонд на новобългарския книжовен език се обогатява и от някои заемки и калки, проникнали от турски и гръцки език (фразеологизмите, калкирани от гръцки език, в изследването разглеждаме само съпоставително с турски фразеологични калки).

Както е известно, поради многовековното принудително съжителство на турския с българския народ някои фразеологизми от турски език навлизат в разговорния пласт на българския език. Чрез църквата и книжнината проникват и гръцки фразеологични единици. Голяма част от фразеологизмите, калкирани от турски и гръцки, разпространени във възрожденската книжнина, отпадат от фразеологичния фонд на книжовния ни език. Те остават да живеят по диалектите, а други и до днес са неделима част от фразеологичната система на съвременния книжовен език напр. *турям / туря под миндера* (с по-ранен вариант *сторя миндералтъ* (нещо); *диван чапраз стоя* (на някого); *бера (събирам) ум; ножът допря до кокала; уплаши ми се окото* и др.

Някои фразеологични калки, проникнали в български език, имат съответствие не само в турски, но и в гръцки език. Трудно може да се установи кой е езикът-образец, от който се е калкирало. Възможно е при някои случаи да са влияли и двата езика.

Новобългарският книжовен език се обогатява и от фразеологизми, калкирани от руски език. Съществена роля играе и родствената близост между двата езика. За посредник е служил и черковнославянски език.

Така за сравнително кратко време фразеологичният фонд на новобългарския книжовен език значително се разширява с много фразеологизми, калкирани от руски или със западноевропейски фразеологизми, минали през руски.

Естествено някои фразеологизми, калкирани през Възраждането от руски език, не оставят трайни следи в книжовния ни език, напр.: *не съм в дух; турям си / туря си пръста в устата* (на някого) и др. В повечето случаи фразеологичните единици, калкирани от руски език, стават неделима част от фразеологичния фонд на българския книжовен език.

Не е безинтересно да се отбележи, че някои фразеологизми, проникнали от руски език, навлизат в книжовния ни език като лексикални варианти на български народни фразеологични единици, напр. *на прах и (на) пепел* (направя, сторя) и *в пух и (в) прах* (разбить, разгромить, разругать, проиграться, разориться).

За обогатяването и творческото попълване на фразеологичния фонд на книжовния език особено голяма е ролята на някои възрожденски писатели и книжовници. Ние не се спираме подробно на тоя въпрос, а ограничаваме нашето внимание само върху тези фразеологични единици, които са възникнали от заглавията на някои широко известни произведения, на възрожденски писатели, напр. *мамино детенце, изгубена Станка, орел, рак и щука* и др.

И така събраният и анализиран материал дава известна възможност да се проследи върху каква основа е изграден фразеологичният фонд на новобългарския книжовен език и с какви чужди фразеологични единици е обогатен и разширен неговият състав. При това трябва да се подчертае, че изграждането на фразеологичния фонд не става изведнъж и механически, това е дълъг процес на възприемане и творческо претворяване на наши родни фразеологизми и на заимствуване на чужди фразеологични единици, приспособени към фонетичните и морфологичните особености на български език.

ИЗТОЧНИЦИ И СЪКРАЩЕНИЯ НА НАСЛОВИТЕ ИМ

А. Гр., Поуч. реч. (прев.), 1854 — Гранитский, А. П. Поучителни речи на старите философи (превод). Цариград, 1854.

Бер., Риб. бук., 1824 — Берон, Петър. Буквар с различни поучения. Фототипно издание, София, 1939.

Бот., Кърд., 1884 — Ботьов, Ст. Кърджали. Крайдунавска повест от М. Чайковски (превод). Пловдив, 1884.

Бълг. книж. I, 1859 — сп. Български книжици, 1859 г. февруари, кн. I и II; март, кн. I и II; април, кн. I; юни, кн. II; юли, кн. I и II; август, кн. I; Цариград, 1859.

В. Бер., Ест. ист., 1870 — Берон, Васил х. Стоянов. Естествена история. Първи път на български систематически изложена с приложни забележки и практически изводи. Част първа зоология. Клас първи. Млекоподаващи животни. Разряд първи. Человек в сравнение с другите животни. Болград, 1870.

Вис. хитр. Берт. — Високоумни хитрости Бертолдови (превод). Болград, 1853.

Г. Дим. ВКОФ — Димитров. Георги. Вторият конгрес на Отечествения фронт. Доклад (2—3 февруари 1948). София, 1948, стр. 180.

Д. Вит., Неб. свет., 1875 — Витанов, Д. Небесни светила (превод), 1875.

Д. Войн., Кр. цив., 1871 — Войников, Добри П. Криворазбраната цивилизация. Букурещ, 1871.
Д. Войн., сп. Уч., I, 1871 — Войников, Добри П., сп. Училище, I, 1870—1, Букурещ.
Д. В. Поп., Сб., 1860 — Попов Добри В. Сборник от разни съчинения. Цариград, 1860.
Друм., Нещ. фам. — Друмев, Васил. Нещастна фамилия. Българска народна повест. II издание. Русе, 1873.
Ел. Мут., Р. бълг. ц., 1852 — Мутева, Елена. Райна българска царкиня. Приказ на А. Т. Вельтман (превод). Санктпетербург, 1852.
И. А. Бог., Н. д. разх., 1868 — Богоров, д-р И. А. Няколко дена разходка по българските места. Букурещ, 1868.
Ил. Бл., Дв. бр., 1888 — Блъсков, Илия Р. Двама братя. Повест. Книга първа. Шумен, 1888.
Ил. Бл., Зл. Кр., 1870 — Блъсков, Илия Р. Злочеста Кръстинка. Издание първо. Русчук, 1870.
Ил. Бл., Изг. Ст. — Блъсков, Илия Р. Изгубена Станка, 1917.
Ил. Бл., П. б. 1879 — Блъсков, Илия Р. Пиян баща, убиец на децата, сп. Книга първа. Русчук, Варна, 1879.
Ил. Бл., Сир. кл., 1884 — Блъсков, Илия Р. Сиромашки клетви, сп. Моминска сълза, Варна, 1884.
Й. Гр., Лет. IV, 1872 — Груев, Й., сп. Летоструй, IV, 1872.
Й. Гр., С. пом. (прев.), 1880 — Груев, Й. Сам си помагай. Превод от Самуел Смайлс. Пловдив, 1880.
Крст., Ист. бълг., I, 1871 — Кръстевич, Г. История българска, Част първа. Цариград, 1871.
Лет. . . . — Летоструй или домашен календар за високосна година 1872, г. IV, изд. Хр. Г. Данов, Пловдив, Русчук, Битоля.
Л. Кар., Стих. I — Каравелов, Л. Стихотворения. Под ред. на З. Стоянов, Русе, 1886.
Л. Кар., Бълг. ст. вр. — Каравелов, Л. Българе от старо време, т. I—II, под ред. на З. Стоянов, Русе, 1887.
Л. Кар., Хр. Б., Зн. к. с — Каравелов, Л., Хр. Ботев, Знаеш ли ти кои сме? Неиздадени фейлетони. Редакция и коментар от Александър Бурмов, София, 1947.
Л. Кар., Мам. дет. — Каравелов, Л. Маминото детенце, Русе, 1887.
М. Бал., Скъп. (побълг.), 1875 — Балабанов, Марко Д. Скъперникът (комедия на Молиера в пет действия). Побългарил Марко Д. Балабанов. Цариград, 1875.
Мес. за 1857 — Месецослов за 1857 година. Година първа. Цариград [не е посочен автор].
Мй. Ген., 1856 — Тодоров, Павел. Многострадална Геновева. Жалостно позорище на пет действия. Преведено от сръбски на български език. Белград, 1856.
Съч., Н. Бонч., Т. Б. (прев.), 1872 — Бончев, Нешо. Тарас Булба (превод), 1872.
1870—1873 — Бончев, Нешо. Съчинения. София, 1942.
Н. Мих., Момч., Оч. ист. (прев.), 1865 — Михайловски, Н., Момчилов. Очерки из историята и народните сказания. Древня история (превод). Издание първо. Виена, 1865.
Н. Павл., Раз. карт., 1870 — Павлович, Николай. Разяснение на картината, 1870.
П. Боб., Бъд. в., 1871 — Бобеков, Павел Ст. Бъдният вечер на Коледа. Приказка нравоучителна. Побългарил Павел Ст. Бобеков. Цариград, 1871.
ПРС, Г. I, 1863 — Славейков, Петко Р. В. „Гайда" Сатирический вестник за свестяване на българите. I, 1863—1864.
ПРС, Избр. произв. — Славейков, Петко Р. Избрани произведения. Т. II, София, 1956, изд. „Бълг. писател".
ПРС, в. Ист., 1886 — Славейков, Петко Р. В. Истина, София, 1886.
ПРС, НМК, 1857 — Славейков, Петко Р. Нова мода календар за 1857 година.
ПРС, Посл. ход., 1883 — Славейков, Петко Р. Последнето ми ходение в София. Пловдив, 1883.
ПРС, См. к., 1861 — Славейков, Петко Р. Смешний календар за Нова година. Цариград, 1861.
ПРС, Ц. пот., 1877 — Славейков, Петко Р. Цариградски потайности (превод). Том първи. Част I и II. Цариград, 1877.
П. Хит., М. път., Ст. пл. — Хитов, П. Моето пътуване по Ст. планина и живеотописанието на някои български стари и нови войводи. Букурещ, 1872.

Рак., Гор. път, 1857 — Раковски, Г. С. Горски пътник. Нови сад, 1857.
Р. Кар., Ур. бълг. черк. ист., 1873 — Каролев, Р. Уроци по българската черковна история. Първо издание. Цариград, 1873.
Р. Поп., Христ., 1837 — Попович, Райно. Христоития. Будима, 1837.
С. С. Боб., Път ок. св., 1873 — Бобчев, С. С. Пътуване около света (превод). Цариград, 1873.
Хр. Б., Съч. — Ботев, Христо. Съчинения. Под редакцията на Д. П. Койчев и Ал. Филипов. София, 1929.
Хр. Б., Д. — Ботев, Христо. В. Дума на българските емигранти. Браила, 1871.
Хр. Б., Зн. — Ботев, Христо. В. Знаме. Букурещ. 1874.
Хр. Б., Кр. — Ботев, Христо. Кремуций Корд. Драма в три действия от Н. Костомарова. Превод от руски. Букурещ, 1875.
Ц. Гин., Г. Кос. — Гинчев, Цани. Ганчо Косерката, София, 1942.
Чит, 1875 — Сп. „Читалище". Повременно списание. Издава българското читалище в Цариград. Год. V. Цариград, 1875.
Шил., Разб. (прев.) Н. Бонч. — Шилер. Разбойници. Превод. Н. Бончев, 1870.

Използувани речници и архиви:

Арх. Възр. — Архив на Възраждането, Институт за български език, БАН.
Арх. Н. Гер. — Из архивата на Найден Геров. Т. I. София, 1911. Т. II, София, 1914.
Ак. сл. — Словарь современного русского литературного языка. Москва—Ленинград, 1950—1965.
Н. Гер., РБЯ — Геров, Найден. Речник на блъгарский язик, 1895—1904.
Речн. Д. — Дювернуа, А. Словарь болгарскаго языка. Москва, 1885.
РСБКЕ — Речник на съвременния български книжовен език, т. I, II, III. София, 1955—1959.
БТР — Български тълковен речник. София, 1955.
Р.Хр.Б. — Речник на езика на Христо Ботев, т. I (А—К). София, 1960.

Други съкращения:

Ал. Конст., БГ — Константинов, Алеко. Бай Ганьо. София, 1895.
Ваз., ПИ — Вазов, Иван. Под игото. Съчинения, т. XXII. София, 1922.
Йов. Мил. — Йовков, Йордан. Милионерът. София, 1930.
Йов. Пес. кол. — Йовков, Йордан. Песента на колелетата. София, 1943.
Ст. Кост. Г — Костов, Ст. Л. Големанов. София, 1953.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
Книга XXI

БЪЛГАРСКИЯТ РЕЧНИК НА АЛ. ДЮВЕРНУА*

Веса Кювлиева

УВОДНИ БЕЛЕЖКИ

Първите лексикографски опити у нас се появяват през епохата на Възраждането. Високият национален дух и патриотичният подем сред нашата интелигенция се проявяват и в засиления интерес към езика. Той е в пряка връзка с просветното движение, което се разгръща в поробената ни родина през втората четвърт на XIX в. и особено след Кримската война (1853—1856 г.). През 60-те и 70-те години на миналия век училищното дело у нас достига голям разцвет[1]. Първите проучвания на българския език и неговата граматика са неделими от революционния кипеж и идейната устременост на епохата, от общия възход в областта на образованието, публицистиката и художествената литература.

Не случайно една от основните задачи, формулирани в устава на Българското книжовно дружество в Браила — 1869 г., която се поставя пред българските книжовни дейци от онази епоха, е „обработване и усъвършенствуване на българския език... и на народната наша словесност въобще"[2].

Без съмнение първите изследвания върху нашия език и опитите да се събере неговото лексикално богатство са били извършени под влиянието и на друг един фактор — порасналия интерес на европейските и особено на руските учени към славянството и по-специално към българския народ, към неговия език, бит и култура.

Един от първите, който се залавя да събере и изтълкува словното богатство на езика ни, е Н. Рилски. Повече от петдесет години той работи над речника на българския език, който съдържа църковнославянски и гръцки съответствия. За голямо съжаление материалите остават в ръкопис. Отпечатаната в Цариград през 1875 г. част от Словар на българския език, изтълкуван на църковнославянски и гръцки език (буква А и част от Б) остава единствена, без да получи разпространение сред читателите.

---

* Ал. Л. Дювернуа, Словарь болгарскаго языка по памятникамъ народной словесности и произведеніямъ новѣйшей печати, 1885—1889.

[1] Вж. Кратка история на България, БАН, Институт за българска история, 1958, стр. 166.

[2] Вж. Ст. Божков, Българска академия на науките. Кратък очерк, 1869—1969. С., 1969, стр. 12.

Все в рамките на опита остават и усилията на Н. Геров, който като студент в Одеса започва отпечатването на български речник (1855—1856) като приложение към Известията на Императорската академия на науките в Петербург. Поради непълнота на речниковия материал Н. Геров преустановява печатането на речника (до буква В), за да продължи събирането на думи.

Когато се прави преглед на първите начинания в областта на българската лексикография, не може да не се посочи и Българско-френският речник на д-р Ив. Богоров (1871), който поради пуристичните възгледи на автора, намерили отражение в речника, не издържа строга научна преценка.

По-късно д-р Ив. Богоров прави опит за съставяне и на български тълковен речник. През 1881 г. той издава първата книжка (от буква А до Г) от „Български речник. Събрание сичките наши думи, посрещнати с френски и истълкувани дълго и широко български". И този незавършен лексикографски труд на Ив. Богоров силно е повлиян от пуристичните му схващания, което се е отразило неблагоприятно както върху словния материал, включен в речника, така и върху тълкуването на думите. Ето защо в рецензията си върху книжка първа от речника Ал. Т.-Балан пише: „И така, при свършека на лексикологическата част от тази студия, пак ми се внужда немилото заключение, че Български речник в сегашната си форма е върла неправда въз нашата езикова дедовина."[1]

Подчертан интерес към лексикографската обработка на българския език проявява и П. Р. Славейков. В течение на няколко десетилетия наред с фолклорните, етнографски и др. материали той е събирал и словното богатство на живия народен език от различни краища на страната, които за голямо съжаление изгарят при големия пожар в Ст. Загора по време на Освободителната руско-турска война. По-късно Славейков подновява събирането на речникови материали с цел да издаде тълковен речник на българския говорим и писмен език от втората половина на XIX в.

Лексикографската работа на П. Р. Славейков остава недовършена. В архива му са запазени тетрадки, които съдържат списъци с думи — т. е. словника на бъдещия речник, — а така също и изработени статии на думи от буква *а*, *б*, *в* и *г*. Те разкриват сериозното отношение на П. Р. Славейков към голямата и отговорна задача — да се създаде речник на българския език, — а така също и неговите възгледи за изграждането на единен общонационален език въз основа на живата разговорна реч[2].

Известни са и няколко по-малки български речници към някои книги или учебни пособия, напр. към книгите на П. Безсонов „Болгарские песни из сборников Венелина, Катранова и др.", Москва, 1855 г., на Л. Каравелов „Памятники народного быта болгар", Москва, 1861, към граматиката на братя Цанкови[3] (1852), Английско-българският и Българско-ан-

---

[1] А. Т.-Балан, Български речник на Ив. Богоров, изд. Наука, Пловдив, 1881, стр. 885.

[2] Вж. по-подробно Цв. Македонска, П. Р. Славейков като лексикограф. Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски, БАН, 1960, стр. 327—344.

[3] Grammatik der bulgarischen Sprache, von A. und D. Kyriak Cancof, Wien, 1852.

глийският речник на Морс[1] (1860), издаден в Константинопол, и др., които имат ограничено практическо предназначение.

Така напр. речникът, приложен към „Памятники народного быта болгар" от Л. Каравелов, има за цел да улесни руските читатели при ползуването на книгата, с която авторът си поставя за цел „да служи на славянското дело". Речникът носи следното заглавие: *Объяснение неудобопонятных болгарских слов, содержащихся в первой книге „Памятников"*. То показва, че в речника са подбрани думи, които по преценка на автора са трудно разбираеми за руския читател. Не случайно в него преобладават значителен брой турцизми. Речникът, приложен в края на книгата, обхваща 24 стр. и съдържа около 2300 думи. Той има характер на малък българско-руски речник, в който думите са представени като еднозначни единици, без да са придружени от граматични квалификатори.

Подобен характер и предназначение има и речникът, приложен към „Болгарские песни..." от П. Безсонов.

Икономическото възраждане на нашата страна, оживените търговски връзки, които надхвърляли границите на Турската империя, налагали контакти с други страни. Това изисквало българските търговци да усвояват чужд език, а и търговците от други държави били заинтересувани да имат известни познания върху българския език. С тези именно нужди се обяснява появата напр. на Grammatik der bulgarischen Sprache от братя Цанкови, към която също е приложен малък (от 61 стр.) българско-немски речник. Той обхваща около 5500 думи, подредени по азбучен ред. Преведено е само тяхното основно значение. Думите са придружени от кратки граматически бележки. Илюстративен материал не е използуван. Значително по-голям по обем е речникът на C. F. Morse, English and bulgarian and Bulgarian and english. Както личи от заглавието, този двуезичен речник се състои от две части: английско-български (9—126 стр.) и българско-английски речник (127—250 стр.). Всяка от тях обхваща около 7000 думи, подредени по азбучно-гнездовия метод. И тук думите са зафиксирани само с основните си значения. Турските заемки са отбелязани със специална бележка — *т.*

От казаното дотук е очевидно, че първите речникови пособия, създадени у нас през епохата на Възраждането и непосредствено след Освобождението, имат фрагментарен характер, най-често остават незавършени или имат ограничено практическо предназначение. Те остават далеч от усилията за създаване на цялостен, завършен речник на българския език.

И така, до последните десетилетия на миналия век остава една голяма празнина в нашата национална книжнина и култура — липсата на речник на българския език. Тя се чувствува особено осезателно и в областта на славистиката. Поради тежката историческа съдба на нашия народ българският език сравнително по-късно става обект на вниманието на учените-слависти, които, по думите на М. Дринов, „до двадесетте години на нинешното столетие (XIX в. — б. м.) — комахай нищо не знаят за съвременния български език"[2]. Едва когато в 1822 г. В. Караджич

[1] An English and Bulgarian Vocabulary in two parts: English and Bulgarian and Bulgarian and English. By rev. C. F. Morse, aide by Mr. Const. Vasilev, Constantinopole, 1860.

[2] М. Дринов, За българския речник на Ал. Л. Дювернуа, Периодическо списание на Българското книжовно дружество, Средец, кн. XLIII, 1893, стр. 50.

прави опит за характеристика на българския език в своя Додатак к санктпетербургским сравнительним рјечницима свију језика и нарјечија, с особитим огледима бугарског језика, научният интерес към него се засилва.

В Императорската академия на науките в Петербург започнало да се говори за необходимостта да се изпрати в България подготвено лице със специална задача — да напише граматика и състави речник на българския език. Отначало се проектирало с тази мисия да бъде натоварен В. Караджич, но по-късно — в 1830 г. — бил изпратен Ю. Венелин. Както е известно, Ю. Венелин написва граматика на новобългарския език (1835), останала неиздадена, но голямата и трудна задача — да се състави речник на българския език — остава неизпълнена.

През XIX в. се появяват забележителни лексикографски трудове като Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима (Lexicon serbico-germanico-latinum) от В. Караджич (1818), шесттомният речник на полски език — Słownik języka polskiego от Самуел Линде (1854—1860), Толковый словарь живого великорусского языка от Вл. Даль (1863—1866), Česko-německý slovník от Йозеф Юнгман (1834—1839), Словарь церковно-славянского и русского языка, составленный вторым отделением Императорской академии наук в Петербурге (1847—1849), Словарь церковнославянского языка от Ал. Востоков (1854—1861), крупният труд на славянската историческа лексикография Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum от Франц Миклошич (1862—1865) и др., които са били богати извори за изучаването на съответните езици и за развитието на славистиката изобщо.

Лексикографската обработка на новобългарския език, пряк наследник на класическия старобългарски език, се превръща в належаща нужда за славистичната наука, на която се отзовава московският славист проф. Александър Львович Дювернуа (1840—1886). Той оглавява катедрата по славяноведение в Московския университет след О. М. Бодянски. В началото на своята научна дейност Ал. Л. Дювернуа проявява подчертан интерес към сравнителното езикознание и упорито се занимава с изучаването на санскритски език. По-късно обаче неговите научни изследвания третират проблеми от славянското езикознание, напр. „Об историческом наслоении в славянском словообразовании", Москва, 1867 (магистърска дисертация), „Система основных элементов и форм славянских наречий", Москва, 1872 (докторска дисертация) и др.[1]

Решението на Ал. Дювернуа да състави речник на българския език не може да се обясни само с неговите научни интереси и дирения в областта на славистиката. Това решение без съмнение е в пряка връзка с духа и тенденцията на епохата. През 60-те и особено през 70-те години на миналия век съдбата и борбите на българския народ намират широк отзвук и искрено съчувствие сред руското общество. Разгръща се широко народно движение за защита и освобождение на българския народ от турските поробители, изразители на което стават видни писатели, учени и културни дейци, като Л. Толстой, Ф. Достоевски, Д. Менделеев, И. Тургенев, В. Гаршин, В. Верещчагин и др. В същото време се засилва и интересът към историята, бита и културата на нашия народ. В такава

[1] Вж. Н. В. Ягич, История славянской филологии, Санктпетербург, 1910, стр. 774—775.

обществена атмосфера, когато славистичните тенденции в Русия са особено силни и тя се готви да започне война за освобождението на България, Ал. Л. Дювернуа, изпълнен с дълбоко чувство на уважение и симпатия към народа ни, се заема със съставянето на речник на живия български език.

Задачата, която си поставя Дювернуа — да изработи речник на българския език, без да го владее в неговата говорима форма, при това без всякаква странична материална помощ и почти без никакви традиции в нашето речниково дело, — е изключително трудна. Две години след Освобождението на България, през 1880 г., той посещава родината ни, за да добие непосредствени впечатления от живата българска реч и за да се снабди с книги, от които да ексцерпира речников материал[1]. Престоят на Ал. Л. Дювернуа в България е краткотраен — само една лятна ваканция — и съвсем недостатъчен за по-системни наблюдения над езика ни. Ето защо по-късно той проектира повторно и по-продължително престояване в нашите земи, което за съжаление не се осъществява.

В продължение на шест години Ал. Л. Дювернуа ексцерпира от донесените от България книги речников материал. През 1885 г. Ал. Л. Дювернуа преценява, че е постигната относителна пълнота на събрания материал, и решава да пристъпи към издаването на речника. Своя труд той посвещава на учителя си П. Н. Кудрявцев, виден руски историограф и писател, професор по всеобща история в Московския университет. Авторът е бързал отпечатването на първата свезка от речника да съвпадне с честването на 1000-годишнината от смъртта на славянския първоучител Методий, вероятно поради което речникът няма предговор за подредбата на материала и неговото тълкуване, за употребените съкращения и пр.

По време на печатането на втората свезка Ал. Л. Дювернуа е вече на смъртно легло и не дочаква нейното излизане. Огромният му труд обаче не пропада. Съпругата на покойния професор, пред очите на която се е извършила огромната работа по подготвянето на речника, погълнал толкова време, труд и сили на учения, коствуващ дори живота му, сама научава български език и предприема доиздаването на речника под ръководството на учениците на проф. Ал. Л. Дювернуа — младите слависти П. А. Лавров и В. Н. Шчепкин. Впоследствие бил привлечен като издател и Б. М. Ляпунов, приготвил за печат буква Р и част от буква П. В дообработването на материалите, главно при поставянето на ударение върху думите, определяне вида на глагола, тълкуване значението на някои диалектни думи и др., е взел участие и българският писател Т. Г. Влайков, тогава студент по славянска филология в Московския университет.[2] На него издателите на речника изказват сърдечна благодарност: „Т. Г. Влайкову мы много обязаны уяснением слов или темных, или нуждавшихся в бытовом объяснении“[3].

[1] Сведенията по историята на създаването на речника на Ал. Л. Дювернуа са почерпани от предговора към свезка III — Предисловие (I—X стр.) от П. Лавров, и от допълнението към свезка IX, стр. 35—36.

[2] По-късно в автобиографичната си творба „Завои“ — 1885 г. — Т. Влайков споделя колко силно го е увлякла и заинтересувала работата над речника на българския език. Той пише: „Това, разбира се, е от голяма полза за него (за Влайков — б. м.) и той чувствува, че чрез тая непредвиждана работа ще получи едно опознаване на българския език, каквото инак никакви университетски лекции не биха могли да му дадат“ (стр. 46).

[3] Вж. Ал. Л. Дювернуа, Сдоварь болгарского языка, 9 вып. Дополнение, стр. 35.

П. А. Лавров и В. Н. Шчепкин, изпълнени с преклонение към забележителния труд на своя учител, полагат много усилия ръкописите да бъдат отпечатани колкото се може по-скоро. Те се отнасят с голямо уважение към събрания и обработен материал и не си позволяват да изпуснат дори един пример. В обработката на материала са допуснати само следните промени: при някои заглавни думи са включени диалектни варианти, известни на Т. Г. Влайков от източнобългарските говори. В интерес на пълнотата на лексикалния фонд са използувани нови източници, от които е ексцерпиран допълнителен митериал (по-нататък този въпрос се разглежда по-обстойно).

Речникът излиза в продължение на четири години в 9 свезки, оформени в два тома. Той е окончателно завършен през 1889 г. Така се появява първият речник на българския език, който отразява част от неговото словно богатство през втората половина на XIX в. Само едно изключително вдъхновение и пълна всеотдайност към започнатото дело, което граничи с подвига, могат да обяснят необикновено краткия срок на създаването на речника.

Накратко това е историята около създаването на Словарь болгарскаго языка по памятникамъ народной словесности и произведеніямъ новѣйшей печати, чието появяване е истинско събитие.

Позволих си тия бележки, тъй като днес речникът на Ал. Л. Дювернуа у нас е библиографска рядкост, а трудният път и себеотрицанието при неговото създаване са позабравени.

*

Настоящото изследване има за цел да направи обща лексикографска преценка на първия завършен речник на българския език — речник, създаден от чужденец — и да определи неговото място в историята на нашата лексикография. Единствената по-обстойна рецензия за речника, с която разполагаме днес, е рецензията на М. Дринов „О болгарском словаре Ал. Л. Дювернуа“, Петербург, 1892 г., написана по покана на Императорската академия на науките, въз основа на която трудът е отличен с висока награда — премията на митрополит Макарий. Рецензията на М. Дринов е написана с вещина и безспорно не е загубила значението си и днес. Настоящото изследване обаче разглежда по-широк кръг от проблеми и проследява влиянието, което е оказал речникът на Ал. Л. Дювернуа в развитието на нашето речниково дело.

Преди да се пристъпи към конкретния анализ на речника, необходимо е да се изясни неговият характер. Макар че думите тук са тълкувани на руски език, не може да се приеме, че това е един обикновен двуезичен речник. Разкриването на сложната семантична структура на речниковите единици — тяхната многозначност, фразеологичната им свързаност, разностранната граматическа характеристика, етимологическите бележки, богатият илюстративен материал — безспорно придават тълковен характер на речника. Но тъй като думите в него не са тълкувани, а са преведени по общоприетия в двуезичните речници метод, като са използувани по-ограничено описателни дефиниции (при думи, които ня-

мат съответни еквиваленти в руски език) и енциклопедични обяснения (при някои битови думи), трябва да се приеме, че речникът на Дювернуа има по-специфичен характер — преводно-тълковен. Той отговаря и на целта на речника — да запознае руското общество и учените-слависти с българския език и да покаже неговото място в славянското езиково семейство.

ОБЩО ОПИСАНИЕ НА РЕЧНИКА

Речникът е издаден в голям формат и обхваща 2622 стр. плюс 116 стр. допълнения и притурки. Както вече се каза, към първата свезка на речника няма предговор. Към втората свезка е прибавено въведение (I—XXVI стр.), посветено на един частен въпрос — българския вокализъм. Авторът изтъква, че това е съвършено нов материал за научни наблюдения. За Ал. Л. Дювернуа най-естественият път за изучаване на един език е сравнението с най-близкия му родствен език. Макар че до този момент славянската филология не е определила мястото на българския език в родствената стълбица, Ал. Л. Дювернуа приема мнението на Фр. Миклошич, че българският език заема средно място между словенския и сръбския език.

Ето защо Ал. Л. Дювернуа изгражда своя обзор върху българската вокална система на основата на сравнението на гласните в български и сръбски език.

Той погрешно приема за „чист" български говор калоферския, посочен от Феликс Каниц като наречие, което има предимства над останалите български говори[1]. Въз основа на приказките, записани от В. Чолаков в Калоферския край, Ал. Л. Дювернуа прави своите заключения за вокалната система на българския език във всички негови говорни разклонения. Сериозно затруднение за автора е пълната правописна неустановеност в книжовната практика на нашия език през този период, непостоянството в съотношението между звук и буква. Независимо от това той успява да направи характеристика на гласните в българския език в съпоставителен план.

За разлика от сръбски език, чиято най-индивидуална особеност е неговата „просодическа живост", т. е. чувствителност към дължината и краткостта на гласните, българският език не познава дължината на гласните и се различава от сръбския по характера на своето ударение. Във връзка с това Ал. Л. Дюзернуа подчертава голямата роля на ударението: „Просодия, этот наиболее духовный элемент вокализма, касается всего организма языка и, как стихия, одухотворяющая каждое речение, творящая из мертвого комплекса слогов живое слово, она прежде всего решает вопрос о степенях в родстве языков"[2].

Като основна закономерност във вокализма на български език Ал. Л. Дювернуа посочва факта, че широките гласни *а, о, е* звучат чисто само когато се намират под ударение. В неударени срички те се изменят без изключение: а>ъ, о>у, е> и. Въз основа на това Ал. Л. Дювернуа отбелязва два противоположно действуващи фонетични принципа в българ-

[1] Вж. Ал. Л. Дювернуа, Словарь болгарского языка. Введение, стр. III.
[2] Пак там, стр. V.

ски и сръбски език. Докато в български език неударените гласни физиологически менят своя състав, в сръбски език ударението влияе само върху квантитета на гласните, без да засяга тяхната артикулационна същност.

Все във връзка с ударението Ал. Л. Дювернуа спира своето внимание и върху ятовата гласна, като изяснява, че нейният изговор е в зависимост не само от ударението, но и от характера на следващата сричка. Като привърженик на етимологичния принцип в правописа той препоръчва разграничаването на *ѣ* от *ꙗ*, а така също и на *ж* от *ъ*. Накрая се разглеждат различните рефлекси на голямата и малката носовка в българските говори, като авторът се позовава главно на изследванията на П. С. Билярски, издал трактат за среднобългарския вокализъм. Това са накратко проблемите, които засяга Ал. Л. Дювернуа в своето въведение Обзор гласных болгарского языка — един от първите сполучливи анализи върху вокализма в българския език.

След въведението към II свезка са дадени указания във връзка с фонетичните особености на езика и чрез тях за правописа, които имат за цел да улеснят читателя при търсенето на думите в речника. След това е посочен „Списък на изворите", от които е експерпиран речниковият материал.

Към III свезка е поместен предговор от П. Лавров, ученик на проф. Дювернуа, под чието ръководство започва издаването на останалата по-голяма част от речника. Тук той разкрива накратко историята по създаването на речника. Към трета свезка са поместени още списък на думите от първа и втора свезка с поставено на тях ударение, списък на думите, попаднали по недоглеждане в първа и втора свезка, и някои поправки и допълнения към трета свезка. Подобни притурки с допълнения, поправки на допуснати неточности и посочване на печатните грешки са дадени към четвърта, пета и девета свезка. Те имат съществено значение, тъй като в тях се коригира значителна част от допуснатите грешки в тълкуването или в граматическата форма на думите.

Към последната свезка на речника са приложени няколко списъка на собствени мъжки и женски имена от Влайков, Каравелов, Миладинов и два по-кратки списъка на собствени имена от Пиротско и Зайчарско, без да е посочено лицето, от което са били събрани.

Към девета свезка са дадени още три важни допълнения:

а) списък на около 600 думи с техните тълкувания, невключени в основния текст на речника;

б) списък от около 900 диалектни варианта и производни думи, които се препращат към съответната дума в речника, напр. **Вѣнчѐцъ** см. Вѣнецъ, **Аремъ** см. Харѐмъ, **Саатъ** см. Сахàтъ, **Чивликъ** см. Чифлѝкъ и др.;

в) кратък послеслов с указание за работата на издателите на речника и с някои упътвания за практическото ползуване на Словарь болгарского языка.

Приложените към речника притурки говорят за стремежа на автора и на издателите по-късно да зарегистрират колкото е възможно повече думи, за да постигнат относително по-голяма пълнота на речниковия материал.

ИЗТОЧНИЦИ И СЛОВНИК НА РЕЧНИКА

Въпросът за и з т о ч н и ц и т е на един речник е съществен проблем в неговата обща преценка, тъй като те определят характера на словния материал, включен в него. За речника на Ал. Л. Дювернуа този въпрос придобива още по-голяма важност, тъй като цялото речниково градиво е почерпано от сборници, списания, от художествената литература и др. Устната реч на народа се изключва като пряк източник на словен материал.

В началото на II свезка на речника е даден списък на източниците с обозначение на техните съкращения, използувани при илюстративния материал, напр. Зк. — „Злочеста Кръстинка. Повест народнобългарска" от Ил. Блъсков; В. — „Народне песме македонски Бугара", Скупио — Стефан И. Веркович; Л. Д. — Летоструй или Домашен календар и др. Анализът на източниците показва явното предпочитание на съставителя към народното творчество, което по думите на П. Лавров най-силно отразява духа на езика. Превесът на фолклорните материали като извори за речника е подчертан дори в оформянето на заглавието — Словарь болгарского языка по памятникамъ народной словесности (дадено с едър шрифт) и произведениямъ новѣйшей печати (дадено с по-дребен шрифт). Използувани са сборници с народни песни, приказки, пословици, гатанки, залъгалки и др., а именно: „Българска Старина", Букурещ, 1865 (БС); „Болгарские песни из сборников Венелина, Катранова и др.", Петр Безсонов, Москва, 1871 (Б); „Веда Словена", Стефан И. Веркович, Београд, 1874 (Вв.); „Народне песме македонски Бугара", Стефан И. Веркович, Београд, 1860 (В.), „Chansons populaires bulgares inédites", publiées et traduites par Auguste Dozon, Paris, 1875 (Д); „Памятники народного быта Болгар", Л. Каравелов, Москва, 1861 (Кп); „Български народни песни", събрани од братя Миладиновци Димитрия и Константина... Загреб, 1861 (М) и „Българский народен сборник" от В. Чолаков, Болград, 1872 (Ч.). От III свезка нататък са използувани и други сборници с народни умотворения от Кузман Шапкарев, В. Чолаков, Ат. Илиев, Вл. Качановски и др. Сборниците с фолклорни материали, събрани от различни краища на страната, са най-важният извор на народното езиково богатство, отразено в речника.

Младата българска литература, в която нашият език тепърва се подлага на литературна обработка, е застъпена с твърде ограничен брой творби в източниците. Използувани са следните произведения от оригиналната българска художествена проза: „Горский пътник", Г. С. Раковски, 1857 (Гп); „Злочеста Кръстинка", Ил. Блъсков, 1870 (Зк); „Нещастна фамилия", В. Друмев, 1873 (Нф) и „Сиромах Таню", Киро Петров, 1879 (Ст.). Голяма заслуга на П. Н. Лавров и В. Н. Шчепкин е, че привличат като допълнителни източници съчиненията на най-добрите майстори на перото от онова време, повечето от които са отпечатани след смъртта на Ал. Л. Дювернуа. Използувани са творби от Ив. Вазов — повестта „Митрофан и Дормидолски", пътеписът „Един кът от Стара планина", поемата „Видул" и стихосбирките „Пряпорец и гусла", „Поля и гори", „Избавление"; от Л. Каравелов — „Съчинения" (в осем тома) под редакцията на Зах. Стоянов, Русе, 1886—1888 г., някои стихотворения от Хр. Ботев — „На прощаване", „В механата" и др. Използуването на посоче-

ните творби като източници на лексикален материал несъмнено е създало възможност речникът да отрази в по-голяма широта и езика на нашата нова литература през втората половина на миналия век.

Освен оригинални художествени творби Ал. Л. Дювернуа е използувал като източници за лексикален материал и немалък брой преводни и побългарени художествени съчинения, които са заемали важно място в развитието на нашата литература от онова време. Широко разпространени сред народните маси, те са оказвали влияние при формирането на литературния език. Прави впечатление, че повечето от използуваните преводи са дело на известни наши книжовници, като Н. Бончев, П. Р. Славейков, Н. Михайловски, Ел. Мутева, Ив. Богоров и др., а именно: „Езопови басни" в превод на П. Р. Славейков, 1852 (Сб), „Тарас Булба", 1872—1874 (Тб) и „Разбойници", 1870—1872 (РШ), превод на Н. Бончев, „Райна, българска царкиня" — Елена Мутева, 1852 (Р), „Приключенията на Телемаха" — Н. Михайловски, 1873 (Т), „Чюдосиите на Робенсина Крусо", побългарена от И. Андреов, 1849 (РА), „Бъдният вечер на Коледа", побългарена от Павел Ст. Бобеков, 1871 (Бв), „Халима или баснословни арабски повестности", превод на И. Мънзов, 1864—1867 (Х). Използувани са и преводите на „Емилия Галоти" от Лесинг (ЕГ) и „Дневникът на един луд" от Н. В. Гогол.

Публицистиката в източниците е застъпена също ограничено: с в. Знание — Букурещ, 1875 (З), с десет годишнини на Периодическо списание, Браила, 1870—1876 и 1882—1884 (Пс). Особено полезно се е оказало използуването на сп. Летоструй или Домашен календар, 1869—1876 (ЛД), който се отличава с твърде пъстро, разнообразно съдържание. Може да се съжалява, както изтъква и М. Дринов, че е останало неизползувано от Ал. Л. Дювернуа списанието Български книжици, Цариград, 1858—1862, в което освен фолклорни материали се печатали и творби на български писатели. Не са използувани и редица периодични издания, които са изиграли важна роля при оформянето на българския книжовен език, напр. в. Дунавски лебед, Свобода и Независимост, Цариградски вестник, Знаме, Тъпан и др.

Неблагоприятно върху пълнотата на словника се е отразило и неизползуването на учебната литература (с изключение на „Рибния буквар", 1824, от д-р П. Берон).

Сред източниците най-слабо е застъпена популярната литература чрез: „Кратка всеобща История в прости разкази", превод от руски от Г. С. Йошев, 1861 (Ј), „Правила върху поведението на человека", 1871 (П) и „Готварска книга или наставления за всекакви гостби", Цариград, 1860 (Гк).

И така, оригиналната и преводната художествена литература заедно с публицистичните издания и популярното четиво са вторият важен извор на речниково градиво за речника на Ал. Л. Дювернуа, който е свързан с литературно-книжовното начало в нашия език. Подборът на източниците е дал възможност на Ал. Л. Дювернуа да съчетае в своя речник част от народната езикова стихия в нейното диалектно многообразие от Тракия, Мизия и Македония с част от езика на книжнината до Освобождението и непосредствено след него.

В заключение трябва да се подчертае, че посочените източници са недостатъчна база за съставяне на речник и това се е отразило небла-

гоприятно върху словника, който обхваща само част от лексикалното богатство на езика ни през тоя период.

Докато Ал. Л. Дювернуа е отстоявал принципа да набира лексикален материал само от посочените от него източници, от които е можел да черпи и илюстративен материал (от лексикографските източници е ползувал само речника на Н. Геров — до буква В, отпечатан от Второто отделение на Академията на науките в Петербург), П. Лавров и В. Н. Шчепкин в интерес на пълнотата на лексикалния материал са използували градиво и от Българско-френския речник на Ив. Богоров, от речника, приложен към граматиката на братя Цанкови, и от цитирания вече речник на Морс. Почерпаните от тези източници думи са оставени без илюстративен материал. От IV свезка се срещат и думи, без да се посочва източникът им, определени като пирдопски, без съмнение посочени от Т. Г. Влайков.

Съществен въпрос, тясно свързан с характера на източниците, е въпросът за словника на речника.

Въпреки големия обем на Словарь болгарского языка, който се дължи на извънредно богатия и обширен илюстративен материал (а така също и на по-едрия шрифт), той отразява лексикалното богатство на нашия език в доста ограничена рамка. Речникът обхваща около 20 000 думи[1]. Този факт е лесно обясним, като се има пред вид, че авторът е ексцерпирал лексикалния материал от неголям брой източници.

Някои езиковеди и лексикографи имат подчертано отрицателно отношение към непълните двуезични речници. Така напр. Л. В. Щерба в своя „Опыт общей теории лексикографии“[2] пише: „всякий краткий словарь вызывает у серьезных людей в конце концов только раздражение“.

Ограничеността на лексикалния материал в някои речници обаче, в случая и в Словарь болгарского языка, се налага от обстоятелствата, при които те се създават. В това отношение убедителни са доводите на Н. И. Фелдман, която пише: „...когда составляется двуязычный словарь по какому-либо языку впервые вообще или впервые у нас..., авторы его, начиная работу иногда буквально на пустом месте, не в состоянии при уровне данной частной лексикографии сразу же разрешить такую сложнейшую задачу, как создание так называемого полного двуязычного словаря. Во-вторых, словарь на 80—100 тысяч слов и больше — дело многолетней работы, но как раз тогда, когда словарей по какому-либо языку нет вообще..., время не ждет: словарь нужен быстро.“[3]

Изтъкнатите от Н. И. Фелдман доводи напълно обясняват и оправдават ограничеността, непълнотата на словния материал и в Словарь болгарского языка, който действително се създава „на пустом месте“ и при това за много кратко време, пред вид належащата нужда от него.

Основното ядро в словника на речника е живата народна реч, доколкото е отразена в използуваните източници, в която могат да се раз-

---

[1] Броят на речниковите единици, зафиксирани в речника, е определен въз основа на извадка от 500 стр., на които е намерена средната аритметична, умножена по общия брой на страниците в Словарь болгарского языка.

[2] Этюд I. Основные типы словарей, Известия АН СССР, Отд. лит. и языка, 1940, № 3, стр. 106.

[3] Н. И. Фельдман, О специфике небольших двуязычных словарей, Вопросы языкознания, 1952, кн. 2, стр. 62.

граничат два пласта: диалектна лексика и общонародна разговорна лексика, макар че за оня момент тяхното разграничаване е доста трудно, тъй като книжовният език е все още в процес на изграждане.

Сред диалектната лексика се откриват изразителни български думи, които не са се утвърдили в нашия книжовен език и днес имат ограничена употреба или изцяло са преминали в т. нар. пасивен запас на езика, напр. **Веселица**[1] о дѣвушке весёлого нрава; **Вечерина** *с. ж.* вечернее время; **Забрѣжѫ** *гл. св.* причалю; **Завечеряване** *с. с.* наступленіе вечера; **Захо̀дница** *с. ж.* старая дѣва; **Китѝло** *с. с.* наряды, уборы; **Лѧкътӯшка** *с. ж.* излучистая черта, зигзагъ, извилина, излучина; **Мѫ̀чнинà** *с. ж.* трудность; **Напӯстеница** *с. ж.* покинутая кѣмъ либо; **Полàзица** *с. ж.* эпидемия; **Подхàпъкъ** *с. м.* закуска, завтракъ; **Раниче** *с. с.* ранній ягненокъ; **Секàвица** *с. ж.* молнія; **Хлàднище** *с. с.* прохладное мѣсто, и мн. др.

Колкото и да е било трудно за Дювернуа да диференцира диалектната от общонародната лексика, той е успял да квалифицира макар и твърде ограничен брой думи като диалектни. От непосредствените си наблюдения над езика по време на пребиваването си в България и от изследване на източниците Ал. Л. Дювернуа установява основното деление на българския език на източни и западни говори. Макар и рядко, в словника се срещат думи, охарактеризирани като западнобългарски или източнобългарски, напр.: **Онъ, Онà, Онò,** *мн.* **Онѝ, Онѐ** *мѣст., служащее, для обозначенія 3-го лица в западныхъ болг. говорахъ и в Макед.*, онъ, она, оно (тоже что и той, тя, то); **Скупѫ** *гл. св. зап.-болг.* соберу, -се соберусь; **тра̀жимъ** *гл. дл. западно-болг.* ищу; **Чинѫ** *гл. св., син. восточ.-болг.* правѫ, дѣлаю; **Подлѣгнамъ** *гл. св. зап.-болг.* вм. полегна прилягу; **Подза̀прѫ** *гл. св. зап.-болг.* вм. позапрѫ; **Подза̀спѫ** *гл. св. зап.-болг.* вм. позаспѫ засну и др.

Въз основа на някои източници (напр. „Перуника“ от Ил. Блъсков — 1883 г.) е посочена принадлежността на ограничен брой думи към конкретни говори, напр.: **По̀тора** *нар.* (=сетнѣ, послѣ) потом, *Хаскюовское*; **Лѧлка** *с. ж.* тоже что кратуна, *в Хасковскомъ говоре*; **Мижо** *с. м.* чичо, *Хаскюовское*; **Лъжко** *с. м.* 1) лгунъ, обманщикъ 2) названіе Апреля месяца в Шуменскомъ округе; **Фута** *с. ж., Шумен* (*син.* престилка); **Гато** (*по калоферски* вм. като) *союзъ* когда; **Нахъ**, *Ахычелебійское*[2] предлогъ къ и др. Думи, несъмнено посочени от Т. Г. Влайков, са определени като пирдопски, напр.: **Камишъ** *с. м.* трубочка изъ бузины, которой по обычаю желающіе (обыкновенно дѣти) пробуютъ изъ бочки новопривезанное вино, *Пирдоп.;* **Помѝвекъ, Помѝвлекъ** *с. м.* возвышеное мѣсто на крыльце, отъ котораго проведена канавка на дворъ и у котораго умываются, *Пирд.*; **Стрѐжелъ** *с. м., Пирдопское*, тоже что стожаръ; **Кондàкъ** *с. м.* прикладъ (ружья), *Пирдоп.* и др.

От думите, определени като областни, най-многобройни са тези, които Ал. Л. Дювернуа характеризира като македонски, макар че голяма част от тях са характерни не само за западните, но и за източните говори, напр.: **Малъ, мàла, мàло,** *Мак., пр. с чл.* **Малѝятъ, малàта, малò̀то,** *Софийское* малый, малая, малое (*син.* малък); **Божикъ**, *по маке-*

[1] Някои от примерите са без ударение, тъй като така са дадени в речника.
[2] Смолянско.

донскуму говору праздникъ Рождества Христова; **Отѐпамъ**, *Макед., гл. св.* убью. **Клàдамъ** *гл. сов.* **Клàд(у)вамъ** *гл. дл., Макед.* (*соответ. сев.-болг.* **турѫ, турямъ, турнѫ**) 1) кладу, положу...; **Койнъ** *с. м., Макед. диалект,* вм. конь; **Нахòдѫ**, *гл. св.* **Нахòждамъ. На(х)òжвамъ** *гл. дл., Макед.* (*син. вост.-болг.* намирамъ) 1) нахожу. **Понȕда**, *Макед.*, **Понѫ́да** *с. ж.* гостинцы больному, особено родильнице.

За отбелязването на принадлежността на думите към македонските говори авторът се е ръководил както от източниците, така и от някои фонетични и морфологични показатели, напр. глаголи с окончание в 1 л. сег. вр. *-ам* се определят като типични за македонските говори, макар че това окончание е широко разпространено и в други западни и източни говори.

По-рядко някои думи в речника са определени с бележката „местное название", без да се конкретизира тяхното географско разпространение, напр.: **Гълѫби** *с. мн. мѣстное названіе кукурузы* (ср. сл. царевица), **Попушо́й** *с. м. мн. ч. мѣстное названіе кукурузы.*

Към диалектната лексика, зафиксирана в речника, се отнасят и голям брой турцизми, отбелязани със звездичка, напр. **Баския*** *с. ж.* отесанный строительный матерьялъ, доска; **Биръ** *числ.* одинъ; *нар.* разъ; **Биръ Бирія*** *с. ж.* подать; **Бекрия*** *с. м.* пияница; **Гонджe*** (ghontche s. p. Bouton, calice de rose) почка (бутонъ) въ сложномъ словѣ **гонджe гюла*** *с. ж.* розовая почка; **Егленджа*** *с. ж.* забава; **Егрекъ*** *с. м.* хлѣвъ для овецъ; **Екташъ*** *с. м.* (*син.* другаръ) товарищъ, **Ени дуня*** новый святъ — Америка; **Ентешѐ*** *с. с.* серебряный браслетъ; **Енджи́къ*** *с. м.* сумка, мѣшокъ; **Мангъръ*** *с. м.* (*син.* гологанъ, пятаче) 1) вообще мѣдная монета; **Сàбуръ*** *с. м.* терпѣніе; **Саръ чибукъ*** названіе сорта винограда; **Сермия*** *с. ж.* капиталъ; **Хавузъ*** *с. м.* бассеинъ, водоемъ; **Хатà*** *с. ж.* опасность; **Язаджия*** *с. м.* писецъ, писаръ и мн. др.

Широкото отразяване на турцизмите в речника дава възможности днес да се изследва една от силно изявените тенденции в развитието на лексиката на българския книжовен език — отпадането на голям брой турски заемки или промяната в техния емоционално-експресивен характер.

В словника на речника се открива и значителен брой гръцки заемки. Както е известно, в нашия език са се утвърдили два пласта заемки от гръцки език. Едните се отнасят към народната реч — диалектна или разговорна, а другите принадлежат на книжния пласт на езика и означават най-често понятия от областта на християнското богослужение или от различни клонове на науката.

От първия пласт гръцки заемки, включени в словника на речника, могат да се посочат следните примери: **Втасувамъ** *гл. дл.* (*произв. от греч.* φθάνω) созреваю; **Втесамъ, Втесувамъ** (*произв. от гл.* φθαίω *с прех. знач.*); **Дръмонъ** (*новогреч.* δερμόνι) *с. м.* родъ рядкого решета для просеванія хлеба; **Евтинъ** (εὔθηνος) *пр.* дешевый; **Евтиния, евтиня** *с. ж.* дешевизна (*гр.* Εὐθηνία); **Калимана** (*н. греч.* καλημάνα) *с. ж.* кума; **Карфица** (*н. гр.* καρφίτζα) *с. ж.* булавка; **Магия** (*греч.* μαγεία) *с. ж.* волшебство, колдовство, чародѣйство; **Оти** (*греч.* ὅτι) *союзъ*; **Сполай** *нар.* спасибо (*с греч.*); **Харижа** *гл. св.*, **Харизвамъ** *гл. дл.* (*греч.* Χαρίζω) подарю, дарю и др.

За разлика от речника на Н. Геров, който си поставя за цел да събере словното богатство само от „устата на народа", речникът на Ал. Л.

Дювернуа съдържа и книжна лексика, почерпана от нашата художествена литература и публицистика. Без съмнение това е по-широк, по-всеобхватен поглед върху състоянието на езика в един важен период от неговото развитие. Отразяването на част от книжната лексика е едно от достойнствата на разглеждания лексикографски труд, тъй като дава възможност за редица наблюдения върху словния имот на езика в определен момент от неговото развитие.

Книжната лексика обхваща думи, които водят началото си от старобългарски език, други са черковнославянизми или русизми, напр.: **Винаги** *нар. произв. отъ ст.-слав.* **вънѫ** — всегда; **Вѣжество** *с. с.* любознательность; **Велегласно** *нар.* громко; **Вѣстникарство** *с. с.* журналистика; **Велблѫдъ** (*син.* камила) *с. м.* верблюдъ; **Всуе** *нар.* тщетно; **Жйзънь** *с. ж.* жизнь; **Заявлѐние** *с. с.* заявленіе, **Кислòта** *с. ж.* кислота; **Кликъ** *с. м.* кликъ; **Листопàдъ** *с. м.* ноябрь; **Обстоятельство** *с. с.* обстоятельство; **Присътствіе** *с. с.* присутствие; **Ратобòрность** *с. ж.* воинственость; **Съсловие** *с. с.* сословие; **Сътрýдникъ** *с. м.* сотрудникъ, помощникъ; **Списàтель** *с. м.*, **Списàтельница** *с. ж.* писатель, писательница; **Стйденъ** *пр.* постыдный, позорный; **Тйсяща** *с. ж.* тысяча; **Упражнѐніе** *с. с.* упражненіе и др. Прави впечатление, че русизмите, които през епохата на Възраждането и непосредствено след Освобождението заливат като изобилен поток езика на нашата книжнина, са намерили сравнително ограничено място в речника. Това се дължи на стремежа на автора да отрази преди всичко живата народна реч, на която остават чужди до този момент новите заемки в книжния пласт на езика.

Така напр. в речника не са зафиксирани редица русизми, употребени неколкократно в използуваните от автора източници: Периодическо списание и Летоструй или Домашен календар: **благоразумие, впечатление, деловодител, езиковедение, обязаност, посланнически, разница, улучшение** и др. Това показва, че що се отнася до думите от чужд произход, Дювернуа е правил подбор на словния материал.

Друга част от книжната лексика са думи, заети от западноевропейските езици, напр. **Бандера** *с. ж.* флагъ; **Касиѐр(ин)ъ** *с. м.* казначей, кассиръ; **Нàция** *с. ж.* нація; **Национàленъ** *пр.* национальный; **Натýра** *с. ж.* натура, природа; **Натурàленъ** *пр.* **Натурално** *нар.* натуральный; **Бонъ** (*съ франц.* bon) *с. м.* билетъ къ платежу, облигація; **Флòта** *с. ж.* **флотица** *ум.* флотъ; **Шконтѝрвамъ** *гл. дл.* дисконтирую и др. Общо взето, дялът на думите от т. нар. международна лексика в словника на разглеждания речник е твърде ограничен, почти минимален, макар че през разглеждания период — втората половина на XIX в. — в нашата книжнина, в това число и в използуваните от Дювернуа източници, са се употребявали голям брой думи, означаващи културни понятия, заети от западноевропейските езици директно или чрез посредничеството на руски език. В подкрепа на това твърдение могат да се приведат редица думи, означаващи основни, важни понятия от областта на науката, икономиката, политиката и др., които Дювернуа съзнателно е изоставил и не е включил в речника, напр. **акция**[1], **археологически, апелирам, ботаника, гастри-**

[1] Думите са ексцерпирани пак от Периодическо списание, 1870 и 1883 г., и от Летоструй или Домашен календар, 1876 г.

чески, дипломация, експедиция, комисарин, майоритет, монумент, математика, обсервация, паралелограм, педагог, педагогически, психология, суверенитет, физиология, физика, химия, юристика и мн. др.

Очевидно стремежът на Дювернуа да не включва в словника на речника голям брой думи, заети от западноевропейските езици, е във връзка със съществуващата тогава лексикографска практика да се отразява в подобни речници изключително или предимно самобитната народна лексика. Несъмнено в това отношение най-голямо влияние върху Дювернуа ще да са оказали възгледите на Вл. Дал и неговият речник Толковый словарь живого великорусского языка[1].

Към книжните заемки от неславянски произход се отнасят и част от заемките от гръцки език, напр.: **Ембатикъ** *с. м.* (*ἐμβατικά*) опредѣленная плата патриарху при рукоположеніи, а также и за назначеніе въ епархію; **Ефимерій** *с. м.* очередной, намѣстникъ; **Есофа̀гъ** (*греч.*) пищепроводъ; **Панкреасъ** *с. м.* поджелудочная железа; **Полиелѐй** *с. м.* 1. поліелей. 2. паникадило и др.

С книжната лексика са свързани и неологизмите, намерили широко място в словника на речника. Те ясно разкриват пуристичната тенденция, съпътствувала изграждането на нашия книжовен език.

Чуждите наименования на нови понятия са били отбягвани от редица наши книжовни дейци с цел да се отстоява самобитността на езика. Със средствата на родния език са били изковавани думи като **Вѣщакъ** *с. м.* знатокъ; **Влагалище** *с. с.* 1) бюро. *Намерихъ еще на корабътъ едно влагалище* (бюро) *с измлаци* (чекмеджета) Р. А. 29; **Жѝвъцъ** *с. м.* нервъ; **Затега̀лка** *с. ж.* корсетъ; **Звучѐринъ** *с. м.* учитель, обучающій грамотѣ по звуковой методѣ; **Звѣздàрница** *с. ж.* обсерваторія; **Зрѣ̀нникъ** *с. м.* горизонтъ; **Игрѐцъ** *с. м.* актеръ; **Испѝтникъ** *с. м.* исследователь; **Кнѝжница** *с. ж.* библіотека; **Мѣрà̀чъ** *с. м.* инженеръ; **Равнодѐнникъ, Равнодѐнственникъ** *с. м.* экваторъ; **Свилàрница** *с. ж.* шелкодѣльная фабрика; **Старинàръ** *с. м.* археологъ; **Цѣ̀рникъ** *с. м.* аптекарь и др.

Някои от неологизмите, срещнати еднократно у даден автор, най-често в съчиненията на Г. С. Раковски и Ив. Богоров, са определени като авторски неологизми, напр.: **Мѝсленникъ** *с. м.* логика (*слово, выдуманное Раковскимъ*); **Напà̀дникъ** *с. м. у Раков.* нападающій; **Полмѣсчие** *с. с. у Рак.* полумѣсяцъ; **Стрѣчие** *с. с.* стихъ (*у Рак.*); **Остàвъ** *с. м.* остатокъ (*лишь у Бог. в Робинзонъ*) и др.

Тук трябва да се отбележи, че Дювернуа неоправдано е отделил значително широко място в словника на авторските неологизми, скалъпвани в изобилие по онова време особено от Ив. Богоров и Г. С. Раковски.

В словника са включени и собствени имена — лични и географски, напр.: **Ангелина, Ангелъ, Аргафанъ, Бена, Богумчо, Виша, Векия, Вида, Дафина, Дуда**; прозвища — **Поморѝнче, Бѣлата вѣжда, Карà Колѝо**; имена на светци и празници — **Св. Андрея, Св. Василія, Водици, Св. Богородица, Св. Наумъ.** Географските имена обхващат имена на градове, села, области, реки, планини, държави, напр. **Ада-Калеси*** турецкое наименованіе „Желѣзныхъ воротъ" на Дунаѣ, **Бѣлградъ, Битоль, Будим(н)ъ, Букурещъ, Вардариа, Влашко, Елѐна, Искъръ, Коджà Балкàнъ, Лòндра, Марѝца, Цàриградъ** и др. От гледище на съвременната лексикографска

[1] Вж. М. В. Канкава, В. И. Даль как лексикограф, Тбилиси, 1958, стр. 26—52.

практика собствените имена в словника нарушават строго лингвистичния характер на речника и му придават енциклопедичен характер. Но за оня момент тяхното включване е било оправдано. То е било продиктувано от желанието на автора да даде колкото е възможно по-широка представа за езика на българите. Без съмнение Дювернуа е бил под влиянието и на традицията в лексикографската практика през миналия век. Така напр. в речника на Вук Караджич, с който Дювернуа е правел често съпоставки, на собствените имена е отделено широко място[1].

В словника са включени като самостоятелни заглавки и някои съчетания като **Бѫдни вечеръ, Дафиново дърво, Арбанешка земя, Баятъ симитъ, Божо дръвце, Кладѫ огънъ, Сушлѝво врѐме** и др. Посочените примери са по-типични за първите две свезки и нарушават по-широко застъпения принцип — устойчивите съчетания да се дават при съответните компоненти.

В речника е включен и значителен брой фразеологизми, напр. **Бѣлы вѣтъръ, Бѣлъ святъ, По хилядо бода за пара, Хорати на вѣтърътъ, Дрѣвенъ дѐверъ, Зѐмамъ си дърмите, Стàне на солъ, Лàпамъ мȕхите, С чѐтири о̀чи, Не трѐпва ми окò̀то, Лапнѝ шарàнъ, Немѝли-недрàги, Не врѣли и не кипѣли** и др. Най-често фразеологизмите са дадени при един от компонентите им, по-рядко — като отделни речникови единици. Понякога авторът смесва фразеологизмите с обикновени съчетания (вж. напр. **Длъги мысли** и **На длъ̀го и широ̀ко**). Фразеологизмите безспорно обогатяват общото речниково градиво на Словарь болгарского языка, който може да служи като основа за изучаване на фразеологичния фонд на българския език през епохата на Възраждането.

Основният начин, по който е организиран словният материал в речника, е азбучният, на места комбиниран с гнездовия. Често се обединяват в един заглавен ред съществителни с техните умалителни, съществителни и производни прилагателни, съществителни, прилагателни и наречия и пр., без да е спазена някаква система, напр.: **Грѣхъ**, *с. м.* **Грѣхота** *с. ж.* **Грѣшка** *ум. ж.* **Грѣхъкъ** *ум.* грѣхъ; **Мѣдникъ, Мѣдници, Мѣнци** *мн. ч.* **Мѣдниче, Мѣнче, Мѣдничка** *ум.* котелокъ; **Фръкатъ, Фръкàтъ, Фръкнѫ, Фръковàтъ, Фръкъ, Фрѣчѫ** *см.* хвъркам и др.

В търсенето на среден път за групирането на речниковия материал решителен превес има азбучният метод, непоследователно допълнен с гнездовия.

Заглавните думи в речника са дадени с ударение от трета свезка нататък. Думите в първите две свезки, редактирани от Ал. Л. Дювернуа, са оставени без ударение, тъй като това е било извън възможностите на автора. Съзнавайки, че неотбелязването на ударението ще бъде сериозен недостатък на неговия труд, Дювернуа е проектирал да замине за България, където би могъл да намери помощта на вещи познавачи на езика и там да продължи доиздаването на речника. След смъртта на Дювернуа неговите ученици П. А. Лавров и В. Н. Шчепкин, които са нямали възможност да осъществят така замисления план на своя учител, прибягват до помощта на Т. Г. Влайков.

---

[1] Вж. В. Караџић, Српски рјечник... (треће издање), 1898.

Едносричните думи в речника са оставени без ударение. При думи, които имат двояк изговор, са посочени и двете ударения, напр. **Свобода̀** и **Свобо̀да** *с. ж.* свобода; **Магàре** (Магарѐ) *с. с.* осел. Отразена е и подвижността на ударението, напр. **Мѝсъль** *с. ж.* (*с чл.*) **Мисълта̀**; **Комшѝя*** *с. м. въ обращ.* **кòмшу** и др.

Малък брой думи са оставени без ударение. Това са най-често редки диалектни форми, турцизми и гърцизми, които са били неизвестни на Влайков, напр. **Полерания, полярания** *с. ж.* суеверный праздникъ; **Наврѫзъ** *с. м.* тоже что навъзъ, **Мартифа** *с. ж.* гадание парней и молодыхъ девушекъ; **Кинозохия** *н. гр.* гостинница и др.

ПРЕДАВАНЕ ЗНАЧЕНИЕТО НА РЕЧНИКОВИТЕ ЕДИНИЦИ

Основният начин за разкриване значенията на думите в речника е преводът им със съответната руска дума, напр. **Ловецъ** *с. м.* охотникъ, ловецъ; **Пѫтѐка** *с. ж.* **Пѫтѐчка** *ум.* тропинка, тропиночка; **Хрàнѭ** *гл. дл.* кормлю; **Човàль** *с. м.* мѣшокъ и др.

Когато българската дума няма съответствие в руски език, авторът използува описателна дефиниция, към която често прибавя допълнителни обяснения, напр.: **Шопъ** *с. м.* **Шо̀пе** *мн. ч.*, **Шопкѝня** *с. ж.*, **Шопчѐ** *ум.* Шопъ это имя носятъ жители Софійского округа, отличающіеся патріархальнымъ образомъ жизни и простотой, отчего про нихъ ходитъ много разсказовъ (см. Кп. 92—165. ib. 154, 136, 170) ... *Да тя пази Господь от Влахъ погрьченъ и шопъ потурченъ.* Г. 128. **Шàекъ** *с. м.* особого рода ткань мѣстного производства, очень плотная. **Шàеченъ** *пр.*... *Въ Сливенъ и другадѣ правятъ хубави шаеци.* ib. 75, р. 31. **Читàлище** *с. с.* читальня; до освобожденія подъ этимъ именемъ извѣстны были общества, цѣлью которыхъ была забота о просвѣщеніи народа.

При обяснението на т. нар. етнографски диалектизми, които отразяват различни страни от народния бит, Ал. Л. Дювернуа е използувал енциклопедични тълкувания, почерпани от самите източници, напр.: **Богова брада** называется снопикъ лучшихъ колосъ нивы, увитый красною ниткой съ висящей на ней серебряной монетой (спорыньей). Съ него начинаютъ молотьбу. Такъ же называется лучшее гроздіе, оставляемое не подобраннымъ въ виноградникѣ; **Мàщерига, Мàщерика, Мàщирка** названіе хорошо пахнущей травы, которую собираютъ въ Егорьевъ день, кладутъ в бѣлый мѣдникъ и кипятятъ, потомъ на отварѣ мѣсятъ хлѣбъ, который называется боговица. Кп. 212.

С такива подробни тълкувания са обяснени и редица други етнографски названия като **Вила** *с. ж.*, **Влъчеви праздници**, **Драгàйка** *с. ж.*, **Задушница, Нàплата** *с. ж.*, **Òкропъ** *с. м.* и др.

Трети способ, използуван като допълнително средство за обяснение на думите, е синонимното тълкуване. Синонимите се поставят в скоби, придружени с бел. *син.*, напр.: **Бентъ** *с. м.* (*Болг. син.* язъ); **Варъ** *с. м.* известь (*син.* киречь); **Врата** *с. ж.* (*син.* порта) ворота; **Врекелъ** (*син.* вретище, чувалъ, плетникъ) *с. м.* холщевой мѣшокъ; **Ведро** *с. с.* **Ведрица** *с. ж.* ведро (*син.* бокрачъ); **Мъскà** *с. ж.* (*син.* катъръ); **мѣрàчъ** *с. м.* (*син.* инженеринъ) инженеръ; **Раскръстица, Раскръст(н)ица** *с. ж* распутье (*син.* раздрумъ и кръстожть) и др.

При някои от фонетичните варианти на думите и при някои словообразователни дублети, дадени самостоятелно в речника, е използуван знакът = или бележките *тоже что* или *см.*, напр.: **Качулàтъ** *пр.* тоже что качулѣстъ; **Кевъ*** *см.* кефъ, кеифъ; **На'** = незнамъ... *Той доведе съ свои разноскы и еднѫ учителка отъ на' кѫдѣ си.* Л. Д. 1869, р. 151 и др.

Също като допълнително средство за тълкуване на думите са използувани и антонимите. Към тях съставителят на речника е прибягвал в ограничен брой случаи, напр.: **Довèденъ** *пр.* сводный (*против.* сѫщи). *А тѣзи двѣ дьвойки, те ми сѫщи сестры отъ къмъ бащата, а отъ къмъ майкати доведени* (Х. I, 175); **Инакъ** *нар.* 1) иначе (*против.* тъй) *И той не е достоинъ за царското достойнство инакъ, освѣнъ като забравя себе си и са жьртвува на общото добро.* Т, 76. **Откàчѫ** *гл. св.* **Откàчамъ, Откàчвамъ, Откачѣвамъ** *гл. дл.* (*против.*, закачѫ) сниму, снимаю что либо (с гвоздя, с вѣшалки, со стѣни и т. д.)... *Цане се люто разсърди и пушката си откачи, чя си Тодорка помьри.* Д. 47 и др.

При разкриване значението на наименования на растения и животни авторът привежда и техните латински названия — помощно средство при обяснението на тая категория думи, напр. **Аиръ** *с. м.* ирь, ирной коренъ Acorus calamus; **Бѣлица** *с. ж.* — бѣлая рыбица. Alburnus и др. Тук откриваме стремежа на автора към по-голяма прецизност, а така също и влиянието на една традиция, утвърдена в речниковата практика от миналия век[1].

Когато се анализира тълкуването на думите в речника на Ал. Л. Дювернуа, не може да не се изтъкне като достижение на автора умението му да долови от контекста отделните значения в сложния семантичен обем на думата. За съставителя не е достатъчно само да зарегистрира наличието на думата в езика. Той се стреми да разкрие системата от значения при многозначните думи, преносните им значения, фразеологичната им свързаност, напр.: **Знáѭ, Знàмъ, Знàямъ** (*мак.*) *гл. дл.* 1) зная: *Скоро съмъ тук доведена, не знаѭ где ѥ чаша сребърна.* Д. 25, 58—59... 2) Умею... *Мурадъ не знаеше да пише.* Л. Д. 1870, р. 65... 3) чту, соблюдаю: ... *Ваш'та ѥ вѣра лошава. Не знайте делникъ, ни праздникъ, ни знайте света недѣля, Нити Великдень, Гергевден.* Д. 51; **Здрàвица** *с. ж.* 1) Тостъ: *Здравица! Казватъ Българе-тѣ, кога піѭтъ вино.* Ч. 161. 2) деревянный сосудъ для вина, баклага: *Замеси ми две бѣли погачи, Наточи ми две здравици вино.* М. 173. **Лицѐ** *с. с.* 1) Лицо (часть тѣла) *Ако даашъ твое бѣло лице, твое лице како ѣсно сѫнце* М. 88... 2) лицо (личность). 3) портретъ, изображеніе: *Де гиди гидо уба'а, твоето лице въ цѫрковъ написано.* М. 649. 4) лицевая сторона, фасадъ: *Този надписъ въздѫлбанъ вржхъ една мермерна плоча, коя-то е гудена на лице-то на единъ чучуръ.* Л. Д. 1876, 124.... 5) лицо (верхняя лучшая сторона предмета — противоположность „опако"). 6) поверхность, площадь. *По земно-то лице има разлѣно водѫ три пѫти повече отъ колкото е суша.* ib. 1870, p. 78.

Освен преносни значения в речника са посочени, макар и рядко, авторски употреби на някои думи, напр.: **Чувство** *с. с.* 1) чувство. 2) *ирон.*

[1] Латинските наименования на растения и животни са дадени в Српски рјечник... (1818 г.) от В. Караджич и в Толковый словарь живого великорусского языка (1863—1866) от Вл. Дал.

о желудке *Кар.: Когато байо ви Петаръ вѫрви по улицата, то фигурата му представлява бузаджийска кобилица, защото „чувството" му е угольмено доволно значително отъ хранителните частици на папазъ яхните и от тѫртици на перушинното царство.* З. 225.

Когато авторът разкрива полисемантичния характер на думите, той се стреми да разполага отделните значения в определена система: от прякото към преносното, от конкретното към абстрактното, от общо разпространеното към по-рядко употребимото, което личи и от по-горе приведените примери. В редки случаи обаче това не му се е удавало и е допуснал неточно подреждане на значенията, напр.: **Гладенъ** *пр.* 1) алчный. *Тудорке, милѫ сестрице, Зѫщо си брату душманинъ? Кога си гладнѫ за пѫры, Зѫщо ми ни си кѫзалѫ. Сѫсъ пѫры да тѫ убсипѫ?* Ч. 302. 2) голодный... *Арами-те, кеседжите, Голи, боси, како оси, Гладни, жедни како псета.* ib. 227 и др.

Един от трудните проблеми в съвременната речникова работа, а така също и в лексикографската теория е разграничаването на полисемията от омонимията. Колкото и да е било трудно за Ал. Л. Дювернуа да разграничи тези две явления в един жив език, който се обработва само по книжни източници, той е успял сполучливо да ги диференцира едно от друго. Омонимите са поставени последователно едни след други, без да носят цифрово обозначение, както е прието днес в тълковните речници, напр.: **Болка** *с. ж.* боль... *Електрическата искра докарва трепкѫ и болкѫ.* Л. Д. 1869, р. 79; **Болка*** *с. ж.* вѣнчальное платье. ... *На третѫтѫ синіѭ тургатъ: болкѫ, салтамаркѫ.* В. 81. **Дȕшѫ** *гл. дл.* подавляю, душу. *Азъ мълчахъ, гълтъхъ мои-те мѫки, душахъ моитѣ въздышанія.* Т. 117. **Дȕшѫ** *гл. дл.* нюхаю. *Лама-та и мѫнечки-тѣ ѝ го посрѣщаха и скачаха около него, душаха го заради дырята му, ако е донесъль нѣщо тѣмъ за храна.* Р. А. 54. **Мȉшка** *с. ж.* мышь.... *Минѫла му мышка пѫть.* Ч. 185. **Мȉшка** *с. ж.* подмышка (тоже что мышница) ... *преку рамо подь левата мишка превѫрзвѣтъ басма или друго нещо скѫпо.* М. р. 520.

В речника са допуснати и немалко грешки, неточности при тълкуването на някои думи и това е лесно обяснимо, като се има пред вид, че Ал. Л. Дювернуа не е познавач на нашия език, каквито са били създателите на по-късно появилите се речници на българския език като Н. Геров, Ст. Младенов и др. Така напр. глаголът **Втилѫ са** погрешно е обяснен 'обращусь въ тылъ' вместо 'преструвам се на глупав', което личи и от приведения пример. Неправилно са обяснени: **Гѫдулка** като плохая скрипка, **Бара** — лужа, болото, **Блатенъ** — каленъ, **Забавȁчница** — приютъ, **Кервȁнъ серȁй** — складъ для товаровъ, **Кйошка** (вм. къошк — б. м.) — балконъ, **Бордей** — шалашъ, **Вироглавство** — високомѣріе, **Сербѐзинъ**, **Сербѐзъ** — свирѣпый и др.

В други случаи Дювернуа не е успял да разкрие пълния семантичен обем на думите, напр. при **Буденъ** *пр.* 'бодрый, внимательный' не е посочено основното значение на думата — 'който не спи', при **Баня** *с. ж.* — 'минеральный источникъ', не е посочено значението 'сграда, помещение за къпане', при **Чȕтура** също не са изчерпани всички значения, напр. преносното значение 'глава, кратуна', широко разпространено в народния език, и др.

Значителна част от допуснатите грешки и непълноти в тълкуването на думите е коригирана в притурките, приложени към 3,5 и 9 свезка на речника. В повечето случаи това е направено от Т. Г. Влайков и М. Дринов.

В речника се срещат и думи, които не са тълкувани. При едни от тях се посочва в какви случаи се употребяват думите, стилистичната им функция в речта, напр.: **Влакаръ** *с. м.* Эпит. рыбаковъ: *Ке сѣ сторамъ морска риба, Ке ме фатѣтъ влакарите-рыбарите.* М. 505; **Беледія** епит. постели: *Сумъ искиналъ шесъ постели-басмалии, три душега-беледіи* М. 297; **Усо̀йница** эпит. змѣи; М. 236; **Френгѝя** эпит. сабли: *Моя-та сабя френгия.* В. 151 и др.

В други случаи при необяснените думи е поставен въпросителен знак или направо следва илюстративният материал, напр.: **Жилъйка** (?) *с. ж. Що по дворъ ходи и плачи съ черна жилъйка подъ було?* Ч. 269; **Загѝя** (?) *Купи ми на мене, бре Христо! До две загіи папуце ѧзъ да ги носа, бре Христо! Ты да ме гледашъ, да горишъ.* В. 88. **Кѝпъръ** (?) *пр. Дай ми, мале, остро ножче, Да расека жълта дуня, Да раскваса кипра уста.* В. 67. 258. **Наѐжинка** *с. ж. Образи — като прасквици съ наѣжинки и съ ямки.* К. I. 63. По същия начин, без определяне на значението, само с илюстративен материал, са представени думите **Божа, Долгу́санъ, Ды́рка, Зачѐлѫ, Испатъ*, Кашѫ, Насмà гамъ, Кимбиня-самъ** и др.

Заслуга на Ал. Л. Дювернуа е, че не изоставя думите, чието значение не може да обясни. За него е по-важен фактът на тяхното съществуване в езика и затова ги регистрира със съответния контекст. Когато авторът не е сигурен в значението, което посочва за дадена дума, той поставя въпросителен знак или пък се позовава на обяснението, дадено от авторите в някои от източниците, напр.: **Кимънъ** (?) *пр.* понурый? *Оти си кыманъ кахоаравъ, та си сйоднълъ да плачишъ?* Ч. 329; **Машà рка** *с. ж.* по Каравелову р. 312. Тоже что нощвы, т. е. квашня, Кп. 53; **Кà лешъ** *пр.* пестрый?: *Отиде стадо големо, отврати овенъ найхаренъ, И това ягне калешо.* В. 325. Уверяютъ кромѣ того что Макед. **калешъ** означаетъ 1) черноокій или 2) тоже что галенъ. *Калешо дѣте — единъ въ дома, единъ у майка.* **Хà ро** *с. м.* съ этимъ словомъ по объясненію Верковича соединяется понятіе о сторомъ или дурномъ человѣке. *Е, море Кальо, Кальино, .., Майка ѝ зела момчето, Калина зе едно старо харо.* В. 124—125. **Втесамъ, Втесувамъ** *гл. дл.* употребителенъ въ см. обидѣть, по опредѣленію Верковича въ слѣд. мѣстахъ былинъ народныхъ: *Стоѧнъ го ѧдъ паднало, Та искара остро нокче та си оу_боди Боѧна — „Стоѧне, люби Стоѧне! што ти самъ толко втесала"?* В. 135 и др.

Като се има пред вид, че една част от думите наред с номинативната си функция задоволяват със своята емоционално-експресивна оцветеност и някои стилистични изисквания, не може да се отмине стремежът на Ал. Л. Дювернуа да отрази в речника и тази страна на лексикалния материал. Големият усет на автора към езика му е помогнал да зафиксира, макар непоследователно и несистемно, тази по-трудно доловима страна в семантиката на думите. Самите бележки са формулирани по различен начин и нямат строго определено място в речниковата ста-

тия, което проличава от следните примери: **Банка** *с. ж.* тоже что баѣ, байно, *ласкательно между братьями и сестрами. Момиче банка аганьмъ, Малко си, банка, глупаво,* Д. 60, 1—2; **Жàнъм** душа моя (*любимое турецкое ласкательное обращеніе*); **Калабикнѫ** *гл. сов. повидимому в смысле нашего „Кувырнусь, шлепнусь" (шутливо или презрительно вѫ. умру) Днитъ му са свѫршили и той са калабикналъ.* Л. Д. 1876, р. 60; **Клефàкъ** *с. м.* немощный, безсильный (*насмѣшливо*): *Юнак, а клефакъ.* К. п. 157; **Мàйка** *с. ж.* мать; **Майчица** *ласкат. ... Майно ле, стара свекърво, До сега ми си свекърва, Отъ сега си ми майчица.* Д. 43; **Мамалигàръ** *с. м. такъ Болгары презрительно называютъ Румынъ преимущественно употребляющихъ мамалигу: Нашиятъ бѫлгаринъ калугеринъ наричалъ е ромѫнето „мамалигаре".* 3.289: **Холàнъ*** *обращеніе въ ласкавомъ тоне первоначально къ мущинамъ, но иногда и къ женщинамъ: „Стояне, холанъ Стояне".* М. 76, 108; **Цвѣте** *с. с.* полевой цвѣтокъ... *Иронически (въ пренос. смыслѣ): Измѣрилъ го от главѫ-тѫ до крака-та. Сиречь, разбралъ го какво е цвѣте.* Ч. 165.

В по-редки случаи, когато за автора е трудно да предаде основното номинативно значение на думата, той ѝ прави само емоционално-експресивна характеристика, напр.: **Прангѝшинъ** *с. м. въ бранномъ смислѣ: Ха-а! Дошалъ е старият прангишинъ и бои са да влезе.* К. II. 53; **Харвàтинъ** *с. м. въ бранномъ смыслѣ: Лапа като „харватинъ".* Яде нечисто, много. Ч. 180. *Рови като харватинъ. Казватъ за дѣтцата, когато тѣ ядѫтъ нечисто и роватъ.* Ч. 219. **Чесоглàвецъ** *с. м. бранное слово: Снощи дошле чесоглавци, за мнука ми смѫрдоглавци.* М. 22 и др.

Много рядко в речника се долавят плахите опити на Ал. Л. Дювернуа да посочи сферата на употреба на някои думи от книжния пласт на езика, напр.: **Поѐмъ** *с. м.* понятіе (*книжное*); **Верижно правило** (*въ аридм.*) Цепное правило; **Членъ** *с. м. с чл.* **Члѐнътъ** *мн. ч.* **Члѐнове** 1) членъ (*грамат.*): *Членъ отъ мѫжки-отъ родъ сѣ употребвитъ жтъ, атъ, о, отъ...* М. р. IV. **Прѝстѫпъ** *с. м.* приступъ (*военное*) и др. Срещат се почти единични примери, при които са поставени бележките *народно* или *диалектно* (вж. частицата **ке**, турцизмите **биребиръ, биръдаха** и др.), което говори за опита на Ал. Л. Дювернуа да разграничи книжната лексика от некнижната.

Обобщавайки, определено може да се каже, че Дювернуа успешно се е справил с най-важната задача на речника — вярно да разкрие значението на българските думи. Той намира техните руски еквиваленти (като се изключат отделни грешки и неточности), а когато няма такива, сполучливо използува описателните дефиниции. Като увлечение на автора трябва да се преценят дългите енциклопедични обяснения, дадени на някои етнографски диалектизми. Безспорна сполука за Дювернуа е направената емоционално-експресивна характеристика на редица речникови единици.

ИЛЮСТРАТИВЕН МАТЕРИАЛ

Голяма роля за по-пълното изясняване значението на тълкуваните думи има илюстративният материал. Чрез него думите се дават в тяхната естествена езикова среда, разкрива се употребата им в речта, типичните

им връзки с други думи. Словарь болгарского языка се отличава с извънредно богат илюстративен материал, почерпан главно от народното творчество. Примери от художествената литература и публицистиката са използувани по-ограничено. Илюстративният материал е строго документиран — посочва се (с дадени в началото на речника съкращения) авторът или произведението и страницата, от която е почерпан примерът. В това отношение речникът на Ал. Л. Дювернуа превъзхожда Речник на блъгарскый язык от Н. Геров, в който илюстративният материал, почерпан от различни сборници с народни умотворения, не е документиран. Н. Геров се задоволява само да отбележи вида на фолклорното произведение — народна песен, гатанка или пословица.

За да разкрие по-широко живота на думата в речта, Ал. Л. Дювернуа предпочита по-големия брой примери към тълкуваната дума, което понякога създава впечатление за излишество. Това е довело и до значително уголемяване обема на речника.

Особено обширен илюстративен материал е посочен при многозначните думи — съществителни, глаголи, прилагателни, а така също и при предлозите и някои съюзи (вж. **Гостба, Глава, Гледамъ, Бѣлъ, Съмъ, Въ, На, Съ, Съсъ, Па, Че** и др.). Очевидно е, че авторът не се е ръководил от някакви норми за ограничаване на примерите. Има думи, които са съпроводени от по-малко на брой, но твърде дълги примери, напр.: **Трапѣза** *с. ж.* столъ (обѣденный, обикнов. софра)... *Българска-та трапеза тъй ся рѣди постъпенно: На земѫ-та у кѫщи ся постила първо рогозкѫ; върху неѫ хубава шярно-тькана постылка, около три-тъ страны ся нарѣждатъ на подплъсъ възглавници въ двата жгла по едно тумбе, кое-то прикрива праздното мѣсто между двѣ-те възглавници, гдѣто ся срѣщатъ жгълъ съ жгълъ. Върху постылкѫ-тѫ ся простира мисала (трапеза). Ако има одъръ 1, 1/2—2 педы высокъ, то върху него ся нарѣждать всички-тѣ реченни накыти. Върху мисалѫ-тѫ ся слагатъ бѣлы габровскы тънуры съ по малко соль и черьнь пиперъ (и чьрвенъ чюканъ), за прѣдъ всякый гость, до тъхъ по лъжицѫ; послѣ ся донасватъ цѣли нарѣзани, нъ не раздробени още хлѣбове, кои-то си гы раздробяватъ гости-тѣ самичкы; сега ся донасва чорба, прѣдъ двоица госты по панщѫ.* Ч. 75—76.

От приведения пример се вижда, че авторът излиза вън от обсега на задачата да илюстрира семантиката на думата и навлиза в подробни етнографски описания. Има думи, които са съпроводени от кратки примери, един—два на брой, но явно преобладават тези, които са придружени с многобройни примери — 7, 8, 10, 12, към едно от значенията на думите, вж. напр. **Връжѫ, Връзувамъ, Длъгъ, Длъжъкъ, Длъговатъ; Слѣнце, Слънчице, Стѝгнѫ, Стѝгамъ, Стѝгнувамъ; Тога̀, Тога̀й, Тогава, Тога́зи, Тога̀съ, Тогѝ, Тогѝва; Тогизъ; Трѣбамъ, Трѣб(у)вамъ** и др.

Рядко се срещат думи без илюстративен материал. Те са почерпени главно от някои български речници, за които вече се спомена в началото на изследването.

В илюстративния материал се откриват и някои неточности: допуснати са несъответствия между заглавната дума и думата в примерите, напр. вместо съществително в примера се среща производно прилагателно или обратно, напр. един от примерите към **басма** съдържа прила-

гателното **басмалия**: *Сумъ искиналъ шестъ постели — басмалии.* М. 297; към **бадемъ** *с. м.: Заспала ми назли Гяна, Во неделя, во утрина, На постели бамбекарни, На перници копринени, Под јоргани бадемлии.* М. 434; при **байрактаръ** един от примерите съдържа съществителното **байрак**: *Остри сабьи како секаици, ... А байраци како дробни облаци.* М. 96. При **айлъкъ** *с. м.* 'мѣсячное содержаніе' погрешно стои пример с **айляк** — 'който не е зает с работа'; *Айлякъ безъ работа, зе да се повицска Лулчў и по веселбица, Зе да се сбира съ тогосъ — оногосъ.* Зк. 10. Може да се добави още, че в илюстративния материал не се срещат всички производни, дадени в един заглавен ред, напр. при **Чўшка** *с. ж.*, **Чўшчица, Чушчѐ** *ум.* илюстративният материал предлага само основната форма — **чушка.**

Независимо от посочените недостатъци илюстративният материал остава едно от най-значителните достойнства на речника. От него широко се ползуват по-късно някои от големите наши лексикографи (вж. стр. 145—148).

Прави впечатление, че някои от илюстрираните примери, почерпани обикновено от преводни съчинения, са придружени с превод съответно на френски, немски или руски език. Преводите очевидно са дадени с цел да подпомогнат практически лицата от небългарски произход при работа с речника. Те са прибавени вероятно към значения, които по преценка на автора по-трудно се долавят, напр.: **Вдлъбочѫ са** *гл. св. възвр.* углублюсь: *Азъ са вдлъбочихъ въ единъ тъменъ лѣсъ* (je m'enfoncai dans une sombre forêt) Т. 27. *Колкото изучавате человѣцитѣ и са вджлбочавате въ тѣхъ* (— et les approfondir), *толкози познавате измамата си.* ib. 195. **Двашъ** *нар.* 1) дважды ... *О злочестый и дваждьі злочестый Идоменее!* (O malheureux, et doublement malheureux Idoménée!) Т. 168; **Бавѫ ся** — пребываю, медлю. ... *Бягайте! що са бавите?* (Que tardez vous?) Т. 66 и др.[1]; **Другче** *нар.* впрочемъ. *Той е старъ, веселъ и простъ, но другче е твърдѣ добръ.*(Ein alter Degen stolz und rauh, sonst beider und gut!) Э. Г. 14: **Гладенъ** *пр.* 1) алчный ... *Той за пари не е гладенъ* (Nach dem Geld schien er nicht mehr zu Fragen). Рш. 48 и др.[2]) **Безъ** *предлогъ* 1) безъ *Многу безъ чедо, Яно, и ніе ке поминеме и ніе вака* (Много бездѣтныхъ; такъ и мы проживемъ такимъ образомъ) М. 170; **Задавамъ са** покажусь, показываюсь, появляюсь. *Зададе ли ся нѣщо на пѫть-атъ, тя извыка ...* (Едва что нибудь покажется на дорогѣ она вскрикнетъ). Р. 56. **Гайдаринъ, Гайдарджи** *с. м.* гудецъ, музыкантъ играющій на гайдѣ: *Гайдары свирѫтъ, момци припѣватъ* (Гудцы гудятъ плясовую, а плясуны припѣваютъ) Р. 78[3] и др.

За икономия на място в повечето от разглежданите примери не се превежда цялото изречение, а част от него, дори само дума.

Превеждането на ограничен брой примери на френски, немски и руски език навежда на мисълта, че Ал. Л. Дювернуа си е служил с

---

[1] Примерите, чиито преводи са цитирани, са из „Приключенията на Телемаха" от Фенелона, преводъ Н. Михайловскаго, Цариград, 1873.

[2] Примерите са почерпани предимно от „Разбойници" от Ф. Шилер и от „Емилия Галоти" от Лесинг, преведена от П. Семерджиов, 1873.

[3] „Райна, блъгарска царкиня". Приказ на А. Т. Велтмана, преведе от рускы Елена Мутева, Санктпетербург, 1852.

оригиналите на преводните съчинения, които са го улеснявали при определянето на значенията на думите. Безспорно авторът е прибягнал до този похват, воден единствено от стремежа си да постигне по-голяма точност при разкриване значението на някои речникови единици. Днес този похват е неприемлив в речниковата практика, но за оня момент, когато за първи път се създава речник на българския език, при това от чужденец, той намира своето оправдание.

ГРАМАТИЧЕСКА ХАРАКТЕРИСТИКА

Семантичната характеристика на думите в речника е допълнена от граматическа характеристика, която определя принадлежността им към една или друга част на речта и същевременно посочва някои граматични форми на изменяемите думи.

Съществителните имена са определени с бележка *с.* (съществително) и с бележка за род — *м., ж., с.* Ако родът на думата търпи колебание, се отбелязват и двата рода, напр.: **Студъ** *с. м.* **Студь** *с. ж.* холодъ, стужа, с *чл.* **Студътъ** (Студа̀) и **Студьта,** *мн. ч.* **Сту̀дове** — холода̀: . . . *От студъ кове клинци. Казвать кога помрьзне нькой и си чюка зжбы-тъ.* Ч. 205; *Люта студь.* Ib. р. 40. *Стегната на суха студъ.* Зк. 124 и др. **Лой** *с. м.* и *с. ж., мн. только* **Лòеве** жирь, сало; **Клѣй** *м.* с *чл.* **Клѣ̀йтъ** и *ж.* **Клѣйта̀** *мн. неупотр.* древесный клей и смола. Ц.

Формата за мн. ч. се дава обикновено при същ. от *м.* и *ср.* р., напр.: **Класъ** *с. м. съ чл.* **Класътъ,** *мн.* **Кла̀сове** *съ чл.* **Кла̀советѣ** и **Класовѐте** 1) колось . . . **Пòле (Полѐ)** *с. с. съ чл.* **Полѐто** *мн. ч.* **Поля̀, Полѐта** 1) поле. При съществителни, които имат повече от една форма за мн. ч., се посочват и останалите форми, напр.: **Дворъ** *с. м.* дворъ. **Двори, Дворе, Дворове** мн.; **Клонъ** *с. м.* вѣтвы, *мн.* **Клòнове** и **Клòне** *съ чл.* **Клòне-тѣ,** а също като *собир.* **Клòне-то.**

Съществителните pluralia tantum са придружени от бел.: *мн.,* напр.: **Беневрецы** *с. мн.* штаны изъ грубого холста или кожи, спускающіяся ниже колѣнъ. **Карѐвли** *с. мн. тоже что* калеври; **Покла̀ди** *с. мн. ч.* заговѣнье; **Хòра** (неправилно обяснено като съществително от ж. р.) *замѣняетъ мн. ч. отъ с. човѣкъ вм. менѣе употребительной славянской формы „люди".*

При граматичната характеристика на съществителните е отделено място, макар и не напълно последователно, и на членуването — специфична особеност на българската именна система, отличаваща я от останалите славянски езици. При едни съществителни е отбелязана членната форма само в ед. ч., а при други — в ед. и мн. ч., напр.: **Слѣнце** *с. м. съ чл.* **Слѣнцето; Снѣгъ** *с. м. съ чл.* **Снѣгътъ,** *мн. ч.* **Снѣговѐ** *съ чл.* **Снѣговѐте; Смѣхъ** *с. м. съ чл.* **Смѣхътъ** *мн. ч.* **Смѣхове** и др. Вижда. се, че отбелязването на членната форма не е подчинено на определено ръководно начало.

Съществителните събирателни са придружени със специална бележка: **Дружѝна** *с. собир.* дружина, общество; **Клечетàкъ** *с. м. собирательное* от клечка и др.

При съществителни, които имат честа и жива употреба като обръщения, се посочва и звателната форма. И в този случай не може да се

установи строга последователност при представянето на тези форми. Едни от тях независимо от това, дали са от една и съща или различна основа, се дават при основната форма в същия заглавен ред със или без специална бележка, а други неправилно са включени като самостоятелни заглавни думи на съответното азбучно място, напр.: **Братъ** *с. м.*, **Братецъ, Браче, Брате, Братле, Братенце, Братькъ, Братко, Брайно,** *ум.* **Братіе, Братице,** *собир.* **Братина** (о двухъ братьяхъ) братъ; **Буле** *зв. п.* от була: названіе старшей невѣстки, т. е. жены старшего брата въ устахъ жены младшего; **Господине** *зват. пад.* въ обращеніи къ домохозяину: *Стананинъ господине, Тебъ пькмъ, Бога славимъ.* Д. 14. При **майка** не е дадена звателната форма, а различните форми са представени в самостоятелни статии: **Мàйно** *зв. п. в обращеніи къ матери* (особенно въ пѣсняхъ); **Мàйчю** *зв. пад. вмѣсто мамо, мале и майко*; **Мàле** *зв. пад. в обращеніи къ матери вмѣсто мамо и майко* и др.

Умалителните и увеличителни имена са дадени в речника заедно с основната дума, напр.: **Баба, Бабица, Бабичка, Бабище; Дървò, Дръвцѐ, Дръвчѐ, Дръвѝче, Дръвѐнце, Дръвчѐнце** *ум.*; **Шапка** *с. ж.* **Шапчица** *ум.*, **Шапчище** *увел.* **Юнàкъ** *см.* **Юнàче** *ум.*, **Юначѝна, Юначу̀га** *увел.*

Деятелни съществителни с различни суфикси са представени заедно в един заглавен ред, напр.: **Златàринъ, Златàръ** *с. м.* золотых дѣлъ мастеръ; **Гайдаринъ, Гайдарджи** *с. м.* гудецъ, музыкантъ, *играющій на* гайдѣ; **Другàринъ, Другàръ** *с. м.* другъ, товарищъ; **Ергѐнинъ, Ергѐнъ** *с. м.* не женатый молодый человѣкъ, паренъ. В речника е използуван и друг способ за представяне на тоя тип съществителни: **Книжàр(ин)ъ** *с. м.* книгопродавец; **Темничàр(ин)ъ** *с. м.* темничный стражъ; **Тиràн(ин)ъ** *с. м.* тиранъ; **Хамàл(ин)ъ** *с. м.* носылщикъ и др.

Това са в общи линии най-съществените особености в представянето на съществителните имена в речника и на тяхната граматическа характеристика.

Прилагателните имена обикновено имат самостойно място в речника и се определят с бел. *пр.* или *прилаг.* По-рядко се дават в статиите на съществителните, от които са образувани, напр.: при **Шекѐръ** са включени и прилагателните **Шекѐренъ** и **Шекерлѝя.**

Някои словообразователни варианти на прилагателните са разработени като отделни заглавни думи, както е прието и днес в речниковата практика, напр.: **Дъжделѝвъ** *пр.* дождливой; **Дъждòвенъ** *пр.* 1) дождевой... 2) дождливой; а други — в един заглавен ред, напр.: **Сладкодȕменъ и Сладкодȕмъ** *пр.* сладкорѣчивый; **Сȁ̀боташенъ, Сȁ̀ботенъ** *пр.* субботный и др.

Няма единство и в представянето на граматичните форми на прилагателните. Преобладаващият брой прилагателни са дадени само в представителната им форма за м. р., вж. напр. **Космàтъ, Костелѝвъ, Кòтешки, Магàрешки, Маймȕнски, Мъглѝвъ** и др.

При прилагателни с наставка *-ен,* при които гласната *е* се изпуска във формите за ж. и ср. р., се изписват изцяло формите за останалите два рода, напр.: **Кàленъ, Кàлна, Кàлно** *пр.* грязный; **Кибрѝтен, Кибрѝтена (Кибрѝтна), Кибрѝтено, (Кибрѝтно)** *пр.* сѣрны (про спички). Същото се отнася и за прилагателни, при които еровата гласна се явява само в м. р., напр.: **Òбъл, Òбла, Òбло** *пр.* 1) круглый (*син.* валчестъ, околчестъ)... и др.

При по-ограничен брой прилагателни са дадени формите за мн. ч. и членуваните форми, напр.: **Куцъ, Кȕца** и **Куца̀, Кȕцо** и **Куцò, мн. ч. Кȕци** и **Куцѝ** *съ чл.* **Кȕцият, Кȕца-та, Кȕцо-то, Кȕци-тѣ** *пр.* хромой; **Малъ, Мàла, Мàло** (*мак.*) *пр. с чл.* **Малѝят, Малàта, Малòто** (Софіское) Малый, малая, малое (*син.* малъкъ); **Мàлъкъ, Мàлка, Мàлко** *пр.* малый, -ая, -ое, *съ чл.* **Мàлкият, Мàлката (Малкàта), Мàлкото (Малкòто)** и др.

Несистемно са посочени и степените за сравнение, напр.: **Дòбър** *пр.* 1) Хорошый... **По-дòбъръ** *ср. ст.* — лучшій, **Най-дòбъръ** *прев. ст.* пайлучшій; **Подѝренъ** *пр.* обикновено *въ превосходной степени*: **Най-подѝренъ** самый последный и др.

Неизменяемите прилагателни, обикновено от турски произход, са отбелязани с бел. *нескл.* (несклоняемое), напр.: **Коджàмити*** *прил. нескл.*; **Моръ*** *пр. нескл.* фіолетовый: **Кескѝнъ*** *пр. нескл.* острый (на осязаніе и на вкусъ) и др.

Причастия, които имат честа атрибутивна функция в речта, Дювернуа е определил като прилагателни. Той често посочва и връзката им със съответния глагол, напр.: **Врѣлъ** *пр.* кипучій, горячій (*ср. гл. врѣ*) *Не врѣла вода, кръвь ся дыми.* Р. 22; **Забрѣженъ** *пр.* привязанный къ берегу; **Завàрденъ** *пр.* сохраненный, заповѣдный. *Сѣки да испие отъ това завардено вино.* Тб. 75; **Отрàсълъ** *пр.* взрослый. *Отрасълъ момъкъ и человѣкъ чясто може да испие и повече отъ колкото може да си помисли чловѣкъ.* Л. Д. 1869 р. 116; **Текȕщи** *пр.* проточный. *Вода рѣчна, текуща.* Л. Д. 1869 р. 96 и др.

Ал. Л. Дювернуа е успял да долови и субстантивирания характер на някои прилагателни и правилно ги е определил в речника като съществителни, напр.: **Бѣличко** *с. с.* бѣлокъ глаза: *Капелата му правеше сѣнка надъ цѣлото лице, тъй що-то другия можеше само бѣличко-то в очитѣ му да вижда.* Л. Д. 1875 р. 151; **Блъгарско** *с. с.* Болгарія: *Безъ нихъ Блъгарско бы изгныло.* Р. 7; **Готово** *с. с.* капиталъ (*син.* главница, сермия) и др.

Отразена е и атрибутивната функция на някои съществителни, напр.: **Òтборъ** *с. м.* 2) *употребляется, не измѣняясь при существительныхъ въ смыслѣ прил.* отборный, превосходный, лучший: *Едно отборъ вино служаше за возліяніята* Т. 273. *Въ народномъ поэзіи встрѣчается какъ постоянный эпитетъ съ словомъ юнаци: Байрактаръ щѫ го направѫ, Да води отборъ-юнаци.* Д. 23.

Към основната форма на някои прилагателни са добавени и умалителните форми, напр.: **Хàренъ** *пр.* **Хàрничекъ** *ум.* (*син.* добъръ) харошій; **Широ̀къ** *пр.* широкій, просторный **Широ̀чекъ** *ум.*; **Тѣсенъ, Тѣсна (Тѣснà) Тѣсничъкъ** *ум. пр.* узкій, тѣсный и др.

И така категорията на прилагателните имена в речника е представена с разностранна граматическа характеристика, без тя да има последователен и системен характер.

Числителни имена. В речника са представени числителните бройни и редни от 1 до 10, непълно съставните числителни от 10 до 20, от 20 до 100 и от 100 до 1000. Както при другите части на речта, така и при числителните имена се наблюдава непоследователност в граматическата характеристика. Така напр. при числ. **един** се посочва само формата за м. р., а при числ. **два** са дадени формите за ж. и ср. р.;

Два *числ. муж. рода* **Двѣ** *для родовъ женского и средняго.* **Двата** *м. р.*

Едни числителни са дадени с техните производни и фонетични варианти в гнезда, вж. напр. **Чѐтире, Три, Шесть, Сѐдемъ, Òсемъ.** Противоположно на тях **Петъ** и неговите производни са дадени в речника в самостоятелни статии.

Като положителна страна трябва да се прецени широкото отразяване на фонетичните варианти на числителните. В статиите на някои от числителните от 1 до 9 са дадени и умалителни числителни, напр. към **Три** са посочени формите **Трѝчки, Трѝнки** *ум. ласк.* и др.

Местоимения. В речника са представени всички видове местоимения: лични, притежателни, възвратни, показателни, въпросителни и пр. И тук широко са представени фонетичните варианти и диалектните форми. Граматическата характеристика също се отличава с голяма пъстрота. Така напр. личните местоимения са определени по различен начин: **Азе, Ази, Азь, Я, Яски, Язика** я съ моей стороны, я самъ, я: **Ти** *мѣстоим. второго лица* также с приставками **Тѝзе(ка), Тѝна(ка); Онъ, Онà, Онò,** *мн.* **Онѝ, Онѐ** *мѣст. служащее для обозначенія 3-го лица въ западныхъ болг. говорахъ и въ Макед.* (Тоже что и той, тя, то).

Съществува непоследователност в представянето на падежните форми — в едни случаи те са дадени правилно в статията на основната форма, напр. **Сѐбе, Сѐбе си** *мест. 3-го лица* себя. *Д. п.* на себе си, на себъ си, *Энкл.* си, *В. п.* себе си, себъ си, *Энкл.* се, са (*первая форма принята теперь въ литер. яз.*; **ся** — *книжная форма*).

В други случаи падежните форми неправилно се разработват в отделни статии, напр.: **Ми** *дат. пад. отъ* **азъ** *иногда употребляется плеонастически* „Уба'а Яна не ми бягаше“ М. 16. На пръв поглед би могло да се допусне, че в отделни статии се разработват падежни форми на местоимения, които са образувани от различни основи. Направените справки обаче разкриват отново липсата на системност и в представянето на местоименните форми. Така напр. при местоимението за 2 л. ед. ч. **ти** е дадена и формата за 2 л. мн. ч. **вие**, макар че са от различни основи. В речниковата статия на местоименните форми за 3 л. ед. ч. **той, тя, то** (неправилно смесени с показателните местоимения этотъ, эта, это) намираме и техните падежни форми, образувани от различни основи, а именно: **Томỳва, Тогòва** и **него, го, му, нея, я, хи, нейдзе** — в илюстративния материал към **той, тя, то**).

По-детайлно са разработени и охарактеризирани показателните и притежателните местоимения, напр.: **Мой, Нашъ, Вашъ, Òня** и др.

Независимо от пъстротата в граматическата характеристика на местоименията, те са представени в речника диференцирано, с необходимите указания.

Глаголите в речника са дадени в тяхната представителна форма — 1 л. ед. ч. сег. вр., изяв. накл. с граматическата бележка *гл.* Видовите двойки от несв. и св. вид се разработват в една статия, като обикновено първо се поставя свършеният вид на глагола; вероятно като почесто употребяван, напр.: **Зачỳдиж** *гл. св.* изумлю, удивлю. **Зачудвамъ** *гл. дл.* (длительный — несвършен вид — б. м.) изумляю, удивляю. В същата статия напълно обосновано са включени и възвратните (в случая

средни) форми на глагола: **Зачу́дѫ са** и **Зачу́двамъ са** и съответното отглаголно съществително — **Зачу́дване** *с. с.* удивление, изумление. Преходността и непреходността на глаголите не се отбелязва. Това е основната схема, по която са разработени глаголите, но са допуснати отклонения и от нея, напр. някъде се посочва първо несв. вид. на глагола — **Лѣгамъ (си) Лѣгнувамъ** *гл. дл.* **Лѣгнѫ** *гл. св.* 1) ложусь, лягу.

Невинаги авторът е съумявал да изведе несвършения вид на глагола и представя само свършения вид, напр.: **Дотекѫ, Дотѐкнѫ** *гл. св.* притеку; **Подивѣѫ** *гл. св.* сделаю дикимъ; **Пораспа̀лѭ** *гл. св.* поразгорячу, при които не е посочен съответният несвършен вид на глагола. Рядко се среща обърквање на вида (**Бръснѫ** *гл. св.* вм. *несв.*).

Безличните глаголи са квалифицирани с бележката *безл.*, напр. **Зазорѝ са, Зазорява се, Бива, Зазѝми са** и др. По-рядко са използувани бележките *взаимный* (напр. **Слѝбиме са** *гл. св. взаимный* полюбимъ другъ друга), *учащительный* (многократен) (напр. **Вайкамъ** *учащ.*) и *однократный* (*однокр.*) (**Мàцнѫ** *гл. однокр.*).

В граматическата характеристика на някои глаголи намираме указание за тяхната рекция, напр. при глагола **Отѝдѫ, Отѝвамъ** като 2 значение е посочена конструкция с предлог **на, (за)**: *Отивам на (за) вода, гжби, коприва* и пр.; **Завѝдѭ** *гл. св.* **Завѝждамъ** *гл. дл.* 1) Завидую *съ дат.* (на —) *Азъ завиждамъ на съдбата им.* Т. 34; **Длъжѫ** *гл. дл. упр. винпад.* я обязанъ: *На Минерва мысляхъ, че длъжа туй предсказаніе.* Т. 26. и др. Не рядко са отбелязани допълненията, с които глаголите реализират своите значения, напр.: **Наклад**ѫ *гл. св.* **Накла̀ждамъ, Накла̀вамъ** (*мак.*) *гл. дл. Употребляется преимущественно с объектомъ*: 1) огънъ — разведу огонь . . . *Голямъ си огънь наклали.* Д. 17. . . . 2) — седянка, соберу посидѣлку. *Наклала Ненка сѣдѣнкѫ, Къту наклала, запѣла.* П. к. 90. 3) — речь, наклевещу. *Нее скокнала Бояна, но му отвори майка му, На Стоянъ речи наклава* . . . В. 131. Подробно са посочени обектите на действие и при редица други глаголи, напр. **Биѫ, Мѣтнѫ, Мѣтамъ, Възсѣднѫ** и др.

Пропуск в граматичната характеристика на глаголите е, че не се посочват причастията, а така също и минало свършено и несвършено време, макар че те често са зафиксирани в илюстративния материал.

Наречията са определени с бел. *нар.* Прави впечатление преобладаването на народните форми на -ом и -ката, напр. **Клатешка̀та** *нар.* переваливаясь; **Клатешко̀мъ** тоже что клатешката; **Слѣпешко̀мъ, Слѣпешка̀та** *нар.* слѣпо, на вѣру; **Смѣхишка̀та, Смѣхишко̀мъ** *нар.* смѣясь, со смѣхомъ; **Смѣешко̀мъ; Чѝфтомъ** *нар.* попарно и др.

По-често наречията и техните словообразователни варианти са дадени в един заглавен ред: **Ту̀ка, Тукъ, Ту̀кана, Ту̀канкана** *нар.*; **Лѣ̀тось, Лѣ̀тоска,** *нар.* **Млъчешко̀мъ, Млъкомъ, Мълкомъ** *нар.* и по-рядко самостоятелно.

При наречия, при които е възможно степенуването, са отбелязани и степените за сравнения, напр.: **Бръже** *нар.* скоро . . . **По-бръже** *ср. ст.* скорѣе; **Долѣ** *нар.* внизъ — **По-долѣ** ниже; **Подирѣ, Подѝръ** *нар. ср. ст.* **По-подѝрѣ,** *прев. ст.* **На̀й-подѝрѣ; Горѣ** *нар.* наверху . . . **По-горѣ**

выше, ... **Най-горѣ** всѣхъ выше и др. Неправилно формите на някои наречия за превъзходна степен са дадени самостоятелно, без да носят специална бележка, напр.: **Нàй-мàлко** *нар.*, **Нàй-мнòго** *нар.*, **Нàй-пòслѣ** *нар.* и др.

Безспорна заслуга на автора е, че е съумял да обособи като отделни значения службата на някои наречия като предлози и съюзи. Това ясно личи от детайлно разработената статия, напр. на наречието **къдѣ**.

Малък брой наречия са охарактеризирани по вид — за време, място, начин и пр., напр.: **Тàмъ, Тàмо, Тàмка, Тàмока** *нар. мѣста* там. *Тамъ има яворъ подъ стѣна... Леша ми тамъ заровете.* Д. 23. **Дека** 1) *нар. вопр.* гдѣ *Дека седе сиракъ Проданъ?* . . . 2) *нар. относ.* гдѣ. *На юдинско орлище, Дѣка юди оро играть.* М. 20 и др. Други наречия са придружени от допълнителни пояснения, напр.: **Хичъ** *нар.* совсѣмъ не (всегда с отрицаніемъ); **Викомъ** *нар.* на крикъ. *встрѣчается въ тавтологическомъ сочетаніи съ гл. викамъ.*

Рядко са включени и умалителни наречия, напр.: **Близо, Близу** *ум.* **Близичко** *нар.*; **Мнòго** *нар.* **Мнòжко** *ум.* и др.

Предлозите, които са една от най-трудните за лексикографска обработка категории на речта, в речника са разработени много подробно. Разкрити са както техните основни пространствени отношения, така и значенията им за време, цел, причина, начин и др. Дадени са и съчетанията на предлозите с други предлози, наречия, съществителни с цел да се даде пълна картина на разнообразната им служба в речта. Разкрити са и функциите, които са поели предлозите в нашия език след разпадането на склонението — в съпоставителен план с руски език. Често тези пояснения придобиват характер на изследвания върху синтаксиса в български език (вж. напр. статиите на предлозите **На, За, До, Отъ**).

Съюзите в речника са дадени с граматичната бележка *союзъ*, като при едни се посочва основната им функция (напр. **И** *союзъ соединительный*), а при други се дава само преводът им (напр. **Но** *союзъ* 'но'). Освен основните значения на съюзите в статиите са разкрити и други техни значения, съответстващи на семантиката на други съюзи. Това ясно проличава от разработката напр. на съюза **че.**

Сложните съюзи са включени в статиите на основните съюзи, но се срещат и такива, които са дадени самостоятелно.

Частиците имат подробна граматическа характеристика. Дефинициите разкриват функциите им в езика, напр.: **Най** *частица, служащая для образованія превосходной степени въ прилаг., нарѣчіяхъ, глаголахъ и существ.*, напр.: *Питат ли ме дѣ земята, що най любѫ на свѣтътъ* Вазов, Избавл.; **Ле, Льо, Леле** *частица, выражающая восклицаніе, присоединяемая къ звательному падежу именъ сущ. Боже ле, вишни Господи!* Д. 44. *Майно ле, моя стара*я, Д. 7 и др.

Междуметията в речника са определени с бележките *звукоподражание* или *междум.* Прави впечатление, че тази лексико-граматична категория е застъпена твърде широко в речника. Граматическата характеристика често се слива с тълкуването: **Варай!** *форма повелительного наклоненія, употребительная какъ междометіе въ значеніи:* вниманіе! послушай! *Варай брате, млади Стоянъ! Язе пѫт-а не си знаемъ, Да се найдамъ на бѣлъ Дунавъ.* ib. 19.; **Мрънъ, мрънъ** *звукоподражаніе невнятной рѣчи: Мржнъ, мржнъ! казва единиятъ, мржнъ, мржнъ —*

чете другиятъ. З. 178; **Данъ** *звукоподражаніе выстрелу: „Аминъ" сички викат и данъ! данъ! пищовите.* З. к. 95 и др.

И така в Словарь болгарского языка е определена принадлежността на речниковите единици към различните лексико-граматични категории. В рамките на съответните части на речта са охарактеризирани важни морфологични особености като членуване, степенуване, падежни форми, вид и залог на глагола, управление на глаголите и др. Разкрито е функционирането на някои категории думи (съществителни, прилагателни, наречия) като други части на речта.

Като се има пред вид, че българският език през оня период е съвсем слабо или почти напълно непроучен в граматично отношение, трябва определено да се изтъкне голямата заслуга на Дювернуа, който с изненадваща вещина и умение е дал твърде детайлна и пълна картина на всички граматични категории в нашия език.

Разностилието, допуснато при характеристиката на различните части на речта, е слабост на речника. До известна степен то може да се обясни с факта, че материалите, макар да са били изработени от Дювернуа, в окончателен вид — за печат, са били подготвени от няколко души: П. Лавров, В. Н. Шчепкин и Б. М. Ляпунов, с участието на съпругата на Ал. Л. Дювернуа и Т. Г. Влайков.

ЕТИМОЛОГИЧНИ БЕЛЕЖКИ

Характеристиката на речниковите единици в Словарь болгарского языка... е допълнена и с етимологични бележки, дадени към думите от чужд произход. В речниковите статии те следват непосредствено след заглавната дума, преди тълкуването. Най-последователно етимологичните бележки са разработени при турските заемки, най-многобройни и най-типични за българския език. Те са означени със звездичка (този начин на представяне на турцизмите е използуван в речника на В. Караджич, а по-късно е възприет и от Н. Геров). Като турцизми са представени всички заемки, включително и тези от арабски, персийски и пр., които са преминали в езика ни непосредствено от турски език. Определянето на турските думи е направено по Dictionnaire turc-francais par I. D. Kiefferet, T. X. Bianchi, Paris. Те се изписват изцяло на турски, а значенията им, най-често многозначни, се дават на френски език по цитирания речник. Това позволява да се правят наблюдения както върху фонетичните изменения на заемките, така и върху техния семантичен обем, напр.: **Адетъ*** (ādet, subs. a. Habitude, coutume, usage) *с. м.* — обычай, черта характера. *Адетъ немаме ржка да бацвитъ на пѫтницете.* М. 66. ... *Отрѣжи на свиня-та зурлж-тж, тя пак адета си не забравя.* Ч. 204; **Икиндия*** (ikindi et ikindu s. t. 1. L'heure qui partage en deux parties égales l'espace de temps qui se trouve entre midi et le coucher du soleil. 2. La prière que la loi prescrit aux Musulmans de faire à cette heure et qui est la troisième de cinq qui sont prescrites pour tous les jours.), *с. ж. часъ, который раздѣляетъ на двѣ равныя части время между полуднемъ и закатомъ солнца. 2. молитва, произносимая в этотъ часъ Турками. Пойде на ладни меани, Седна си вино да пie, Отъ пладнина д' икиндіа.* М. 171.

Тези етимологични бележки често показват, че турските заемки са

навлизали в езика ни с част от значенията си, а други са се преосмислили.

По-рядко се проследява пътят на заемката или се дават допълнителни обяснения, напр.: **Кезъ*** (*соотвѣтст. слово пропало в турец. яз., но сохраняется в друг. тюрк. нарѣч., ср. татар.* **Кег**) *с. м.* прицѣлъ, мушка . . .; **Варда*** *междум. предостереженія изъ итал. языка, поступивше сначала в турецкій, а черезъ него в устахъ кучеровъ въ см. берегись!*

Етимологически квалификатори определят и заемки от други езици, напр.: **Каруца** (*рум.*) *с. ж.* телѣга, повозка; **Катунинъ** (*ромын.* Cătunu, посёлокъ, деревушка) *с. м.* цыганъ; **Мамалига** *рум.* mămăliga) каша, размазня изъ кукурузной муки; **Маламѐнъ** (*греч.* μάλαμμα — золото) *пр.* золотой; **Киноникѝ** (н. гр. *κοινωνικόν*) *с. с.* причастный стихъ въ литургіи; **Кинозохия** (н. гр. *ξενοδοχεῖον*) *с. ж.* гостинница; **Капѐла** (н. гр. *Κάπελλον*) *с. ж.* шляпа; **Карлѝно** (*итал.*) паяцъ; **Мѝстра** (*итал.* mostra) *с. ж.* образецъ, образчикъ; **Бастонче** (*съ итал.*) тросточка, **Рѝзикъ** *с. м. съ итал.* счастіе; **Лукàнта** (*итальян.* Locanda) — гостинница; **Щивàлъ** *с. м. мн.* **Щивàле** *съ нѣм.* Stiefel — ботинка и др.

При други думи, най-често от домашен произход, са посочени съответствията им в другите славянски езици (най-често в сръбски). С цел да се пзтъкне сходство, близост понякога се сочат съответствията в латински език и в други европейски езици, най-често френски и немски, напр.: **Заклàтж са** *гл. сов.* заколыхаюсь (*чеш.* klatiti, *польс.* kłocić); **Гуна** (*ср. серб. гунь,* pallii genus, eine Art Oberkleid) *с. ж.* плащ; **Врѣва** *с. ж.* (*ср. пол.* wrzawa *словин.* verva, *хорв.* vreva, Tumult, Gedränge, Auflauf) шумъ, молва: **Яглика** *с. ж.* названіе цвѣтка (*срб.* јаглика); **Ваганъ** *с. м.* блюдо (*срб.* ваган = чанак, здјела: eine hölzerne, Shussel, scutra lignea); **Вальивуга** (*ср. срб.* вальуга (— вальак) die Walze, Cylindrus scutula); **Коба** (*ср. алб.* Коба — гибел) *с. ж.*; **Кàтана** (*ср. мадьяр.* katona — кавалеристъ) *с. ж.* конь — великанъ; **Локàнка** (*ср. греч. Λουκάνικον*) *с. ж.* колбаса и др.

Думи от международната лексика като **кассиер(ин)ъ, театръ, нация, натура, шконтирвамъ** и др. са оставени без етимологични обяснения. Следователно и тук трябва отново да се отбележи отсъствието на единен принцип, на последователност.

Днес в лексикографската теория е известно утвърденото становище на видни лексикографи като Х. Касарес, И. Р. Галперин и др., според които в неетимологическите речници, напр. тълковните и двуезичните, историческият аспект на словарната единица е винаги факултативен. Ако е застъпен, той трябва да бъде пределно кратък[1].

В случая обаче по-обширните етимологически бележки трябва да се разглеждат във връзка с конкретните обстоятелства, при които възниква Словарь болгарского языка. Чрез тях авторът се стреми да постигне по-голяма точност и яснота в обяснението на думите, следователно те нямат самоцелен характер, те са помощно средство при тълкуването на думата.

Независимо от пропуските и някои неточности етимологичните бележки повишават практическата стойност на речника и го правят изпол-

[1] Вж. Х. Касарес, Введение в современную лексикографию, М., 1958, стр. 46—48; И. Р. Гальперин, Принципы составления большого англо-русского словаря, Филологические науки, 1969, кн. 5, стр. 102.

зуваем и днес. Те представят пръв сериозен опит да се определи произходът на чуждите думи в български език, както и да се определят някои думи в него като общославянски или със славянски произход. Такава трудна задача е могъл да си постави само лексикограф с широка осведоменост в областта на общото езикознание, каквато Дювернуа безспорно е притежавал.

Няколко думи и за *правописа* на речника. Неустановеният по онова време правопис в книжовната практика е една от сериозните трудности, с които е трябвало да се справи Ал. Л. Дювернуа. В илюстративния материал е запазен правописът на източниците, докато в изписването на заглавните думи личи известен стремеж към нормализиране. Поради това често заглавната дума има различно изписване от съответствията ѝ в примерите, напр.: **Вжгленъ** *с. м.* 1) уголь . . . *жгленъ* ѥ *сѫрцѣ майкѣ ти, Жаръ и пепелъ татка ти.* із. 309. *Падна като на въгленъ, казватъ кога-то падне нѣщо и ся потроши.* Ч. 206.

В речника ясно личи предпочитание към етимологичния правопис. Наред с *е* (напр. Елена) се употребява и ѥ (ѥсенъ) и ѣ (*ѣстие*), наред с *и* — *ы* (быкъ по орфографической традиции вм. бикъ, быва и др.), различава се *ъ* от *ж* (вънъ, вжтре). От групите *-рѣ, -лѣ* и *-ър, -ъл* в заглавните думи винаги се предпочитат *-рѣ, -лѣ*, напр.: **бръдо, блъха, блъгаринъ, бръже, дръжава, жлътъ, клъна, млъча, млъва** и др. Съставителите на речника са имали за образец правописа в Периодическо списание, в основата на който са залегнали указанията на М. Дринов.

Направеният анализ на разглеждания лексикографски труд засяга неговите най-важни страни и не изчерпва всички критични забележки. В общата преценка на речника се изхожда не от пропуските и грешките, които са били неизбежни за автора — чужденец. Целеше се преди всичко да се разкрие изключителното дело на автора, неговите сериозни успехи в лексикографската обработка на българския език.

ЗНАЧЕНИЕ НА РЕЧНИКА

Появяването на Словарь болгарского языка е истинско събитие за славистиката, тъй като до този момент българският език е най-малко лексикографски обработен от всички останали славянски езици. Той получава висока оценка от В. Ягич, който го определя като един от най-важните трудове в областта на славянската филология от онова време и подчертава, че славяноведението няма никога да забрави голямата заслуга на неговия автор[1]. Високо признание речникът получава и в Русия. По думите на проф. А. И. Соболевски, той е най-добрият от всички речници на славянските езици, излезли до този момент в Русия[2].

Най-компетентно оценява значението на Словарь болгарского языка М. Дринов в посочената вече рецензия: „Твърде сполучливото обяснение на много тъмни речи, ценните указания на заеманията от чуждите езици, изобилието на веществените тълкувания, тънкият анализ на значенията на българските частици . . . придават на тоя труд твърде важно научно значение и го правят, може се каза, настолна книга за всекиго, който

[1] Вж. Archiv für slavische Philologie, т. XII, стр. 282—287.
[2] Ал. Л. Дювернуа. Словарь болгарского языка, 1885, выпускъ III, стр. VI.

се занимава със славянската филология, в най-широкия смисъл на тая дума"[1].

У нас речникът се посреща критично или най-малко снизходително от някои учени, лексикографи и културни дейци (напр. П. Р. Славейков, Ив. Д. Шишманов[2], А. Т.-Балан, Н. Геров[3]), които заради отделни грешки и неточности не могат да оценят общото значение на този единствен дотогава завършен лексикографски труд на българския език.

Така напр. П. Р. Славейков, който при обработването на своите речникови материали е имал за образец речника на Ал. Л. Дювернуа, пише за него следното: „Дювернуа е работил совестно, с труд голям и с вещинство, но над нещо, което не му е било познато. Той се е водил, както и трябва, от източниците, но това средство, което в други отношения било би авторитетно, у нас не е послужило освен да введе автора в заблуждение"[4].

Н. Геров в предговора на своя речник пише: „Имаме сега и речника от А. Дювернуа, но и той е изваден от няколко такива (недобри — б. м.) книги, па и урядникът му не е знаял блъгарский язик, та знаменованието на речите е лучил по изреченията, в които ги е находил в тия книги, и така много речи е тлъкувал неправилно"[5].

Тази твърде строга преценка на Н. Геров за речника на Ал. Л. Дювернуа предизвиква справедливото възражение от страна на М. Дринов, който не може да приеме твърдението, че Словарь болгарского языка бил съставен от няколко неподходящи за „лексикографическите въпроси" български книги. „Тази забележка — пише той — е съвсем несправедлива както за покойния славист и съставителите на речника му, между които е и българският писател Влайков, прекрасен познавач на родния си език, така и за източниците на тоя речник, между които освен произведенията на Славейков, Михайловски, Блъсков, Митрополит Климент, Бончев и др. се намират и такива сборници от народни песни и пр., каквито са сборниците на Миладинови, Чолаков, Верковић, Каравелов, Дозон и пр. От тия сборници, както ще видим по-долу, се е ползувал и сам г. Геров и при това от тях по указанията на Дювернуа, а често и по неговите издатки"[6].

Същото мнение споделя и Д. Матов в рецензията си за речника на Н. Геров: „Голяма полза (на Н. Геров — б. м.) му е донесъл и речникът на Дювернуа, за който той се изказва прекалено строго"[7].

И наистина при сравнението на двата речника не е трудно да се открие влиянието на речника на Ал. Л. Дювернуа върху Геровия речник, което се изразява в заемането на някои речникови единици и на илюстративен материал, приложен към тях. Възможно е в някои случаи зае-

---

[1] М. Дринов, цит. статия, стр. 96.

[2] Вж. Ив. Д. Шишманов, Значението и задачите на нашата етнография, СбНУ, кн. I, 1889, стр. 26.

[3] Вж. Н. Геров, Речник на блъгарский язик, 1895, стр. III.

[4] П. Р. Славейков, Архив, папка XXIII.

[5] Н. Геров, Речник на блъгарский язик, стр. III.

[6] М. Дринов, Н. Геров, Речник на блъгарский язик с тлъкуване речите на блъгарский и на русски, чяст I, А—Д, Периодическо списание на българското книжовно дружество в Средец, кн. LIV, 1896, стр. 897.

[7] Д. Матов, Речник на блъгарский язик, чяст пръва, А—Д, Пловдив, 1895. Български преглед, С., 1895, кн. 6, стр. 105.

мането да не е било пряко. Речникът на Дювернуа с прецизното документиране на илюстративния материал е насочвал към източника, в който е зафиксирана дадена лексикална единица. Това е давало възможност на Геров понякога да разширява примера. В други случаи той нормализира диалектната форма. Докато примерите у Дювернуа са точно обозначени — посочва се автор, сборник, страница, Геров отбелязва само жанра на използувания фолклорен вид, най-често народна песен, пословица, поговорка, гатанка. Това ясно личи от следните примери:

Ал. Л. Дювернуа	Н. Геров
Виткамъ *гл. дл.* верчу. *Главник-отъ бѫрго виткатъ танец-отъ секако, на десно, на лево. М. р.* 525. **Виткамъ са** Обвиваюсь. *Ак' сумъ нашло сѫрмо коланъ, Да сѣ виткамъ како него На твоя-та половина.* М. 287[1].	**Виткамь** *гл. д.* Врьтж, виж, извивамь; вертѣть. *Главеникъ-тъ брѣзо витка танеца на лѣво и на дѣсно.* **-м ся** *гл. възвр. и страд.* Вижся, врьтжся, извивамся, обвивамся; обвиваться. *Акъ сьмь нашьлъ сѫрмянъ коланъ, Да ся виткамь како него На твож-тж половинж.* Пѣс.
Гавроглѣдъ *пр.* косой: *Едно око има, и то гавроглъдо* (крывоглѣдо). Ч. 157[2].	**Гавроглядъ**й, -дъ, -да, -до, *прил.* Вятавъй, вягъй, вядъй, кривоглядъй, шатавъй, шашавъй; косоокій, косоглазый, косой, косыня. *Едно око има, и то гавроглядо.*
Квàрж *гл. дл.* порчу, испорчу: *Кой ся хвали — самъ са квари.* Ч. 172.	**Квàрж**, -ишь, -рилъ *гл. д.* Врѣдж, повръждамь, развалямь, боздисвамь; повреждать, портить. **-ржся,** *гл. възвр. и страд.* Врѣджся, повръждамся, развалямся, боздисвамся; повреждаться, портиться. *Който ся хвали, самъ ся квари.*
Напýстеница *с. ж.* покинутая кѣмъ либо: *Либе ле, Марко, либе ле! Не дъй ме, либе, напуща, Че ми е било омразно, В пѣтя вдовица да срещнж, Вдовица напустеница.* Д. 45, 7—11[3].	**Напýстеница** *с. ж.* Напуснжта жена, врьнжта годеница; запустеница, парѣсница. *Дафина Марку говори: Либя ле, Марко, либя ле, Не дъй мя, либя, напуща, Че ми е было омразно Въ пѣтъ вдовица да срѣщнж, Вдовицж напустеницж.* Пѣс

Могат да се посочат още много думи от Геровия речник (като **гъзецъ, даръ, данъ, летуга, множимъ, нани, нафолъ, нахия, намѣра, окропъ** и др.), при които се открива същият илюстративен материал, както при съответните речникови единици у Дювернуа, без съмнение подсказани от неговия речник. Че Н. Геров е работил с речника на Ал. Л. Дювернуа, личи и от един лист от архивните материали от Геровия речник, които се съхраняват в Архивния отдел на Народната библиотека. Той е описан от Е. Машалова-Начева в работата ѝ „Принос към изследване изворите на речника на Найден Геров"[4]. Листът съдържа 6 думи от буква **б — банж, бѣлушка, бобъ, бодка, божекъ** и **бравъ,** в тълкуването на които Н. Геров е отбелязал грешки, неточности. Впро-

[1] Съкратено означаване на източника — Български народни песни, събрани од братя Миладиновци Димитрия и Константина . . . Загреб, 1861. (М).
[2] В. Чолаков, Български народен сборник, част I, Болград, 1872. (Ч).
[3] A. Dozon, Chansons populaires bulgares, Paris, 1875. (Д).
[4] Вж. Известия на Института за български език, т. XIV, стр. 112.

чем независимо от пропуските и неточностите в Словарь болгарского языка би било неестествено и неоправдано той да остане неизползуван от следващите съставители на български тълковни речници. Направеният извод ни най-малко не накърнява стойността на Речник на блъгарский язик, нито изключителната заслуга на неговия автор, останал ненадминат познавач на живия народен език от онзи период.

В по-ново време речникът на Ал. Л. Дювернуа продължава да бъде широко използуван в лексикографската практика у нас. Това е отразено напр. в програмата на БАН от 1919 г. за съставяне на първия академичен български тълковен речник: ... „... Той (речникът — б. м.) трябва да съединява в себе си известните речници на Ал. Л. Дювернуа и Н. Геров, ала с по-широко и по-грижливо използуване на книжовните паметници и на публикувания досега лексикален материал от народната реч“[1].

И наистина в предговора на Българския тълковен речник (захванат от четиримата членове на Българската академия на науките С. Аргиров, С. Младенов, А. Теодоров-Балан и Б. Цонев) А. Т.-Балан отбелязва: „... Ние вместяваме в речника и писмено (книжевно) и устно градиво; ние съединяваме от към тая страна досегашните речници на Дювернуа[2] и на Герова, като дотъкмяваме книжевното градиво на първия, а ограничаваме народното градиво на втория“[3].

Като критикува чуждопоклонството в езиковата практика у нас след Освобождението, А. Т.-Балан дава висока оценка на речника на Ал. Л. Дювернуа, съхранил блъгарщината в езика ни: „Речнишкото вещество у Дювернуа притежава една стойност, която е тъкмо благоприятна за блъгарщината на книжевната ни реч. Колкото и да е ограничен броят на книжевните извори, из които е черпил Дювернуа, изчерпаното от тях представлява ревностна работа на книжевници до Освобождението да творят езика на българската книга по-свой и по-чист ... Затова ние привеждаме обилно примери от българска реч по извори на Дювернуа и по свои от същото време“[4].

И наистина в посочения речник, работен по-късно само от Ст. Младенов, се открива широкото използуване на речника на Ал. Л. Дювернуа както в словника, така и по отношение на илюстративния материал. Ето и няколко примера:

Ал. Л. Дювернуа	Ст. Младенов
Алай* *с. м.* полкъ, свита (конвой), процессія. ... *4 бригады правять 1 топчіскій алай.* ib. 1870, p. 60.	**алáй** *м.*; т. 1. Сбор от войскари, войскова част. стб. пълкъ. *Четири бригади правят един топчийски алай.*
Аленина *с. ж.* — алый цвѣтъ. *Засмьны-ты уста си изгубять прьсняж-тѫ алениѫ.* Л. Д. 1874, p. 176.[5]	**алéн, ... -инà** *ж.*: алена боя сама за себе си, отвлечена от вещ. *Засмените уста си изгубят прясната аленина.*
Блено-биле *с. с.* зелiе, бредъ наводящее, чарующее: *Леле Радо, Радобилке, /*	**блéно бúлье** *с. бот.* раст. блян, бленика, *Леле Радо, Радобилке, доста носи*

[1] Вж. Летописъ на БАН, IV, 1919, стр. 30—35, и V, 1919, стр. 49.

[2] С благодарност към Ст. Илчев привеждам тук даденте ми от него данни: В подготвянето на материалите за Български тълковен речник било възложено на Цв. Тодоров (срещу скромно възнаграждение) да експерпира материал от Словарь болгарского языка.

[3] Ст. Младенов, Български тълковен речник, 1951, стр. 5.

[4] Пак там, стр. 7.

[5] Сп. Летоструй или Домашен календар, 1869—1876 г. (ЛД).

Доста нòси аловъ поасъ, | Доста носи блено биле! | Све по тебе поблеало, | И мало'о и големо. М. 476.

Гидюлъ *с. м.* гършокъ. *Присмѣлъ ся гидюлъ на черепъ.* Ч. 214.

Деликанли* о характеръ пламенный, холерическій (*син.* лудокръвний): *Юначе лѫдо гидїо! Де гиди деликанлїо!* В. 80. *Но млади-тѣ и дѣвици-тѣ са най-неспособни да уцѣняватъ важность-тѫ на женитбѫ-тѫ. И затова тѣ се наричатъ деликанлии — лудокръвни, диви.* Л. Д. 1875, р. 69.

Дикелъ* *с. м.* мотыка, кирка: *Страшна беда Хала-халетина: Уста има колку мала врата, Зжби има четири дикели.* М. 173.

Зампалà* *с. ж.* развутная женщина. *Айше, агинъ Айше, агино-то пиле! Аянска атмаджа, низамска зампала.* Ч. 125.

алов пояс, доста носи блено билье!

гидїол *м. гов.* вм. **гюдюл** *срв. тур.* гюдюк 'безформен, ухръбен'; пръстена съдина, на която е нещо разбито; *хърбел, щърбел. Присмял се гидюл на череп.*

делй *прил. неменл. . . .* = **-канли** и **-я** *прил. неменл. от тур.* deli-kanly 'с луда кръв'. *Юначе лудо гидийо! Де гиди дели-канлийо! Но младите и девиците са най-неспособни да оценят важността на женитбата. И затова те се наричат деликанлии—лудокръвни.*

Дикѐлъ *м. гов. грц.* копачка с два зъба за прекопаване на градина; прашулка. *Уста има колку мала врата, зъби има четири дикели.*

Зампалà и **зампарà** *ж. обл. прост. от тур.* вж. земпарѐ: безпътна, развалена жена. *Айше, агиното пиле, аянска атмаджа, низанска зампала.*

Могат да се посочат още много думи в речника на Ст. Младенов, чието значение, разработено по-точно и по-пълно, се илюстрира с примери, почерпани от речника на Ал. Дювернуа, напр. **антерия, берберин, гласовит, гълъб, гъделичком, джигер, дизгин, зазоря, зар, керван** и мн. др.

Значението на речника на Ал. Л. Дювернуа за по-нататъшната лексикографска практика у нас не се изчерпва само със зарегистрираните в него редки диалектни думи и богато приложения илюстративен материал. Той е и първият образец за цялостна лексикографска обработка на словното богатство на нашия език.

Речникът на Ал. Л. Дювернуа прави българския език достояние на научния свят. Той става ценно помагало за редица учени-българоведи извън пределите на страната. Така напр. видният френски българовед Леон Болио споделя, че при работата над своя труд „Grammaire de la langue bulgare" е използувал наред с речника на Н. Геров и на Ст. Младенов и речника на Ал. Л. Дювернуа: „Nous citerons en toute première ligne l'excellent dictionnaire bulgare-russe de A. Duvernois — Словарь болгарского языка, Moskou, 1886—1889 г."[1]

Без съмнение Словарь болгарского языка като първи българско-руски речник е имал голяма и благотворна роля в Русия. Той е бил сигурно средство за запознаване с български език и за неговото изучаване. Неоценима е била стойността му за учените-слависти.

Речникът на Дювернуа е задоволявал практически нужди и у нас, особено до излизането на Геровия речник. Българската общественост е била информирана за излизането от печат на отделните свезки на речника. Ето напр. едно от съобщенията, направено от Ив. Вазов в редактираното от него литературно списание „Денница": „Български речник на Дювернуа. Излязла от печат и осмата книга на български

[1] L. Beaulieux, Grammaire de la langue bulgare, Paris, 1933, стр. 367.

речник на Дювернуа. С тая книга речникът дохожда до буквата Т (татарин). Деветата и последна книга са вече готви за печат от учениците на покойния филолог"[1].

В библиотечния шкаф на народния поет Ив. Вазов и до днес са запазени речниците на Дювернуа и Геров, българските притчи на П. Р. Славейков и сборниците за народни умотворения, в които писателят често се е ровел, според спомените на неговия брат[2].

Като се изтъква значението на Словарь болгарского языка за нашата лексикография, все пак трябва да се допълни, че той е задоволявал отчасти нуждата от български речник у нас поради ограниченото словно богатство, което отразява, и поради допуснатите грешки и неточности. „Нуждата от един пълен речник на целия български език във всичките му наречия става от ден на ден по-чувствителна — пише Ив. Д. Шишманов[3]. ... Българският речникъ очаква още своя Вук. Видя-щем кога ще се яви." Той се явява шест години по-късно, когато през 1895 г. започва да излиза Речник на блъгарский язик от Н. Геров, тънък и вещ познавач на живия народен език, зафиксирал в речника си внушително словно богатство — 78 620 заглавни думи (заедно с Допълнението), т. е. повече от три пъти от словния имот в речника на Ал. Л. Дювернуа.

В последните две десетилетия, през които българската лексикографска теория и практика постигна сериозни успехи, Словарь болгарского языка не е загубил своята стойност. Той продължава да бъде ценен историко-лексикографски източник. Така напр. речникът на Дювернуа е използуван при изработването на академичния Речник на съвременния български книжовен език в 3 тома (1954—1959) както при съставянето на словника, така и при тълкуването на някои думи и особено при определяне произхода на редица заемки. При съставянето на словника на Речника на редките и остарели думи в българския език, който се работи в Института за български език, също са ексцерпирани думи от речника на Дювернуа. И днес, когато се изготвят списъците на словника за многотомния академичен Речник на българския език, над който се работи вече от няколко години в Института, се заимствуват някои редки думи, зафиксирани у Дювернуа. Неговият речник предлага богат материал, останал досега неизползуван и от диалектолозите и историците на нашия книжовен език.

Словарь болгарского языка по памятникамъ народной словесности и произведениям новѣйшей печати (1885—1889) остава най-крупният труд в научното дело на Ал. Л. Дювернуа, пряко свързан с развитието на нашата лексикография и на българоведението изобщо. Той е ценен както със зафиксираното в него лексикално богатство, така и със своята методологична страна. За първи път се дава образец за цялостна и задълбочена речникова обработка на българския език.

Ал. Л. Дювернуа е пионер в нашата лексикография и това прави делото му още по-голямо и значително. В същото време този факт обяснява и оправдава до голяма степен някои съществени слабости в него-

[1] Ив. Вазов, Събрани съчинения, т. 18. Статии, стр. 886.

[2] Вж. Д-р Б. Вазов, Спомени за брата ми, Иван Вазов. Сборник от спомени, материали и документи, С., 1949, стр. 19.

[3] Д-р Ив. Д. Шишманов, Значението и задачата на нашата етнография. — СбНУ, кн. I, 1889, стр. 25, 26.

вия труд — ограничения словен имот, включен в речника, липсата на системност и последователност в граматическата характеристика на думите и в подредбата на материала.

Наред с тези несполуки Ал. Л. Дювернуа постига и забележителни успехи в разкриването на семантичния обем на лексикалните единици, в тяхната детайлирана граматическа и етимологична характеристика и в илюстративния материал. Тези качества на Словарь болгарского языка го правят и днес, почти едно столетие след неговото издаване, надежден справочник за българските лексикографи.

Себеотрицанието, научната страст, будното славянско чувство на автора на първия български тълковен речник днес будят дълбока признателност и му определят достойно място в историята на нашата национална култура.

СПИСЪК НА ИЗПОЛЗУВАНАТА ЛИТЕРАТУРА

Балан, А.-Т. Български речник на Ив. Богорова. Наука, Пловдив, 1881.

Безсонов, П. Болгарские песни из сборников Венелина, Катранова и других болгар. М. 1855.

Богоров, Ив. Български речник. Събрание сичките наши думи, посрещнати с френски и истълкувани дълго и широко български, кн. I, 1881.

Божков, Ст. Българска академия на науките. Кратък очерк — 1869—1969.

Вазов, д-р Б. Спомени за братя ми, Иван Вазов, — Сборник от спомени, материали и документи. С. 1949.

Вазов, Ив. Събрани съчинения, т. 18. Статии.

Влайков, Т. Г. Завои. С., 1935.

Гальперин, И. Р. Принципы составления большого англо-русского словаря. Филологические науки, 1969, кн. 5.

Геров, Н. Речник на блъгарский език с тлъкуване речити на български и на русски. Пловдив, 1895—1904.

Даль, Вл. Толковый словарь живого великорусского языка. М., 1861—1867.

Дринов, М., Н. Геров. Речник на блъгарский език с тлъкуване речити на блъгарски и на русски, част I, А—Д. Пловдив. Периодическо списание на българското книжовно дружество в Средец, кн. LIV, 1896, стр. 895, 911.

Дринов, М. За българския речник на А. Л. Дюзернуа. Периодическо списание на българското книжовно дружество в Средец, кн. XLII. 1893, стр. 49—96.

Канкава, М. В. В. И. Даль как лексикограф. Тбилиси, 1958.

Каравелов, Л. Памятники народного быта болгар. М., 1861.

Караџић В. Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима у Београду, 1898 (треће издање).

Касарес, Х. Введение в современную лексикографию. М., 1958.

Кратка история на България. БАН, Институт за българска история, 1958.

Македонска, Цв. П. Р. Славейков като лексикограф. Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски, БАН, 1960, стр. 327—344.

Матов, Д. Речник на блъгарский език, част пръва, А—Д. Пловдив. Български преглед, С., 1895, кн. 6, стр. 101—109.

Младенов, Ст. Български тълковен речник. С.,1951.

Начева-Машалова, Е. Принос към изследване изворите на речника на Найден Геров, Известия на Института за български език, т. XIV, стр. 103—238.

Славейков, П. Р. Архив, папка XXIII.

Фельдман, Н. И. О специфике небольших двуязычных словарей. Вопросы языкознания, 1952, кн. 2, стр. 62—84.

Шишманов, Ив. Д. Значението и задачите на нашата етнография. СбНУ, кн. I, 1889, стр. 1—64.

Щерба, Л. В. Опыт общей теории лексикографии, Этюд I. Основные типы словарей, Известия АН СССР, Отд. лит. и языка, 1940, 3, стр. 85—120.

Ягич, И. В. История славянской филологии. Санктпетербург, 1910.

Beaulieux, L. Grammaire de la langue bulgare. Paris, 1933.

Cancof, A. und Kyriak Grammatik der bulgarischen Sprache. Wien, 1852.

Morse, C. F. aide by Mr. Const. Vasilev. An English and Bulgarian Vocabulary, 1860.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
Книга XXI

СЕМАНТИЧЕН АНАЛИЗ НА КАЧЕСТВЕНИТЕ НАРЕЧИЯ

Мария Коспартова

А. ПОСТАНОВКА НА ВЪПРОСА

Пълнозначните думи в езика според своите най-обобщени лексико-семантични значения могат да се разделят на две основни групи: 1) субстантиви — думи, означаващи предметност, и 2) определители — думи, означаващи признак на субстанцията (качествен или количествен, активен или пасивен)[1]. Определителите от своя страна са три основни вида: 1) адективен определител — сочещ пасивен признак на субстанцията; 2) вербален определител — сочещ активен признак на субстанцията и 3) адвербиален определител, определител от втора степен — сочещ признак на признака. При последния говорим за сборен определител: семантичният обем на определителя от втора степен се разтваря в семантичния обем на друг определител и по този начин две семантични единици служат да означат един признак на субстанцията. Първият определител е от I СС, а вторият — от II СС[2].

Понятията адективност и адвербиалност са свързани с разделението на пълнозначните думи в езика на прилагателни и наречия. Тези понятия сочат най-общи и абстрактни граматически признаци на лексико-граматическата категория, на която са присъщи[3]. Адективността се съдържа в определител, който разкрива пасивен признак (качествен или количествен) и в речта се свързва непосредствено със субстантив, като го пояснява. Адвербиалността е характерна за определител, който разкрива признак на друг признак (най-често активен!) на субстанцията. Адвербиалният определител е свързан функционално с вербален определител, а езиковата му реализация се осъществява от лексико-граматическата категория наречие.

Наречието се определя като лексико-граматическа категория, която разкрива признаци на действието[4]. Докато прилагателното пряко разкрива

[1] По въпроса за най-общите граматически и лексико-граматически значения в частите на речта вж. В. К. Косовский, Общее языкознание, 1968, стр. 122—136; И. А. Мельчук и А. К. Жолковский също говорят за четири части на речта — V, S, A и Adv. (О семантическом синтезе. Проблемы кибернетики, т. 19, 1967, стр. 183 и 200).

[2] СС — семантична степен.

[3] Някои езиковеди разширяват обема на понятието адвербиалност, като го разглеждат в чисто синтактичен аспект — като отношение не само между лексеми, но и между синтагми (Renate Steinitz, Adverbial Syntax, 1969, Berlin).

[4] Приглаголната позиция е основна за наречието. Изводите, направени в настоящата работа, се отнасят за приглаголните качествени наречия.

признак на предмета, наречието разкрива признак на неговия активен признак — действието, означено с глагол. Този семантико-функционален паралел води до някои преходни случаи, стоящи на границата между наречие и прилагателно. Ще разгледаме такива случаи в категорията качествени наречия[1].

Нашата езиковедска литература характеризира качествените наречия като лексико-семантична категория, която разкрива признаци на самото действие[2]. Интересна семантична диференциация в синтактичен аспект между определение (прилагателно) и обстоятелствено пояснение (наречие) прави Константин Попов[3]. Той смята, че определението (прилагателно) разкрива само вътрешни признаци, присъщи на самата субстанция, докато обстоятелственото пояснение (наречие) може да сочи и външни признаци, които не се съдържат в характеристиката на явлението. Като пример за последното са посочени обстоятелствените наречия — те обозначават мястото, времето, когато се извършва действието, и други елементи, които не участвуват в характеристиката на самото действие[4].

Свойството на наречието да означава външни признаци, несъдържащи се в семантичната структура на глагола, към който то функционално се отнася, е налице и при качествените наречия. Това свойство е причина да се появят някои по-особени случаи, които във функционално-семантично отношение стоят на границата между наречие и прилагателно.

За да илюстрираме казаното по-горе, ще направим семантико-функционален анализ на две фрази: 1. Човекът върви бързо и 2. Домакинята готви вкусно.

1. Човекът върви бързо.

Активен признак на субстанцията *човек* е *вървене*[5]. Признакът на признака е *бързина*. За да разберем какви признаци на вербалния определител разкрива адвербиалният (вътрешни или външни), трябва да разложим вербалната семема на семантични множители(семи)[6].

---

[1] Е. М. Галкина-Федорук — в дисертацията си „Наречие в современном русском языке", Москва, 1939, ги нарича определителни наречия, тъй като определят качеството на действието.

[2] Вж. Л. Андрейчин, Основна българска граматика, 1944, стр. 399; Л. Андрейчин и др., Съвременен български език, 1957, стр. 110—124; Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, 1964, стр. 414—419.

[3] К. Попов, Съвременен български език, Синтаксис, 1963, стр. 173.

[4] Вж. за същото Е. М. Галкина-Федорук, цит. съч., стр. 18.

[5] Признакът е взет сам за себе си, без да се свързва с носител, затова е даден субстантивирано.

[6] За компонентен анализ — разлагане на семантичната единица (семема) на непосредствено съставящи, семантични множители (семи) вж. М. Д. Степанова, Методы синхронного анализа лексики, М., 1968, стр. 139—146, и Ю. Д. Апресян, О понятиях и методах структурной лексикологии (на материале русского глагола). Проблемы структурной лингвистики, М., 1962, стр. 141—162.

вървя (= *ходя*)[1] = 1) движение / VS стоя (—движение)
а) —посока / VS отивам (+посока)
б) в пространството / VS старея (във времето)
2) на човек, животно / VS вървя (II зн. — за предмет) (Колата върви)
3) с крака / VS пълзя, вървя II (не с крака)
а) —подскачане / VS тичам (+ подскачане)
4) по повърхност / VS плувам, летя (в средà)

Адвербиалният определител *бързо* доуточнява, допълва първия семантичен множител от структурата на вербалната семема. *Движението* може да притежава признак *бързина*. Следователно тук адвербиалният определител разкрива вътрешен признак на вербалния. Обединени в едно двата признака — вербален и адвербиален, — образуват сборен определител (двустепенен). Този сборен определител (*бързо вървене*) разкрива признак на субстанцията. Той има две семантични степени (СС): I СС — *вървене*, и II СС — *бързина*.

2. Домакинята готви вкусно.

Активен признак на субстанцията (домакинята) е *готвене*. Разлагаме вербалната семема на семантични множители:

готвя = 1) манипулация с хран. продукти / VS шия
2) цел /VS разхождам се (—цел)
а) продукт / VS рендосвам
3) направа на ястие / VS консервирам

Адвербиалният определител *вкусно* (= с приятен вкус) не може да означава признак на нито един от семантичните множители, съдържащи се в структурата на вербалната семема. Признакът *вкус* не е присъщ на нито един от елементарните семантични признаци[2]. Следователно тук адвербиалният определител не разкрива вътрешни признаци на вербалната семема. Ето защо в случая двата определителя — вербален и адвербиален — не могат да образуват сборен определител. Съчетанието *вкусно готвене* е семантичен абсурд, защото самото готвене като процес не може да притежава признака *вкус*. В този случай се сблъскваме с наречие, което не отговаря на формулировката „признак на признака". Нещо повече — адвербиалният определител не разкрива признак на субстанцията, към чийто активен признак функционално се отнася (*Вкусно* няма семантична връзка с *домакиня*, чийто активен признак е *готвя*). Изразът в същност означава: „Домакинята готви вкусни ястия"[3]. В този случай наречието разкрива признак на обекта на действието. Функционално то се свързва с глагола, а семантично — с обекта

[1] Такъв вид разлагане на думата намираме у B. Pottier (Recherches sur l'analyse sémantique en linguistique et en traduction mécanique), според A. J. Greimas, Sémantique structurale. Paris, 1969, стр. 37.

Подобно разлагане значението на думата на „съставящи я елементарни семантични признаци" прави Ю. Д. Апресян, Экспериментальное исследование русского глагола, 1967, стр. 190—191.

[2] Тук *хранителни продукти* и *ястие* не означават признак, а само служат да стеснят семантичния обем на понятията *манипулация* и *направа*, т. е. те са конструктивни съставки на семантичните множители и служат само за доуточняване.

[3] По-подробно по този въпрос вж. при H_o.

на действието. Този и редица други случаи ни карат да стигнем до извода за съществуването на семантико-функционална диференциация в категорията на качествените наречия.

Б. ОСНОВЕН СЕМАНТИЧЕН АНАЛИЗ НА КАЧЕСТВЕНИТЕ НАРЕЧИЯ

I. СЪЩИНСКИ НАРЕЧИЯ (СН)

В семантико-функционално отношение те отговарят на общоприетата дефиниция за наречието — разкриват признак на признака, т. е. те представляват II СС на сборния определител, който разкрива признаци на субекта. СН се отнася към глагола не само функционално, но и семантично.

Първи пример:
Езикът му надебеля и той говореше лошо (зле).

Субект	I СС	II СС	Сборен определител
Той	*говореше*	*лошо*	лошо говорене[1]

Втори пример:
Най-после (той) тръгна бързо назад.

Субект	I СС	II СС	Сборен определител
Той	тръгна	бързо	бързо тръгване[2]

От горните примери се вижда, че СН се отнасят функционално към глагола, доуточнявайки семантично начина на действие, което той означава. Вербалният определител, изразяващ активен признак на субекта, и адвербиалният, доуточняващ неговата семантика, образуват сборен определител, който също изразява активен признак на субекта. Следователно адвербиалният определител (изразен с наречие) доуточнява непосредствено семантиката на вербалния определител (изразен с глагол) и оттам — опосредствено допълва семантиката на субекта (изразен с име).

Отношения между субект S, предикат V и адвербиален определител A_V при СН.

$S+(V+A_V)$ (с $\nearrow$ и $\rightarrow$)

Знак $\rightarrow$ показва функционалнограматическа връзка, $+$ означава семантична връзка.

$V \overset{+}{\rightarrow} A_V = K$ (сборен определител)

Отношения между субект S и сборен определител K:

$S \overset{+}{\rightarrow} K$

[1] Фразата *говоря лошо* е трансформирана в *лошо говорене*, за да се изрази по този начин означеният признак, без да се мисли за неговия носител.

[2] Наречието *назад* не е качествено наречие, затова се абстрахираме от него при формулиране на сборния определител.

II. АДЕКТИВНИ НАРЕЧИЯ (АН)

Тези наречия функционално се отнасят към глагола, но семантично реализират имплицитна връзка с обекта или субекта на действието. Ето защо те се делят на две субкатегории:

1. Наречия с оглед на обекта ($Н_о$)
2. Наречия с оглед на субекта ($Н_с$)

Преди да преминем към разглеждането на тези семантико-функционални категории, налага се да спрем вниманието си на един друг въпрос. Тъй като ни интересува семантико-функционалната същност на наречията, ще трябва да ги разгледаме заедно с думите, с които те са свързани функционално и семантично[1], т. е. с глаголите. Дали едно наречие ще бъде СН или АН, зависи от: 1) семантичната структура на глагола, към който се отнася това наречие; 2) характера на семантико-функционалната връзка между наречието и глагола[2].

За да бъде изяснен въпросът за видовете семантична връзка, трябва да се направи семантична категоризация на глаголите. В граматиките те се делят на две основни групи: преходни и непреходни според семантико-синтактичните им особености. Преходни са тези глаголи, които могат да имат пряко допълнение, а непреходни — които не могат да имат. Семантичната им характеристика се прави въз основа на синтактичните им свойства. В някои аспектологически изследвания намираме отделни семантични категории глаголи въз основа на характеристиката на действието, означено с глагола: итеративни, семелфактивни, еволютивни и т. н. Всички те се свеждат до две основни семантични категории: терминативни (резултативни) и нетерминативни глаголи[3].

Във връзка с конкретната цел, която сме си поставили — да изясним видовете семантични връзки между наречието и глагола, тук ще се опитаме да направим най-обща семантична категоризация на глаголите[4].

Глаголът е дума, чиято семантика разкрива активен признак на субстанцията, т. е. той означава някакво действие в най-широк смисъл на думата. Действието е процес, движение, състояние. Всички процеси могат да се сведат до два основни типа:

1. Материални действия (М): движение в пространството или времето; химически, физически, биологически процеси и пр.

2. Духовни процеси (Д): психически и логически действия, свързани с духовната същност на човека: мислене, емоции, етичност и пр.

В зависимост от семантичната структура на глагола (взет като семема, а не като лексема), ние разграничаваме три основни семантични категории глаголи: еднопланови, двупланови и трипланови.

---

[1] По-нататък ще видим, че в някои случаи връзката между наречието и глагола може да бъде само функционално-граматическа (вж. ФН), но засега временно приемаме за вярна обобщената теза, че наречието се свързва с глагола функционално и семантично.

[2] За връзката между семантичните и синтактични отношения между думите в речта вж. М. Д. Степанова, цит. съч., стр. 50.

[3] Вж. за това Ю. С. Маслов, Глагольный вид в современном болгарском литературном языке (значение и употребление). — В: Вопросы грамматики болгарского литературного языка, М., 1959, стр. 157—307.

[4] Семантичната категоризация на вербалните семеми с най-обща. Нямаме претенции тя да бъде пълна и изчерпателна. Разгледани са семантичните категории, които имат значение за третирания въпрос.

1. Еднопланови глаголи са тези, които означават само едно от двата вида действия — М или Д. Те имат само един семантичен план[1], поради което ги наричаме еднопланови.

В долната таблица са дадени примери за някои видове еднопланови глаголи, без с това да се изчерпват всички субкатегории М и субкатегории Д. Изброените глаголи имат само илюстративен характер.

Еднопланови глаголи М		Еднопланови глаголи Д	
Движение в пространството	Движение във времето	Умствена дейност	Емоционална дейност
ходя	*живея*	*смятам*	*обичам*
тичам и пр.	*остарявам* и пр.	*мисля* и пр.	*мразя* и пр.

2. Двупланови глаголи. Много чести са случаите, когато една глаголна семема има два семантични плана. Те се получават от комбинацията на три основни семантични елемента (ОСЕ)[1]:

1) Материалност на действието — М.

2) Духовна същност на действието — Д.

3) Цел — продуктивност на действието — Ц (действието е насочено към получаването на някакъв продукт, т. е. има определена цел).

2.а. Производителни глаголи (МЦ). При тях са съчетани основните семантични елементи материалност — М и целевост — Ц. В техния категориален семантичен обем се съдържа понятие за материално действие, с цел — продуктивност. Семантичната структура на глаголните семеми се характеризира с два семантични плана: 1) материално действие и 2) цел на материалното действие — продукт.

На долната таблица даваме два производителни глагола: *готвя* — показва създаване, и *пера* — показва създаване на друг вид на предмета от материалната действителност.

Производителен глагол	I СП—М	II СП—Ц
готвя	Манипулации с хранителни продукти	Направа на ястие
пера	Манипулации с перални препарати (и вода)	Почистване на тъкани

Други производителни глаголи: *кроя, шия, тъка, бродирам, ора, копая, строя* и т. н.

[1] Основните семантични елементи (ОСЕ) М, Д и Ц са получени чрез обобщен семантичен анализ на вербалните семеми при най-висока степен на семантична абстракция. Тези ОСЕ получават различна реализация при различните вербални семеми. Семантичен план на (СП) на един глагол е в същност конкретната реализация на един ОСЕ в дадена вербална семема. Следователно ОСЕ е обобщено абстрактно понятие, а СП — реализация на това понятие,

2.б. Интелектуални глаголи (ДЦ). При тях са съчетани основните семантични елементи Д и Ц. Те означават действие с духовен характер, имащо за крайна цел създаване произведение на изкуството, изпълнение на задача и пр. Семантичната структура на глаголните семеми се характеризира с два плана:

1) Духовно действие — Д.

2) Цел — Ц (създаване произведение на науката, изкуството и пр.).

На долната таблица имаме два интелектуални глагола: *решавам* и *композирам*.

Интелектуален глагол	I СП—Д	II СП—Ц
решавам (задача)	Логическа операция	Получаване на краен отговор
композирам	Съчетаване на (музикални) представи	Създаване на музикално произведение

Други интелектуални глаголи: *конструирам, изпълнявам* (заповед) и пр.

2.в. Експресивни глаголи (МД). Тук са съчетани двата основни семантични елемента — М и Д. Тези глаголи означават материално действие, което е резултат от вътрешно състояние на човека или дава израз на някаква духовна същност. Семантичната структура на глаголните семеми се характеризира с два семантични плана:

1. Материално действие — М, и
2. Духовно съдържание — Д.

Експресивен глагол	I СП—М	II СП—Д
усмихвам се	Движение на някои лицеви мускули	(обикновено) Доволство, веселие
мръщя се	Движение на мускули на челото	(обикновено) Недоволство, яд

Други експресивни глаголи: *настръхвам* (от ужас), *почервенявам* (от срам), *позеленявам* (от яд) и пр.

3. **Трипланови глаголи.** При тях картината е твърде сложна. Те означават действия, свързани с движения на човешкото тяло, имащи за цел създаване на някакви символи. Тези символи представляват елементи от материалната действителност: писмени белези, фигури, звукове и др. Като част от материалния свят те могат да се възприемат със сетивата; като символи — имат някакво съдържание, означават духовна същност. Например *пиша* означава: 1) движение на ръката, 2) имащо за цел начертаването на писмени знаци, 3) изразяващи понятия и представи; *говоря* означава: 1) движения на говорните органи, 2) в резултат на които се получават определени звукосъчетания, 3) означаващи понятия и представи. От примерите личи, че в семантичната структура на трипланович глагол фигурират и трите основни семантични елемента: 1) материално действие — М, 2) цел на материалното действие — Ц, и 3) духовна

същност на символите — Д. Тези три ОСЕ осъществяват трите семантични плана на глаголните семеми.

Трипланов глагол	I СП—М	II СП—Ц	III СП—Д
пиша	Движение на ръката	Очертаване букви, думи	Понятия, съждения Естетически идеи Философски концепции
рисувам	Движение на ръката	Очертаване образи на предмети от материалната действителност	Естетически идеи Психически мир Философски концепции
говоря	Движение на говорните органи	Звуци, звукосъчетания	Понятия, представи, съждения, естетически идеи

Други трипланови глаголи: *свиря, танцувам* (балет), *пея* и пр.

При употребата на глагола един семантичен план излиза напред, налага се, докато друг остава в сянка.

Тази семантична класификация се основава върху наличието на три основни семантични елемента (ОСЕ) в семантичната структура на глаголите — М, Ц и Д. Еднопланови те съдържат само един ОСЕ — М или Д. При двупланови те имаме три варианта, получени от съчетанието на ОСЕ по двойки: производителни глаголи — МЦ, интелектуални — ДЦ, и експресивни — МД. В семантичната структура на трипланови те глаголни семеми се съдържат и трите ОСЕ: М, Ц и Д.

Както казахме вече, семантико-функционалната същност на наречието зависи: 1) от семантичната структура на глагола, с който то се свързва, и 2) от характера на семантико-функционалната връзка между наречие и глагол. Дали наречието ще бъде СН, $Н_о$ или $Н_с$ зависи от това: 1) с какъв глагол то се свързва в речта (еднопланов, двупланов или трипланов) и 2) с кой семантичен план е реализирана семантико-функционалната връзка между наречие и глагол[1].

Като илюстрация на горното твърдение ще използуваме следния пример: *Той пише красиво.* Значението на наречието *красиво* зависи от характера на семантичната му връзка с трипланови я глагол *пиша.*

1. При семантична съотнесеност с I СП — М наречието ще характеризира самото действие като физическо движение (на ръката). Семантичният обем на фразата ще бъде еквивалентен с израза: 'Начинът, по който той (напр. някой ученик) д в и ж и р ъ к а т а с и, събужда е с т е т и ч е с к а н а с л а д а'. Наречието тук е от първи тип — СН.

2. При положение, че е свързано с II СП — Ц, наречието ще характеризира символите (писмени белези), представляващи цел на определеното движение (на ръката). В такъв случай смисълът на израза ще бъде: 'Той пише к р а с и в и б у к в и'[2]. Наречието тук е $Н_о$[3].

[1] По особен е случаят с $ФН_с$. Неговата поява е възможна при глаголи от трите семантични категории. Вж. по-долу $ФН_с$.

[2] Словосъчетанието *пиша красиво* се употребява обикновено с това значение на наречието, докато първото му значение (като СН) е само потенциално възможно.

[3] За $Н_о$ вж. по-долу.

На долната таблица е показана зависимостта между ОСЕ на глагола и семантико-функционалната същност на наречието.

ОСЕ	М	Ц	Д
Семантико-функционална същност на наречието	СН, $Н_с$	$Н_о$	СН, $Н_с$, $Н_о$

II. 1. Наречия с оглед на обекта ($Н_о$)

Връзката между семантичната структура на глагола и семантико-функционалната същност на наречието е изразена най-ясно в случаи, когато наречието означава признак на обекта на действието. Обект не в граматически, а в семантичен аспект. Не външен обект, какъвто може да се срещне при кой да е преходен глагол, като напр. *срещам* (някого или нещо), *водя* (някого) и т. н.

Наречието с оглед на обекта се свързва с II СП на производителните и интелектуални двупланови и трипланови глаголи. То е възможно само при глаголи, в чиято семантична структура е налице ОСЕ — Ц. Понятието за обект в такъв глагол съществува най-общо в семантичната му структура, независимо дали е приело или не конкретна форма в речта чрез някое име. Много често наречието към такъв глагол не пояснява самото действие (I СП), а характеризира именно този обект (II СП), който задължително се изисква от глагола, макар че може да съществува както експлицитно (изразен с отделна семема), така и имплицитно — в откритата семантична валентност на глагола към задължителна обективация. Тази семантична връзка (с II СП) дава възможност адвербиалният определител имплицитно да се отнесе към обекта на действието, разкривайки някои негови признаци. Повтаряме още веднъж, че като говорим за обект, разбираме обект в семантичен аспект, т. е. обект, който е резултат-продукт от протичане на самото действие. Той се предполага от наличието в семантичната структура на вербалната семема на ОСЕ—Ц. Наречията, разкриващи признаци на обекта, обикновено не могат да образуват сборен определител (К).

Примери за $Н_о$: *Тя готви вкусно* (*солено, безвкусно и т. н.*). *Готвя* е двупланов производителен глагол. Наречието *вкусно* (съотв. *солено, безвкусно*) е свързано с II СП—Ц на глаголната семема. Самото действие не може да притежава признак *вкус* или *соленост*. Ето защо наречието тук не разкрива признак на действието, а характеризира резултата от това действие. Смисълът на израза е 'Яденетата, които тя готви, са вкусни (солени, безвкусни)'. Граматичната форма — форма на наречие, придава известна адвербиалност на думата. Тази адвербиална определеност тук обаче е най-обща и няма лексикален характер, а само граматичен, категориален. Илюстрация: *Готвя вкусно* = 'Яденетата, които готвя, са вкусни; следователно начинът, по който готвя, е добър'. Ако тук може да се говори за някаква адвербиална определеност, то тя тръгва от обекта-резултат на действието и чрез него най-общо определя и начина на действието. Друг пример: *Шия великолепно* = 'Дрехите,

които шия, са великолепни; следователно начинът, по който шия, е добър (защото резултатът от него е хубав, великолепен)'.

В някои случаи тази обща и опосредствена характеристика на действието почти не се чувствува[1]. Така е в примера *Пиша красиво* (= красиви букви). Наречието *красиво* тук семантично се свързва с II СП-Ц, на трипланoвия глагол и характеризира само резултата на действието. Вътрешната семантична структура е *'Пиша красиви букви'*.

II. 2. Наречия с оглед на субекта ($Н_с$)

Докато при СН имаме семантична връзка единствено с глагола, означаващ някакво действие, то при $Н_с$ наблюдаваме имплицитна характеристика на субекта. Сравни: *Тя тръгна бързо* и *Той рисува гениално*. В първия случай *бързо* определя начина на действие, доуточнява активния признак *тръгване* на субекта и по този начин опосредствено, като конструктивен семантичен елемент на сборния определител, характеризира субекта. Във втория пример имаме наречие, което не само разкрива начина на действие (*гениално рисуване*), но същевременно скрито, имплицитно характеризира вършителя на това действие: 'Той рисува гениално, защото е гениален художник.'[2] Не е също положението с другия пример. Изразът „Тя тръгна бързо, защото е бърза", не е семантичен еквивалент на *Тя тръгна бързо*. „Тя" по природа може да е флегматична, но редица обстоятелства да са я принудили да тръгне бързо. Напълно е възможно изречението: „Тя беше бавна по природа, но като разбра, че всеки миг е скъп, тръгна бързо." Следователно наречието *бързо* характеризира действието без оглед на вършителя му. Като елемент на сборния определител вече характеризира вършителя на действието, но опосредствено. Положението с другия пример не е същото. Изречението „Той беше бездарен художник, но поради редица обстоятелства (като разбра, че от това зависи животът му, напр.) започна да рисува гениално" е безсмислица. Оттук следва, че наречието *гениално* не определя единствено действието без оглед на вършителя. Между него и субекта има имплицитна семантична връзка, т. е. то характеризира вършителя на действието непосредствено, а не само като съставка на сборен определител.

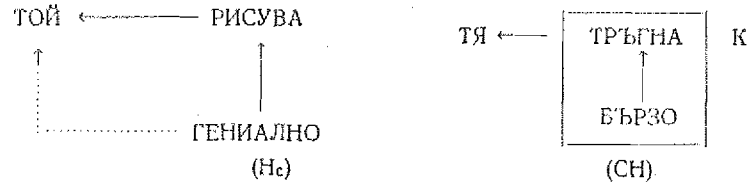

Още по-ясно проличава непосредствената семантична връзка на $Н_с$ с вършителя на действието в следния пример: *Младежът влезе усмихнато*. Определителят *усмихнато* тук е адвербиален само дотолкова, доколкото има форма на наречие. Самото действие *влизане* не може да бъде *усмихнато*. *Усмихнат* е самият младеж, т. е. вършителят на това

[1] Вж. по-нататък за $ФН_о$ и $ХН_о$.

[2] При положение, че „Той рисува гениално" = „Той рисува като гений", наречието пак характеризира субекта.

действие[1]. Семантичната отнесеност на наречието е изцяло към субекта[2].

От всичко казано дотук става ясно, че по своята съотнесеност качествените наречия образуват три основни групи:

1. СН — доуточнява семантиката на глагола и образува с него сборен определител на субекта; по този начин опосредствено характеризира вършителя на действието.

2. $Н_о$ — семантично се отнася към обекта-резултат на действието. Свързва се семантично със СП — Ц на глагола и затова е възможно само при глаголни семеми, в чиято семантична структура се съдържа ОСЕ — Ц, т. е. при двупланови производителни и интелектуални, и трипланови глаголи.

3. $Н_с$ — семантично се отнася към субекта, вършителя на действието, характеризирайки го непосредствено чрез имплицитна семантична връзка. Функционалната му отнесеност е възможна към глаголи от трите семантични категории — еднопланови, двупланови и трипланови глаголи. Някои от тях могат да образуват сборен определител, но други — не[3].

От казаното дотук следва, че една адвербиална лексема може да съдържа и трите основни семеми — СН, $Н_с$ и $Н_о$[4]. При различните речеви ситуации се реализира една от основните семеми. Има обаче случаи, когато контекстът е двусмислен и само ситуацията помага да се разбере коя от възможните две или три семеми е реализирана[5]. В такива случаи изразът има два или три различни семантични еквивалента (СЕ), които зависят в повечето случаи от характера на адвербиалната семема[6]. Като илюстрация даваме няколко примера.

1. Старецът говореше умно.

1) *умно* (= $Н_с$)

I СЕ — Старецът е умен и говори умно[7] (логично).

2) *умно* (=$Н_о$)

II СЕ — Старецът говори умни приказки.

2. В ДИП „Витоша" работят модерно.

1) *модерно* (=СН)

I СЕ — В ДИП „Витоша" работят с модерни методи (и машини).

2) *модерно* (=$Н_о$)

II СЕ — В ДИП „Витоша" работят модни облекла.

3. За нея той говори лошо.

1) *лошо* (= СН)

I СЕ — За нея (= според нея) той говори със запъване, пелтечи.

2) *лошо* (=$Н_о$)

I СЕ — Той говори лоши неща за нея.

---

[1] За този вид $Н_с$ вж. подробно по-нататък при $ФН_с$.

[2] След завършване на настоящата работа ми стана известна монографията на М. Г. Рожновская, Синтаксис прилагательного в болгарском литературном языке, М., 1970, в която авторката стига също до извода, че наречието *усмихнато* (в *Зара усмихнато се обърна назад*) „ не означава признак на действието *обръщане*" и наречието *навъсено* (в *Прислужницата. . . потракваше навъсено чиниите*) „не характеризира действието *потракване*. Тези две наречия дават признак на субекта на действието" (разр. моя — МК), стр. 109.

[3] Вж. по-долу за $ХН_с$ и $ФН_с$.

[4] Такива адвербиални лексеми са рядко срещани.

[5] Това е т. нар. синтактична омонимия. Вж. за това В. Ю. Розенцвейг, Инфинитивные конструкции и балканские языковые контакты, Slavia, Praha, 1969, 2, стр. 197.

[6] Вж. за това раздел Г.

[7] В случая имаме $ХН_с$. Вж. по-нататък.

Всеки глагол може да бъде доуточнен с различни наречия. Те могат да бъдат СН, $Н_о$ или $Н_с$. (Вж. долната схема)

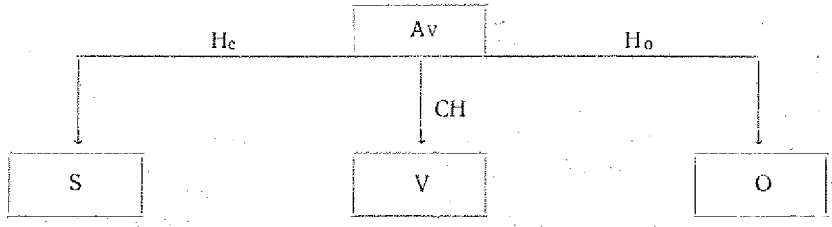

В. ДИФЕРЕНЦИРАН СЕМАНТИЧЕН АНАЛИЗ НА КАЧЕСТВЕНИТЕ НАРЕЧИЯ

При основния семантичен анализ на качествените наречия се интересувахме единствено от посоката на семантичната връзка на наречието — дали тя е с посока към глагола или към някое име — обект-продукт на действието или негов субект. Въз основа на това разграничихме три основни семантични групи: СН, $Н_о$ и $Н_с$. Семантико-функционалните отношения на наречието с думите в изречението се усложняват още повече, като се има пред вид различната степен на семантична свързаност между него и тях. Има случаи, когато адвербиалният определител доуточнява само една дума (предикат, субект или обект), но има и такива случаи, когато той допълва семантичния обем на две думи едновременно. В зависимост от това различаваме три семантико-функционални групи качествени наречия:

1. СН — адвербиалният определител се отнася семантично само към глагола.

2. Формално наречие — ФН — адвербиалният определител се отнася семантично не към глагола, а към някое име в изречението — субект или обект на действието. Следователно наречието е адвербиален определител само функционално, но не и семантично.

3. Хибридно наречие — ХН — адвербиалният определител се отнася семантично едновременно към глагола и към някое име (субект или обект на действието, изразено с глагола).

Семантико-функционалната същност на СН вече разгледахме при основния семантичен анализ (раздел Б), затова интерес за нас сега представляват само ФН и ХН. За да диференцираме едната категория от другата, ще се спрем на използувания вече пример: *Художникът рисува гениално.* Тук е възможна трансформата *гениално рисуване.* Тази трансформа е присъща на СН, което сочи признак на действието. Но докато при него тя е единствено възможна, тук са възможни и други трансформи. Тяхното съществуване се обуславя от скритата семантична връзка между наречието и субекта. Смисълът на фразата е: 'Художникът е гениален и затова рисува гениално' или 'Художникът рисува като гениален'. И в двата случая се вижда, че адвербиалният определител имплицитно изпълнява и адективна функция спрямо субекта. Трансформата *гениален художник* не влиза в противоречие със смисъла на израза.

Да разгледаме и другия случай, при който наречието определя субекта: *Младежът влезе усмихнато.* Изразът *усмихнато влизане* е не-

възможен, води до семантичен абсурд. Това говори за отсъствие на всякакъв адвербиален характер (семантично) у наречието, а за наличие на адективност — *усмихнат младеж.*

В първия случай наречието *гениално* изпълнява двояка функция — то е адвербиален и адективен определител — нещо като семантичен хибрид от наречие и прилагателно и затова го наричаме хибридно. Наречието от втория пример няма такъв смесен характер. Семантичната му отнесеност е единствено към субекта и само формално-граматически е наречие. Ето защо този тип наречия наричаме формални. Различаването на тези две категории наречия е сложно, защото често пъти хибридните наречия дължат съществуването си на семантични нюанси, които трудно могат да се установят. Тяхното ясно и точно разграничение е наложително поради различни причини, една от които е уточняване семантичния обем на адвербиалната лексема в лексикографската работа[1].

За установяване формалния или хибриден характер на адективните наречия ще си служим с няколко трансформи[2]:

А. Частични трансформи.

1. Номинативна трансформа. При нея вербалният определител се трансформира в субстантивиран признак (действието се взема само за себе си, откъснато от вършителя му), а адвербиалният определител — в адективен определител на субстантивирания активен признак. Пример: *Ходя бързо* ——→ *бързо ходене*

$$V \quad A^{m}_{v} \qquad\qquad A^{m} \quad N_{v}$$

където m[3] е десигнат, а N_v — отглаголно съществително.

Възможността да бъде употребена тази трансформа доказва адвербиалния характер на наречието, тъй като определителят (в началото адвербиален, а след трансформацията адективен) доуточнява самото действие. Това проличава най-ясно, когато действието се вземе само за себе си, субстантивирано, без да бъде свързано с представа за негов субект или обект. Срв. *влиза усмихнато — *усмихнато влизане.*

2. Адективна трансформа. При нея адвербиалният определител се трансформира в адективен към субекта (S) или обекта (O) на действието.

Първа адективна трансформа:

Младежът влезе усмихнато ——→ *усмихнат младеж*

$$S \quad V \quad A^{m}_{v} \qquad\qquad A^{m} \quad S$$

(или *младежът е усмихнат*)

$$S \quad A^{m}$$

---

[1] Вж. за това раздел Г.

[2] Понятието трансформация (трансформа) приемаме така, както го намираме определено в работата на Мельчук и Жолковский: „трансформациите са такива еквивалентни замени, при които лексикалните единици (морфеми) принципно се запазват неизменими, а се заменят само граматическите морфеми (окончания, служебни думи и др. п.), т. е. синтактичните конструкции" — цит. съч., стр. 197. За трансформационен анализ — намиране на семантични еквиваленти, вж. по-подробно М. Д. Степанова, цит. съч., стр. 79—80 и 123—130, и Ю. Д. Апресян, О понятиях и методах структурной лексикологии, цит. съч., стр. 141—162.

[3] За десигнат вж. по-подробно М. Д. Степанова, цит. съч., стр. 61—66 и Ю. Д. Апресян, Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики, стр. 106.

Втора адективна трансформа:

Тя готви вкусно (O°) ——→ *вкусно (ядене)*[1]

S V A^{m}_{v} O A^{m} O

Същност на трансформата: $A^{m}_{v} \longrightarrow A^{m}$

Адективната трансформа е приложима, когато отговаря на смисъла[2] на израза. Възможността да бъде приложена показва елементи на адективност в семантиката на наречието, а в случаи, когато номинативната трансформа е неприложима — показва адективен характер на наречието (ФН).

Б. Цялостни трансформи.

1. Сборова трансформа. Изходния израз разглеждаме като аритметичен сбор поради следното му свойство — при замяна на равни по стойност събираеми сумата не се променя. Това математическо правило има следната лингвистична интерпретация: замяната на една дума с нейния семантичен еквивалент не води до промяна на общия смисъл на фразата.

Пример: *Младежът влезе усмихнато* ≅ *Младежът влезе усмихнат.*

$$S + V + A^{m}_{v} \cong S + V + A^{m}$$

Следователно $A^{m}_{v} \cong A^{m}$,

т. е. *усмихнато* ≅ *усмихнат.*

Сборовата трансформа най-ясно показва адективния характер на наречието. В случая то смислово изпълнява функция на сказуемно определение.

2. Множителна трансформа[3]. При нея наречието (A_{v}) се разглежда като общ множител на субекта (S) и предиката (V). Изразът в този случай може да се представи в следната математическа форма:

$$(S + V).\ A^{m}_{(v)}$$

При разкриване на скобите десигнатът (^{m}) се реализира един път като адективен определител (A^{m}) и един път като адвербиален определител

---

[1] Тук адвербиалният определител се трансформира в адективен определител на обекта, който в изходната фраза се намира в нулева степен (O°).

[2] Смисъл на един израз е неговото цялостно и пълно съдържание. Той представлява семантичен инвариант (Вж. Мельчук и Жолковский, цит. съч., стр. 177), който може да получи реализация в няколко синонимни варианта — семантични еквиваленти или перифрази.

[3] Тази трансформа, както и останалите три, се извършва въз основа на дълбокия синтаксис, който „отразява само съдържателните връзки (между думите) и игнорира различията в граматическото оформление" (Мельчук и Жолковский, цит. съч., стр. 183). При разглеждане на съдържателните връзки между думите в изречението *Художникът рисува гениално* виждаме, че определителят *гениално* е свързан семантично както с предиката (*рисува*), така и със субекта (*художникът*). Следователно в случая има адектив, който се намира в нулева степен — празна клетка (SA°). Лексикалната еквивалентност на двата определителя: адективен (*гениален*) и адвербиален (*гениално*), е наложила „проектирането" на първия върху втория, което напомня математическото действие изваждане на общ множител пред скоби. Множителната трансформа е резултат на операция с обратна посока. Посредством нея празната клетка получава езикова реализация. При това не се въвеждат нови „лексикални единици (морфеми)" (вж. посочения по-горе цитат от работата на Мельчук и Жолковский за същността на трансформациите). Ето защо говорим за множителна трансформа, а не за перифраза. (При перифразите, смисълът се запазва, но лексикалният състав се променя. Напр. *бурни аплодисменти = много аплодисменти; палтото е за сина = палтото се предназначава за сина*, пак там, стр. 186 и 184).

(A^m_v). Математическата същност на трансформата е разкриване на скоби:

$$(S + V).\ A^m_{(v)} \cong S.A^m + V.A^m_v$$

Примери:

Писателят пише бездарно ⟶ *Писателят е бездарен и пише бездарно.*

$$(S + V).\ A^m_{(v)} \cong S.A^m + V.\ A^m$$

Тази трансформа показва хибридния характер на определителя — семантико-функционалната му отнесеност е едновременно и към предиката и към субекта. Трансформата отговаря на смисъла на израза. Тя е възможна само при изрази, при които е приложима номинативната трансформа.

Трансформите, с които ще оперираме при определяне на формалния или хибриден характер на несъщинските наречия, са приложими, когато 1) не водят до семантичен или езиков абсурд и 2) отговарят на смисъла на израза.

I. 1. Формални наречия с оглед на субекта ($ФН_с$)

По форма те са наречия, а по смисъл — сказуемни определения на подлога. Пример: *Жената гледаше уплашено* или *Той слушаше разговора усмихнато.* От частичните трансформи тук е възможна адективната — *уплашена жена, той е усмихнат.* От цялостните трансформи е възможна сборовата: *Жената гледаше уплашена* и *Той слушаше разговора усмихнат.* Тъй като номинативната трансформа води до семантичен абсурд, множителната трансформа тук е също неприложима. Следователно при ФН са възможни само две от четирите разгледани по-горе трансформи: 1) частична — адективна и 2) цялостна — сборова. Освен тези трансформи, които в случая имат евристичен характер — служат за разкриване на ФН и разграничаването му от ХН, тук са приложими и други трансформации на израза:

Той слушаше разговора усмихнато — Той слушаше разговора, усмихвайки се. (Той слушаше разговора, като се усмихваше). Може би от контаминацията на двата израза: 1) *Той слушаше разговора, усмихвайки се* (адвербиал) и 2) *Той слушаше разговора усмихнат* (адектив) — се е получил семантико-синтактичният вариант 3) *Той слушаше разговора усмихнато* — $ФН_с$. Това явление, колкото и неправилно да е от гледище на логиката, е широко разпространено в съвременния български книжовен език[1].

Втори пример: *Ханът се разхождаше самотно и замислено.* 1. Адективна трансформа: *Ханът е самотен и замислен.* 2. Сборова трансформа: *Ханът се разхождаше самотен и замислен.* Номинативната трансформа *самотно и замислено разхождане* е невъзможна, тъй като води до семантичен абсурд. Множителната — също. Следователно тук също имаме случай на $ФН_с$.

Трети пример: *Ние се изкачвахме мълчаливо по стръмната пътека.* Номинативната трансформа *мълчаливо изкачване* е семантичен абсурд,

[1] За същото явление в полски език споменава Kr. Pisarkowa, Predykatywność określeń w polskim zdaniu, 1965, стр. 60. Като разглежда граматическата опозиция bosy/boso (A/A_v), авторката смята, че двата опонента са семантично еднакви (разр. моя—М.К.). Но в полски език това явление е твърде рядко срещано (за разлика от български ез. — М.К.).

защото действието *изкачване* не може да притежава признак *мълчаливост*. В семантичната структура на глаголната семема не се съдържат семи, означаващи звукови ефекти и възприемането им.

изкачвам се — семантична структура: 1. Движение / VS стоя
2. Насоченост[1] / VS вървя
а) вертикална посока / VS идвам
б) отдолу нагоре / VS слизам
3. Без чужда помощ / VS изкачвам.

Признакът *мълчаливост* не е присъщ на нито един от семантичните множители на *изкачвам се*. Движението не може да бъде мълчаливо или приказливо, същото се отнася и за насочеността; още по-малко може да се говори за разширяване семантичния обем на третия семантичен множител чрез разкриване на признака *мълчаливост*. Следователно тук се касае до признак, който не е вътрешен, а външен, привнесен в семантичния обем на глаголната семема. Откъде иде той? Като разглеждаме съставките на контекста, виждаме, че само тази, която означава субект на действието — *ние*, т. е. човешки същества, съдържа семантичен множител X[2], който може да притежава признак *мълчаливост*.

X — способност да издава членоразделни звуци
а) показващи определено душевно състояние
б) даващи възможност за комуникативни отношения.

Контекстуалният елемент *мълчаливо*, който в случая има форма на наречие, не допълва семантиката на глагола, а се разтваря в семантичния обем на подлога. Следователно този елемент не е опосредствен, а пряк определител (взет в семантичен план!) на субстанцията. В граматико-функционален план обаче е свързан с подлога опосредствено, чрез сказуемото. Фактът, че адвербиалният определител в случая е свързан семантично с подлога, не значи, че той се покрива абсолютно с адективния. За да видим разликите между тях, ще разгледаме трансформите: I. *Ние се изкачвахме мълчаливо по стръмната пътека* и II. *Ние се изкачвахме мълчаливи по стръмната пътека*.

В първия случай (I) определителят *(мълчаливо)* има адвербиален характер. Тази адвербиалност се налага от формата на определителя и нейното категориално значение — адвербиална, също и от общото значение на синтактичния модел. Семантичният еквивалент на израза е 'Ние се изкачвахме, мълчейки'. Предикативният признак е налице в момента, когато се извършва действието (*Когато се изкачвахме, мълчехме*).

Във втория случай (II) определителят (*мълчаливи*) няма никаква адвербиалност. Тук се чувствува по-силно качеството на субекта, и то не като активен, а като пасивен признак (срв. *мълчейки* — активен признак, с *мълчаливи* — пасивен признак). От всичко казано дотук следва, че разликата между двете трансформи се намира в категориалната адвербиалност на определителя в I израз и пълната адективност (лексикална и категориална) на определителя във II израз. Лексикално-семантични различия между определителите в двете трансформи няма.

---

[1] Семантичният множител може да има свои съставки (а, б), намиращи се спрямо него в хипонимично отношение.

[2] Не даваме цялата семантична структура на семемата 'човек', а се спираме само на този негин семантичен множител (X), който ни интересува в случая.

Други примери: *Не мина месец оттогава и розата ги посрещна развълнувано* (В. Филипова, Приказка за бялата роза, 1969 г.). *Във „Флора" се събираха предимно писатели и художници, ..., които мълкваха намръщено, щом погледнеха нашите униформи* (П. Вежинов, Сините пеперуди, 1970, стр. 123). *Срещу него девойка и младеж влюбено стискаха ръцете си* (М. Грубешлиева, През иглено ухо, 1957, 305).

Повечето $ФН_с$ при одушевен субект имат близки семантични показатели и формално-структурни особености.

1. Общото във формално-структурните им особености е, че повечето $ФН_с$ са производни от глаголни основи *мълчаливо*, а някои — даже от адективирани страдателни причастия — *замислено* от *замислен*, *намръщено* от *намръщен* и т. н.

2. Семантичните показатели сочат душевно състояние, преживяване на субекта в момента, когато се извършва действието в изречението. По този признак — едновременност с действието, $ФН_с$ приличат на II $ХН_с$[1]. Илюстрация: *Той слушаше усмихнато, Те мълкваха намръщено, Тя ги посрещна развълнувано* и т. н. Семантичният показател, едновременност на действието с друго действие в изречението, е присъщо на граматичната категория деепричастие. Това прави възможни трансформите: *Той слушаше усмихвайки се,..., мръщейки се..., вълнувайки се.* Вероятно този семантичен паралелизъм на деепричастието и съответното отглаголно прилагателно е позволил появата и развитието на това лингвистично явление.

По-особен е случаят, когато субектът е неодушевен предмет. Пример: *Яденето мирише вкусно.*

1. Адективна трансформа — *вкусно ядене.*

Сборовата трансформа *Яденето мирише вкусно*, където *вкусно* е адективен определител, е невъзможна. (За да стане по-ясно това положение, може да използуваме аналогичния пример — *Гозбата мирише вкусна* — езиков абсурд.) Поради тази невъзможност за реализация на сборовата трансформа този вид $ФН_с$ прилича на $ХН_с$. От друга страна, номинативната трансформа, задължителна при ХН, е също невъзможна (*вкусно мирисане*) и поради това отнасяме примера не към $ХН_с$, а към $ФН_с$.

При $ФН_с$ са реализуеми I адективна и сборовата трансформи. Номинативната и множителната водят до семантичен абсурд (семантична несъчетаемост).

$ФН_с$ може да се срещне при глаголи от трите семантични категории. Например: 1. При еднопланови: *Той върви усмихнато* (М—глаголна семема); *Той мечтае опечалено* (Д); 2. При двупланови: *Тя шие намръщено* (МЦ); *Той решава задачата страхливо* (ДЦ); *Ти се усмихваш разсеяно* (МД); 3. При трипланови: *Той пише гневно.*

I. 2. Хибридни наречия с оглед на субекта ($ХН_с$)

Това са наречия, които пояснява действието и същевременно характеризират вършителя на това действие (не само като съставки на сборния определител). Както казахме вече, наричаме ги хибридни, поради това, че имат характер на семантичен хибрид. При *Художникът рисува гениално* от четирите вида трансформи са възможни само три:

1. Номинативна трансформа — *гениално рисуване.*

2. Адективна трансформа — *гениален художник.*

[1] Вж. по-долу.

3. Множителна трансформа[1] — *Художникът е гениален и рисува гениално.*

Единствено сборовата трансформа тук е нереализуема. (*Художникът рисува гениален* — езиков абсурд.) Причина за това е смесеният, а не чисто адективен характер на определителя, което не му позволява да изпълнява роля на сказуемно определение.

Други аналогични примери: *Писателят пише бездарно* и *Часовникът работи неточно.* Възможни трансформи: 1. Номинативна *бездарно писане* и *неточно работене*; 2. Адективна — *бездарен писател* и *неточен часовник*; 3. Множителна — *Писателят е бездарен и пише бездарно; Часовникът е неточен и работи неточно.* Невъзможни трансформи — сборова: *Писателят пише бездарен* и *Часовникът работи неточен.*

В горните примери $ХН_с$ (*гениално, бездарно*) сочат постоянно качество на субекта. Ето защо тяхното установяване е по-лесно от това на $ХН_с$, които характеризират вършителя на действието с признак, валиден само в момента, когато се извършва това действие. Разгледаните дотук наречия ще отбележим с I $ХН_с$, за разлика от другите — II $ХН_с$.

II $ХН_с$ наблюдаваме в изречението: (*Но*) *хората работеха несръчно*[2]. Възможни трансформи: 1. Номинативна — *несръчно работене*; 2. Адективна — *несръчни хора*; 3. Множителна — *Хората бяха несръчни и (затова) работеха несръчно.* 4. Сборова — *Хората работеха несръчни*[2].

Виждаме, че при II $ХН_с$ за разлика от I $ХН_с$ е реализуема и сборовата трансформа. Това показва по-слаба адвербиалност и засилена адективност в сравнение с I $ХН_с$, където сборовата трансформа е нереализуема.

Друг пример с II $ХН_с$. *Жално въздъхна Гергана,*
умилно дума продума (П. Р. Славейков, Изворът на белоногата).

Възможни трансформи 1. Номинативна — *жално въздъхване, умилно продумване*;
2. Адективна — *Гергана (беше) жална и умилна*;
3. Сборова — *Гергана въздъхна жална*[3]...
4. Множителна — *Гергана беше жална и умилна и (затова) продума жално и умилно*

II $ХН_с$ сочи признаци на субекта, които не са му присъщи въобще а само в момента на извършване на действието. По това тези $ХН_с$ приличат на $ФН_с$. Доказателство за засилена адективност е възможността да се приложи сборовата трансформа, както това е при $ФН_с$. Наличието на лексикално-семантична (а не само категориална) адвербиалност се доказва-

[1] Възможността да бъдат реализирани двете частични трансформи, без това да доведе до семантичен абсурд, доказва смесения, функционално-семантичен характер на определителя. Този факт обуславя съществуването и на цялостната множителна трансформа.

[2] Тук спецификата на II $ХН_с$ изглежда да се обуславя от граматически показатели, намиращи се извън наречието, например формата за минало време на глагола. Този елемент обаче не е основен, решаващ. Той е допълнителен и само дава възможност да се изяви тази специфика.

[3] Тук определителят има обособен характер. Това проличава при трансформацията на израза: *Несръчни, хората работеха, Гергана въздъхна жална.*

от факта, че тук е възможно да бъде реализирана номинативната (и множителната) трансформа. По това II $ХН_с$ се различава от $ФН_с$, при което тези две трансформи водят до семантичен абсурд.

Хибридни наречия с оглед на субекта са тези, които характеризират действието — начина на извършването му, и субекта — извършител на това действие. Според семантичната връзка със субекта $ХН_с$ се разделят на две подгрупи:

I. I $ХН_с$ — сочи постоянен признак на субекта. При него са възможни всички трансформи с изключение на сборовата, което показва повисока степен на адвербиалност.

II. II $ХН_с$ — сочи признак, характерен за субекта само в момента, когато се извършва действието. По това то се доближава до $ФН_с$. Тук са възможни и четирите трансформи, т. е. тук се наблюдава по-слаба адвербиалност, а по-силна адективност.

II. 1. Формални наречия с оглед на обекта ($ФН_о$)

Пример за такова наречие имаме в разгледаната вече фраза: *Домакинята готви вкусно.* Наречието *вкусно* семантично се отнася към обекта на действието, без да характеризира семантично самото действие като процес. Това може да бъде доказано чрез прилагане на описаните вече трансформи. Възможни трансформи: II адективна — *вкусно* (ядене). Невъзможни трансформи: номинативна — *вкусно готвене.* Сборовата и множителната са също неприложими. Следователно от всички трансформи, възможна тук е само адективната, и то спрямо обекта на действието (II адективна трансформа) за разлика от $ФН_с$. В разгледания пример обектът не е отбелязан, той е в нулева степен, съществува скрито, имплицитно, поради наличието на неговия определител. Този определител функционално-граматически се отнася към глагола и има форма на наречие, а семантично е насочен към резултата на действието, означено с този глагол. Ето защо $ФН_о$ е възможно само при глаголи, съдържащи в семантичната си структура ОСЕ — Ц. Номинативната трансформа води до семантичен абсурд: готвенето като процес не може да бъде вкусно. Това показва формалния характер на наречието.

Друг пример за $ФН_о$. *За нея той говори лошо* (защото много я мрази). Възможни трансформи: 1) адективна — *лоши (неща, приказки).* Невъзможни трансформи: 1) номинативна —*лошо говорене* (не отговаря на смисъла на израза); 2) сборова — *За нея той говори лоша* — езиков абсурд. Множителната трансформа е също невъзможна (поради невъзможността на номинативната трансформа).

Както се вижда от посочените примери, $ФН_о$ обикновено е семантичен определител на обект, който се подразбира, но в синтактично отношение се явява празна клетка, т. е. нереализиран лексикален елемент. Има обаче и изречения с $ФН_о$, в които обектът има словесна форма. Това явление е по-рядко. Например: *Тя готви солено супите.*

Налага се да спрем вниманието си на един друг въпрос. Като казваме, че $ФН_о$ е семантично свързано с обекта на действието, трябва ли да се разбира, че в случая имаме един обикновен адективен определител, т. е. дали фразите *Тя готви вкусно* и *Тя готви вкусно ядене* са абсолютно тъждествени в семантично отношение? Далеч съм от мисълта да

отъждествявам адвербиалния определител, бил той и формален, с един чисто адективен определител. Нека сравним двете съчетания: *готвя вкусно* и *вкусно ядене*. В първия случай определителят се свързва функционално-граматически с глагола-сказуемо. Тази връзка, както и самата граматическа форма слагат известен адвербиален отпечатък върху думата. Тази адвербиалност обаче няма същия характер, както адвербиалността при съчетанието *готвя бързо*. *Бързо* е адвербиален определител, който пояснява самото действие, без да има скрита семантична връзка с друг елемент на контекста. *Вкусно* характеризира обекта и чрез него прави най-обща характеристика на самото действие. Обикновено тази характеристика се свежда до положителна или отрицателна оценка на действието, според това, какъв е неговият резултат — добър или лош. *Вкусно (ядене)* не съдържа лексикално-семантична адвербиалност. Това е адективен определител, който разкрива признак на субстанцията. Връзката му със субстанцията не е имплицитна, както е в случая с *готвя вкусно*, а е експлицитна. Поради това не можем да сложим знак за равенство между двата определителя — адективен и формално-адвербиален.

II. 2. Хибридни наречия с оглед на обекта ($ХН_о$)

$ФН_о$ е свързано семантично с обекта-продукт на действието, като разкрива някакъв негов признак. Връзката му с глагола-сказуемо е само функционално-граматическа. Пример: *Тя шие великолепно (бродира прекрасно)*. Великолепни са дрехите, които тя шие, а не самото шиене като процес (номинативната трансформа *великолепно шиене* е семантичен абсурд), прекрасна е бродерията, а не самото бродиране (*прекрасно бродиране* — семантичен абсурд). За разлика от наречията с оглед на обекта, при които е възможна само II адективна трансформа, а номинативната води до семантичен абсурд, има случаи, където $Н_о$ може да влезе като семантичен елемент и в номинативна трансформа. Такива $Н_о$ условно ще наречем хибридни, тъй като семантичната им стойност не прилича на семантичен хибрид, както това е при $ХН_о$.

Пример за $ХН_о$: *На Слънчев бряг строят модерно.* Тук са възможни и двете частични трансформи: 1) номинативна — *модерно строене*, т. е. начинът, по който строят, е модерен; 2) адективна — *модерни (строежи)*, т. е. сградите, които се строят, са модерни.

При $ХН_с$ и двете частични трансформи бяха семантично реализуеми в една и съща фраза, като запазваха смисъла ѝ. Тук положението не е същото. При реализация на номинативната трансформа, реализирането на адективната е невъзможно и обратно, тъй като само едната отговаря на смисъла на фразата. Например I семантичен вариант: *На Слънчев бряг строят модерно* = по последна дума на техниката; II сем. вариант: *На Слънчев бряг строят модерно (и красиво)*. При прилагане на номинатата трансформа се получава I СЕ (*На слънчев бряг строят по последна дума на техниката*), а при адективната се получава II СЕ (*На Слънчев бряг строят модерни (и красиви) сгради*). От казаното по-горе следва, че $Н_о$ няма хибриден характер, защото не пояснява едновременно сказуемото — начин на действието, и обекта — продукт, резултат на това действие. Тук имаме синтактична омонимия, която може да бъде

разкрита чрез точно разграничаване на семемите в рамките на адвербиалната лексема. В I СЕ наречието е СН, а във II СЕ — $ФН_о$. С други думи, $ХН_о$ съществува привидно. То не пояснява едновременно действието и неговия обект, а пояснява или действието, като осъществява I СЕ; или обекта му — II СЕ. То съдържа две адвербиални семеми, които не са свързани в една цялост, поради което семантично се реализира или едната, или другата. В единия случай налице е СН — което пояснява начина на действие, а в другия случай — $ФН_о$, поясняващо обекта на действие.

Г. ЛЕКСИКОГРАФСКА ЗНАЧИМОСТ НА ОТДЕЛНИТЕ ФУНКЦИОНАЛНО-СЕМАНТИЧНИ КАТЕГОРИИ КАЧЕСТВЕНИ НАРЕЧИЯ

Значение за лексикографската работа имат само субкатегориите СН и ФН, защото са семеми, които имат семантична характеристика, основаваща се на диференциални категориални признаци: СН е свързано семантично с предиката и разкрива признаци на действието; ФН има семантична съотнесеност към някакво име и разкрива признаци на субстанция. Неговата адвербиалност е само функционално-граматическа, категориална[1].

Различни по същност, тези две категории трябва да бъдат разграничени при разкриване семантичната им структура в процеса на лексикографската работа.

Приетата граматическа характеристика посредством формулата „наречие от", която широко се използува в лексикографската практика, има следното значение: 'думата е определител, който допълва семантичната структура на глагола, разкривайки признаци на действието, изразено с този глагол'. Напр.: *бързо* — нареч. от *бърз*. Тук имаме препратка — адвербиалният определител се обяснява чрез препращане към статията за адективен определител. Следователно съставителят на речниковата статия е преценил, че двата определителя са два семантико-функционални варианта на един десигнативен инвариант. И двата изразяват признак *бързина*. При адективния определител този признак се приписва на някаква субстанция. Семантичният му обем се разкрива обикновено в тази речникова статия. Статията за адвербиален вариант не съдържа семантична характеристика. Той е характеризиран само функционално-граматически — наречие от; — това значи, че същият признак, чийто семантичен обем е разкрит в статията за адективен определител, тук се отнася не към субстанция, а към активен признак на субстанция, т. е. разкрива признак на някакво действие.

От направената семантико-функционална класификация видяхме, че такава семантико-граматическа функция има само СН (до известна степен и ХН). При ФН тази функция отсъствува. Ето защо при формалните наречия е недопустима такава граматическа характеристика. Напр.: *вкусно* — нареч. от *вкусен*; *усмихнато* — нареч. от *усмихнат* и т. н. Както *вкусно*, така и *усмихнато* не разкриват признаци на действието. Нито

[1] ХН поради своя смесен семантичен характер може да се отбележи в речника или като СН — при засилена адвербиалност, или като ФН — при засилена адективност. Следователно ХН е такава субкатегория, която няма прагматично значение, а само теоретично.

едното, нито другото не представлява адвербиален вариант на определителния инвариант. Тяхната лексико-семантична същност е адекватна с тази на съответното прилагателно, към което са препратени, а само формално-граматически са адвербиални определители.

Следователно формулата „нареч. от", използувана в лексикографската практика, има двояко съдържание:

1. При СН тя означава, че лексикалната единица е адвербиален определител, който е съотнесен заедно с адективния определител към един десигнативен инвариант, т. е. двата определителя представляват два семантични варианта, чрез които се разкрива семантиката на един признак. При адвербиалния определител този признак е присъщ на някакво действие, а при адективния — на някакъв предмет, лице и др. п.

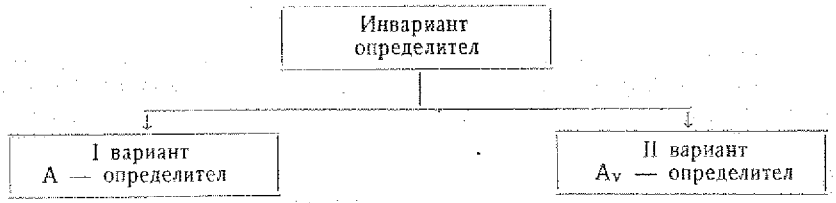

В този случай формулата „нареч. от" означава 'семантичният инвариант е реализиран като адвербиален определител' — сочи признак на активен признак (действие).

2. При ФН десигнативният инвариант има само една възможна реализация — адективен определител, тъй като семантиката на определителя има строго определена семантична съчетаемост — само със субстанция.

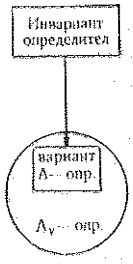

В този случай формулата „нареч от" означава 'семантичният инвариант е реализиран като адективен определител с категориална адвербиалност' — сочи признак на субстанция (предмет, лице и т. н.).

В лексикографската работа такава двузначност на определението е недопустима. Тя трябва да се избегне. Смятам, че СН могат да се определят със структурна дефиниция „нареч. от". Формалните наречия не могат да бъдат определяни така. При разкриване на тяхната семантика може да се използува описателна дефиниция, но тъй като не става въпрос за единични случаи, а за цяла категория, би трябвало да се даде формула или моделирана дефиниция, която може да обедини всички семантични единици, влизащи в категорията. Формулата трябва да разкрива

категориалните признаци на $ФН_о$ и тези на $ФН_с$ и да препраща към статията за съответното прилагателно. За тази цел би трябвало да се въведе съкращението ф., което да означава 'формално'. В такъв случай формулата за определяне на $ФН_о$ ще бъде:

вкусно — ф. нареч. (характеризиращо резултата на действието) от *вкусен.*

А тези за $ФН_с$:

Усмихнато — ф. нареч. (характеризиращо вършителя на действието) от *усмихнат.*

Вместо формули може да се въведат моделирани дефиниции. Те трябва да съдържат съответното на дефинираното наречие прилагателно. По този начин, от една страна, ще се подчертае семантичната еквивалентност на наречие и прилагателно, а, от друга страна, ще се получи препратка към статията на прилагателното, където ще бъде разкрита лексико-семантичната стойност на определителния инвариант. Например:

красиво — ф. нареч. Означава, че резултатът на действието е красив.

вкусно — ф. нареч. Означава, че резултатът на действието е вкусен.

усмихнато — ф. нареч. Означава, че вършителят на действието е усмихнат.

намръщено — ф. нареч. Означава, че вършителят на действието е намръщен.

Това семантико-функционално уточняване на адвербиалните семеми позволява в известни случаи и по-точното им разграничаване в рамките на адвербиалната лексема. Тези семеми, чрез които тя получава реализация, понякога зависят от семантичната структура на глагола, с който се съчетават[1]. Например: *Тя танцува великолепно.* Тук адвербиалната семема по своята семантико-функционална същност е СН поради това, че адвербиалният определител е свързан с еднопланов глагол; но при *Тя шие великолепно* адвербиалната семема има характер на $ФН_о$, поради съчетаването ѝ с двупланов производителен глагол.

Има случаи, когато наречието може да съдържа две адвербиални семеми, без те да бъдат функция на вербалния определител. Например: *В ДИП „Витоша" работят модерно.* Този израз може да има два различни СЕ в зависимост от семантико-функционалната същност на адвербиалния определител[2].

За разкриване семантичния обем на адвербиалната лексема в този случай се налага да бъдат разграничени двете адвербиални семеми: СН и $Н_о$. Тези семеми по своята същност не са нищо друго освен семантико-функционални типове в категорията на качествените наречия. Като илюстрация даваме проект за речникова статия на наречието *красиво.*

Красиво — 1. н а р е ч. о т красив. *Тошка пееше гърбом, плещите ѝ се огъваха, кръстът ѝ се виеше красиво, ръцете ѝ пипаха чевръсто.* Г. Караславов, Татул, 1955, 244. 2. ф. н а р е ч. Означава, че резултатът на действието е красив. *Но той пишеше красиво, с много ситен, четлив почерк и умееше както никой друг в Преспа да съставя протокол.*

---

[1] Вж. за това по-подробно на стр. 155—158.

[2] Вж. на стр. 170 аналогичния пример *На Слънчев бряг строят модерно.*

Д. Талев, Преспанските камбани, 1954, 58. 3. ф. н а р е ч. Означава, че субектът[1] на действието е красив. *Новите постройки архитектурно са оформени просто и красиво.* Н. Фурнаджиев, Между приятели, 42.

Д. ИЗВОДИ

От всичко казано дотук можем да обобщим някои основни положения.

I. Качествените наречия са адвербиални определители, които характеризират действието, означено с глагол-сказуемо. Адвербиалната им функция не винаги е обусловена от лексикалната значимост. Често тя се налага единствено от категориалното значение на модела (морфологичен и синтактичен). Посоката на семантична свързаност при различните типове качествени наречия е различна. Според нея те се делят на три групи (субкатегории): СН, $Н_с$ и $Н_о$.

II. Г р а ф и ч е с к о п р е д с т а в я н е на различните субкатегории качествени наречия.

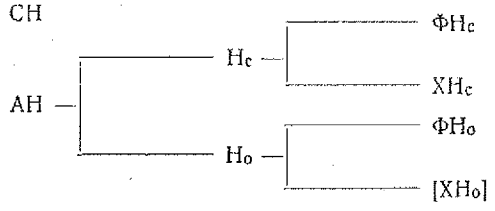

III. А д е к т и в н о с т и а д в е р б и а л н о с т.

1. При СН и АН.

АН и СН се противопоставят по наличие/отсъствие на адективен елемент. (Вж. долната схема).

Адективност	Тип наречие
—	СН
+	АН

2. При АН и А.

АН има имплицитна адективност за разлика от съответното прилагателно (А), в което е налице експлицитна (семантична и функционална) адективност. Освен това АН има категориална адвербиалност, която идва от значението на модела (вж. долната схема).

	Адективност	Категориална адвербиалност
АН	имплицитна	+
А	експлицитна	—

[1] При пасивни конструкции (както е в случая) се налага формулата „вършителят на действието" да бъде заместена със „субектът на действието".

3. Степен на адвербиалност и степен на адективност в качествените наречия. В това отношение крайни положения заемат СН — където адвербиалността е както семантична, така и функционална, и ФН — където адвербиалността е само функционално-граматическа. Тези субкатегории са два полюса и по наличието на адективност в тяхната семантико-функционална характеристика. По тези два показателя средно положение заема ХН, в което адективността и адвербиалността съжителствуват едновременно, макар и в различна степен.

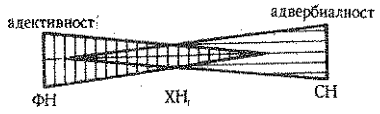

IV. Посока на семантичния лъч.

1. СН — характеризира предиката и чрез него — субекта на действието. Семантичният лъч има посока СН към V и след това S.

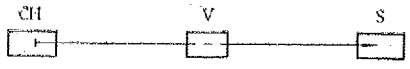

2. ФН — прави най-обща категориална характеристика на предиката, посредством охарактеризиране на субекта (обекта) на действието. Посоката на семантичния лъч е от ФН към S(O) и оттам към V.

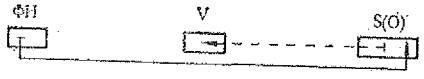

3. $ХН_с$ — тук можем да говорим за два семантични лъча: 1 — с посока към предиката V и оттам към субекта, т. е. наречието може да участвува в сборен определител; 2 — с посока от ХН към S.

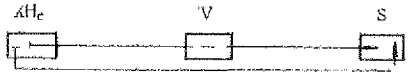

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
Книга XXI

ИЗСЛЕДВАНИЯ ВЪРХУ АКУСТИЧНИЯ СЪСТАВ НА СЪГЛАСНИТЕ В БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Димитър Тилков

ПРЕДВАРИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

С това изследване се цели да се попълни една празнина в българската фонетика, отнасяща се до изучаването на акустичния състав на българските съгласни. В своя „Увод във фонетиката на българския език" (1966) Ст. Стойков разглежда артикулационните особености на всяка българска съгласна въз основа на рентгенови снимки, палатограми и лингвограми. Липсата на апаратура за анализ на речта е попречила да се изследват съгласните и откъм другата им страна — акустичната.

В последните няколко години с откриването на електронните анализатори и синтезатори на речта пред изследвача в областта на експерименталната фонетика се откри възможността да навлезе по-смело и по-сигурно в сложната природа на говорния звук. Използуването на сонографа за фонетични цели тласна значително напред изследванията върху спектъра на звуковете. Сонографът е уред, с който се прави спектрален анализ на речта в нейния непрекъснат процес. Този апарат позволява да се наблюдава звукът в неговите три измерения: честота, времетраене и сила при свързването на звуковете в говорната верига. По този начин изследвачът може да наблюдава както изграждането на отделния звук, така и отношенията на звуковете като цялости при контакт в потока на речта. Този вид спектрален анализ, комбиниран със синтеза на речта, позволи в същност да се открие голямата роля на формантните преходи за перцепцията на съгласните. По-рано фонетиците, излизайки от наблюденията си върху кимограмите, смятаха, че преходите са нещо второстепенно, без някаква акустична стойност и значение при свързването на съгласна с гласна в говорната верига. Както се доказва сега от синтеза на речта, преходите имат за някои съгласни — най-вече за експлозивните — същото значение за тяхната идентификация, както и честотите на шума.

Свързването на отделните звукове в говорната верига е сложен процес както от артикулационно, така и от акустично гледище. При контакт звуковете си влияят един на друг, променяйки по този начин до известна степен и собствените си спектри. Така при съчетанието на съгласна плюс гласна артикулиращите органи, като преминават от една форма към друга, създават различни резонансни съотношения, които

върху спектрограмата се проявяват чрез бързи и непрекъснати движения на една част от формантите на гласната, наречена преходи. От друга страна, гласната в зависимост от своята тоналност — ниска или висока — влияе върху началото на честотното разпределение на шумовите зони в спектъра на съответната съгласна: при високите гласни шумовете започват обикновено по-високо по честотната скала, а при ниските гласни — по-ниско. Тези варианти обаче не променят същината на спектъра, който при всички случаи се проявява със своите основни акустични показатели.

Механизмът на акустичното осъществяване на съгласните за разлика от механизма на гласните е по-малко известен. Трудността иде както от непълното познаване на физическите характеристики на шумовия източник, така и от указване на неговото място по гласовия канал. Освен това според Фланаган „далеч не на последно място са трудностите, свързани с прякото измерване на конфигурацията на гласовия канал, размерите на стесненията, спектралните свойства и вътрешният импеданс на източника, както и на неговото пространствено разпределение“[1].

Съгласните в зависимост от характера на възбуждане на гласовия канал биват звучни и беззвучни. При едновременна работа на гласовия и шумовия източник съгласната се вокализира, т. е. освен шум по спектъра се появяват и вокални елементи. При работа пък само на шумовия източник по спектъра на съгласната се появява само шум и слухово тя се възприема като беззвучна. В зависимост от динамиката на артикулационния процес и последвалия от това акустичен ефект съгласните биват мигновени и продължителни. Мигновените съгласни (експлозивните) се образуват при пълна преграда по гласовия канал, като при разрушаването ѝ се образува избух (експлозия) с твърде кратко преме. Продължителните съгласни (фрикативните) се образуват при стеснен проход, който осигурява по-голяма продължителност на генериране на шума. Във връзка със значителния ефект на гласовия източник по консонантния спектър се оформя трета група от съгласни, които са силно вокализирани и се доближават до гласните — сонорните съгласни. Комбинираното действие на мигновените и продължителните съгласни, в резултат на което се получава ново качество, оформя групата на африкативните съгласни.

От акустично гледище съгласните в българския книжовен език могат да бъдат разделени на следните групи:

1. Експлозивни: [*п*], [*б*], [*т*], [*д*], [*к*], [*г*].
2. Фрикативни: [*ф*], [*в*], [*с*], [*з*], [*ш*], [*ж*], [*х*].
3. Африкативни: [*ц*], [*дз*], [*ч*], [*дж*].
4. Сонорни:
   а) назални: [*м*], [*н*].
   б) плавни: [*р*], [*л*].
   в) глайд: [*й*].

Това разпределение на съгласните съответствува до известна степен на тяхното групиране по артикулационни признаци. Съответствието обаче не винаги е пълно. Така съгласната [*й*] в артикулационно отношение се класифицира като проходна, но по спектралните си особености тя се

[1] Дж. Фланаган, Анализ, синтез и восприятие речи, М., 1968, стр. 70. Вж. по този въпрос и Г. Фант, Акустическая теория речеобразования, М., 1964, стр. 239—246.

определя като глайд, т. е. като съгласна, която „пълзи", „прилепва" се към някой друг звук. Този звук е гласна, с която [*й*] образува дифтонгоидно съчетание. Обединяването на плавните и назалните в една група е също така доста относително, тъй като спектрите на тези групи съгласни се различават съществено един от друг. Но ако все пак те се намират в една и съща група, то е поради наличието на силна вокализираност по техните спектри.

Информатори и метод на изследване

За изследване на акустичния състав на съгласните в българския книжовен език бяха подбрани четирима информатори, специалисти по български език, с много добро произношение и строго спазване на нормите за книжовен изговор. За по-голямо удобство в изложението на тази работа информаторите са обозначени с цифрите 1, 2, 3 и 4.

Информатор № 1 — Димитър Тилков, 36-годишен, е научен сътрудник в Института за български език при Българската академия на науките. Роден е в гр. Мелник.

Информатор № 2 — Тодор Бояджиев, 38-годишен, е асистент по български език във Филологическия факултет на Софийския университет. Роден е в гр. Ивайловград.

Информатор № 3 — Стоян Жерев, 28-годишен, е научен сътрудник в Института за български език при Българската академия на науките. Роден е в с. Ковачевица, Гоцеделчевско.

Информатор № 4 — Стефан Стефанов, 37-годишен, е асистент по български език във Филологическия факултет на Софийския университет. Роден е в с. Златарица, Великотърновско.

Акустичният анализ на съгласните е направен във Фонетичната лаборатория на Института за български език със сонограф Kay Electric Co. при работа с широк филтраж. За всички съгласни, с изключение на експлозивните, е направен и амплитуден разрез, който показва интензитетните промени на спектъра в зависимост от честотите. За експлозивните съгласни този разрез е рискован поради краткостта на шума. Ето защо за интензитета на тези съгласни се съди, колкото и непълно да е то, по степента на почерняване на сонаграмната хартия.

Основният изходен материал за наблюдение е съчетанието от съгласна плюс гласна: [*ни*], [*не*], [*нъ*], [*на*], [*но*], [*ну*] и т. н. По такъв начин за всяка съгласна в съчетание с шестте български гласни се получават 24 сонаграми при четиримата информатори. Общият брой на обработените сонаграми е към 700. Освен в тези съчетания съгласните се изследват още в средисловие и краесловие: [*ипи*], [*ана*], [*ono*], [*пип*], [*пап*], [*поп*] и т. н. Отделни наблюдения се правят на съгласните и в състава на думата. Палаталните съгласни не се изследват тук в тази работа.

В спектъра на съгласните се очертават засилени в интензитетно отношение честоти, които по структура наподобяват спектъра на гласните. Тези честотни райони по подобие на гласните могат също така да бъдат наречени форманти. Тук обаче се отбягва този термин, за да не се смесва шумовото с вокалното образуване, и се употребява терминът шумова зона. За изчисление на честотите е взет центърът на тази зона. Представените цифри при описанието на спектъра на съгласните дават средните стойности на честотите за четиримата информатори.

ЕКСПЛОЗИВНИ СЪГЛАСНИ

Съгласните [*п*], [*б*], [*т*], [*д*], [*к*], [*г*], както е известно, се образуват при пълна преграда на гласовия канал, поради което в артикулационно отношение те се определят като преградни. Акустически тези съгласни са наречени експлозивни, защото шумът, който се появява след разрушаването на преградата, напомня кратък избух или експлозия.

Спектърът на експлозивните съгласни се характеризира с продължителност на прекъсване на издишната струя, с краткост на турболентния поток (експлозията) и с бързата промяна на честотите на формантните преходи на предходната или следходната гласна. Последната особеност не принадлежи към спектъра на съгласните, но, както показват опитите със синтеза на речта, тя има голямо значение за различаване на артикулационното място при преградните съгласни.

Акустичните показатели на експлозивните съгласни се проявяват върху спектрограмата по следния начин: на прекъсването на издишната струя съответствува пауза за съгласните [*п*], [*т*], [*к*], по време на която няма никакво акустично реализиране; за съгласните [*б*], [*д*], [*г*] по време на същата пауза се появяват периодични трептения в долната част на спектъра, резултат от работата на гласовия източник. Шумът се появява под формата на тясна вертикална колонка със засилвания на интензитета на различни места по спектъра. Посоката на формантните преходи, която е във връзка с артикулационното място на съгласната, върви към ниските или високите честоти.

Синтезът на речта доказва, че за перцепцията на експлозивните съгласни основно значение имат както честотите на шума, така и формантните преходи на съседната гласна. „Преходите и шумовете на експлозията си разделят, така да се каже, работата. Според резултатите от синтеза на речта може да се смята, че за някои срички перцепцията за артикулационното място се осигурява единствено от преходите, а за други срички тя се осигурява само от шума на експлозията. Така в сричката [*га*] идентификацията на веларното място на артикулацията зависи почти изцяло от дългия продължителен преход на F_2, който иде от посоката на веларния локус с честота 3000 хц. Ролята на преходите на F_3 и на шума на експлозията е почти незначителна. И обратно, за сричката [*ко*] идентификацията на веларното място на артикулацията зависи почти изцяло от шума на експлозията и в този случай ролята на преходите е почти незначителна. Може в същност да се смята, че от гледна точка на слуховото възприемане ролята на преходите има еднакво значение с ролята на шума на експлозията при определяне на мястото на артикулацията (но не и на начина на артикулиране)“[1]. Обикновено се смята, че ролята на формантните преходи е по-голяма при звучните съгласни, отколкото при беззвучните, както и при билабиалните съгласни, отколкото при палаталните.

Какво в същност представлява формантният преход? Тази част от формантите на гласната, която се променя бързо при изговор на съгласна плюс гласна или на гласна плюс съгласна, се нарича преход. Честотната

---

[1] Pierre Delattre, A propos des corrélatifs acoustiques de la distinction entre voyelle et consonne. Studia Linguistica, 1957, стр. 79.

промяна на преходите е резултат от промяната на формата на гласовия канал, който при свързване на звуковете на говорната верига създава нови резонансни съотношения. Когато посоката на прехода достига ниво, по-високо от нивото на втория формант на гласната, преходът е положителен; когато пък преходът е под нивото на втория формант, той е отрицателен. Нулев преход се появява, когато F_2 на гласната има съвсем хоризонтална форма. Така при сричката [*да*] вторият формант на гласната [*а*] започва от район с високи честоти, които постепенно преминават в ниски, докато се стабилизират в честотния диапазон, характерен за F_2 на гласната [*а*]. В този случай преходът е положителен. И обратно. За сричката [*ду*] вторият формант на гласната [*у*] започва от район със сравнително ниски честоти, които преминават във високи до тяхното стабилизиране, и преходът е отрицателен. Нулев преход пък може да се наблюдава при сричката [*де*], където вторият формант се представя под формата на хоризонтална линия. Трябва да се подчертае, че за възприемане на мястото на артикулацията на съответната съгласна ролята се определя не толкова от самия преход, колкото от неговата посока във връзка с определен честотен район, наречен локус.

Времетраенето на преходите играе също така значителна роля за перцепцията на съгласните. Опитите показват, че то трябва да бъде най-малко 0,03 сек., за да може проходът да бъде възприет като показател на артикулационното място. С по-малко време вокалният елемент се възприема като шум.

Локусът е мислената точка, в която се срещат продълженията на формантите на гласната. „Локусът не е нито шум, нито звук — той е резултат от мисловната дейност на слушателя, който след получения сигнал за началото на гласната се връща мислено с няколко стотни от секундата (0,05) назад и установява резонансите, които не е чул в една част, съвършено беззвучна, на говорната верига“[1]. Установено е, че за билабиалните съгласни локусът се намира в района на 700 хц; за алвеоларните съгласни в района на 1800 хц и за веларните съгласни в района на 3000 хц. Така определените локуси съответствуват напълно на артикулационните места на тези съгласни.

„Турболентният шум, който възниква по време на разрушаването на преградата, по принцип се явява като вторичен резултат от възбуждането. Първичното възбуждане се обуславя от въздействието на гласовата система при внезапно прилагане на налягането“ (Фланаган, пос. съч., стр. 74). Върху сонаграмата шумът от експлозията се появява под формата на тясна вертикална колонка, започваща от различни честотни зони по спектъра с различна проява на интензитета в зависимост от характера на съгласната.

Съгласна [*п*]

Спектърът на беззвучната съгласна [*п*] се състои от две части: първата, която отразява паузата и няма никакво акустично реализиране, и втората, която отразява появата на шума, образуван в момента на разрушаването на преградата.

[1] Marguerite Durand, La perception des consonnes occlusives, Studia Linguistica, 2, 1954, стр. 115.

Времетраенето на паузата в начална позиция не може да се определи. В средисловие и краесловие за четиримата информатори тя варира от 0,12 сек. до 0,20 сек. За акустичната идентификация обаче на преградните съгласни времетраенето няма особено значение. В речевия поток

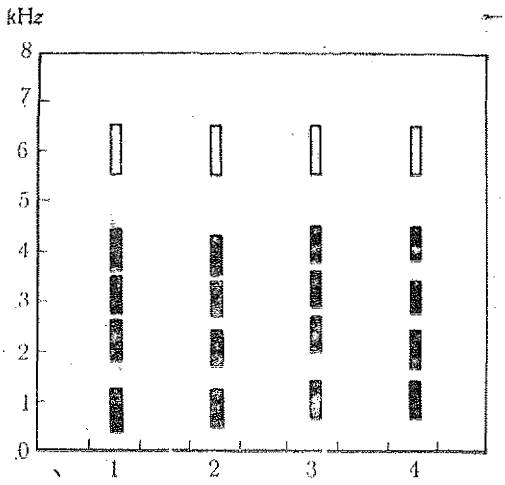

Фиг. 1. Средно честотно разпределение на зоните на шума за съгласната *п*

времетраенето на паузата зависи от говорещото лице и от бързината на изговарянето на думата.

Разположението на честотите на шума зависи до известна степен от акустичната характеристика на следващата гласна. Ако гласната има висок втори формант, то и честотите на шума започват по-високо по спектъра. Ако гласната се характеризира с ниска тоналност, т. е. честотите на втория формант са разположени в района на ниските честоти, то и шумовите зони започват съответно по-ниско. За съгласната [*п*] шумът се появява по спектъра средно в зоната на 900 хц и се разпростира до 8000 хц, т. е. до горната граница на сонаграмата с няколко зони на засилване.

За четиримата информатори средното разпределение на шумовите честоти е следното:

Първа зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 683 хц, за информатор № 2 — в района на 742 хц, за информатор № 3 — в района на 1017 хц, и за информатор № 4 — в района на 891 хц.

Втора зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 2167 хц, за информатор № 2 — в района на 2050 хц, за информатор № 3 — в района на 2342 хц, и за информатор № 4 — в района на 2000 хц.

Трета зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 3083 хц, за информатор № 2 — в района на 3000 хц, за информатор № 3 — в района на 3183 хц, и за информатор № 4 — в района на 3083 хц.

Четвърта зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 3900 хц, за информатор № 2 — в района на 3816 хц, за информатор № 3 — в района на 4075 хц, и за информатор № 4 — в района на 4166 хц.

И четирите зони на съгласната [*п*] се отличават с равномерно засилване на шума. В посока към високите честоти интензитетът постепенно намалява.

Времетраенето на експлозията е твърде кратко и варира от 0,01 сек. до 0,02 сек. В средисловие и в краесловие спектърът на съгласната [*п*] не се променя.

Преходът на втория формант на следходната гласна визира локус, който е разположен върху спектъра приблизително в района на 700 хц. Средното времетраене на прехода е 0,04 сек.

Съгласна [*б*]

Спектърът на звучната съгласна [*б*] се състои също така от две части: първата, по време на която се появяват периодични трептения в ниската част на спектъра, и втората, по време на която се появява шумът от експлозията. По разпределение на честотите на шума съгласната [*б*] не се отличава от съгласната [*п*]. Разликата е по-скоро в първата част на спектъра, където в района на 200—250 хц се образува формант от работата на гласовия източник. Неговият интензитет е почти равен на интензитета на първия формант на следходната гласна.

Времетраенето на паузата в начална позиция е чувствително по-голямо от времетраенето на паузата в средисловие. В първия случай то варира от 0,10 сек. до 0,20 сек., а във втория случай от 0,09 до 0,13 сек. Както при съгласната [*п*], така и при съгласната [*б*] честотите на шума се появяват в района на 900 хц и с няколко засилвания на интензитета се разпростират до 8000 хц.

За четиримата информатори средното разпределение на шумовите честоти е следното:

Първа зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 750 хц, за информатор № 2 — в района на 825 хц, за информатор № 3 — в района на 1000 хц, и за информатор № 4 — в района на 1015 хц.

Втора зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 2217 хц, за информатор № 2 — в района на 2192 хц, за информатор № 3 — в района на 2283 хц, и за информатор № 4 — в района на 2266 хц.

Трета зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 3133 хц, за информатор № 2 — в района на 3183 хц, за информатор № 3 — в района на 3333 хц., и за информатор № 4 — в района на 3333 хц.

Четвърта зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 3933 хц, за информатор № 2 — в района на 3983 хц, за информатор № 3 — в района на 4266 хц, и за информатор № 4 в района на 4192 хц.

С равномерно засилване на шума се отличават както при съгласната [*п*], така и при съгласната [*б*] и четирите шумови зони.

Времетраенето на шума на експлозията варира от 0,01 сек. до 0,02 сек. В средисловие спектърът на съгласната [*б*] се характеризира със същите акустични особености, както и в началната позиция. В крайна позиция обаче периодичните трептения изчезват и спектърът на съгласната [*б*] се

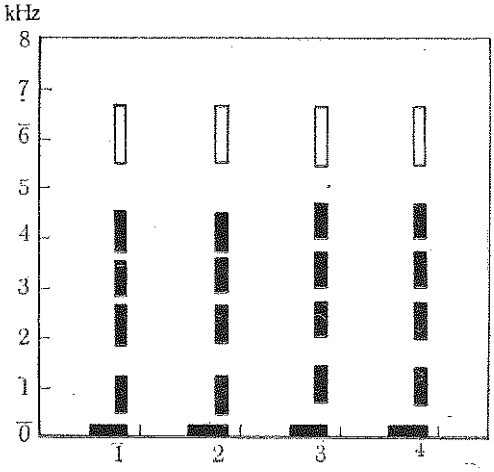

Фиг. 2. Средно честотно разпределение на зоните на шума за съгласната *б*

превръща напълно в спектър на съгласната [*п*]. Шумът от експлозията в тази позиция е придружен понякога и от фрикативен шум, чието времетраене е твърде променливо.

Преходът на втория формант на следходната гласна както при съгласната [*п*], така и тук визира лабиалния локус, който се намира в района на 700 хц. Времетраенето на прехода варира от 0,03 сек. до 0,06 сек. с тенденция да бъде по-голямо за съгласната [*б*], отколкото за съгласната [*п*].

Слухово съгласната [*б*] се възприема като ниска.

Съгласна [*м*]

Спектърът на беззвучната съгласна [*м*] се състои от пауза и от шум, които отразяват съответно времетраенето на преградата и нейното разрушаване от налягането на издишната струя.

Времетраенето на паузата в начална позиция, както и при съгласната [*п*] в същата позиция, не може да се определи. В средисловие то варира от 0,10 сек. до 0,19 сек.

Честотите на шума от експлозията за разлика от съгласната [*п*] се появяват по спектъра в района на високите честоти. Тяхното начало е средно в зоната на 1600 хц и с няколко засилвания на интензитета шумовите зони се разпростират до 8000 хц. В сравнение с другите преградни съгласни съгласната [*м*] се възприема слухово като най-висока.

За четиримата информатори средното честотно разпределение на шумовите зони е следното:

Първа зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 1400 хц, за информатор № 2 — в района на 1633 хц, за информатор № 3 — в района на 1766 хц, и за информатор № 4 — в района на 1666 хц.

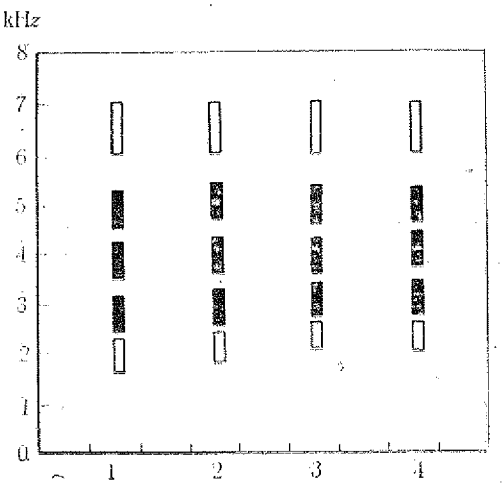

Фиг. 3. Средно честотно разпределение на зоните на шума за съгласната *m*

Втора зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 2583 хц, за информатор № 2 — в района на 2783 цх, за информатор № 3 — в района на 2850 хц, и за информатор № 4 — в района на 2866 хц.

Трета зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 3700 хц, за информатор № 2 — в района на 3766 хц, за информатор № 3 —в района на 3833 хц, и за информатор № 4 — в района на 3966 хц.

Четвърта зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 4783 хц, за информатор № 2 — в района на 4917 хц, за информатор № 3 — в района на 4917 хц, и за информатор № 4 — в района на 4750 хц.

С най-голям интензитет се отличават втора и трета шумови зони в района на 3000—4000 хц. Времетраенето на експлозията в начална позиция се променя от 0,01 сек. до 0,02 сек.

При изговор на сричките [*ти*], [*те*] от информатор № 4 върху спектрограмата се наблюдава и фрикативен шум с времетраене 0,04 сек. за [*ти*] и 0,02 сек. за [*те*], който се прибавя към шума на експлозията. Това явление обаче може да бъде считано за индивидуален вариант, тъй като при другите информатори то не е характерно.

В средисловие и краесловие спектърът на съгласната [*m*] се характеризира със същите акустични показатели, както и в начална позиция. Трябва само да се отбележи, че както при съгласната [*n*], така и при

съгласната [*т*] шумът от експлозията в краесловие е придружен от фрикативен шум.

Преходът на втория формант на следходната гласна визира алвеодентален локус, който върху спектъра се разполага в района на 1800 хц. Времетраенето на прехода варира от 0,05 сек. до 0,09 сек., като за задните гласни е с тенденция да бъде по-голямо, а за предните гласни по-малко.

Съгласна [*д*]

Спектърът на звучната съгласна [*д*] има същата структура, както и спектърът на беззвучната съгласна [*т*]. Разположението на честотите на шума и в двата случая е почти едно и също. Разликата се състои преди всичко в първата част на спектъра, където за съгласната [*д*] по време на преградата се появяват периодични трептения, които образуват звучния компонент на спектъра. Неговата честота при четиримата информатори варира от 200 до 300 хц, а интензитетът е близък или се покрива с интензитета на първия формант на следходната гласна.

Времетраенето на паузата в начална позиция варира от 0,09 сек. до 0,24 сек., а в средисловие от 0,09 сек. до 0,11 сек.

Честотите на шума от експлозията също така, както и при съгласната [*д*] се появяват по спектъра в района на високите честоти. Първите шумове се появяват средно в района на 1600 хц и с няколко засилвания на интензитета се разпростират до 8000 хц. Слухово съгласната [*д*], както и съгласната [*т*], се възприема като висока.

За четиримата информатори средното честотно разпределение на шумовите зони е следното:

Първа зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 1350 хц, за информатор № 2 в района на 1742 хц, за информатор № 3 — в района на 1733 хц, и за информатор № 4 — в района на 1667 хц.

Втора зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 2650 хц, за информатор № 2 — в района на 2750 хц, за информатор № 3 — в района на 2912 хц, и за информатор № 4 — в района на 3045 хц.

Трета зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 3 700 хц, за информатор № 2 — в района на 3700 хц, за информатор № 3 — в района на 4033 хц, и за информатор № 4 — в района на 3685 хц.

Четвърта зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 4667 хц, за информатор № 2 — в района на 4800 хц, за информатор № 3 — в района на 4833 хц, и за информатор № 4 — в района на 4667 хц.

Както при съгласната [*т*], така и при съгласната [*д*] с най-голям интензитет се отличават втората и третата шумови зони, разположени в района на 3000—4000 хц. Времетраенето на експлозията варира от 0,01 сек. до 0,02 сек.

При изговор на сричките [*ди*] и [*де*] се наблюдава същата поява на фрикативен шум за информатор № 4, както и при изговора на сричките [*ти*] и [*те*]. Това показва, че тази особеност е действително индивидуална и характеризира изговора само на този информатор.

В средисловие между две гласни спектърът на съгласната [д] пази същите акустични показатели, както и в начална позиция. В краесловие обаче той се трансформира в спектър на съгласната [м].

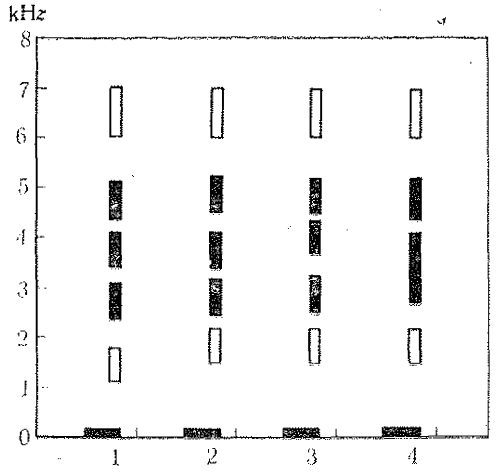

Фиг. 4. Средно честотно разпределение на зоните на шума за съгласната *д*

Преходът на втория формант на следходната гласна, както и при гласната [м], визира локус, разположен в района на 1800 хц. Времетраенето на прехода варира от 0,04 сек. до 0,10 сек., като за задните гласни е с тенденция да бъде по-голямо, отколкото за предните гласни.

Съгласна [к]

Спектърът на беззвучната съгласна [к], както и спектрите на беззвучните съгласни [п] и [т], се състои от две части, които отразяват съответно преградата на езика на нивото на твърдото небце и шумът, който се появява при нейното разрушаване.

Времетраенето в начална позиция не може да се определи, но в средисловие то варира от 0,09 сек. до 0,15 сек.

Появата на шума от експлозията е тясно свързана с акустичния характер на следходната гласна и по-специално с началото на прехода на нейния втори формант, който се свързва непосредствено с първата шумова зона на съгласната [к]. Шумът се появява по спектъра средно в зоната на 1200—1300 хц и се разпростира до 8000 хц. В сравнение със съгласните [п] и [т] съгласната [к] слухово се възприема като средна.

За четиримата информатори средното разпределение на шумовите честоти е следното:

Първа зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 1333 хц, за информатор № 2 — в района на 1366 хц, за информатор № 3 — в района на 1275 хц, и за информатор № 4 — в района на 1292 хц.

Втора зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 2600 хц, за информатор № 2 — в района на 2575 хц, за информатор № 3 — в района на 2650 хц, и за информатор № 4 — в района на 2792 хц.

Трета зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 3700 хц, за информатор № 2 — в района на 3850 хц, за ин-

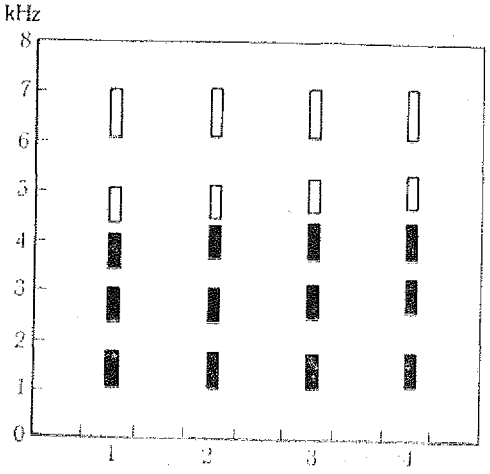

Фиг. 5. Средно честотно разпределение на зоните на шума за съгласната *к*

форматор № 3 — в района на 3867 хц, и за информатор № 4 — в района на 3917 хц.

Четвърта зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 4567 хц, за информатор № 2 — в района на 4658 хц, за информатор № 3 — в района на 4783 хц, и за информатор № 4 — в района на 4875 хц.

Върху спектрограмата с най-голям интензитет се очертават първата и втората шумови зони. Времетраенето на шума на експлозията е по-голямо за съгласната [*к*], отколкото за другите преградни съгласни — то варира от 0,02 сек. до 0,03 сек.

При изговор на сричките [*ки*] и [*ке*] при всички информатори се наблюдава поява на фрикативен шум непосредствено след експлозията, чието времетраене достига понякога до 0,05 сек. Неговият интензитет обаче е по-слаб в сравнение с интензитата на експлозията.

В средисловие между две гласни и в краесловие спектърът на съгласната [*к*] има същите акустични показатели, както и в начална позиция.

Преходите на втория формант на следходната гласна се характеризират с известни особености съобразно акустичната ѝ природа. Когато съгласната [*к*] се свързва с гласните [*и*], [*е*], [*ъ*], [*а*], посоката на преходите върви към веларния локус, който върху спектъра се намира в района на 3000 хц. Когато пък съгласната [*к*] се свързва с гласните [*о*] и [*у*], преходите не се отправят към същия локус, а към лабиалния, който, както вече се изтъкна, се намира в района на 700 хц. Времетраенето на прехода варира от 0,06 сек. до 0,08 сек.

Съгласна [г]

Спектърът на звучната съгласна [г] се различава от спектъра на беззвучната съгласна [к] по появата на периодични трептения по време на преградата. Тяхната честота е средно от 200 до 400 хц, а интензите-

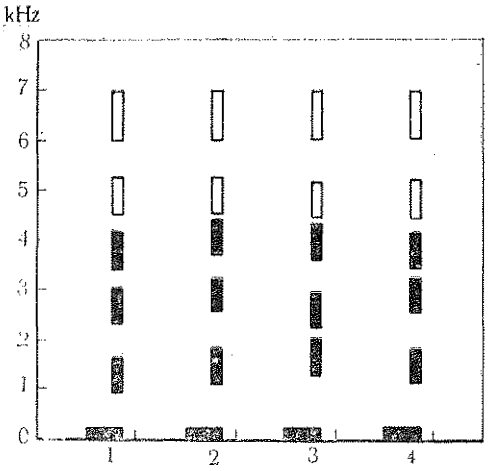

Фиг. 6. Средно честотно разпределение на зоните на шума за съгласната г

тът е близък или почти се покрива с интензитета на първия формант на следходната гласна.

Времетраенето на периодичните трептения за различните информатори варира в начална позиция от 0,09 сек. до 0,20 сек., а в средисловие между две гласни от 0,10 сек. до 0,15 сек.

Шумът от експлозията за съгласната [г] има същата структура, както и за съгласната [к]. И тук първата шумова зона се свързва непосредствено с началото на прехода на втория формант на следходната гласна, какъвто бе случаят със съгласната [к]. Появата на шума за съгласната [г] е средно в района на 1300—1400 хц и се разпростира до 8000 хц. В сравнение със съгласната [к] шумът при съгласната [г] е с тенденция да се появи в по-високите честоти.

За четиримата информатори средното честотно разпределение на шумовите зони е следното:

Първа зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 1150 хц, за информатор № 2 — в района на 1425 хц, за информатор № 3 — в района на 1550 хц, и за информатор № 4 — в района на 1417 хц.

Втора зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 2583 хц, за информатор № 2 — в района на 2816 хц, за информатор № 3 — в района на 2542 хц, и за информатор № 4 — в района на 2792 хц.

Трета зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 3700 хц, за информатор № 2 — в района на 3958 хц, за ин-

форматор № 3 — в района на 3875 хц, и за информатор № 4 — в района на 4708 хц.

Четвърта зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 4767 хц, за информатор № 2 — в района на 4666 хц, за информатор № 3 — в района на 4617 хц, и за информатор № 4 — в района на 4708 хц.

Както при беззвучната съгласна [к], така и при звучната съгласна [г] с най-голям интензитет се отличават първата и втората шумови зони. Времетраенето на експлозията е също така голямо и достига до 0,03 сек. При сричките [ги] и [ге] се появява същият фрикативен шум, както и при сричките [ки] и [ке].

В средисловие между две гласни спектърът на гласната [г] запазва същите акустични показатели, както и в начална позиция. В краесловие обаче той се трансформира в спектър на съгласната [к].

Преходът на втория формант на следходната гласна по своите особености не се отличава от прехода при съгласната [к]. Според резултатите, получени от синтеза на речта, преходите на гласните [и], [е], [ъ], [а] играят основна роля за перцепцията на съгласната [г]. При гласните [о], [у] пък тази роля се осигурява единствено от честотите на шума на експлозията.

Заключение

Спектърът на преградните съгласни, както това вече се изтъкна на няколко пъти, е съставен от две части: първата по хоризонталната ос на спектрограмата, която показва времетраенето на преградата, и втората, по вертикалната й ос, която показва честотното разпределение на шумовите зони на тези съгласни.

Акустически билабиалните съгласни се характеризират с ниски честоти, алвеоденталните с високи, а веларните със средни. Слухово тези съгласни се възприемат съответно като ниски, високи и средни.

Различието между звучни и беззвучни съгласни се осъществява от наличието или липсата на периодични трептения по време на паузата, които имат честоти от 200 до 400 хц.

Средните честоти на шумовите зони за преградните съгласни са следните:

	[п]	[т]	[к]	[б]	[д]	[г]
I зона:	833	1616	1267	906	1623	1386
II зона	2140	2771	2654	2240	2841	2679
III зона:	3087	3816	3849	3246	3773	3873
IV зона:	3980	4838	4721	4094	4754	4670

Времетраенето на шума на експлозията е твърде малко за билабиалните и за лабиоденталните съгласни, а за веларните съгласни то е с тенденция да бъде малко по-голямо.

Преходът на втория формант на следходната гласна играе голяма роля за различаване на артикулационното място на преградните съгласни. За билабиалните съгласни локусът е в района на 700 хц, за лабиоденталните — в района на 1800 хц, и за веларните, с изключение на позицията им пред гласните [о] и [у], в района на 3000 хц.

РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ЧЕСТОТИТЕ НА ШУМОВИТЕ ЗОНИ, НА ВРЕМЕТРАЕНЕТО И НА ПРЕХОДИТЕ ПРИ ПРЕГРАДНИТЕ СЪГЛАСНИ ЗА ЧЕТИРИМАТА ИНФОРМАТОРИ

Съгласна [*n*]

[*nu*]

	1	2	3	4	
I зона:	1500	1200	1000	900	хц
II зона:	2200	2500	2300	2250	хц
III зона:	3000	3700	3500	3500	хц
IV зона:	4000	4500	4500	4300	хц
Времетраене на експл.:	0,02	0,01	0,01	0,01	сек.
Времетраене на прехода на F_2:	0,05	0,09	0,05	0,10	сек.

[*ne*]

I зона:	700	800	1500	1000	хц
II зона:	1900	2200	2250	2000	хц
III зона:	2500	2600	3000	2500	хц
IV зона:	3400	3600	3700	3500	цц
Времетраене на експл.:	0,01	0,01	0,01	0,01	сек.
Времетраене на прехода на F_2:	0,04	0,04	0,05	0,07	сек.

[*nъ*]

I зона:	600	750	1200	1000	хц
II зона:	1900	2000	2500	2500	хц
III зона:	2500	2700	3250	3500	хц
IV зона:	3800	3500	4500	4250	хц
Времетраене на експл.:	0,01	0,02	0,01	0,01	сек.
Времетраене на прехода F_2:	0,04	0,03	0,03	0,07	сек.

[*na*]

I зона:	600	700	800	1200	хц
II зона:	2000	1600	2500	2250	хц
III зона:	3500	3000	3500	3000	хц
IV зона:	4200	3700	4500	4000	хц
Времетраене на експл.:	0,01	0,01	0,01	0,02	сек.
Времетраене на прехода F_2:	0,04	0,04	0,05	0,04	сек.

[*no*]

I зона:	500	500	600	750	хц
II зона:	2500	2000	2000	1500	хц
III зона:	3500	2800	2600	2500	хц
IV зона:	4000	3500	3250	4000	хц
Времетраене на експл.:	0,01	0,01	0,01	0,01	сек.
Времетраене на прехода на F_2:	—	—	—	—	

[*ny*]

I зона:	500	500	1000	500	хц
II зона:	2500	2000	2500	1500	хц
III зона:	3500	3200	3250	3500	хц
IV зона:	4000	4100	4000	5000	хц
Времетраене на експл.:	0,02	0,01	0,02	0,02	сек.
Времетраене на прехода на F_2:	—	—	—	—	

Съгласна [б]

[би]

I зона:	1000	1500	1100	1500 хц
II зона:	2500	2600	2500	2300 хц
III зона:	3200	3200	3500	3500 хц
IV зона:	4000	4200	4500	4500 хц
Времетраене на експл.:	0,02	0,02	0,02	0,01 сек.
Времетраене на прехода на F_2:	0,06	0,06	0,06	0,06 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,20	0,12	0,18	0,10 сек.

[бе]

I зона:	600	700	1500	1000 хц
II зона:	2000	1750	2500	2500 хц
III зона:	2500	2500	3500	3500 хц
IV зона:	3500	4000	4500	4500 хц
Времетраене на експл.:	0,01	0,01	0,02	0,01 сек.
Времетраене на прехода на F_2:	0,05	0,05	0,05	0,06 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,20	0,11	0,17	0,10 сек.

[бъ]

I зона:	900	750	1000	1000 хц
II зона:	2400	2300	2000	2300 хц
III зона:	3200	3500	3500	3500 хц
IV зона:	4000	4000	4500	4200 хц
Времетраене на експл.:	0,02	0,02	0,01	0,01 сек.
Времетраене на прехода на F_2:	0,05	0,04	0,04	0,05 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,15	0,14	0,18	0,12 сек.

[ба]

I зона:	700	700	900	1100 хц
II зона:	2200	2300	2400	2500 хц
III зона:	3300	3400	3500	3500 хц
IV зона:	4000	4100	3900	4000 хц
Времетраене на експл.:	0,02	0,01	0,01	0,01 сек.
Времетраене на прехода на F_2:	0,04	0,04	0,04	0,05 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,13	0,10	0,17	0,11 сек.

[бо]

I зона:	600	700	800	700 хц
II зона:	2000	2200	2000	2000 хц
III зона:	3200	3400	3000	3000 хц
IV зона:	4100	3900	4000	3700 хц
Времетраене на експл.:	0,01	0,01	0,01	0,01 хц
Времетраене на прехода на F_2:	—	—	—	—
Времетраене на периодич. трепт.:	0,17	0,11	0,20	0,20

[бу]

I зона:	700	600	700	1000 хц
II зона:	2200	2000	2300	2000 хц
III зона:	3400	3200	3000	3000 хц
IV зона:	4000	3700	4200	4250 хц
Времетраене на експл.:	0,02	0,01	0,01	0,01 сек.
Времетраене на прехода на F_2:	—	—	—	—
Времетраене на периодич. трепт.:	0,16	0,10	0,20	0,20 сек.

Съгласна [*m*]

[*mu*]

I зона:	1500	2000	2200	2000 хц
II зона:	2500	3200	3000	3000 хц
III зона:	3500	4000	4000	4000 хц
IV зона:	4600	5000	5000	5000 хц
Времетраене на експл.:	0,03	0,02	0,02	0,01 сек.
Времетраене на прехода на F_2:	0,05	0,08	0,05	0,06 сек.

[*me*]

I зона:	1600	2000	1700	2000 хц
II зона:	2700	3250	3000	3000 хц
III зона:	3500	4000	4000	4250 хц
IV зона:	4500	5200	5300	5000 хц
Времетраене на експл.:	0,01	0,01	0,02	0,01 сек.
Времетраене на прехода на F_2:	—	—	—	—

[*mъ*]

I зона:	1400	1500	1500	1500 хц
II зона:	2500	2500	3000	3000 хц
III зона:	3700	3600	4000	3750 хц
IV зона:	4600	5000	5200	4500 хц
Времетраене на експл.:	0,01	0,01	0,02	0,01 сек.
Времетраене на прехода на F_2:	0,04	0,03	—	—

[*ma*]

I зона:	1200	1500	1500	1500 хц
II зона:	2500	2750	2300	3200 хц
III зона:	3500	4000	3000	4000 хц
IV зона:	4500	4700	4000	5000 хц
Времетраене на експл.:	0,02	0,01	0,01	0,01 сек.
Времетраене на прехода на F_2:	0,05	0,06	0,05	0,04 сек.

[*mo*]

I зона:	1200	1200	1700	1750 хц
II зона:	2300	2500	2800	2500 хц
III зона:	4000	3500	4000	3000 хц
IV зона:	5000	4500	5000	4500 хц
Времетраене на експл.;	0,01	0,01	0,02	0,01 сек.
Времетраене на прехода на F_2:	0,08	0,07	0,06	0,07 сек.

[*my*]

I зона:	1500	1600	2000	1750 хц
II зона:	3000	2500	3000	2500 хц
III зона:	4000	3500	4000	3500 хц
IV зона:	5500	5000	5000	4500 хц
Времетраене на експл.:	0,01	0,01	0,01	0,02 сек.
Времетраене на прехода на F_2:	0,09	0,07	0,06	0,07 сек.

Съгласна [*д*]

[*ди*]

I зона:	1000	2200	2000	2000 хц
II зона:	2700	3000	3000	2750 хц
III зона:	3500	3800	4000	3200 хц
IV зона:	4300	5000	5000	4500 хц
Времетраене на експл:	0,02	0,02	0,02	0,01 сек.
Времетраене на прехода на F_2:	0,04	0,07	0,06	0,07 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,15	0,10	0,15	0,10 сек.

[*де*]

I зона :	1300	1750	1800	1250 хц
II зона :	2600	3000	3000	2500 хц
III зона :	4000	4000	4000	3200 хц
IV зона :	5000	5000	5300	5000 хц
Времетраене на експл. :	0,01	0,01	0,02	0,01 сек.
Времетраене на прехода на F_2 :	—	—	—	—
Времетраене на периодич. трепт. :	0,24	0,09	0,16	0,20 сек.

[*дъ*]

I зона :	1500	1600	1700	2000 хц
II зона :	2600	2500	3000	3000 хц
III зона :	4000	3500	4000	4000 хц
IV зона :	4800	4800	5000	4500 хц
Времетраене на експл. :	0,02	0,01	0,01	0,01 сек.
Времетраене на прехода на F_2 :	0,04	0,04	0,04	— сек.
Времетраене на периодич. трепт. :	0,13	0,12	0,20	0,16 сек.

[*да*]

I зона :	1500	1700	1800	1750 хц
II зона :	2700	2300	3000	3500 хц
III зона :	3500	3400	4000	4250 хц
IV зона :	5000	4500	5000	5000 хц
Времетраене на експл. :	0,01	0,02	0,01	0,01 сек.
Времетраене на прехода на F_2 :	0,06	0,02	0,06	0,06 сек.
Времетраене на периодич. трепт. :	0,21	0,10	0,15	0,09 сек.

[*до*]

I зона :	1300	1500	1600	1500 хц
II зона :	2600	3000	3000	2500 хц
III зона :	4000	4000	4500	3500 хц
IV зона :	4800	4700	5000	4500 хц
Времетраене на експл. :	0,01	0,01	0,02	0,01 сек.
Времетраене на прехода на F_2 :	0,08	0,09	0,07	0,08 сек.
Времетраене на периодич. трепт. :	0,21	0,11	0,18	0,18 сек.

[*ду*]

I зона :	1500	1700	1500	1500 хц
II зона :	2700	2700	2500	2500 хц
III зона :	3200	3500	3500	3000 хц
IV зона :	4100	4800	4000	4500 хц
Времетраене на експл. :	0,02	0,01	0,02	0,01 сек.
Времетраене на прехода на F_2 :	0,10	0,10	0,06	0,09 сек.
Времетраене на периодич. трепт. :	0,13	0,13	0,20	0,15 сек.

Съгласна [*к*]

[*ки*]

I зона :	2100	2500	1000	2000 хц
II зона :	3200	3250	3000	3000 хц
III зона :	3900	4000	4000	3000 хц
IV зона :	4500	5000	5000	5000 хц
Времетраене на експл. :	0,01	0,02	0,01	0,02 сек.
Времетраене на прехода на F_2 :	—	—	—	—

[*ке*]

I зона:	1500	2200	2000	1500 хц
II зона:	2800	3000	3000	2500 хц
III зона:	3900	4000	4000	3000 хц
IV зона:	4500	4500	5000	4250 хц
Времетраене на експл.:	0,03	0,02	0,01	0,02 сек.
Времетраене на прехода на F_2:	0,05	0,05	0,06	0,06 сек.

[*кѣ*]

I зона:	1000	1200	1700	1500 хц
II зона:	2600	2000	3000	2750 хц
III зона:	3500	3900	4000	4000 хц
IV зона:	4500	4500	5000	5000 хц
Времетраене на експл.:	0,02	0,01	0,01	0,03 сек.
Времетраене на прехода на F_2:	0,05	0,05	0,04	0,05 сек.

[*ка*]

I зона:	900	1000	1250	1500 хц
II зона:	2000	2200	2000	2750 хц
III зона:	3700	3900	3500	4250 хц
IV зона:	4600	4700	4500	5000 хц
Времетраене на експл.:	0,02	0,02	0,02	0,02 сек.
Времетраене на прехода на F_2:	0,07	0,06	0,07	0,08 сек.

[*ко*]

I зона:	700	700	1000	750 хц
II зона:	2600	2500	2300	2750 хц
III зона:	3600	3700	3500	4000 хц
IV зона:	4500	4250	4500	5000 хц
Времетраене на експл.:	0,03	0,02	0,02	0,02 сек.
Времетраене на прехода на F_2:	—	—	—	—

[*ку*]

I зона:	600	600	700	500 хц
II зона:	2400	2500	2600	3000 хц
III зона:	3700	4250	4200	4250 хц
IV зона:	4800	5000	5000	5000 хц
Времетраене на експл.:	0,02	0,02	0,01	0,01 сек.
Времетраене на прехода на F_2:	—	—	—	—

Съгласна [*г*]

[*ги*]

I зона:	2100	2500	2500	2500 хц
II зона:	3500	3300	3000	3750 хц
III зона:	4000	4200	4250	4500 хц
IV зона:	5000	5000	5000	5000 хц
Времетраене на експл.:	0,01	0,03	0,01	0,01 сек.
Времетраене на прехода на F_2:	—	—	—	—
Времетраене на периодич. трепт.:	0,15	0,10	0,10	0,10 сек.

[*ге*]

I зона:	1300	2400	2000	1500 хц
II зона:	3000	3000	3000	2500 хц
III зона:	4000	4000	4250	3500 хц
IV зона:	5000	4500	4700	4250 хц
Времетраене на експл.:	0,02	0,02	0,02	0,01 сек.
Времетраене на прехода на F_2:	0,05	0,05	0,05	0,06 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,17	0,15	0,15	0,10 сек.

[гъ]

I зона:	900	1250	1500	1500 хц
II зона:	1700	2000	2250	2500 хц
III зона:	3500	3300	3250	4000 хц
IV зона:	4800	4000	4250	5000 хц
Времетраене на експл.:	0,01	0,01	0,01	0,01 хц
Времетраене на прехода на F_2:	0,06	0,04	0,05	0,06 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,12	0,09	0,12	0,12 сек.

[га]

I зона:	1000	1100	1500	1500 хц
II зона:	2000	2300	2000	2750 хц
III зона:	3500	4000	3500	4000 хц
IV зона:	4500	5000	4250	4500 хц
Времетраене на експл.:	0,01	0,01	0,02	0,01 сек.
Времетраене на прехода на F_2:	0,06	0,08	0,06	0,09 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,15	0,09	0,10	0,10 сек.

[го]

I зона:	1000	700	1000	750 хц
II зона:	2800	2600	2500	2500 хц
III зона:	3600	4250	4000	3750 хц
IV зона:	4000	5000	4700	4500 хц
Времетраене на експл.:	0,02	0,01	0,02	0,01 сек.
Времетраене на прехода на F_2:	—	—	—	—
Времетраене на периодич. трепт.:	0,15	0,11	0,14	0,15 сек.

[гу]

I зона:	600	600	800	750 хц
II зона:	2500	2400	2500	2750 хц
III зона:	3600	4000	4000	4000 хц
IV зона:	4700	4500	4800	5000 хц
Времетраене на експл.:	0,02	0,01	0,01	0,01 сек.
Времетраене на прехода на F_2:	—	—	0,04	— сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,16	0,10	0,20	0,13 сек.

ФРИКАТИВНИ СЪГЛАСНИ

Фрикативните съгласни за разлика от експлозивните съгласни се образуват при стеснен проход в гласовия канал. Поради факта, че изговорът на тези съгласни може да трае толкова време, колкото е количеството на издишвания въздух, те се определят като непрекъснати или продължителни, т. е. обратно на експлозивните, които са прекъснати или мигновени. Когато за изговора на съгласната действуват едновременно шумов и гласов източник, слухово тя се възприема като звучна, а когато действува само шумовият източник, тя се възприема като беззвучна.

Акустически фрикативните съгласни са резултат от некохерентното възбуждане на гласовия канал от шумовия източник, при което се образува турболентен въздушен поток. Според Фант „продължителните звукове с шумов характер се обуславят от турболентен източник, разположен в стеснения проход на гласовия канал или близо до него. Свиването на потока в такъв проход увеличава скоростта на протичането на въздуха, което е свързано с появата на циркулации и вихри, имащи частично статистичен характер. Мястото на тяхната поява в стеснението зависи

както от величината на потока, така и от геометричната форма на стеснението и характера на повърхността на неговите стени. При удар на струята в препятствие може да възникне турболентен източник много по-интензивен, отколкото източника, намиращ се в самия проход. Роля на такова препятствие играят например горните резци при образуване на зъбните съгласни"[1].

„Спектърът на фрикативните съгласни се характеризира с два основни акустически показателя: относително голямото времетраене на шумовия компонент и постепенното нарастване на интензитета в посока към високите честоти. В зависимост от появата на шума върху честотната скала и от проявата на неговия интензитет фрикативните съгласни в българския книжовен език могат да бъдат обособени в следните групи:

а) съгласни [*ф*], [*в*] — с относително слаб интензитет на шума, който се появява в района на ниските честоти и се разпростира почти равномерно по целия спектър;

б) съгласни [*с*], [*з*] — със среден интензитет на шума, който се появява в района на високите честоти и се разпростира до горната граница на спектрограмата;

в) съгласни [*ш*], [*ж*] — със силен интензитет на шума, който се появява в района на средните честоти, т. е. между честотите на съгласните [*ф*], [*в*] и [*с*], [*з*];

г) съгласна *х* — със среден интензитет и концентрация на шума около честотите на F_2 и на F_3 на следващата гласна.

Ролята на формантните преходи при фрикативните съгласни е почти незначителна в сравнение с ролята на преходите при експлозивните съгласни. Относително голямото времетраене на шума, честотното му разпределение по спектъра и сравнително силният интензитет са достатъчни показатели за различаване както на акустичния характер на съгласната, така и на нейното артикулационно място. Опитите на Делатр, Либерман и Купер[2] за синтезиране на фрикативните съгласни показват, че преходите на втория и третия формант имат все пак известно значение за определяне на мястото на артикулацията, тъй като тяхната посока е в общи линии същата, както и при отделните групи експлозивни съгласни. Освен това опитите показват и ролята на формантите, които се появяват в самия шум, за определяне на характера на фрикативната съгласна.

В българския книжовен език съгласните [*ф*], [*в*], [*с*], [*з*] и [*ш*], [*ж*] се обособяват в отделни артикулационно-акустични двойки, а съгласната [*х*] е самостоятелна без звучно съответствие.

Съгласна [*ф*]

Спектърът на фрикативната съгласна [*ф*] се състои само от шум, който възниква в стеснения проход между горните резци и долната устна. По честотната скала на спектрограмата шумът се появява обикновено в зоната на 1000 хц и се разпростира до 8000 хц. В отделни случаи обаче шумът се появява и в зоната на най-ниските честоти на

[1] Фант, пос. съч., стр. 239—240.

[2] P. C. Delattre, A. M. Liberman, F. S. Cooper, Formant Transition and Loci as Acoustic Correlates of Place of Articulation in American Fricatives, Studia Linguistica, № 2, 1962, стр. 104—121.

спектъра, но с твърде слаб интензитет и подчертана дифузна структура. В спектъра на съгласната [ф] се появяват и шумове с експлозивен характер, напомнящи спектъра на преградните съгласни, без обаче те да имат някакво значение за акустичното идентифициране на съгласната.

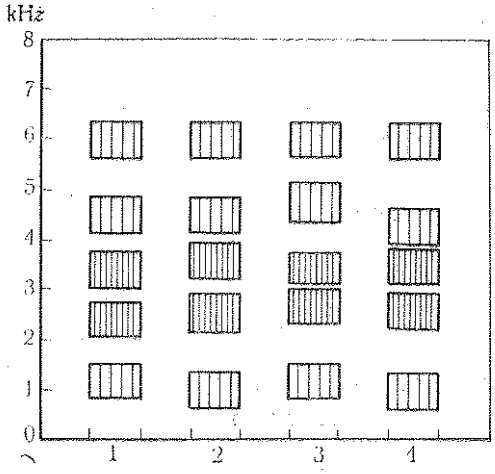

Фиг. 7. Средно честотно разпределение на зоните на шума за съгласната *ф*

По продължение на честотната скала, главно в районите на втори, трети и четвърти формант на съседната гласна, с която се свързва съгласната [ф], се очертават съответно зони на засилване на шума, придаващи по този начин известна формантна структура на спектъра на съгласната. Шумовите зони обаче се отличават със сравнително широк диапазон и с неравномерно разпределение на честотите на шума. Над формантните образувания спектърът се характеризира с намаляване на интензитета и с хаотична шумова структура.

Средното честотно разпределение на шумовите зони за четиримата информатори е следното:

Първа зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 1166 хц, за информатор № 2 — в района на 992 хц, за информатор № 3 — в района на 1250 хц, и за информатор № 4 — в района на 933 хц.

Втора зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 2458 хц, за информатор № 2 — в района на 2500 хц, за информатор № 3 — в района на 2708 хц, и за информатор № 4 — в района на 2500 хц.

Трета зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 3418 хц, за информатор № 2 — в района на 3541 хц, за информатор № 3 — в района на 3250 хц, и за информатор № 4 — в района на 3375 хц.

Четвърта зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 4500 хц, за информатор № 2 — в района на 4458 хц, за

информатор № 3 — в района на 4708 хц, и за информатор № 4 — в района на 4208 хц.

Интензитетът на шума на съгласната [ф] в сравнение с останалите беззвучни фрикативни съгласни е най-слаб и почти равномерен в зоната на най-добрата чуваемост. Така от приложената тук сонаграма (обр. 23) на сричката [фа], изговорена от информатор № 1, се вижда, че в зоната между 1000—2000 хц интензитетът на шумовото засилване е еднакъв и той не надвишава 6 dB. Същото явление се наблюдава и в зоната между 2000—4000 хц, където шумовото засилване е най-значително. Максимумите се намират в зоната на 2500 хц с 10 dB и в зоната на 3500 хц с 13 dB. Новото засилване в района на 5500—6250 хц не се отличава също така с колебания в интензитета. Както при първата зона, така и тук, той не надвишава 6 dB.

Времетраенето на шума е значителен фактор при акустичното идентифициране на съгласната [ф]. То зависи както от позицията на съгласната в думата, така и от говорещото лице. В начална позиция времетраенето се движи от 0,12 до 0,22 сек., в средисловие — от 0,15 до 0,25 сек. и в крайна позиция — от 0,20 до 0,30 сек.

Локусът на прехода на втория формант на следходната гласна е лабиален и е от съществено значение за идентифициране на съгласната [ф].

Съгласна [в]

Звучната фрикативна съгласна [в] има същото учленение, както и беззвучната фрикативна съгласна [ф]. Спектрите обаче на двете съгласни, макар и да имат общи особености, се различават съществено един от друг. Докато спектърът на съгласната [ф] се състои от щум с дифузна структура, то спектърът на съгласната [в] се характеризира с подчертана формантна структура и поява на периодични колебания в най-ниската част на спектрограмата. „Звучните фрикативни звукове от типа на [в] се образуват при едновременна работа на гласовия и на турболентния източник. Тъй като вибриращите гласни струни създават пулсиращ поток от въздух, то и възникващият в прохода турболентен звук се модулира от импулсите на гласните струни“ (Фланаган, пос. съч., стр. 71).

Периодичните трептения на основния тон, получени от действието на гласовия източник, образуват първия формант на спектъра на съгласната [в]. Неговата честота е от 200 до 300 хц, а интензитетът варира от 12 dB до 17 dB. В сравнение с интензитета на първия формант на следходната гласна той е значително по-слаб.

В зоната на втория и третия формант на предходната или следходната гласна шумът има подчертана формантна структура. Честотите на шумовите форманти са много близки до честотите на съответните вокални форманти, но със значително по-слаб интензитет. Първото шумово формантно образуване по своята форма представлява в същност продължение на преходите на втория формант на следходната гласна, които се насочват към лабиалния локус. Вторият шумов формант, който представлява продължение на третия вокален формант, се отличава с известна стабилност в движението на честотите. Неговият интензитет е също така значително слаб в сравнение с интензитета на съответния вокален формант.

Шумът се появява по честотната скала на спектрограмата средно в района на 1000 хц и се разпростира до 8000 хц. Средното честотно разпределение на шумовите зони за четиримата информатори е следното:

Първа зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 950 хц, за информатор № 2 — в района на 1216 хц, за ин-

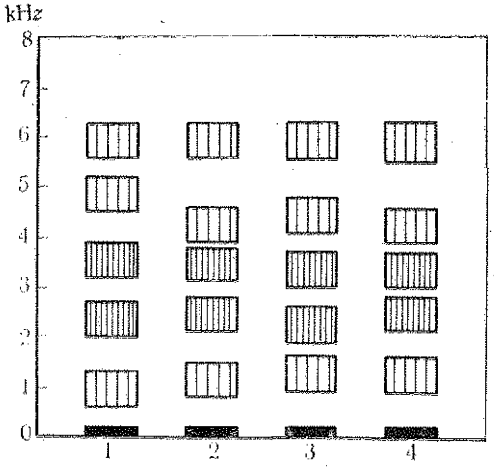

Фиг. 8. Средно честотно разпределение на зоните на шума за съгласната *в*

форматор № 3 — в района на 1291 хц, и за информатор № 4 — в района на 1250 хц.

Втора зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 2425 хц, за информатор № 2 — в района на 2458 хц, за информатор № 3 — в района на 2250 хц, и за информатор № 4 — в района на 2466 хц.

Трета зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 3541 хц, за информатор № 2 — в района на 3541 хц, за информатор № 3 — в района на 3416 хц, и за информатор № 4 — в района на 3416 хц.

Четвърта зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 4833 хц, за информатор № 2 — в района на 4250 хц, за информатор № 3 — в района на 4375 хц, и за информатор № 4 — в района на 4166 хц.

Интензитетът на шума на съгласната [*в*] в сравнение с интензитета на съгласната [*ф*] е, общо взето, по-слаб. В някои случаи дори шумът не се появява над формантните образувания. При амплитудния разрез на сонаграмата на сричката [*ва*], изговорена от информатор № 1 (обр. 23), се констатират следните засилвания на интензитета на шума. В района на 1000—2000 хц интензитетът е твърде слаб — 8 dB. Чувствително повишаване се наблюдава в района на 2500—3500 хц, където интензитетът достига съответно до 13 dB и 15 dB, след което той постепенно спада, за да достигне до 8 dB в района на 6000 хц.

Времетраенето на шума и на периодичните трептения обикновено съвпада, но в редица случаи и особено в начална позиция се наблюдава и по-късна поява на шумовия компонент с около 0,05—0,07 сек. В начална позиция времетраенето на шумовия компонент и на периодичните трептения варира от 0,10 до 0,25 сек., а в средисловие — от 0,10 до 0,15 сек. В крайна позиция спектърът на съгласната [в] се трансформира напълно в спектъра на съгласната [ф] и носи неговите типични черти. Времетраенето достига до 0,30 сек.

За акустичното идентифициране на съгласни от типа на [в] се смята, „че решаващ момент се явява гласовият източник, както това бе показано с опитите по синтеза на звуковете със шведската синтезираща машина OVE II. Отделянето на шумовия компонент лишава повече естествеността на звука, отколкото неговата разбираемост“ (Фант, пос. съч., стр. 165).

Локусът на прехода на втория формант на следходната гласна, както и при съгласната [ф], е лабиален. За съгласната [в] преходите имат несъмнено важно значение за нейното разпознаване.

Съгласна [с]

Спектърът на съгласната [с] се състои само от шум, който върху спектрограмата се разпростира обикновено от 3500 хц до 8000 хц. Неговата структура е компактна — с 5—6 шумови зони, които се отличават една от друга с различна проява на силата на интензитета. Шумът се появява обикновено на нивото на третия формант на следходната гласна и неговото начало се характеризира със сравнително слаб интензитет и дифузна структура. В отделни случаи шумът спада до нивото на втория формант на следходната гласна, но се отличава с още по-слаб интензитет, който е едва забележим върху спектрограмата. Това спадане е характерно повече при свързване на съгласната [с] с високите по тоналност гласни, отколкото при гласните с ниска тоналност. Така при гласните [о] и [у] шумът, макар и с по-слаб интензитет, не започва на нивото на втория формант, а почти винаги на нивото на третия формант или в по-редки случаи в зоната между втория и третия формант като продължение на прехода на F_2. Формантните образувания на шума в зоната от първи до трети формант на гласната оказват по всяка вероятност повече влияние за разпознаване на артикулационното място на съгласната, отколкото за акустичното й идентифициране.

Средното честотно разпределение на шумовите зони за четиримата информатори е следното:

Първа зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 2291 хц, за информатор № 2 — в района на 2083 хц, за информатор № 3 — в района на 2208 хц, и за информатор № 4 — в района на 1958 хц.

Втора зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 3375 хц, за информатор № 2 — в района на 2916 хц, за информатор № 3 — в района на 3167 хц, и за информатор № 4 — в района на 2875 хц.

Трета зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 4125 хц, за информатор № 2 — в района на 3958 хц, за инфор-

матор № 3 — в района на 4250 хц, и за информатор № 4 — в района на 3750 хц.

Четвърта зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 5083 хц, за информатор № 2 — в района на 4916 хц, за

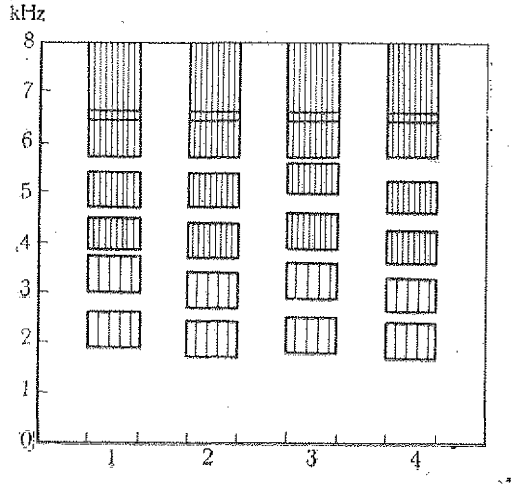

Фиг. 9. Средно честотно разпределение на зоните на шума за съгласната *с*

информатор № 3 — в района на 5417 хц, и за информатор № 4 — в района на 4833 хц.

Пета и шеста зона със силен интензитет се очертават в районите на 6000 хц и 7000 хц.

Спектърът на съгласната [*с*] се характеризира с постепенно нарастване на интензитета в посока към високите честоти. Така амплитудният разрез на спектъра на съгласната [*с*] от сричката [*са*], изговорена от информатор № 1 (обр. 23), показва, че това нарастване е от 5 dB до 16 dB, като максимумите се намират в зоните на 6000 хц и 7250 хц със съответно 16 dB и 14 dB. На нивото на вокалните форманти отделните шумови зони имат слаб интензитет, който варира от 5 dB до 8 dB. В други случаи тези зони са от порядъка на 3—4 dB или изобщо не се появяват върху спектрограмата. При всички случаи обаче компактният шумов район започва от 3500—4000 хц с максимуми на интензитета в района на високите честоти. В сравнение с интензитета на съгласната [*ф*] интензитетът на съгласната [*с*] е по-голям, но в сравнение с интензитета на съгласната [*ш*] той е по-малък.

Времетраенето на шума на съгласната [*с*] е значително. В начална позиция за четиримата информатори то варира от 0,15 до 0,25 сек., в средисловие — от 0,20 до 0,25 сек., а в краесловие — от 0,27 до 0,31 сек.

Локусът на преходите на втория формант на следходната гласна е дентален. Ролята на преходите е незначителна за разпознаване на съгласната [*с*], тъй като шумът с относително голямото си времетраене и с честотно-амплитудните си особености е достатъчен показател за възприемането на тази съгласна.

Съгласна [з]

Звучната фрикативна съгласна [з] не се отличава по място на учленение от беззвучната съгласна [с]. Затова и спектрите на двете съгласни си приличат най-вече по компактния шумов район, който започва средно от района на 3500 хц и достига до горната граница на спектрограмата — 8000 хц. И тук, както и при съгласната [с], се очертават няколко шумови зони с постепенно нарастване на интензитета, чийто максимум достига в района на 5500—6000 хц. На нивото на втори и трети формант на следходната гласна спектърът на съгласната [з] има формантна структура. По този начин целият шумов компонент съдържа около 6—7 формантни образувания. Шумовите форманти се свързват плавно с вокалните и образуват продължение на техните преходи. Както при съгласната [с], така и при съгласната [з] шумовият компонент може да се раздели условно на две части: първата до 3500 хц, която се характеризира със слаб интензитет и формантни очертания, и втората, която се характеризира със силен интензитет и компактност на шума.

Периодичните трептения, образувани от действието на гласовия източник, се появяват в най-ниската част на спектъра под формата на формант. Неговата честота е средно 250 хц. В някои случаи, особено в начална позиция, тези трептения предшествуват появата на шумовия компонент с няколко стотни от секундата. В средисловие обаче те се синхронизират напълно с шума. В краесловие периодичните трептения изчезват и спектърът се характеризира само с шум, който има увеличено времетраене. Интензитетът на вокалния елемент на съгласната [з] е значително по-слаб от интензитета на първия формант на следходната гласна — средно той е около 10 dB.

Средното честотно разпределение на шумовите зони за четиримата информатори е следното:

Първа зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 1542 хц, за информатор № 2 — в района на 1583 хц, за информатор № 3 — в района на 1750 хц, и за информатор № 4 — в района на 1625 хц.

Втора зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 2500 хц, за информатор № 2 — в района на 2750 хц, за информатор № 3 — в района на 2791 хц, и за информатор № 4 — в района на 2666 хц.

Трета зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 3625 хц, за информатор № 2 — в района на 3583 хц, за информатор № 3 — в района на 3916 хц, и за информатор № 4 — в района на 3708 хц.

Четвърта зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 4458 хц, за имформатор № 2 — в района на 4833 хц, за информатор № 3 — в района на 4958 хц, и за информатор № 4 — в района на 4958 хц.

Пета и шеста зона със силен интензитет се очертават в районите на 6000 хц и 7000 хц.

Интензитетът на шума при формантните образувания в първата половина на спектъра е твърде слаб — 4 — 5 dB. Във втората половина обаче, където шумът е компактен, той се увеличава почти два пъти и

достига своя максимум в областта на 6000 хц с около 15 dB. След това интензитетът постепенно намалява, без да се проявяват някакви широки отклонения (вж. сонаграмата на сричката [*за*], изговорена от информатор № 1, обр. 23).

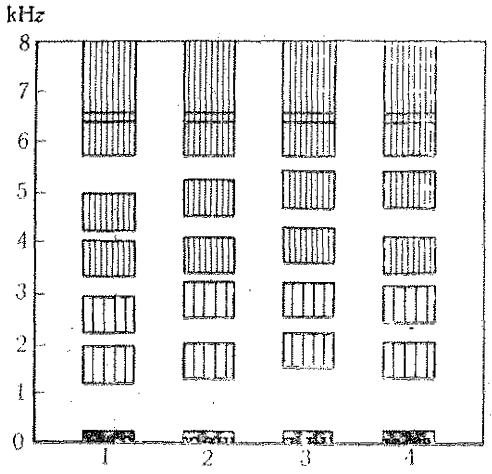

Фиг. 10. Средно честотно разпределение на зоните на шума за съгласната *з*

Времетраенето на изговора на съгласната [*з*] е значително. В начална позиция то варира от 0,10 до 0,25 сек., в средисловие — от 0,15 до 0,20 сек. и в крайна позиция, където в същност имаме съгласна [*с*] — от 0,25 до 0,30 сек.

Локусът на преходите на втория формант на следходната гласна е както при съгласната [*с*] — денталeн. Преходите имат минимално значение за акустичното разпознаване на съгласната [*з*].

Съгласна [*ш*]

Спектърът на съгласната [*ш*] е съставен само от шум, който върху честотната скала се появява обикновено от 1500—2000 хц и се разпростира до 8000 хц. В някои случаи шумът започва и от района на ниските честоти, но се отличава с твърде слаб интензитет и съвсем кратко времетраене, напомнящ отделни хаотични експлозии. На нивото на втория формант на следходната гласна се очертава шумова зона със слаб интензитет, която, както при другите фрикативни съгласни, се свързва с вокалния преход. При гласните с ниска тоналност тази зона се намира значително по-високо от числената стойност на техния втори формант. В компактния шумов район, който се обособява обикновено над 2000—2500 хц, се очертават 4—5 шумови зони с различен интензитет и диапазон от честоти.

По структура спектрите на беззвучната съгласна [*с*] и на беззвучната съгласна [*ш*] не се отличават съществено един от друг. Разликата се състои преди всичко в разположението на честотите на шума и на тех-

ния интензитет. Докато съгласната [*с*] има високи честоти и среден интензитет, то съгласната [*ш*] има сравнително по-ниски честоти и силен интензитет. За съгласната [*с*] интензитетният максимум се намира средно в района на 6000 хц, а за съгласната [*ш*] — в района на 3000 хц. Поради

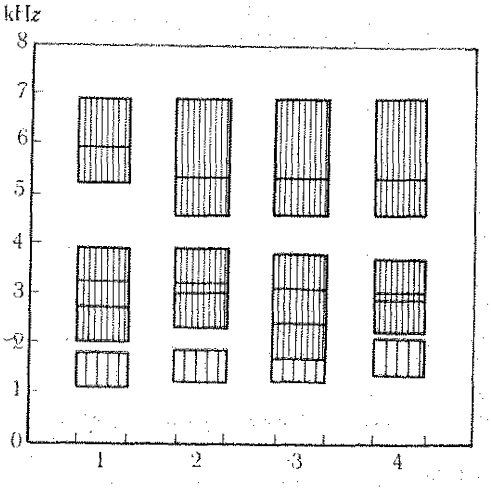

Фиг. 11. Средно честотно разпределение на зоните на шума за съгласната *ш*

това съгласната [*с*] се възприема слухово като висока, а съгласната [*ш*] като сравнително ниска.

Средното честотно разпределение на шумовите зони за четиримата информатори е следното:

Първа зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 1416 хц, за информатор № 2 — в района на 1500 хц, за информатор № 3 — района на 1542 хц, и за информатор № 4 — в района на 1708 хц.

Втора зона: за информатор № 1 честотите са разположени в зоната на 2333 хц, за информатор № 2 — в района на 2625 хц, за информатор № 3 — в района на 1750 хц, и за информатор № 4 — в района на 2542 хц.

Трета зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 3583 хц, за информатор № 2 — в района на 3541 хц, за информатор № 3 — в района на 3500 хц, и за информатор № 4 — в района на 3250 хц.

Четвърта зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 5583 хц, за информатор № 2 — в района на 4916 хц, за информатор № 3 — в района на 4916 хц, и за информатор № 4 — в района на 4916 хц.

Пета зона със силен интензитет се очертава и в района на 6000 хц.

Интензитетът на шума на съгласната [*ш*] в сравнение с интензитета на другите фрикативни съгласни е най-голям. В своя максимум, който се намира в района на 3000 хц, той има средно 20 dB. След максимума интензитетът на шумовите зони постепенно намалява в посока към висо-

ките честоти, за да достигне средно 5 dB в района на 8000 хц (вж. обр. 24).

Времетраенето в начална позиция варира от 0,15 до 0,25 сек., в средисловие — от 0,20 до 0,24 сек., а в крайна позиция — от 0,25 до 0,28 сек. Както при другите съгласни, така и тук, с най-голямо времетраене се характеризира изговорът на съгласната [*ш*] в крайна позиция.

Локусът на преходите на втория формант на гласната, с която се свързва съгласната [*ш*], е алвеоларен.

Съгласна [*ж*]

Спектърът на звучната съгласна [*ж*] се състои от периодични трептения и шум, които имат значително времетраене и силен интензитет. Както при беззвучната съгласна [*ш*], така и при звучната съгласна [*ж*] шумът започва по честотната скала на спектрограмата средно от 1500 хц и достига до 8000 хц. По своята структура той е също така компактен, където се очертават от 4 до 6 засилени шумови зони. Първата шумова зона обикновено приема формата на формант с дифузен характер, който се свързва с началото на прехода на втория формант на следходната гласна. При свързване с гласните [*ъ*], [*а*], [*о*] и [*у*] тази зона е над нивото на техния втори формант, а при гласните [*и*] и [*е*] — на тяхното ниво. Интензитетът на първата шумова зона, както и при другите фрикативни съгласни, е твърде слаб. Компактният шумов район започва обикновено от 2000—2500 хц и твърде бързо в района на 3000 хц достига своя максимум. В отделни случаи шумът има характер на периодични трептения, синхронизирани с импулсите на основния тон. Това се дължи, както и при другите фрикативни съгласни, на ритмичния въздушен поток, който се създава от затварянията и отварянията на гласилките при изговор на тези съгласни.

Периодичните трептения при съгласната [*ж*] имат средна честота от 250 хц и значително по-слаб интензитет от интензитета на първия формант на следходната гласна. Средно той има 10 dB. Времетраенето на периодичните трептения обикновено съвпада с времетраенето на шума, но в някои случаи и особено в начална позиция може да се наблюдава и известно закъснение в появата на шумовия компонент с около 0,03—0,05 сек. В краесловие периодичните трептения изчезват и спектърът на съгласната [*ж*] се преобразува в спектъра на съгласната [*ш*].

Средното честотно разпределение на шумовите зони за четиримата информатори е следното:

Първа зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 1541 хц, за информатор № 2 — в района на 1666 хц, за информатор № 3 — в района на 1500 хц, и за информатор № 4 — в района на 1542 хц.

Втора зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 2416 хц, за информатор № 2 — в района на 2500 хц, за информатор № 3 — в района на 2458 хц, и за информатор № 4 — в района на 2542 хц.

Трета зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 3166 хц, за информатор № 2 — в района на 3541 хц, за инфор-

матор № 3 — в района на 3083 хц, и за информатор № 4 — в района на 3375 хц.

Четвърта зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 4875 хц, за информатор № 2 — в района на 4583 хц, за

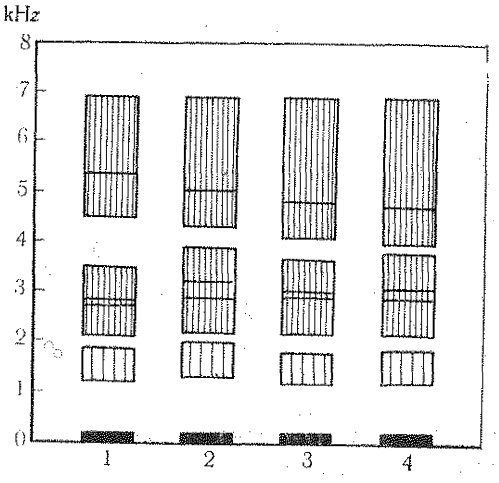

Фиг. 12. Средно честотно разпределение на зоните на шума за съгласната *ж*

информатор № 3 — в района на 4417 хц, и за информатор № 4 — в района на 4333 хц.

Пета зона със силен интензитет се очертава и в района на 6000 хц.

Интензитетът на шумовия компонент на съгласната [*ж*], подобно на съгласната [*ш*], е твърде голям. Първата шумова зона, както вече се отбеляза, се характеризира с твърде слаб интензитет. При сричката [*жа*] например той не надвишава 6 dB. При оформянето на компактния шумов район обаче интензитетът нараства много бързо и в зоната на 2500—3000 хц той достига своя максимум от 22 dB. След това, както при съгласната [*ш*], интензитетът започва постепенно да спада. В района на високите честоти интензитетът достига до твърде ниско ниво — 3—4 dB (вж. обр. 24).

Времетраенето в начална позиция е от 0,10 до 0,27 сек., в средисловие — от 0,12 до 0,15 сек. и в крайна позиция, където спектърът губи своите периодични трептения и се трансформира в спектър на беззвучна съгласна [*ш*], достига до 0,30 сек.

Локусът е същият, както при съгласната [*ш*], т. е. алвеоларен.

Съгласна [*х*]

Фрикативната съгласна [*х*] заема по-особено положение във фонетичната система на българския книжовен език. Тя е само беззвучна и не влиза в корелативни отношения с друга съгласна, с която да образува двойка, чиито членове да се противопоставят по признака звучност — беззвучност.

Спектърът на съгласната [*x*] се състои само от шум с подчертана формантна структура, който се концентрира в зоните на вокалните форманти на следходната гласна. Най-очертани са шумовите зони, които се свързват с втори, четвърти и пети формант на гласната. Това особено

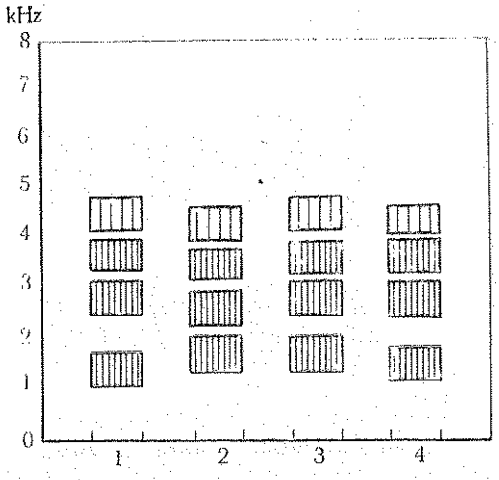

Фиг. 13. Средно честотно разпределение на зоните на шума за съгласната *x*

важи при свързване с гласните [*ъ*], [*а*], [*о*], [*у*]. При гласните [*и*] и [*е*] на нивото на втория формант се образува шумова зона, която има твърде слаб интензитет, а концентрацията на шумовата енергия започва между трети и четвърти формант на гласната. В някои случаи по спектъра на съгласната [*x*] се наблюдава накъсване на шума, т. е. редуване на шум и пауза с интервал от 0,03 сек. до 0,05 сек. Според Фант „това явление може да се дължи било на колебания на лъжливите гласни струни, било на вибрациите на мекото небце в мястото на стесненията“ (пос. съч., стр. 173).

Средното честотно разпределение на шумовите зони за четиримата информатори е следното:

Първа зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 1458 хц, за информатор № 2 — в района на 1708 хц, за информатор № 3 — в района на 1625 хц, и за информатор № 4 — в района на 1458 хц.

Втора зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 2858 хц, за информатор № 2 — в района на 2625 хц, за информатор № 3 — в района на 2833 хц, и за информатор № 4 — в района на 2750 хц.

Трета зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 3666 хц, за информатор № 2 — в района на 3500 хц, за информатор № 3 — в района на 3583 хц, и за информатор № 4 — в района на 3708 хц.

Четвърта зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 4416 хц, за информатор № 2 — в района на 4166 хц, за

информатор № 3 — в района на 4500 хц, и за информатор № 4 — в района на 4333 хц.

Шумовите зони, както се вижда от амплитудния разрез на спектрограмата на сричката [*ха*], се отличават със сравнително силен интензитет. Максимумът от 21 dB се намира в района на 1500 хц. В районите на 3250 хц и 4250 хц се създават нови засилвания, които имат по 16 dB. В района на високите честоти интензитетът намалява чувствително, за да достигне до 5—6 dB (вж. обр. 24).

Времетраенето в начална позиция е от 0,12 сек. до 0,23 сек.; в средисловие от 0,15 сек. до 0,20 сек. и в краесловие от 0,20 сек. до 0,25 сек

Заключение

Фрикативните съгласни с изключение на съгласната [*х*] се обособяват в артикулационно-акустични двойки, които се различават помежду си по честотното разпределение на шумовите зони и по силата на своя интензитет.

Съгласните [*ф*], [*в*], макар и с доста различия в спектрите, се отличават от другите съгласни с ниските си честоти и слабия интензитет; съгласните [*с*], [*з*] — с високите си честоти и среден интензитет, а съгласните [*ш*], [*ж*] — със средните си честоти и сравнително силния си интензитет. Слухово тези съгласни се възприемат съответно като ниски, високи и средни. Съгласната [*х*] се отделя като самостоятелна фонема, чийто шум се концентрира на нивото на вокалните форманти на следходната гласна.

Различието между звучни и беззвучни съгласни се осъществява от наличието или липсата на периодични трептения, които се появяват едновременно с шума. В отделни случаи обаче, най-вече в начална позиция, трептенията се появяват с няколко стотни от секундата по-рано от шумовия компонент.

Средните честоти на шумовите зони за фрикативните съгласни са следните:

	[*ф*]	[*в*]	[*с*]	[*з*]	[*ш*]	[*ж*]	[*х*]
I зона:	1085	1177	2135	1625	1541	1562	2062 хц
II зона:	2541	2400	3084	2677	2312	2479	2766 хц
III зона:	3396	3478	4021	3708	3468	3366	3614 хц
IV зона:	4469	4406	5062	4779	5083	4552	4334 хц

Времетраенето на фрикативния шум при всички съгласни е твърде голямо. Поради това те се определят като продължителни или непрекъснати. Ролята на формантните преходи в такъв случай с изключение при съгласната [ф] е незначителна за определяне на артикулационното място на фрикативните съгласни.

РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ЧЕСТОТИТЕ НА ШУМОВИТЕ ЗОНИ И НА ВРЕМЕТРАЕНЕТО ПРИ ФРИКАТИВНИТЕ СЪГЛАСНИ ЗА ЧЕТИРИМАТА ИНФОРМАТОРИ

Съгласна [ф]

[*фи*]

	1	2	3	4	
I зона:	1500	1250	1250	800	хц
II зона:	2250	2500	2500	2750	хц
III зона:	3250	3750	3500	3500	хц
IV зона:	4500	6000	4500	4500	хц
V зона:	6500	—	6500	6500	хц
Времетраене на шума:	0,17	0,15	0,28	0,12	сек.

[*фе*]

I зона:	1500	1000	1500	1000	хц
II зона:	2500	2750	2500	2250	хц
III зона:	3500	4000	3000	3500	хц
IV зона:	6000	5000	4250	3750	хц
V зона:	—	7000	—	4750	хц
Времетраене на шума:	0,20	0,17	0,20	0,14	сек.

[*фъ*]

I зона:	1000	800	1250	1000	хц
II зона:	2500	2250	3000	2000	хц
III зона:	3500	3250	3500	3000	хц
IV зона:	6000	4000	5000	4000	хц
Времетраене на шума:	0,21	0,20	0,15	0,15	сек.

[*фа*]

I зона:	1000	900	1500	1200	хц
II зона:	2500	2500	3000	2750	хц
III зона:	3500	3500	3500	3000	хц
IV зона:	4500	4250	5000	4500	хц
V зона:	6500	—	6500	—	хц
Времетраене на шума:	0,20	0,15	0,22	0,15	сек.

[*фо*]

I зона:	1000	1000	1000	1000	хц
II зона:	2500	2500	2750	2750	хц
III зона:	3500	3250	3000	3750	хц
IV зона:	6000	4500	5000	4000	хц
Времетраене на шума:	0,20	0,18	0,15	0,20	сек.

[*фу*]

I зона:	1000	1000	1000	1000	хц
II зона:	2500	2500	2500	2500	хц
III зона:	3250	3500	3000	3500	хц
IV зона:	4500	4500	4500	4500	хц
Времетраене на шума:	0,22	0,15	0,18	0,15	сек.

[ви]

I зона:	1250	1500	1500	1750 хц
II зона:	2500	2250	2500	2500 хц
III зона:	3500	3500	3250	3500 хц
IV зона:	4000	4000	4500	4500 хц
V зона:	6000	—	—	— хц
Времетраене на шума:	0,17	0,10	0,23	0,12 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,17	0,10	0,23	0,12 сек.
Честота на периодич. трепт.:	250	200	250	300 хц

[ве]

I зона:	1200	1300	1500	1500 хц
II зона:	2300	2250	2250	2300 хц
III зона:	3500	3500	3500	3250 хц
IV зона:	5000	4500	4750	4000 хц
Времетраене на шума:	0,15	0,10	0,18	0,16 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,20	0,10	0,18	0,16 сек.

[въ]

I зона:	750	1250	1500	1250 хц
II зона:	2500	2500	2250	2500 хц
III зона:	3500	3500	3500	3500 хц
IV зона:	5000	4000	4750	4000 хц
Времетраене на шума:	0,15	0,10	0,15	0,14 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,23	0,10	0,15	0,14 сек.

[ва]

I зона:	750	1250	1250	1250 хц
II зона:	2250	2500	2250	2500 хц
III зона:	3750	3500	3500	3500 хц
IV зона:	5000	4250	4000	4500 хц
Времетраене на шума:	0,15	0,15	0,20	0,12 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,20	0,15	0,20	0,12 сек.

[во]

I зона:	750	1000	1000	1000 хц
II зона:	2500	2750	2000	2500 хц
III зона:	3500	3500	3250	3500 хц
IV зона:	5000	4250	4000	4000 хц
Времетраене на шума:	0,12	0,10	0,20	0,18 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,18	0,10	0,20	0,18 сек.

[ву]

I зона:	1000	1000	1000	750 хц
II зона:	2500	2500	2250	2500 хц
III зона:	3500	3750	3500	3250 хц
IV зона:	5000	4500	4250	4000 хц
Времетраене на шума:	0,17	0,10	0,15	0,13 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,20	0,10	0,15	0,13 сек.

Съгласна [*с*]

[*си*]

I зона:	2500	2250	2500	2000 хц
II зона:	3500	3000	3750	3000 хц
III зона:	4500	4000	5000	4000 хц
IV зона:	5500	5000	6000	5000 хц
V зона:	6000	7000	7000	7000 хц
Времетраене на шума:	0,25	0,15	0,30	0,22 сек.

[*се*]

I зона:	2500	2250	2000	1750 хц
II зона:	3500	3000	2750	2750 хц
III зона:	4000	4000	4000	3500 хц
IV зона:	5000	5000	5000	5000 хц
V зона:	6500	7000	7000	7000 хц
Времетраене на шума:	0,25	0,17	0,25	0,25 сек.

[*съ*]

I зона:	1750	2000	2250	2000 хц
II зона:	3000	3000	3000	3000 хц
III зона:	4000	4250	4000	4000 хц
IV зона:	5000	5000	5000	5000 хц
V зона:	6000	7000	7000	7000 хц
Времетраене на шума:	0,23	0,15	0,25	0,20 сек.

[*са*]

I зона:	2500	2000	2500	2000 хц
II зона:	3500	3000	3000	2750 хц
III зона:	4000	4000	4000	3750 хц
IV зона:	5000	5000	5000	5000 хц
V зона:	7000	7000	7000	7000 хц
Времетраене на шума:	0,24	0,15	0,25	0,18 сек.

[*со*]

I зона:	2500	2000	2000	2000 хц
II зона:	3500	2750	3500	3000 хц
III зона:	4000	4000	4500	3750 хц
IV зона:	5000	5000	5500	4500 хц
V зона:	7000	7000	7000	7000 хц
Времетраене на шума:	0,25	0,15	0,20	0,21 сек.

[*су*]

I зона:	2000	2000	2000	2000 хц
II зона:	3250	2750	3000	2750 хц
III зона:	4250	3500	4000	3500 хц
IV зона:	5000	4500	6000	4500 хц
V зона:	7000	7000	7000	7000 хц
Времетраене на шума:	0,23	0,15	0,30	0,24 сек.

Съгласна [з]

[зи]

I зона:	1750	1750	2250	2000 хц
II зона:	2500	2750	3500	2750 хц
III зона:	3500	3500	4000	3750 хц
IV зона:	4750	5000	5000	5000 хц
V зона:	7000	7000	7000	7000 хц
Времетраене на шума:	0,25	0,15	0,25	0,17 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,25	0,15	0,25	0,17 сек.

[зе]

I зона:	1750	1750	2000	1750 хц
II зона:	2500	2750	2500	2750 хц
III зона:	3500	3500	4000	3750 хц
IV зона:	4500	5000	5500	5000 хц
V зона:	7000	7000	7000	7000 хц
Времетраене на шума:	0,22	0,15	0,20	0,15 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,22	0,15	0,20	0,15 сек.

[зъ]

I зона:	1500	1500	1750	1500 хц
II зона:	2500	2750	3000	2750 хц
III зона:	3750	4000	4000	3500 хц
IV зона:	4500	5500	5000	5000 хц
V зона:	7000	7000	7000	7000 хц
Времетраене на шума:	0,18	0,15	0,20	0,15 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,18	0,15	0,20	0,15 сек.

[за]

I зона:	1500	1500	1500	1500 хц
II зона:	2500	2750	2750	2500 хц
III зона:	3500	3500	4000	4000 хц
IV зона:	4500	4500	5000	5000 хц
V зона:	7000	7000	7000	7000 хц
Времетраене на шума:	0,15	0,15	0,20	0,20 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,15	0,15	0,20	0,20 сек.

[зо]

I зона:	1500	1500	1500	1500 хц
II зона:	2500	2750	2500	2500 хц
III зона:	4000	3500	4000	3750 хц
IV зона:	4500	4500	4750	4750 хц
V зона:	7000	7000	7000	7000 хц
Времетраене на шума:	0,20	0,10	0,15	0,20 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,20	0,10	0,15	0,20 сек.

[зу]

I зона:	1250	1500	1500	1500 хц
II зона:	2500	2750	2500	2750 хц
III зона:	3500	3500	3500	3500 хц
IV зона:	4000	4500	4500	4500 хц
V зона:	5500	5500	6000	6000 хц
VI зона:	7000	7000	7000	7000 хц
Времетраене на шума:	0,20	0,14	0,15	0,20 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,20	0,14	0,15	0,20 сек.

Съгласна [ш]

[ши]

I зона:	1500	1750	1750	2000 хц
II зона:	2250	2500	2500	2750 хц
III зона:	3500	3500	3500	3500 хц
IV зона:	5000	4500	4500	5000 хц
V зона:	6000	6000	—	6500 хц
Времетраене на шума:	0,30	0,17	0,30	0,17 сек.

[ше]

I зона:	1500	1500	1750	1750 хц
II зона:	2500	2500	2500	2500 хц
III зона:	4500	3500	3500	3500 хц
IV зона:	5500	4500	4500	4000 хц
V зона:	—	5500	—	5000 хц
Времетраене на шума:	0,20	0,20	0,25	0,16 сек.

[шъ]

I зона:	1250	1500	1500	1750 хц
II зона:	2250	2500	2500	2500 хц
III зона:	3000	3500	3500	3500 хц
IV зона:	5000	4500	4750	4500 хц
V зона:	7000	6000	—	6000 хц
Времетраене на шума:	0,30	0,15	0,25	0,18 сек.

[ша]

I зона:	1500	1500	1500	1750 хц
II зона:	2250	2750	3000	2500 хц
III зона:	3000	3500	4000	3000 хц
IV зона:	6000	5000	5000	5000 хц
V зона:	7500	6500	—	6000 хц
Времетраене на шума:	0,25	0,18	0,25	0,14 сек.

[шо]

I зона:	1500	1500	1250	1500 хц
II зона:	2500	3000	2500	2500 хц
III зона:	4500	3750	3500	3000 хц
IV зона:	6000	5500	5000	4000 хц
V зона:	7500	6500	—	6000 хц
Времетраене на шума:	0,25	0,15	0,15	0,17 сек.

[шу]

I зона:	1250	1250	1500	1500 хц
II зона:	2250	2500	2500	2500 хц
III зона:	3000	3500	3500	3000 хц
IV зона:	6000	5500	5000	4000 хц
V зона:	7000	6500	—	5000 хц
Времетраене на шума:	0,32	0,15	0,20	0,18 сек.

Съгласна [ж]

[жи]

I зона:	1750	1750	1750	1750 хц
II зона:	2250	2500	2500	2750 хц
III зона:	3000	3500	3000	3250 хц
IV зона:	5750	4500	4000	4000 хц
V зона:	6500	6000	—	6000 хц
Времетраене на шума:	0,25	0,15	0,20	0,15 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,25	0,15	0,20	0,15 сек.

[*же*]

I зона:	1500	1750	1750	1750 хц
II зона:	3000	2500	2500	2500 хц
III зона:	3500	3500	3000	3250 хц
IV зона:	4500	4500	4500	4000 хц
V зона:	—	6000	—	6000 хц
Времетраене на шума:	0,25	0,15	0,18	0,15 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,25	0,15	0,18	0,15 сек.

[*жъ*]

I зона:	1750	1750	1500	1500 хц
II зона:	2250	2500	2500	2500 хц
III зона:	3000	3500	3000	3500 хц
IV зона:	4500	4500	4500	4500 хц
V зона:	—	6000	—	6000 хц
Времетраене на шума:	0,25	0,13	0,22	0,26 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,25	0,13	0,22	0,26 сек.

[*жа*]

I зона:	1500	1750	1500	1500 хц
II зона:	2250	2500	2250	2500 хц
III зона:	3000	3750	3250	3250 хц
IV зона:	5000	4500	4500	4000 хц
V зона:	6000	6000	—	6000 хц
Времетраене на шума:	0,27	0,15	0,20	0,15 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,27	0,15	0,20	0,15 сек.

[*жо*]

I зона:	1500	1500	1250	1500 хц
II зона:	3000	2500	3250	2500 хц
III зона:	3500	3500	3250	3500 хц
IV зона:	4500	4750	4500	4500 хц
V зона:	6500	6000	—	6000 хц
Времетраене на шума:	0,22	0,12	0,20	0,20 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,22	0,12	0,20	0,20 сек.

[*жу*]

I зона:	1250	1500	1250	1250 хц
II зона:	1750	2500	2500	2500 хц
III зона:	3000	3500	3500	3500 хц
IV зона:	5000	4750	4500	5000 хц
V зона:	6500	6000	—	6000 хц
Времетраене на шума:	0,25	0,10	0,20	0,22 сек.

Съгласна [*х*]

[*хи*]

I зона:	2000	2250	2000	2250 хц
II зона:	2750	3000	3000	3000 хц
III зона:	4000	3500	3500	3500 хц
IV зона:	5000	4000	4500	4250 хц
Времетраене на шума:	0,20	0,13	0,25	0,13 сек.

	[*хе*]			
I зона:	2000	2500	2000	2000 хц
II зона:	2750	3000	2750	2750 хц
III зона:	3250	3500	3500	4000 хц
IV зона:	4500	4000	4500	4500 хц
Времетраене на шума:	0,15	0,12	0,20	0,15 сек.
	[*хъ*]			
I зона:	1500	1750	2000	1500 хц
II зона:	2500	2500	3000	2750 хц
III зона:	3250	3500	4000	4000 хц
IV зона:	4000	4000	4500	4500 хц
Времетраене на шума:	0,23	0,15	0,20	0,13 сек.
	[*ха*]			
I зона:	1500	1500	1500	1000 хц
II зона:	2750	2250	2500	2500 хц
III зона:	3500	3500	3000	3000 хц
IV зона:	4000	4000	4500	4250 хц
Времетраене на шума:	0,18	0,15	0,18	0,12 сек.
	[*хо*]			
I зона:	1000	1250	1250	1000 хц
II зона:	3200	2500	2750	2750 хц
III зона:	4000	3500	3750	3750 хц
IV зона:	4000	4500	4500	4000 хц
Времетраене на шума:	0,20	0,12	0,15	0,12 сек.
	[*ху*]			
I зона:	750	1000	1000	1000 хц
II зона:	3200	2500	3000	2750 хц
III зона:	4000	3500	3750	4000 хц
IV зона:	5000	4000	4500	4500 хц
Времетраене на шума:	0,20	0,12	0,15	0,16 сек.

АФРИКАТИВНИ СЪГЛАСНИ

В книжовния български език африкативните съгласни се обособяват като отделни фонеми, които съчетават в себе си основните артикулационно-акустични особености на преградните и проходните съгласни. Така африкатите [*ц*] и [*ч*] в артикулационно отношение се характеризират с пълна преграда, характерна за изговора на съгласната [*т*], и стеснен проход, характерен за изговора на съгласните [*с*] и [*ш*]. Особеност на преградата е, че по място тя не се характеризира като алвеодентална (място на учленение на обикновено [*т*]), а като алвеолна, когато се артикулира съгласната [*ц*], и като посталвеолна, когато се артикулира съгласната [*ч*]. Това означава, че преграда и проход съвпадат и артикулационният акт при изговора на африкатите е единен: с разрушаването на преградата се образува стеснение, което генерира шум с по-голямо времетраене в сравнение с експлозията на преградните съгласни и с по-кратко времетраене в сравнение с фрикативния шум на проходните съгласни. В акустично отношение спектърът на африкативните съгласни се характеризира с наличие на пауза с експлозия и фрикативен шум, който е подобен или идентичен в структурно отношение

с шума на съгласните [с], [з] и [ш], [ж]. Разликата е преди всичко във времетраенето на фрикативния шум, който при африкатите е наполовина или на една трета от времетраенето на шума на фрикативните съгласни. Експлозията, която се получава при разрушаване на преградата, в повечето случаи се отделя на 0,01—0,02 сек. от началото на фрикативния шум и се очертава ясно по спектрограмата. В други случаи обаче тя е твърде слаба по интензитет, слива се с началото на фрикативния шум или изобщо не се появява по спектрограмата.

В книжовния български език четирите африкативни съгласни [ц], [дз]; [ч], [дж] се обособяват в две отделни групи в зависимост от характера на преградата и на фрикативния шум. При [ц] и [дз] има наличие на акустични показатели, характерни за съгласните [т] и [с] и [д] и [з], а при съгласните [ч] и [дж] — съответно наличие на показатели, характерни за съгласните [т] и [ш] и [д] и [ж]. Спектрите на африкативните съгласни в честотно-амплитудно отношение не се отличават от спектрите на съставящите ги преградни и проходни съгласни. Разликата е, както вече се изтъкна, във времетраенето на фрикативния шум, което при африкатите е твърде намалено. Съотношението между пауза и фрикативен шум при изговора на африкативните съгласни е променливо: то варира ту в полза на паузата, ту в полза на фрикативния шум. И двата компонента обаче имат общо времетраене, което не надвишава времетраенето на една обикновена фрикативна или преградна съгласна.

Звучните африкати [дз] и [дж] имат твърде ограничена дистрибуция, като с най-малка употреба е съгласната [дз], която се среща само в няколко думи, и то в начална позиция.

За локуса на преходите на втория формант на следходната гласна се съди по фрикативния компонент, който в случая характеризира съгласните [с] и [ш].

Съгласна [ц]

Спектърът на съгласната [ц] се състои от две части: първата, по време на която се появява паузата заедно с експлозията, и втората, по време на която се появява фрикативният шум. Първата част представлява в същност спектърът на съгласната [т], втората — спектърът на съгласната [с], но с твърде намалено времетраене. Съчетанието на двата компонента обаче не означава последователност на два отделни звука, а причина за създаване на нов, отделен звук, който се възприема като отделна фонема. Трудно е да се определи ролята на експлозията за слуховата идентификация на съгласната [ц], защото в едни случаи тя се появява, а в други — липсва или се слива с началото на фрикативния шум. От двайсет и четирите срички със съгласната [ц], изговорени от четиримата информатори, в двайсет експлозията се появява, а в четири отсъствува; в някои случаи тя има доста слаб интензитет, а в други — по-силен. Там, където експлозията се появява, честотното разпределение на шумовите зони е същото както при съгласната [т]. Слуховата идентификация на съгласната [ц] се осъществява по всяка вероятност чрез намаленото времетраене на фрикативния шум, което е наполовина или на една трета в сравнение с времетраенето на изговора на съгласната [с] (вж. сонаграмата на думите *каса — каца*, обр. 18).

Както при съгласната [с], така и при съгласната [ц] основният шумов район, който има компактен характер и е с подчертан интензитет, се разполага върху честотната скала средно от 3500—4000 хц до 8000 хц. Шум пък с дифузна структура се появява в ниската част на спектъра,

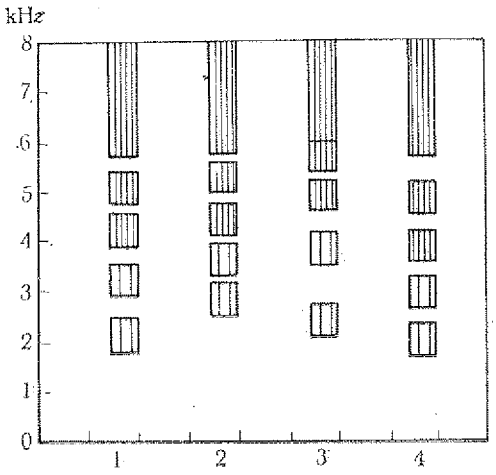

Фиг. 14. Средно честотно разпределение на зоните на шума за съгласната *ц*

главно в района на втори и трети формант на следходната гласна, но неговият интензитет в сравнение с интензитета на компактния шумов район е твърде слаб и едва забележим върху сонаграмата. В някои случаи, особено при информаторите № 1 и 4, в зоната на фрикативния шум се наблюдават от една до три съвсем тънки колонки от компактен шум, които напомнят отделни експлозии. Много често те достигат до най-ниската част на спектъра.

Средното честотно разпределение на шумовите зони за четиримата информатори е следното:

Първа зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 2167 хц, за информатор № 2 — в района на 2792 хц, за информатор № 3 — в района на 2375 хц, и за информатор № 4 — в района на 1875 хц.

Втора зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 3208 хц, за информатор № 2 — в района на 3542 хц, за информатор № 3 — в района на 3792 хц, и за информатор № 4 — в района на 2875 хц.

Трета зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 4208 хц, за информатор № 2 — в района на 4417 хц, за информатор № 3 — в района на 4917 хц, и за информатор № 4 — в района на 3833 хц.

Четвърта зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 5125 хц, за информатор № 2 — в района на 5333 хц, за информатор № 3 — в района на 5625 хц, и за информатор № 4 — в района на 4792 хц.

Освен тези зони се очертават още две, разположени главно в района на 6000 хц и 7000 хц, където изпъкват и основните максимуми на интензитета на шума.

Спектърът на съгласната [*ц*], както и спектърът на съгласната [*с*] се характеризира с постепенно нарастване на интензитета на фрикативния шум в посока към високите честоти. Както показва амплитудният разрез на сричката [*ца*], изговорена от информатор № 1, интензитетът в началото на спектъра е твърде слаб и варира от 3 dB до 8 dB, а в зоната на компактния шум той бързо нараства, като от 14 dB в района на 3500—4000 хц достига до 23 dB в района на 7000 хц (вж. обр. 25).

Времетраенето на фрикативния шум в начална позиция (времетраенето на паузата не може да се определи) варира от 0,05 сек. до 0,13 сек., като при информатор № 1 се забелязва тенденция към повишено времетраене на шума — от 0,07 сек. до 0,13 сек., а при информатор № 2 — с понижена — от 0,05 сек. до 0,07 сек. В средисловие съотношението между пауза и фрикативен шум не е постоянно, т. е. в полза на единия или на другия компонент, а зависи от темпа на изговора при различните информатори. Така в думата *каца*, изговорена от информатор № 4 (вж. обр. 18), общото времетраене на съгласната [*ц*] е 0,22 сек., а времетраенето на паузата и фрикативния шум е съответно по 0,12 сек. и 0,10 сек. Същата дума, изговорена от информатор № 1, показва времетраене 0,10 сек. за фрикативния шум и 0,08 сек. за паузата. В краесловие времетраенето на шума има подчертана тенденция към превес над времетраенето на паузата.

Локусът на преходите на втория формант на следходната гласна е денталeн.

Съгласна [*дз*]

По своята структура спектърът на звучната африкативна съгласна [*дз*] не се отличава съществено от спектъра на беззвучния си корелат съгласната [*ц*]. Разликата се състои преди всичко в периодичните трептения, които се появяват в ниската част на спектъра и характеризират както преградата (паузата), така и фрикативния шум. Експлозията, която се получава при разрушаването на преградата, се проявява в различна степен при различните информатори: с по-силен или по-слаб интензитет, с наличие или липса по спектъра. Трябва обаче да се отбележи, че както при съгласната [*ц*], така и тук наличието на експлозията е почесто явление, отколкото нейната липса. Така от 24 срички, изговорени от четиримата информатори, само в 5 не се наблюдава нейната поява.

Фрикативният шум е с намалено времетраене и както при съгласната [*з*] има две очертани зони: първата — до 3500—4000 хц, в която се наблюдават формантни очертания със слаб интензитет, и втората, с компактен характер и силен интензитет, която започва от района на 3500—4000 хц и се разпростира до 8000 хц.

Средното честотно разпределение на шумовите зони за четиримата информатори е следното:

Първа зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 1667 хц, за информатор № 2 — в района на 1625 хц, за инфор-

матор № 3 — в района на 1583 хц, и за информатор № 4 — в района на 1583 хц.

Втора зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 2708 хц, за информатор № 2 — в района на 2833 хц, за инфор-

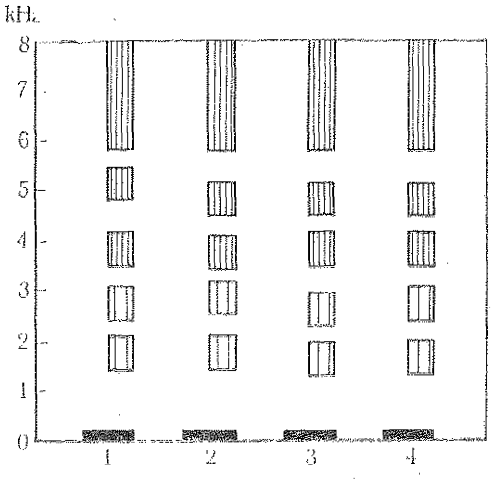

Фиг. 15. Средно честотно разпределение на зоните на шума за съгласната *дз*

матор № 3 — в района на 2625 хц, и за информатор № 4 — в района на 2708 хц.

Трета зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 3792 хц, за информатор № 2 — в района на 3667 хц, за информатор № 3 — в района на 3833 хц, и за информатор № 4 — в района на 3792 хц.

Четвърта зона: за информатор № 1 честотите се разположени в района на 5083 хц, за информатор № 2 — в района на 4833 хц, за информатор № 3 — в района на 4750 хц, и за информатор № 4 — в района на 4833 хц.

Както в спектъра на съгласната [*ц*], така и в спектъра на съгласната [*дз*] се очертават още две зони с максимален интензитет средно в района на 6000 хц и 7000 хц.

Периодичните трептения, които характеризират както времетраенето на преградата, така и времетраенето на фрикативния шум, се появяват в най-ниската част на спектъра с интензитет от 15 dB под формата на формант. Неговата честота е средно 250 хц.

Интензитетът на фрикативния шум (вж. амплитудния разрез на сричката [*дза*], обр. 25) нараства постепенно. В първата част на спектъра той е от 3 dB до 8 dB, а в зоната на компактния шум от 6 dB до 20 dB. Основният максимум се очертава в зоната на 6000 хц с 20 dB, а в зоната на 7000 хц интензитетът е 19 dB, т. е. с един децибел по-малко. Може следователно да се смята, че в тези две зони както при съгласната [*ц*], така и при съгласната [*дз*] се появяват максимумите на интензитета на фрикативния шум.

Времетраенето на периодичните трептения в начална позиция варира от 0,14 сек. до 0,25 сек., а фрикативният шум пък варира от 0,06 сек. до 0,11 сек. Съгласната [дз] не се среща в друга позиция на думата освен в нейното начало.

Локусът както при съгласната [ц], така и тук е дентален.

Съгласна [ч]

Спектърът на беззвучната африкативна съгласна [ч] се състои от спектрите на съгласните [т] (пауза и експлозия) и [ш] (фрикативен шум), в резултат на което се получава нова самостоятелна фонема. Експлозията, получена при разрушаването на преградата, се появява по спектъра на всички срички, изговорени от четиримата информатори. В отделни случаи тя се отделя от последвалия я фрикативен шум с около 0,01—0,02 сек. Честотното разпределение на шумовите зони на експлозията е същото както при съгласната [т], като с най-силен интензитет се очертава зоната от 2000 хц до 4500 хц. Фрикативният шум се обособява в две компактни зони със силен интензитет, които се разполагат съответно от 2000—2500 хц до 4000 хц и от 5000 хц до 6500 хц средно. В тези зони се очертават по 2—3 максимума, които имат различен интензитет и диапазон от честоти. На нивото на вторий формант на следходната гласна или по-точно на неговия преход се появява шум със слаб интензитет и формантни очертания. Както при спектъра на съгласната [ш], така и тук шумът започва в някои случаи и от района на най-ниските честоти, но се отличава с твърде слаб интензитет и кратко времетраене, напомнящ отделни хаотични експлозии. Времетраенето на шума на африкативната съгласна [ч] в сравнение с времетраенето на шума на фрикативната съгласна [ш] е твърде намалено. Както се вижда от съпоставянето на сонаграмите на думите *каша — кача* (вж. обр. 18), в структурно отношение фрикативният шум и в двата случая не се различава нито в честотното си разпределение, нито с проявата на своя интензитет. Разликата е преди всичко във времетраенето на шумовия компонент, който за съгласната [ш] е 0,24 сек., а за [ч] — 0,12 сек.

Средното честотно разпределение на шумовите зони за четиримата информатори е следното:

Първа зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 1667 хц, за информатор № 2 — в района на 1708 хц, за информатор № 3 — в района на 1792 хц, и за информатор № 4 — в района на 1792 хц.

Втора зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 2417 хц, за информатор № 2 — в района на 2708 хц, за информатор № 3 — в района на 2500 хц, и за информатор № 4 — в района на 2542 хц.

Трета зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 3500 хц, за информатор № 2 — в района на 3708 хц, за информатор № 3 — в района на 3375 хц, и за информатор № 4 — в района на 3333 хц.

Четвърта зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 5417 хц, за информатор № 2 — в района на 5042 хц, за

информатор № 3 — в района на 4833 хц, и за информатор № 4 — в района на 4292 хц.

Освен тези зони се очертава още една, главно в района на 6000—6500 хц, но със сравнително по-слаб интензитет.

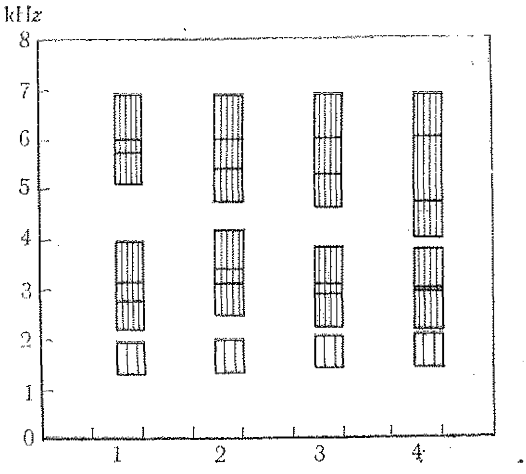

Фиг. 16. Средно честотно разпределение на зоните на шума за съгласната *ч*

С най-голям интензитет се отличават двете компактни шумови зони, включени от 2000—2500 хц до 4000 хц и от 5000 хц до 6500 хц. Както показва амплитудният разрез на сричката [*ча*] (вж. обр. 25), първата зона има 22 dB, а втората — 21 dB. В района на високите честоти интензитетът постепенно намалява. Както при съгласната [*ш*], така и при съгласната [*ч*] основният максимум се очертава главно в зоната на 3000 хц.

Времетраенето на фрикативния шум в начална позиция варира от 0,05 сек. до 0,10 сек. С повишено времетраене се характеризира изговорът на информатор № 1 — от 0,08 сек. до 0,10 сек., а с понижено времетраене изговорът на информатор № 2 — от 0,05 сек. до 0,06 сек. В средисловие времетраенето на паузата е средно 0,11 сек., а времетраенето на фрикативния шум — 0,12 сек. В крайна позиция шумът надвишава чувствително времетраенето на паузата.

Локусът на преходите на втория формант на следходната гласна както при съгласната [*ш*], така и при съгласната [*ч*] е алвеоларен.

Съгласна [*дж*]

Спектърът на звучната африкативна съгласна [*дж*] в структурно отношение не се различава от спектъра на беззвучната африкативна съгласна [*ч*]. Разликата се състои в периодичните трептения, които се появяват в най-ниската част на спектъра на съгласната [*дж*] и характеризират звучните ѝ компоненти — съгласните [*д*] и [*ж*]. Експлозията, получена от разрушаването на преградата, се появява редовно по спектъра и в някои случаи има подчертан интензитет. Интервалът между експло-

зията и началото на фрикативния шум е обикновено от 0,01 сек. до 0,02 сек. Фрикативният шум в спектъра на съгласната [*дж*] се концентрира в две добре очертани шумови зони, които имат същия диапазон от честоти, както и в спектъра на съгласната [*ч*]: от 2000—2500 хц до 4000—

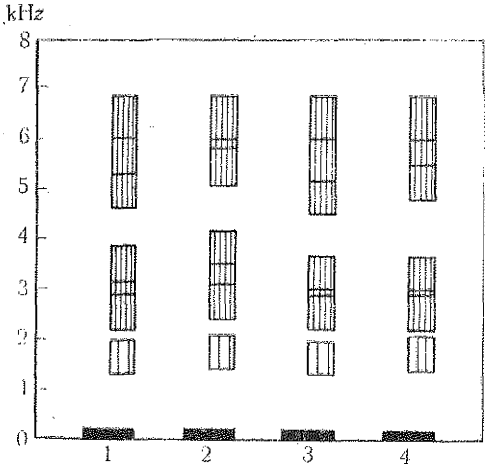

Фиг. 17. Средно честотно разпределение на зоните на шума за съгласната *дж*

4500 хц и от 5000 хц до 6500—7000 хц. Преходът от едната зона към другата се осъществява от шум, който има сравнително по-слаб интензитет и дифузна структура. С по-голяма тенденция към формантно образуване се очертава шумът на нивото на втория и третия формант на следходната гласна, продължавайки посоката на техните преходи. В отделни случаи шумът достига до най-ниската част на спектъра под формата на експлозии. Както при всички африкативни съгласни, така и при съгласната [*дж*] времетраенето на шумовия компонент е значително скъсено в сравнение с времетраенето на съгласната [*ж*].

Средното честотно разпределение на шумовите зони за четиримата информатори е следното:

Първа зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 1708 хц, за информатор № 2 — в района на 1833 хц, за информатор № 3 — в района на 1708 хц, и за информатор № 4 — в района на 1750 хц.

Втора зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 2500 хц, за информатор № 2 — в района на 2667 хц, за информатор № 3 — в района на 2500 хц, и за информатор № 4 — в района на 2458 хц.

Трета зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 3458 хц, за информатор № 2 — в района на 3792 хц, за информатор № 3 — в района на 3333 хц, и за информатор № 4 — в района на 3292 хц.

Четвърта зона: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 4917 хц, за информатор № 2 — в района на 5542 хц, за

информатор № 3 — в района на 4750 хц, и за информатор № 4 — в района на 4583 хц.

Освен тези зони се очертава още една, главно в района на 6500—7000 хц, но със сравнително по-слаб интензитет.

Както при съгласната [ч], така и при съгласната [дж] двете компактни шумови зони, включени от 2000—2500 хц до 4000—4500 хц и от 5000 хц до 6500—7000 хц, се характеризират с най-силен интензитет. За първата зона основният максимум от 23 dB се появява в района на 3000 хц, а за втората от 19 dB — в района на 5000—5500 хц. В посока към високите честоти интензитетът постепенно намалява (вж. амплитудния разрез на сричката [джа], обр. 25).

Звучността на африкативната съгласна [дж] се определя от периодичните трептения, които имат честота 200—250 хц и интензитет 15 dB.

Времетраенето на периодичните трептения в начална позиция варира от 0,14 сек. до 0,25 сек., а на фрикативния шум от 0,05 сек. до 0,11 сек.

Заключение

Африкативните съгласни [ц], [дз], [ч], [дж] се обособяват в отделна група фонеми, които притежават основните артикулационно-акустични качества на преградните и на проходните съгласни. Разрушаването на преградата в повечето случаи е съпроводено с експлозия, която в честотно-амплитудно отношение съвпада със засилените шумови зони на съгласните [т] и [д]. В структурно отношение фрикативният шум на африкативните съгласни [ц], [дз] и [ч], [дж] е твърде близък или идентичен с шума на съответните съгласни [с], [з] и [ш], [ж]. Различието между [ц], [дз], от една страна, и [ч], [дж], от друга, се осъществява от концентрацията на звуковата енергия, която за съгласните [ц], [дз] е в горната част на спектъра, а за съгласните [ч], [дж] тя е главно в средната част.

Скъсеното времетраене на фрикативния шум е общ и основен белег на африкативните съгласни. В сравнение с времетраенето на шума на проходните съгласни то е наполовина или на една трета. Съотношението между фрикативен шум и пауза не е постоянна величина и тяхното общо времетраене не надминава времетраенето на една проходна или преградна съгласна. Локусите на преходите на втория формант на следходната гласна имат същия характер и значение както, при фрикативните съгласни.

Средните честоти на шумовите зони за африкативните съгласни са следните:

	[ц]	[дз]	[ч]	[дж]
I зона:	2302	1615	1740	1750 хц
II зона:	3354	2719	2542	2531 хц
III зона:	4344	3771	3479	3469 хц
IV зона:	5219	4875	4896	4948 хц

РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ЧЕСТОТИТЕ НА ШУМОВИТЕ ЗОНИ И НА ВРЕМЕТРАЕНЕТО ПРИ АФРИКАТИВНИТЕ СЪГЛАСНИ ЗА ЧЕТИРИМАТА ИНФОРМАТОРИ

Съгласна [ц]

	1	2	3	4
[ци]				
I зона:	2500	2750	2500	2000 хц
II зона:	3500	3500	3750	2750 хц
III зона:	4500	4250	4750	4000 хц
IV зона:	5000	5000	5500	4750 хц
V зона:	6000	6000	6500	5500 хц
VI зона:	7000	6500	7000	6500 хц
Времетраене на шума:	0,11	0,06	0,10	0,09 сек.
[це]				
I зона:	2500	2750	2500	2000 хц
II зона:	3750	3500	4000	2750 хц
III зона:	4500	4500	5000	4000 хц
IV зона:	5500	5500	5500	5000 хц
V зона:	6000	6000	6500	6500 хц
VI зона:	7000	7000	7000	7000 хц
Времетраене на шума:	0,09	0,05	0,09	0,08 сек.
[цъ]				
I зона:	2500	2750	2500	2000 хц
II зона:	3500	3750	3750	3000 хц
III зона:	4500	4500	4500	3750 хц
IV зона:	6000	5500	5500	4500 хц
V зона:	6500	6500	6500	5000 хц
VI зона:	7000	7000	7500	6500 хц
Времетраене на шума:	0,10	0,06	0,10	0,08 сек.
[ца]				
I зона:	2500	3000	2750	1750 хц
II зона:	3500	3500	4250	3000 хц
III зона:	4750	4750	5250	4000 хц
IV зона:	5500	5500	6000	5000 хц
V зона:	6000	6000	6500	6000 хц
VI зона:	7000	7000	7500	7000 хц
Времетраене на шума:	0,07	0,05	0,08	0,07 сек.
[цо]				
I зона:	1500	2750	2000	1750 хц
II зона:	2500	3500	3500	2750 хц
III зона:	3500	4000	5000	3750 хц
IV зона:	4500	5000	5500	5000 хц
V зона:	5500	5750	6500	6500 хц
VI зона:	6500	6500	7250	7000 хц
Времетраене на шума:	0,13	0,07	0,08	0,10 сек.
[цу]				
I зона:	1500	2750	2000	1750 хц
II зона:	2500	3500	3500	3000 хц
III зона:	3500	4500	5000	3500 хц
IV зона:	4250	5500	5750	4500 хц
V зона:	5250	6000	6500	5500 хц
VI зона:	6000	7000	7000	6750 хц
Времетраене на шума:	0,10	0,07	0,08	0,08 сек.

Съгласна [*дз*]

[*дзи*]

I зона :	1750	1750	1750	1750 хц
II зона :	2500	2750	2750	2750 хц
III зона :	3500	3500	4000	4000 хц
IV зона :	5000	5000	5000	5000 хц
V зона :	6000	6000	6000	6000 хц
VI зона :	7000	7000	7000	7000 хц
Времетраене на шума :	0,09	0,07	0,11	0,10 сек.
Времетраене на периодич. трепт. :	0,20	0,15	0,21	0,18 сек.

[*дзе*]

I зона :	1750	1750	1750	1750 хц
II зона :	2750	2750	2750	2750 хц
III зона :	3750	3750	3750	4000 хц
IV зона :	5000	4500	5250	5000 хц
V зона :	6000	6000	6000	6000 хц
VI зона :	7000	7000	7000	7000 хц
Времетраене на шума :	0,08	0,06	0,08	0,09 сек.
Времетраене на периодич. трепт. :	0,20	0,15	0,20	0,25 сек.

[*дзъ*]

I зона :	1750	1500	1500	1500 хц
II зона :	2750	2750	2500	2750 хц
III зона :	4000	3750	4000	3750 хц
IV зона :	5000	4500	5000	5000 хц
V зона :	6000	6000	6000	6000 хц
VI зона :	7000	7000	7000	6500 хц
Времетраене на шума :	0,10	0,07	0,10	0,08 сек.
Времетраене на периодич. трепт. :	0,22	0,17	0,20	0,23 сек.

[*дза*]

I зона :	1750	1750	1500	1500 хц
II зона :	3000	3000	2750	2750 хц
III зона :	4000	3750	4000	4000 хц
IV зона :	5500	5000	5000	5000 хц
V зона :	6000	6000	5500	6000 хц
VI зона :	7000	7000	6500	7000 хц
Времетраене на шума :	0,08	0,05	0,06	0,06 сек.
Времетраене на периодич. трепт. :	0,18	0,15	0,20	0,15 сек.

[*дзо*]

I зона :	1500	1500	1500	1500 хц
II зона :	2750	3000	2500	2750 хц
III зона :	4000	3750	3750	3500 хц
IV зона :	5000	5000	4750	4500 хц
V зона :	6000	6000	6000	6000 хц
VI зона :	7000	7000	7000	7000 хц
Времетраене на шума :	0,09	0,06	0,07	0,08 сек.
Времетраене на периодич. трепт. :	0,20	0,15	0,20	0,18 сек.

[*дзу*]

I зона :	1500	1500	1500	1500 хц
II зона :	2500	2750	2500	2500 хц
III зона :	3500	3500	3500	3500 хц
IV зона :	5000	5000	4500	4500 хц
V зона :	6000	6000	6000	6000 хц
VI зона :	7000	7000	7000	6750 хц
Времетраене на шума :	0,10	0,06	0,08	0,08 сек.
Времетраене на периодич. трепт. :	0,20	0,14	0,18	0,20 сек.

Съгласна [ч]

[чи]

I зона:	1750	2000	2000	2000 хц
II зона:	2500	2750	2500	2750 хц
III зона:	3500	3750	3500	3500 хц
IV зона:	5000	5250	5000	5500 хц
V зона:	6000	6000	6000	6000 хц
VI зона:	6500	6500	6500	6500 хц
Времетраене на шума:	0,10	0,06	0,10	0,08 сек.

[че]

I зона:	1750	1750	1750	2000 хц
II зона:	2500	2750	2500	2500 хц
III зона:	3500	3750	3500	3500 хц
IV зона:	5500	5000	5000	4500 хц
V зона:	6000	6000	6000	5000 хц
VI зона:	6500	—	6750	6500 хц
Времетраене на шума:	0,08	0,06	0,07	0,08 сек.

[чъ]

I зона:	1750	1750	1750	1750 хц
II зона:	2500	2750	2500	2500 хц
III зона:	3500	4000	3250	3500 хц
IV зона:	5500	5000	5000	4500 хц
V зона:	6000	6000	5500	5000 хц
VI зона:	6750	6500	6000	6000 хц
Времетраене на шума:	0,10	0,06	0,07	0,08 сек.

[ча]

I зона:	1750	1750	1750	1750 хц
II зона:	2500	2750	2500	2500 хц
III зона:	3500	3750	3500	3250 хц
IV зона:	5500	4750	5000	4000 хц
V зона:	6000	6000	6000	5250 хц
VI зона:	6500	7000	6500	6250 хц
Времетраене на шума:	0,09	0,05	0,06	0,06 сек.

[чо]

I зона:	1750	1500	1750	1750 хц
II зона:	2500	2750	2500	2500 хц
III зона:	3500	3500	3250	3000 хц
IV зона:	5500	5000	4500	4000 хц
V зона:	6000	6000	5500	5000 хц
VI зона:	6500	6500	6000	6000 хц
Времетраене на шума:	0,09	0,05	0,07	0,08 сек.

[чу]

I зона:	1250	1500	1750	1500 хц
II зона:	2000	2500	2500	2500 хц
III зона:	3500	3500	3250	3250 хц
IV зона:	5500	5250	4500	4250 хц
V зона:	6000	6000	5500	5000 хц
VI зона:	6500	7000	6000	6500 хц
Времетраене на шума:	0,10	0,05	0,09	0,08 сек.

Съгласна [*дж*]

[*джи*]

I зона:	1750	2000	1750	2000 хц
II зона:	2500	2750	2500	2750 хц
III зона:	3250	4000	3250	3500 хц
IV зона:	5000	5000	4750	4500 хц
V зона:	6000	6000	5500	5500 хц
VI зона:	6500	6500	6500	6500 хц
Времетраене на шума:	0,13	0,08	0,08	0,08 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,27	0,18	0,24	0,20 сек.

[*дже*]

I зона:	1750	2000	1750	1750 хц
II зона:	2500	2750	2500	2500 хц
III зона:	3500	3750	3500	3500 хц
IV зона:	5000	5250	5000	5000 хц
V зона:	6000	6000	5500	5500 хц
VI зона:	6500	6500	6500	6500 хц
Времетраене на шума:	0,10	0,07	0,07	0,06 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,24	0,18	0,25	0,21 сек.

[*джъ*]

I зона:	1750	1750	1750	1750 хц
II зона:	2500	2500	2500	2250 хц
III зона:	3500	4000	3500	3250 хц
IV зона:	5000	4000	4750	5000 хц
V зона:	5500	6000	5500	5500 хц
VI зона:	6500	6500	6750	6500 хц
Времетраене на шума:	0,12	0,07	0,07	0,07 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,25	0,21	0,25	0,18 сек.

[*джа*]

I зона:	1750	1750	1750	1750 хц
II зона:	2500	2750	2500	2500 хц
III зона:	3500	4000	3500	3500 хц
IV зона:	4500	5000	5000	4500 хц
V зона:	5000	6000	6000	5500 хц
VI зона:	6000	6500	6500	6500 хц
Времетраене на шума:	0,09	0,06	0,07	0,06 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,22	0,16	0,21	0,13 сек.

[*джо*]

I зона:	1750	1750	1750	1750 хц
II зона:	2500	2750	2500	2500 хц
III зона:	3500	3500	3000	3000 хц
IV зона:	5000	4750	4500	4500 хц
V зона:	5750	6000	5500	5500 хц
VI зона:	6500	7000	6000	6500 хц
Времетраене на шума:	0,10	0,06	0,06	0,06 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,22	0,18	0,22	0,18 сек.

[*джу*]

I зона:	1500	1750	1500	1500 хц
II зона:	2500	2500	2500	2250 хц
III зона:	3500	3500	3000	3000 хц
IV зона:	5000	4500	4500	4000 хц
V зона:	6000	6000	5250	5000 хц
VI зона:	6500	6500	6000	6500 хц
Времетраене на шума:	0,12	0,07	0,07	0,06 сек.
Времетраене на периодич. трепт.:	0,25	0,18	0,24	0,19 сек.

СОНОРНИ СЪГЛАСНИ

Съгласните [р], [л], [м], [н], [й] обикновено се отделят в системата на даден език и образуват групата на сонорните съгласни. Основанията за това отделяне са следните. В артикулационно отношение по нагласа на говорните органи тези съгласни се учленяват едновременно и като съгласни, и като гласни: от една страна, пълна преграда за [м], [н], [л], преграда — проход — преграда за [р], а, от друга страна, свободен проход на озвучената издишна струя било през носната кухина за [м], [н], било през устната кухина за [л]. В акустично отношение спектрите на сонорните съгласни съдържат елементи и на консонантизъм, и на вокализъм. Обособяването на съгласните [р], [л], [м], [н], [й] в отделна група, противоположна на шумовите съгласни, се прави още и въз основа на по-голямата им звучност по слухово впечатление и най-после подобно на гласните на тяхното неасимилиращо действие в говорния процес. Що се отнася до съгласната [й], въпросът е по-особен. Някои фонетици я включват в групата на сонорните съгласни, други я определят само като звучна фрикативна, а трети пък я прибавят към групата на полугласните. По артикулационно-акустичните си показатели съгласната [й] се отличава значително от съгласните [р], [л], [м], [н]. Съгласната [й] по начин на образуване е звучна фрикативна, а по своето положение в говорната верига — глайд.

Когато се говори за сонорните съгласни [р], [л], [м], [н], че образуват отделна група във фонетичната система на даден език, трябва да се има пред вид, че това тяхно обособяване е все пак доста относително, защото въпреки тоналността, която ги обединява като общ техен признак, по други показатели те се различават доста чувствително едни от други. Така съгласните [м], [н] притежават качеството носовост, което не се среща при никоя друга съгласна, и по него те се отделят в отделна група, наречена група на назалите. Съгласните [р], [л] пък, наричани още плавни, се обособяват в друга група по наличието на ясно изразена вокалност по техния спектър. Групата на сонорите следователно не е напълно еднородна и в същност тя се състои от подгрупи, доста различни помежду си.

Назални (носови) съгласни

В артикулационно отношение носовите съгласни се характеризират, от една страна, със свободен проход на звуковите колебания в системата на фаринксовата и носната кухина, а, от друга, с пълна преграда в предната част на устната кухина. Тази особеност на резонаторните съотношения създава условия за появата на форманти и антиформанти по спектъра на назалните съгласни. Антиформантите или антирезонансите се пораждат от резонансните свойства на устната кухина, която в случая действува като странична кухина със шунтиращо действие по отношение на основния канал, изграден от фаринксовата и устната кухина. „Положението на антиформанта във формантната структура се явява като различаващ параметър в групата на носовите съгласни“[1]. Трябва обаче да

[1] В. И. Григорьев, О роли антиформант в образовании речевого спектра, Вопросы языкознания, 6, 1962, стр. 99—107.

се изтъкне, че е почти невъзможно да се определи мястото на антиформантите по спектрограмата и обикновено това се извършва с помощта на аналогови машини. Други „автори пък смятат[1], че измененията в положението на формантите в интервала на оралния звук, следващ назалния, се явяват като най-важен признак на слуха, който определя различието между отделните носови фонеми. Това предположение се подкрепя и от наличието на силно понижение на формантите в интервала на назалния звук“[2]. По нагласа на артикулиращите органи с изключение на спуснатото меко небце носовите съгласни *м* и *н* не се отличават от преградните съгласни [*п*], [*б*] и [*т*], [*д*]. За съгласните [*п*], [*б*] и [*м*] преградата се осъществява на устните, а за съгласните [*т*], [*д*] и [*н*] — на алвеолите. Тази артикулационна еднаквост поражда и еднаквост в посоката на формантните преходи, които за съгласните [*п*], [*б*] и [*м*] визират лабиален локус, а за съгласните [*т*], [*д*] и [*н*] — алвеолен. Оклузията, която има основно значение за реализирането на преградните съгласни, за назалите има второстепенно значение. Разлика има също така и в силата на контакта, която за носовите съгласни е несъмнено по-малка, отколкото за преградните съгласни. Поради този факт и шумът от експлозията е твърде слаб при назалите и много рядко се явява по техния спектър.

В акустично отношение носовите съгласни се характеризират с ясно изразени форманти, породени от общата система на фаринксовата и носната кухина. Техният интензитет обаче е различен. С най-голяма сила се отличава първият формант, който обикновено се появява в зоната на 200—250 хц. Тук е съсредоточена и основната звукова енергия. Вторият формант, който се появява средно в зоната на 900—1000 хц, има твърде слаб интензитет и не винаги се появява по спектъра. Третият формант обаче, който се намира средно в зоната на 2500—3000 хц, се отличава със значителен интензитет и най-редовна поява по спектъра. Със по-слаб интензитет се очертава и четвърти формант, средно в зоната на 3000—3500 хц, а понякога и в зоната на по-високите честоти. Интензитетът на формантите при назалите е значително по-слаб от интензитета на формантите при вокалите.

Съгласна [*м*]

Спектърът на съгласната [*м*] се характеризира с устойчива формантна структура, която се поражда от фаринксовата и носната кухина. Както вече се изтъкна, устната кухина се явява като странична камера, която има шунтиращо действие и поражда антирезонанси (антиформанти, нули) по спектъра. Според изчисленията на Фант и Фуймура първата нула се намира в честотната зона от 800 до 1100 хц, а втората нула — в зоната приблизително на 3000 хц[3].

---

[1] F. S. Cooper, P. C. Delattre, A. M. Liberman, I. M. Borst, L. I. Gerstman, Some experiments on the perception of synthetic speech sounds, I. Acoust. Soc. Am. 24, 1952, стр. 597—606; A. Malécot, Acoustic cues for nasal consonants, Language, 32, 1956, стр. 274—284.

[2] Г. Фант, пос. съч., стр. 147.

[3] Вж. Blanka Borovičkova, Vlastislav Malàč, The Spectral Analysis of Czech Sound Combinations, 1967, стр. 54.

Формантите на съгласната [*м*] се появяват по спектъра главно в обхвата от 200—250 хц до 4000 хц. В тази зона обикновено се очертават четири форманта, но при някои информатори, при № 3 и 4 например, се очертава и пети формант, който се появява обикновено в зоната от

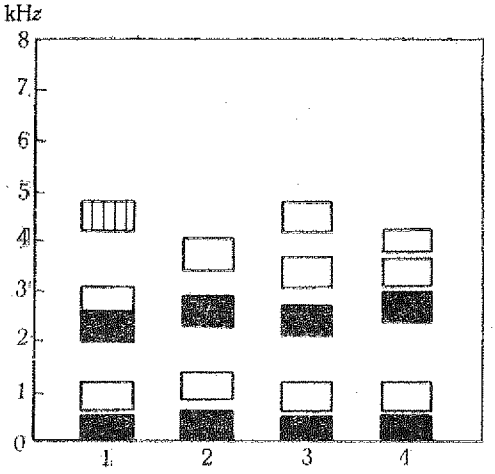

Фиг. 18. Средно честотно разпределение на формантите за съгласната *м*

4000 хц до 4500 хц. При информатор № 1 този формант се очертава с по-силен интензитет, а F_4 се появява само при изговорна сричката [*ми*]. Първият формант, който се слива с честотата на основния тон, се характеризира с най-голяма концентрация на звуковата енергия. Обикновено той се появява в зоната от 200 до 250 хц, но при информатор № 2 той е малко по-висок — 300 хц. Вторият формант — твърде слаб по интензитет — се появява приблизително в зоната на 1000 хц. В някои случаи, например при свързване на съгласната [*м*] с гласните [*е*] и [*и*], той изобщо не се появява (информатор № 3 и 4). Третият формант се очертава най-редовно по спектъра средно в зоната на 2500 хц, поради което може да се смята, че заедно с първия формант допринася особено много за възприемане на назалността. Същият подчертан формант, както ще видим по-нататък, се появява и по спектъра на съгласната [*н*].

Средното честотно разпределение на формантите за четиримата информатори е следното:

Първи формант: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 200 хц, за информатор № 2 — в района на 300 хц, за информатор № 3 — в района на 217 хц, и за информатор № 4 — в района на 217 хц.

Втори формант: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 933 хц, за информатор № 2 — в района на 1067 хц, за информатор № 3 — в района на 950 хц, и за информатор № 4 — в района на 950 хц.

Трети формант: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 2333 хц, за информатор № 2 — в района на 2583 хц, за

информатор № 3 — в района на 2383 хц, и за информатор № 4 — в района на 2658 хц.

Четвърти формант: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 2800 хц, за информатор № 2 — в района на 3683 хц, за информатор № 3 — в района на 3450 хц, и за информатор № 4 — в района на 3350 хц.

Пети формант се появява обикновено в района на 4000—4500 хц.

Интензитетът на формантите, както вече се изтъкна, е подчертан при първи и трети формант. Амплитудният разрез на спектъра на съгласната [*м*] в сричката [*ма*], изговорена от информатор № 1, показва, че F_1 има 22 dB, F_2 — 6 dB, F_3 — 11 dB, и F_4 — 6 dB. Вижда се, че третият формант е два пъти по-слаб от първия, но в същото време и два пъти по-силен от втори и четвърти формант (вж. обр. 26).

Времетраенето на изговора на съгласната [*м*] е различно при четиримата информатори. С относително най-голямо времетраене се отличава изговорът на информатор № 1 — от 0,13 до 0,20 сек., и с относително най-малко времетраене — изговорът на информатор № 2 — от 0,09 до 0,13 сек.

Локусът на преходите на втория формант на следходните гласни е лабиален, т. е. същият, както и при съгласните [*п*] и [*б*].

Съгласна [*н*]

Спектърът на съгласната [*н*] в структурно отношение споделя особеностите на спектъра на съгласната [*м*]. Не може да бъде другояче, защото функцията на системата от резонаторите на фаринксовата и носната кухина е една и съща при изговора и на двете съгласни. Разликата се явява по-скоро в обема на устната кухина, който за съгласната [*н*] е по-малък, отколкото за съгласната [*м*], тъй като преградата се извършва на алвеолите. Според Фуйимура появата на нулата по спектъра на съгласната [*н*] е в района от 1500 до 2000 хц[1].

Както при съгласната [*м*], така и при съгласната [*н*] спектърът се отличава с ясно изразена формантна структура. И тук със силен интензитет се отличават първи и трети формант, а със слаб интензитет — втори, четвърти и пети. Обхватът на зоната, където се разполагат формантите, е също до 4000 хц. При информатор № 1 обаче се наблюдава липса на истински четвърти формант, а поява на честоти със сравнително по-силен интензитет в зоната на 5000 хц. За информатор № 2 пък се наблюдава липса на втори формант. Единствената сричка, при която все пак се появява, е сричката [*ни*], но с доста високи честоти. По спектъра на съгласната [*н*] в отделни случаи се наблюдава и слаба експлозия, която се появява обикновено в зоната на 2000—2500 хц и се разпростира до 8000 хц. Но едва ли този шум има някакво значение за слуховата идентификация на съгласната [*н*].

Средното честотно разпределение на формантите за четиримата информатори е следното:

Първи формант: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 217 хц, за информатор № 2 — в района на 300 хц, за ин-

[1] Вж. Blanka Borovičkova, Vlastislav Malač, пос. съч., стр. 54.

форматор № 3 — в района на 300 хц, и за информатор № 4 — в района на 250 хц.

Втори формант: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 967 хц, за информатор № 2 — в района на 1900 хц, за ин-

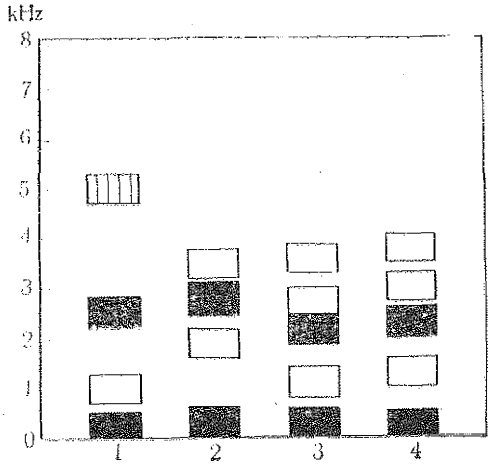

Фиг. 19. Средно честотно разпределение на формантите за съгласната *н*

форматор № 3 — в района на 1083 хц, и за информатор № 4 — в района на 1300 хц.

Трети формант: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 2467 хц, за информатор № 2 — в района на 2767 хц, за информатор № 3 — в района на 2200 хц, и за информатор № 4 — в района на 2317 хц.

Четвърти формант: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 2500 хц (единичен случай), за информатор № 2 — в района на 3500 хц, за информатор № 3 — в района на 2650 хц, и за информатор № 4 — в района на 2883 хц.

Пети формант се очертава в зоната на 3500—4000 хц.

Амплитудният разрез на спектъра на съгласната [*н*] в сричката [*на*], изговорена от информатор № 1, показва, че F_1 има 24 dB, F_2 — 8 dB, F_3 — 14 dB, и F_4 — 4 dB, т. е. същото съотношение на засилени и отслабени резонансни честоти, както и при съгласната [*м*] (вж. обр. 26). Времетраенето варира от 0,08 до 0,23 сек.

Локусът на прехода на втория формант на следходните гласни е алвеолен, т. е. имащ за честота същата зона, както и съгласните [*т*] и [*д*]. От гледище на перцепцията се смята, че той е най-важен за слуховата идентификация на съгласната [*н*].

Плавни съгласни

Съгласните [р], [л], наричани още ликвидни или сонантични, когато изпълняват сричкотворна служба, се обособяват в отделна подгрупа, твърде различна от групата на назалите и твърде близка до вокалите. Артикулационно съгласните [р] и [л] се характеризират с алвеолна преграда и проход, които са едновременен учленителен акт при съгласната [л] и последователен, т. е. преграда — проход — преграда при съгласната [р]. В акустично отношение плавните съгласни се отличават с ясно изразена формантна картина, която е аналогична на формантната картина на гласните. Първият формант на съгласните [р] и [л] за разлика от първия формант на назалите се намира значително по-високо по честотната скала. При назалите той е средно 200—250 хц, а при плавните — 350—450 хц. Останалите форманти, обикновено 3 на брой, се характеризират с равномерно засилване на интензитета, който обаче в сравнение с интензитета на гласните е по-малък, а в сравнение с назалите — поголям. Преходът към вокалните форманти е плавен и непрекъснат. Спектърът на съгласната [р] освен с тези особености се характеризира още с „накъсани" форманти, резултат от краткотрайната преграда, която се осъществява между върха на езика и алвеолите. В езиковата практика плавните съгласни се държат повече като гласни — не действуват асимилиращо на предходните и следходните звукове, в някои случаи имат сричкотворна функция.

Съгласна [р]

Съгласната [р] по място на образуване на преградата е алвеолна, а по начин на артикулиране е последователно преградно-проходна. По слухово впечатление българското [р] се възприема като треперлива (вибрантна) за разлика от задното увуларно [р], което е характерно за някои езици. Усещането за треперливост е резултат от краткотрайните прекъсвания на формантите по време на артикулацията на съгласната [р]. Тези прекъсвания се образуват обикновено в интервал от 0,01 до 0,02 сек., а техният брой е в зависимост от положението на [р] в думата и от изговора на отделните лица. При някои информатори прекъсванията са повече на брой (4 при инф. № 3), а при други по-малко, но, общо взето, те не са повече от две-три за цялата артикулация на съгласната [р]. От сонаграмите се вижда, че артикулацията на вибрантното [р] започва със сравнително дълъг интервал от вокално излъчване, достигащо 0,05 сек., което се прекъсва от кратка пауза, отново се появяват формантите, следвани от пауза, и накрая пак форманти, които се свързват непосредствено с формантите на следващата гласна. В средисловие съгласната [р] е обикновено по-кратка, с едно-две прекъсвания на формантната картина, а в краесловие — с повече прекъсвания, отколкото в средисловие, но общият интензитет е много по-слаб и треперливостта е приглушена.

Спектърът на съгласната [р] в структурно отношение не се отличава съществено от спектъра на гласните. Общият интензитет на формантите при съгласната [р] обаче е по-слаб от интензитета на формантите при гласните. Освен това числената стойност на първия формант на съгласната [р] е по-висока, отколкото стойността на първия формант на глас-

ните. Формантите на съгласната [*p*] се свързват плавно и непосредствено с преходите на следходната и предходната гласна.

Средното честотно разпределение на формантите за четиримата информатори е следното:

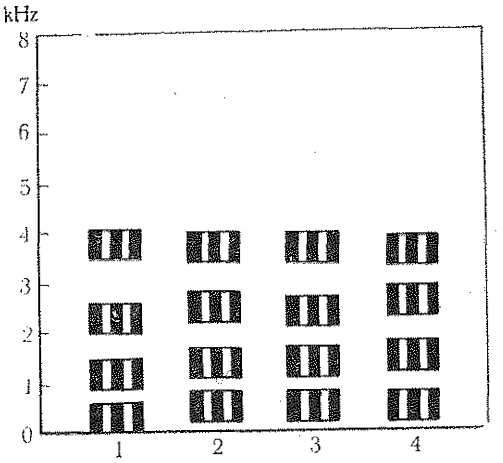

Фиг. 20. Средно честотно разпределение на формантите за съгласната *p*

Първи формант: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 300 хц, за информатор № 2 — в района на 518 хц, за информатор № 3 — в района на 483 хц, и за информатор № 4 — в района на 517 хц.

Втори формант: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 1217 хц, за информатор № 2 — в района на 1383 хц, за информатор № 3 — в района на 1400 хц, и за информатор № 4 — в района на 1533 хц.

Трети формант: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 2325 хц, за информатор № 2 — в района на 2467 хц, за информатор № 3 — в района на 2383 хц, и за информатор № 4 — в района на 2642 хц.

Четвърти формант: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 3817 хц, за информатор № 2 — в района на 3750 хц, за информатор № 3 — в района на 3708 хц, и за информатор № 4 — в района на 3617 хц.

Амплитудният разрез на спектъра на съгласната [*p*] в сричката [*pa*], изговорена от информатор № 1, показва, че F_1 има 16 dB, F_2 — 14 dB, F_3 — 11 dB и F_4 — 9 dB (вж. обр. 26). Времетраенето варира от 0,08 до 0,20 сек.

Формантните преходи на гласните, които следват съгласната [*p*], имат най-общо формата и посоката на гласни, свързани с алвеолните съгласни. Локусът за съгласната [*p*] е разположен обаче в зоната на ниските честоти — около 1200—1300 хц.

Съгласна [л]

Съгласната [л] по място на учленение е алвеодентална, а по начин на артикулация едновременно преградно-проходна. Предната част на езика се допира до алвеолите, като в същото време в гласовия канал се

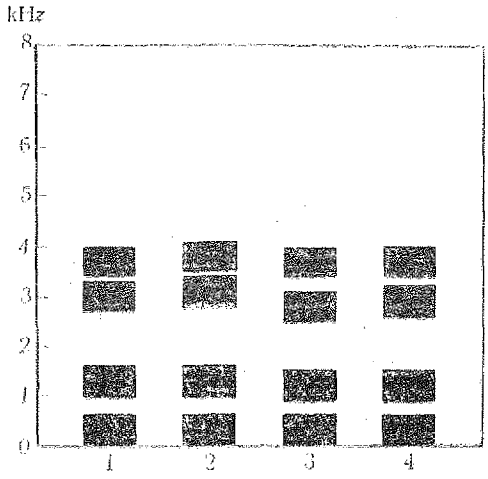

Фиг. 21. Средно честотно разпределение на формантите за съгласната *л*

осъществяват един или два странични прохода за разпространение на звука. При това положение се образува странична кухина, която има шунтиращо действие и поражда по спектъра появата на антирезонанси (нули). Тяхното място обаче, както при назалите, е трудно да се определи. Освен това със синтеза на речта се доказва, „че много сполучлив звук [л] може да се получи и без въвеждане на нули и че придвижването на F_3 към честотата от 2900 хц, която е близка до F_4, увеличава естествеността на звученето. Идентификацията на звука се обуславя от рязкото придвижване на F_1 нагоре в момента на прехода от латералния звук към съседната гласна“[1].

В зависимост от мястото на преградата се създава и различно слухово впечатление за съгласната [л]. Когато преградата е на границата между горните резци и алвеолите, напр. при изговор на съчетанията [лв], [ла], [ло], [лу], слухово се получава впечатление за „твърдо“ [л], а когато пък тя се премести в горния край на алвеолите, напр. при изговор на [ли], [ле], тогава се получава впечатление за „меко“ [л]. Не е трудно в случая да се види действието на ниската и високата тоналност на съответните гласни, с които се свързва съгласната [л].

Спектърът на съгласната [л] има типична формантна структура. Средното честотно разпределение на формантите за четиримата информатори е следното:

---

[1] Фант, пос. съч., стр. 168.

Първи формант: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 317 хц, за информатор № 2 — в района на 283 хц, за информатор № 3 — в района на 383 хц, и за информатор № 4 — в района на 333 хц.

Втори формант: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 1308 хц, за информатор № 2 — в района на 1317 хц, за информатор № 3 — в района на 1183 хц, и за информатор № 4 — в района на 1225 хц.

Трети формант: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 3008 хц, за информатор № 2 — в района на 3092 хц, за информатор № 3 — в района на 2850 хц, и за информатор № 4 — в района на 2883 хц.

Четвърти формант: за информатор № 1 честотите са разположени в района на 3617 хц, за информатор № 2 — в района на 3733 хц, за информатор № 3 — в района на 3750 хц, и за информатор № 4 — в района на 3750 хц.

Амплитудният разрез на спектъра на съгласната [*л*] в сричката [*ла*], изговорена от информатор № 1, показва, че F_1 има 23 dB, F_2 — 13 dB, F_3 — 4 dB, и F_4 — 8 dB (вж. обр. 26). Времетраенето варира от 0,10 до 0,20 сек.

Алвеоденталното място на артикулацията определя и сравнително ниския локус на прехода на втория формант на следходните гласни. Той е разположен приблизително в зоната на 800—900 хц.

Заключение

Обединяването на съгласните [*м*], [*н*] и [*р*], [*л*] в една обща група наречена група на сонорите, е оправдано в известна степен от артикулационно и акустично гледище. Наличието едновременно на преграда и на проход е техният най-важен артикулационен белег, а наличието пък на ясно изразена формантна структура с консонантни елементи — техният най-важен акустичен показател. Все пак трябва да се подчертае взаимната независимост на двете подгрупи както във фонетичната, така и във фонологичната система на езика. Носовите съгласни се противопоставят на другите съгласни покрай другите показатели най-вече с носовия си призвук, а съгласните [*р*], [*л*] — по наличието на ясно изразена вокалност и консонантност.

Средното честотно разпределение на формантите за съгласните [*м*], *н*] и [*р*], [*л*] при четиримата информатори е следното:

	[*м*]	[*н*]	[*р*]	[*л*]
Първи формант:	234	267	455	329 хц
Втори формант:	975	1312	1383	1258 хц
Трети формант:	2739	2437	2904	3084 хц
Четвърти формант:	3320	2883	3723	3700 хц

Локусите при съгласните [*м*] и [*н*] играят изглежда основна роля при акустичното идентифициране на назалите, тъй като между спектрите им като цялост няма съществени различия.

ЧЕСТОТНО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ФОРМАНТИТЕ И НА ВРЕМЕТРАЕНЕТО ПРИ ИЗГОВОР НА СЪГЛАСНИТЕ [*м*], [*н*] И [*р*], [*л*] ЗА ЧЕТИРИМАТА ИНФОРМАТОРИ

Съгласна [*м*]

[*ми*]

	1	2	3	4	
Първи формант:	200	300	200	200	хц
Втори формант:	1100	1000	—	—	хц
Трети формант:	2000	2300	2300	2350	хц
Четвърти формант:	2800	3500	3500	3200	хц
Пети формант:	—	—	3900	3500	хц
Времетраене:	0,13	0,10	0,18	0,12	сек.

[*ме*]

Първи формант:	200	300	200	200	хц
Втори формант:	1100	1100	—	—	хц
Трети формант:	2000	2400	2200	2300	хц
Четвърти формант:	—	3600	3400	3200	хц
Пети формант:	4500	—	4000	3500	хц
Времетраене:	0,15	0,13	0,18	0,11	сек.

[*мъ*]

Първи формант:	200	300	200	200	хц
Втори формант:	900	1100	1000	1000	хц
Трети формант:	2500	2600	2300	2500	хц
Четвърти формант:	—	3600	3300	3200	хц
Пети формант:	4500	—	3600	3500	хц
Времетраене:	0,16	0,10	0,18	0,10	сек.

[*ма*]

Първи формант:	200	300	200	200	хц
Втори формант:	900	1200	1100	1000	хц
Трети формант:	2500	3100	2500	2800	хц
Четвърти формант:	—	4200	3500	3500	хц
Пети формант:	4500	—	4000	—	хц
Времетраене:	0,20	0,10	0,18	0,08	сек.

[*мо*]

Първи формант:	200	300	250	250	хц
Втори формант:	800	1000	900	1000	хц
Трети формант:	2500	2300	2500	3000	хц
Четвърти формант:	—	3700	3500	3500	хц
Пети формант:	4500	—	4000	3800	хц
Времетраене:	0,17	0,09	0,16	0,14	сек.

[*му*]

Първи формант:	200	300	250	250	хц
Втори формант:	800	1000	800	250	хц
Трети формант:	2500	2800	2500	2500	хц
Четвърти формант:	—	3500	3500	3500	хц
Пети формант:	4500	—	4000	3800	хц
Времетраене:	0,15	0,09	0,15	0,10	сек.

Съгласна [*н*]

[*ни*]

Първи формант:	250	300	300	200 хц
Втори формант:	1000	1900	1200	— хц
Трети формант:	2300	2800	2000	2200 хц
Четвърти формант:	2500	3500	2700	2700 хц
Пети формант:	—	—	3750	3700 хц
Времетраене:	0,18	0,10	0,08	0,12 сек.

[*не*]

Първи формант:	250	300	300	250 хц
Втори формант:	1000	—	1000	— хц
Трети формант:	2500	2700	2000	2300 хц
Четвърти формант:	—	3500	2500	2700 хц
Пети формант:	4500	—	—	3700 хц
Времетраене:	0,20	0,09	0,20	0,17 сек.

[*нъ*]

Първи формант:	200	300	300	300 хц
Втори формант:	1000	—	1000	1300 хц
Трети формант:	2500	2800	2300	2300 хц
Четвърти формант:	—	3500	2600	3000 хц
Пети формант:	4500	—	3500	3700 хц
Времетраене:	0,09	0,09	0,20	0,14 сек.

[*на*]

Първи формант:	200	300	300	200 хц
Втори формант:	1000	—	1000	1300 хц
Трети формант:	2500	2700	2300	2400 хц
Четвърти формант:	—	3500	2700	2800 хц
Пети формант:	4500	—	3500	3650 хц
Времетраене:	0,21	0,10	0,15	0,11 сек.

[*но*]

Първи формант:	200	300	300	200 хц
Втори фврмант:	900	—	1200	1300 хц
Трети формант:	2500	2800	2400	2400 хц
Четвърти формант:	—	3500	2700	3100 хц
Пети формант:	5000	—	3600	3700 хц
Времетраене:	0,21	0,08	0,18	0,20 сек.

[*ну*]

Първи формант:	200	300	300	250 хц
Втори формант:	900	—	1100	— хц
Трети формант:	2500	2800	—	2300 хц
Четвърти формант:	—	3500	2700	3000 хц
Пети формант:	5000	—	3700	3700 хц
Времетраене:	0,23	0,15	0,17	0,16 сек.

Съгласна [*р*]

[*ри*]

Първи формант:	300	500	600	500 хц
Втори формант:	1600	1600	1600	1700 хц
Трети формант:	2500	2500	2500	2700 хц
Четвърти формант:	3750	3700	3750	3600 хц
Времетраене:	0,20	0,09	0,15	0,08 сек.
Брой на прекъсванията:	1	2	3	1

[*ре*]

Първи формант:	300	500	600	500 хц
Втори формант:	1400	1400	1500	1750 хц
Трети формант:	2500	2500	2500	2750 хц
Четвърти формант:	3750	3700	3750	3700 хц
Времетраене:	0,14	0,11	0,13	0,13 сек.
Брой на прекъсванията:	3	3	3	2

[*рѣ*]

Първи формант:	300	500	500	500 хц
Втори формант:	1300	1400	1400	1700 хц
Трети формант:	2250	2500	2400	2750 хц
Четвърти формант:	4000	3800	3750	3700 хц
Времетраене:	0,17	0,10	0,17	0,10 сек.
Брой на прекъсванията:	3	2	4	2

[*ра*]

Първи формант:	300	500	600	500 хц
Втори формант:	1000	1400	1400	1500 хц
Трети формант:	2250	2500	2400	2750 хц
Четвърти формант:	3700	3900	3750	3600 хц
Времетраене:	0,16	0,13	0,10	0,13 сек.
Брой на прекъсванията:	2	3	3	1

[*ро*]

Първи формант:	300	600	600	600 хц
Втори формант:	1000	1250	1300	1300 хц
Трети формант:	2250	2500	2300	2500 хц
Четвърти формант:	4000	3700	3750	3600 хц
Времетраене:	0,15	0,13	0,18	0,13 сек.
Брой на прекъсванията:	2	2	4	3

[*ру*]

Първи формант:	300	500	500	500 хц
Втори формант:	1000	1250	1200	1250 хц
Трети формант:	2200	2300	2200	2400 хц
Четвърти формант:	3700	3700	3500	3500 хц
Времетраене:	0,17	0,10	0,17	0,12 сек.
Брой на прекъсванията:	2	2	4	3

Съгласна [*л*]

[*ли*]

Първи формант:	300	250	300	300 хц
Втори формант:	1900	2000	1800	1850 хц
Трети формант:	2750	2750	3000	2700 хц
Четвърти формант:	3700	3750	3750	3700 хц
Времетраене:	0,11	0,10	0,13	0,12 сек.

[*ле*]

Първи формант:	300	250	300	300 хц
Втори формант:	1750	1800	1700	1700 хц
Трети формант:	3200	3000	3000	2700 хц
Четвърти формант:	3700	3750	3750	3700 хц
Времетраене:	0,13	0,10	0,20	0,15 сек.

	[*лъ*]			
Първи формант:	300	300	400	300 хц
Втори формант:	1200	1100	1000	1000 хц
Трети формант:	3100	3200	2800	3000 хц
Четвърти формант:	3700	3800	3800	3700 хц
Времетраене:	0,10	0,12	0,15	0,18 сек.
	[*ла*]			
Първи формант:	400	300	400	400 хц
Втори формант:	1000	1000	1000	1000 хц
Трети формант:	3000	3300	2800	2900 хц
Четвърти формант:	3500	3700	3700	3700 хц
Времетраене:	0,13	0,13	0,13	0,13 сек.
	[*ло*]			
Първи формант:	300	300	400	400 хц
Втори формант:	1000	1000	800	900 хц
Трети формант:	3000	3200	2750	3000 хц
Четвърти формант:	3500	3700	3750	3700 хц
Времетраене:	0,12	0,11	0,20	0,18 сек.
	[*лу*]			
Първи формант:	300	300	400	350 хц
Втори формант:	1000	1000	800	900 хц
Трети формант:	3000	3100	2750	3000 хц
Четвърти формант:	3600	3700	3750	3700 хц
Времетраене:	0,10	0,10	0,15	0,15 сек.

Глайд [й]

Въпросът за артикулационно-акустичните особености на съгласната [*й*], позната под названието *йот*, е предмет, както е известно, на оживени разисквания в изследванията на класическата фонетика: спори се дали тя е съгласна, полусъгласна или полугласна, и на второ място, какви са приликите и отликите между съгласната [*й*] и гласната [*и*]. В нашата фонетична литература съгласната [*й*] се включва в групата на сонорите. В по-ново време бе въведен нов термин *глайд*, който на английски означава 'движа се, прилепвам се'. Тази характеристика е в същност и най-точната, защото при артикулацията на съгласната [*й*], за разлика от всички останали звукове, конфигурацията на гласовия канал не се задържа в дадено положение, а бързо се променя под влияние на предходната или следходната гласна, с която тя се свързва и образува едно дифтонгоидно цяло: [*йа*], [*йо*], [*йу*], [*ай*], [*ой*] и т. н. Тези особености на съгласната [*й*] ще бъдат разгледани в друго изследване, а тук само ще спомена някои най-общи положения, свързани с нейния спектър и артикулация.

По нагласа на артикулиращите органи конфигурацията на гласовия канал за изговор на съгласната [*й*] не се различава от конфигурацията за изговор на гласната [*и*]. По място на учленение следователно тя е предно палатална, а по начин на артикулиране — проходна. В този смисъл и с право съгласната [*й*] се класифицира като чисто палатална, а от някои автори и като звучна фрикативна. Приликите в конфигурациите и в начина на учленение се отнасят обаче само до началото или до края на

артикулационния процес на дифтонгоидните съчетания, тъй като същината на артикулацията на съгласната [й] се проявява преди всичко в нейното движение към гласната, образувайки с нея една артикулационно-акустична цялост.

Спектърът на съгласната [й] по разпределение на формантите е подобен на спектъра на гласната [и]. И в двата спектъра първият формант се появява в района на 250—300 хц, вторият формант — в района на 2250 хц и третият — в района на 3250 хц. Разликата в техния интензитет обаче е значителна: първият формант на съгласната [й] се характеризира със силен интензитет, равен на интензитета на първия формант на гласната, а вторият и третият формант едва се очертават по спектъра поради техния слаб интензитет. Фрикативен шум се появява обикновено в района на 3000—4000 хц и понякога се разпростира до 8000 хц. Неговият интензитет обаче е също така слаб и според Фант той има второстепенно значение за идентификацията на съгласната [й] (Фант, пос. съч., стр. 165). Шумът се появява, когато [й] е в началото или в края на думата, напр. *йам, май* и т. н., но, както се вижда от сонаграмите, между две гласни, напр. *пийан, бийа*, той изобщо не се появява. Може следователно да се смята, че основният акустичен показател за идентифициране на съгласната [й] са формантните преходи. При съчетанията [йа], [йо], [йу] и т. н. преходите на F_1 и F_2 започват винаги от един и същ район на честоти — 250—300 хц за F_1, и 2250—2230 хц за F_2, но завършват в различни честотни райони съобразно спектрите на гласните [а], [о], [у] и т. н. В съчетанията пък на гласна плюс [й] — [ай], [ой] и т. н. — преходите имат същата структура, но в обратна посока. Трудно е следователно да се посочи границата между тези части от формантите, които обуславят идентификацията на съгласната [й], от една страна, и, от друга, останалата тяхна част, която обуславя идентификацията на гласните. Ето защо по-правилно е според мене особеностите на съгласната [й] да се разглеждат във връзка с гласните, с които тя образува единна цялост, т. е. в състава на дифтонгоидните съчетания.

ИЗВОДИ

Съгласните в българския книжовен език могат да бъдат обособени в четири основни групи, като всяка една от тях притежава такива акустични показатели, каквито не се срещат при съгласните от другите групи. Това обособяване съвпада и с артикулационното им класиране както по място, така и по начин на артикулиране. Трябва обаче да се изтъкне, че докато групите на експлозивните (преградните), фрикативните (проходните) и африкативните (преградно-проходните) съгласни са единни в артикулационно-акустично отношение, то групата на сонорите е разнообразна и фактически тя се състои от две подгрупи, чиито представители — назалните и плавните съгласни — се различават доста помежду си. Съгласната [й] пък, класирана ту в групата на сонорните съгласни, ту в групата на фрикативните съгласни и с известни основания и в единия, и в другия случай, трябва в същност да се отдели поради глайдовия си характер като сонорна звукова единица, влизаща в състава на дифтонгоидните съчетания.

Експлозивните (преградните) съгласни [п], [б], [т], [д], [к], [г] се обособяват в отделна група по следните акустични показатели:

а) прекъсване за известно време на издишната струя чрез установяване на преграда в гласовия канал;

б) краткотрайност на турболентния поток (експлозията), получена след разрушаване на преградата;

в) бърза промяна на честотите на формантните преходи на предходната или следходната гласна. Тази особеност не принадлежи в истинския смисъл на думата към спектъра на съгласната, но, както показват опитите със синтеза на реч, тя има голямо значение за различаване на артикулационното място при съгласните.

Различието между съгласните вътре в групата се осъществява от разположението на шумовите честоти по спектъра: за съгласните [п], [б] те са сравнително ниски, за съгласните [т], [д] — сравнително високи, а за съгласните [к], [г] — средни. Локусите по честотната скала са също така значителен показател за различаване на артикулационното място.

Фрикативните (проходните) съгласни [ф], [в], [с], [з], [ш], [ж], [х] се обособяват в отделна група по следните акустични показатели:

а) относително голямо времетраене на фрикативния шум, който се появява в стеснената секция на гласовия канал или в близост до нея;

б) постепенно нарастване на интензитета в посока към високите честоти.

Различието на съгласните вътре в групата се осъществява в зависимост от мястото на появата на шума по честотната скала и от проявата на неговия интензитет. За съгласните [ф], [в] честотите са ниски, а интензитетът равномерен; за съгласните [с], [з] честотите са високи, а интензитетът среден; за съгласните [ш], [ж] честотите са средни, а интензитетът силен. Съгласната [х] има значителен интензитет, а честотите са свързани най-вече с честотите на F_2 на следходната гласна.

Ролята на формантните преходи при фрикативните съгласни е почти незначителна в сравнение с преходите при експлозивните съгласни.

Африкативните (преградно-проходните) съгласни [ц], [дз], [ч], [дж] се обособяват в отделна група, въпреки наличието на артикулационно-акустични показатели на посочените вече две групи. Спектрите на африкативните съгласни в честотно-амплитудно отношение не се различават съществено от спектрите на съставящите ги преградни и проходни съгласни. Разликата е преди всичко във времетраенето на фрикативния шум, което при африкатите е твърде намалено — наполовина или на една трета.

Различието между съгласните вътре в групата се осъществява от същите показатели, както и при фрикативните съгласни, т. е. за [ц], [дз] честотите са високи и интензитетът среден, а за [ч], [дж] честотите са средни и интензитетът силен.

Сонорните съгласни [м], [н], [р], [л] се обособяват в отделна група по наличието на вокални и консонантни елементи по техните спектри. Трябва обаче да се има пред вид, че това обединяване е твърде относително, защото, както вече се изтъкна, групата на сонорите е съставена от две подгрупи — групата на назалите и групата на плавните.

Съгласните [м], [н] се характеризират с устойчива формантна структура, породена от общата система на фаринксовата и носната кухина. Засилените в интензитетно отношение първи и трети формант са най-характерните показатели за назалните съгласни.

Съгласните [р], [л] се отличават също с устойчива формантна структура, която е твърде близка до структурата на гласните. Интензитетът на формантите е по-слаб, отколкото интензитетът на гласните, но и относително равномерен в сравнение с назалите. Особеност в изговора на българското [р] е неговата вибрантна характеристика.

Съгласната [й] по своята природа е глайд и нейната идентификация се осъществява посредством вокалните преходи, които са значителни по време и сравнително бавни в честотните си промени.

Наличието на звучност или беззвучност по спектъра се обуславя от наличието или липсата на гласов източник. При преградните съгласни звучността се осъществява през цялото времетраене на преградата, а при фрикативните съгласни тя се синхронизира с шумовия компонент или пък го изпреварва с няколко стотни от секундата.

При съчетанията съгласна плюс гласна началото на шумовите честоти се влияе в значителна степен от спектъра на следходната гласна. При свързване с високите гласни шумовите честоти се появяват обикновено по-високо по честотната скала, а при свързване с ниските гласни — по-ниско. С най-широк диапазон от честоти се отличават съгласните [к], [г] и [х], за които концентрацията на звуковата енергия е тясно свързана с втория формант на следходната гласна. При съчетанията гласна плюс съгласна влиянието на спектъра на предходната гласна е значително по-слабо върху спектъра на следходната съгласна.

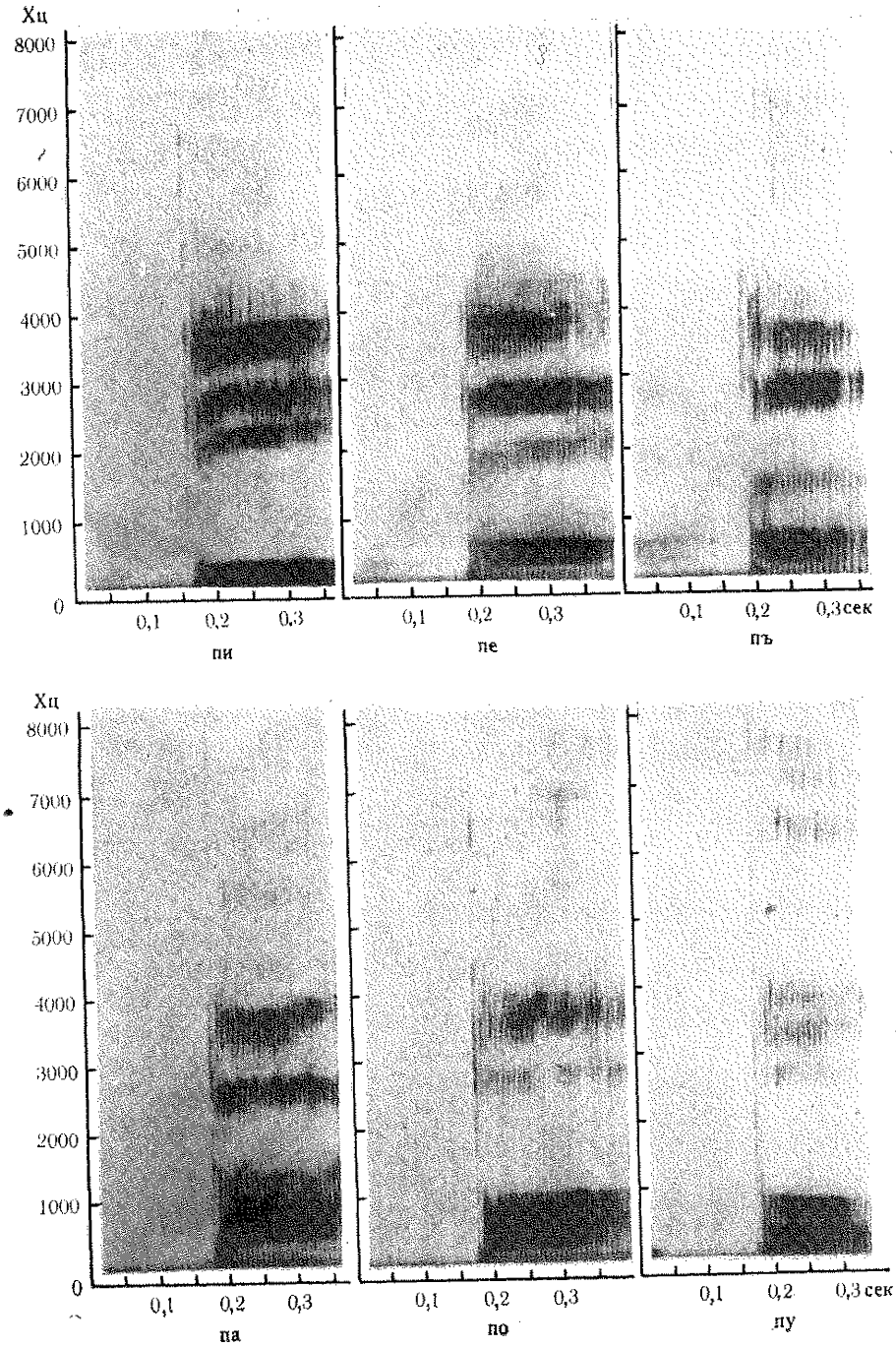

Обр. 1. Изговор на съгласната *п*. Информатор № 2

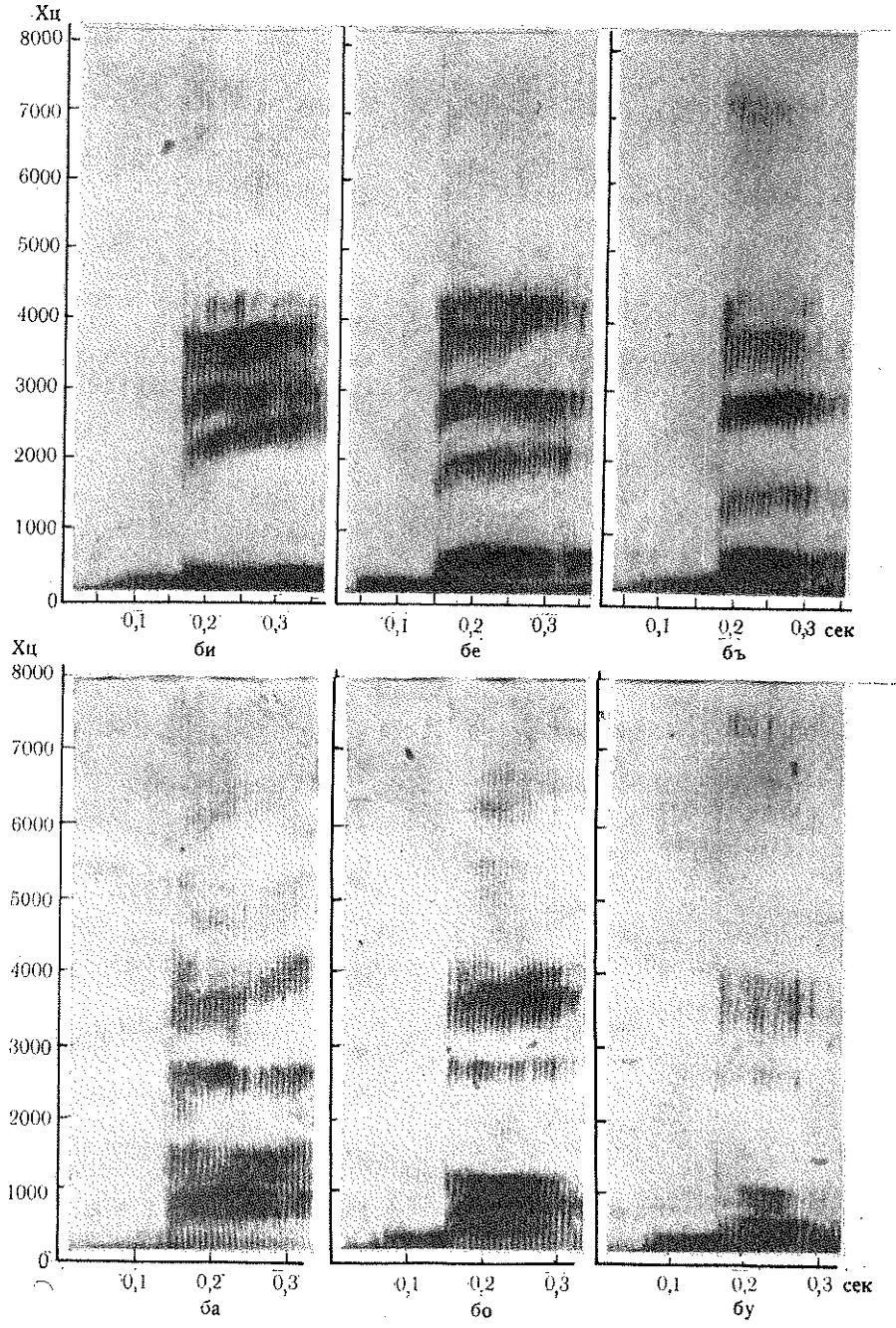

Обр. 2. Изговор на съгласната *б*. Информатор № 2

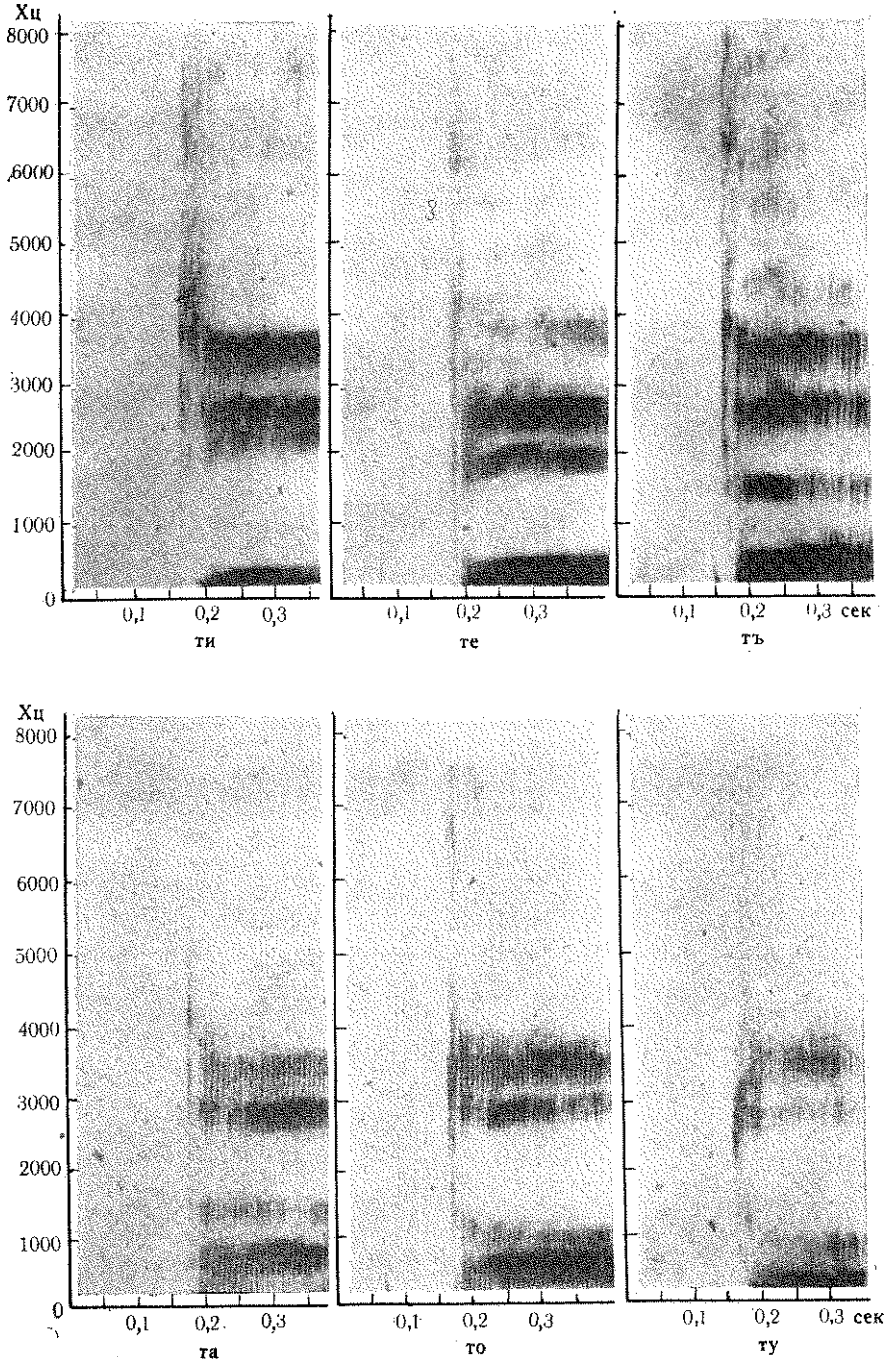

Обр. 3. Изговор на съгласната *т*. Информатор № 4

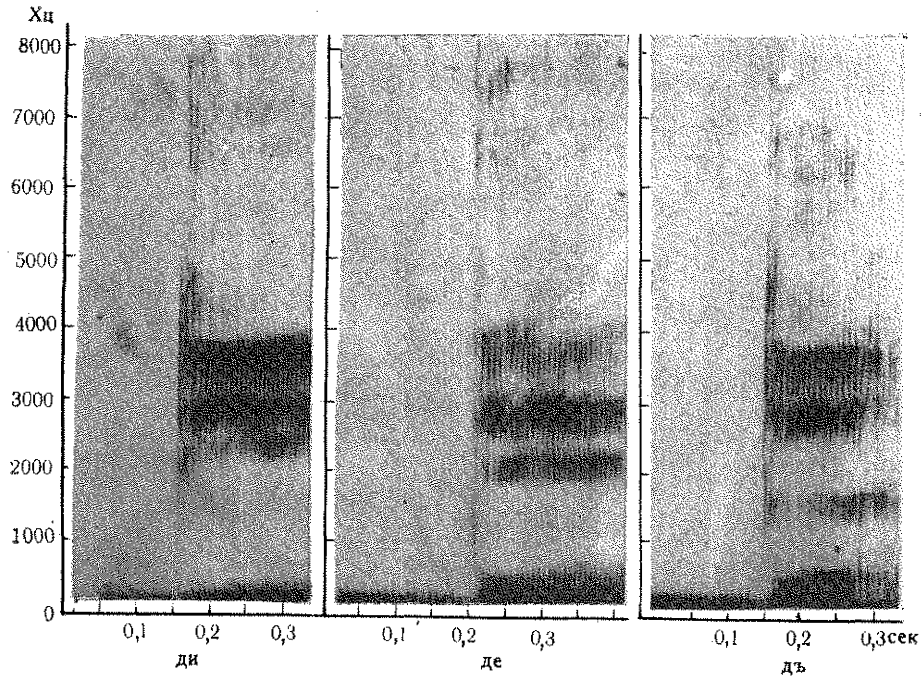

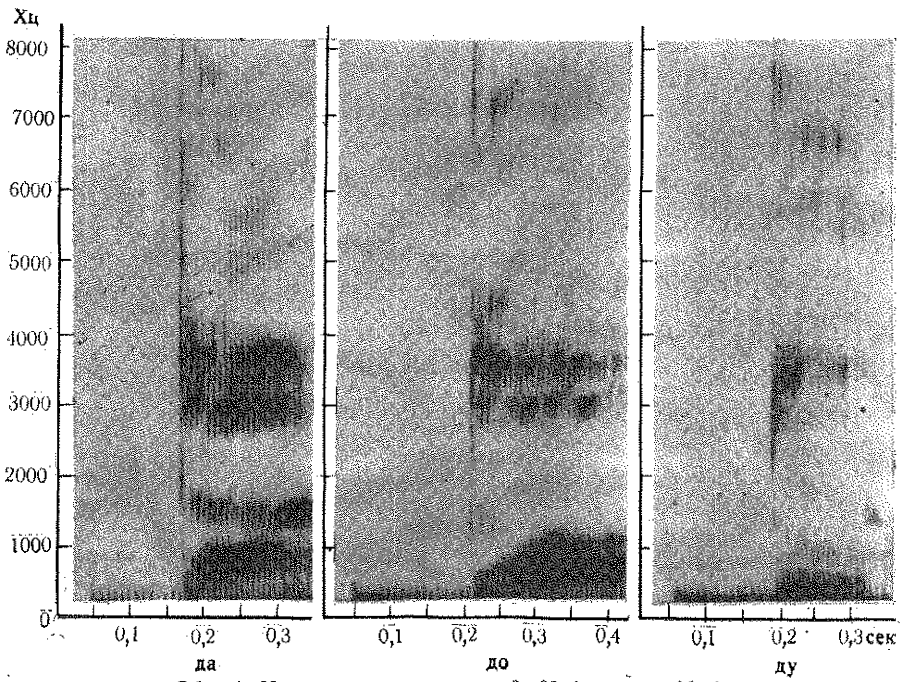

Обр. 4. Изговор на съгласната *д*. Информатор № 4

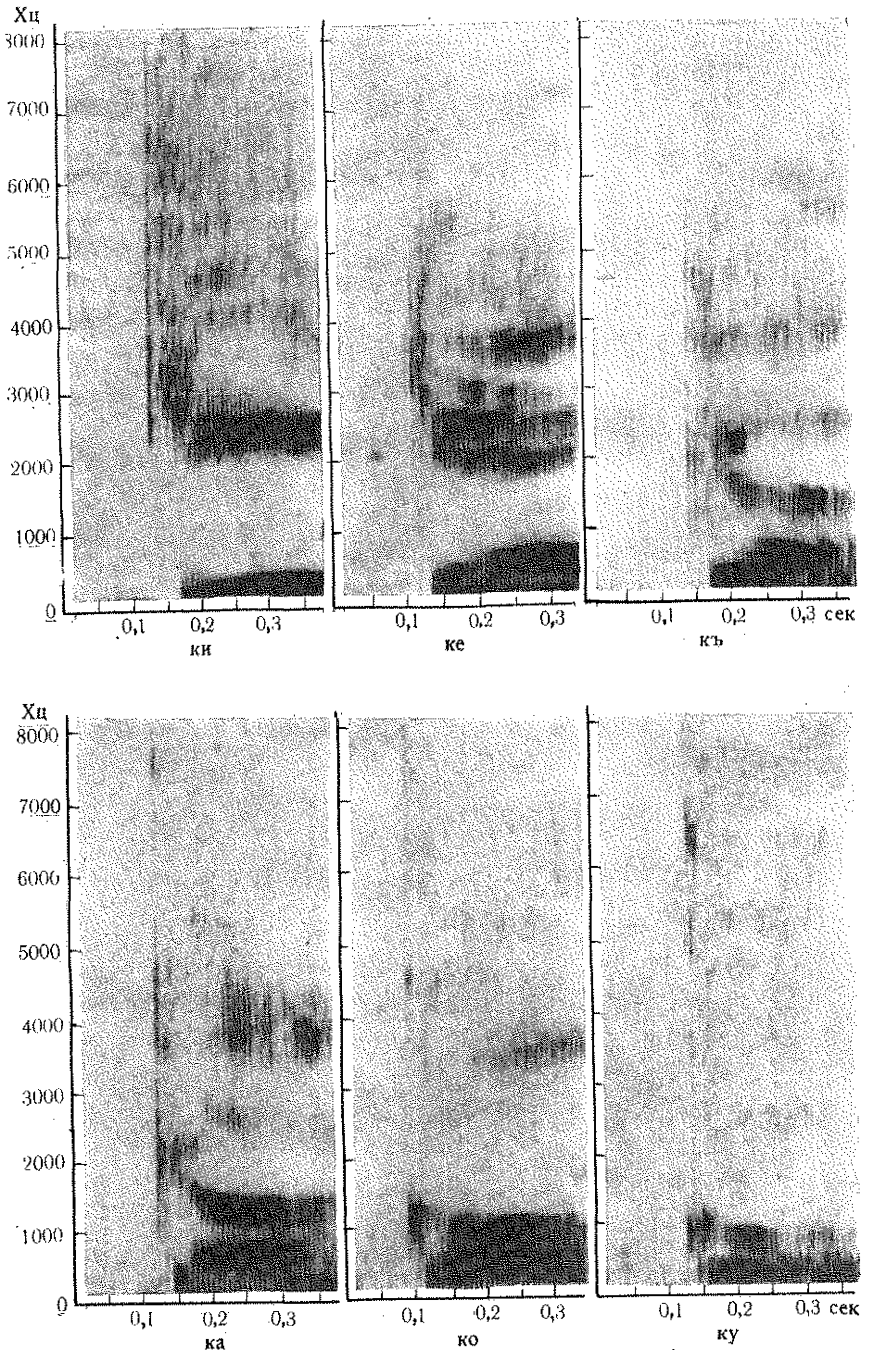

Обр. 5. Изговор на съгласната *к*. Информатор № 1

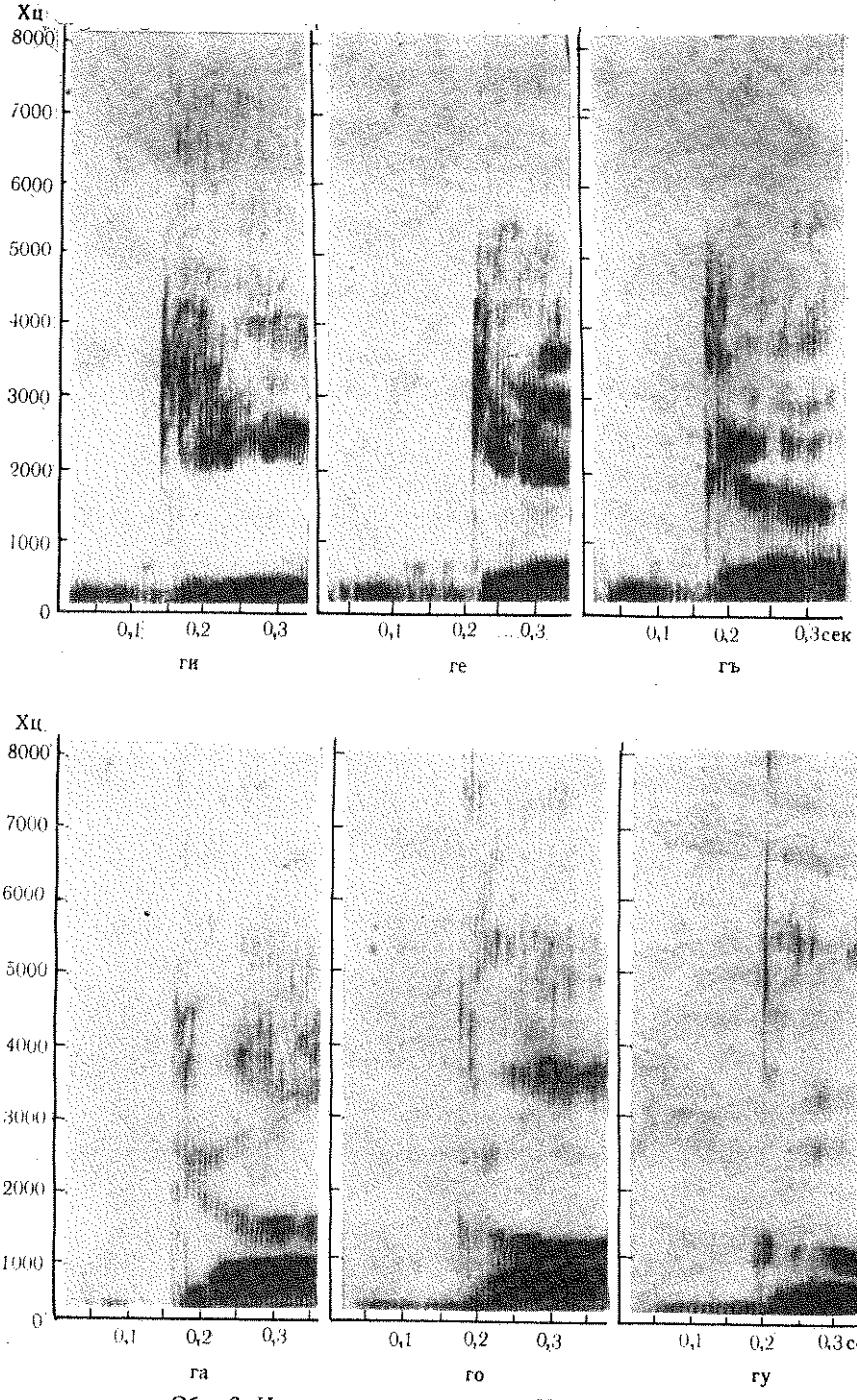

Обр. 6. Изговор на съгласната *г*. Информатор № 1

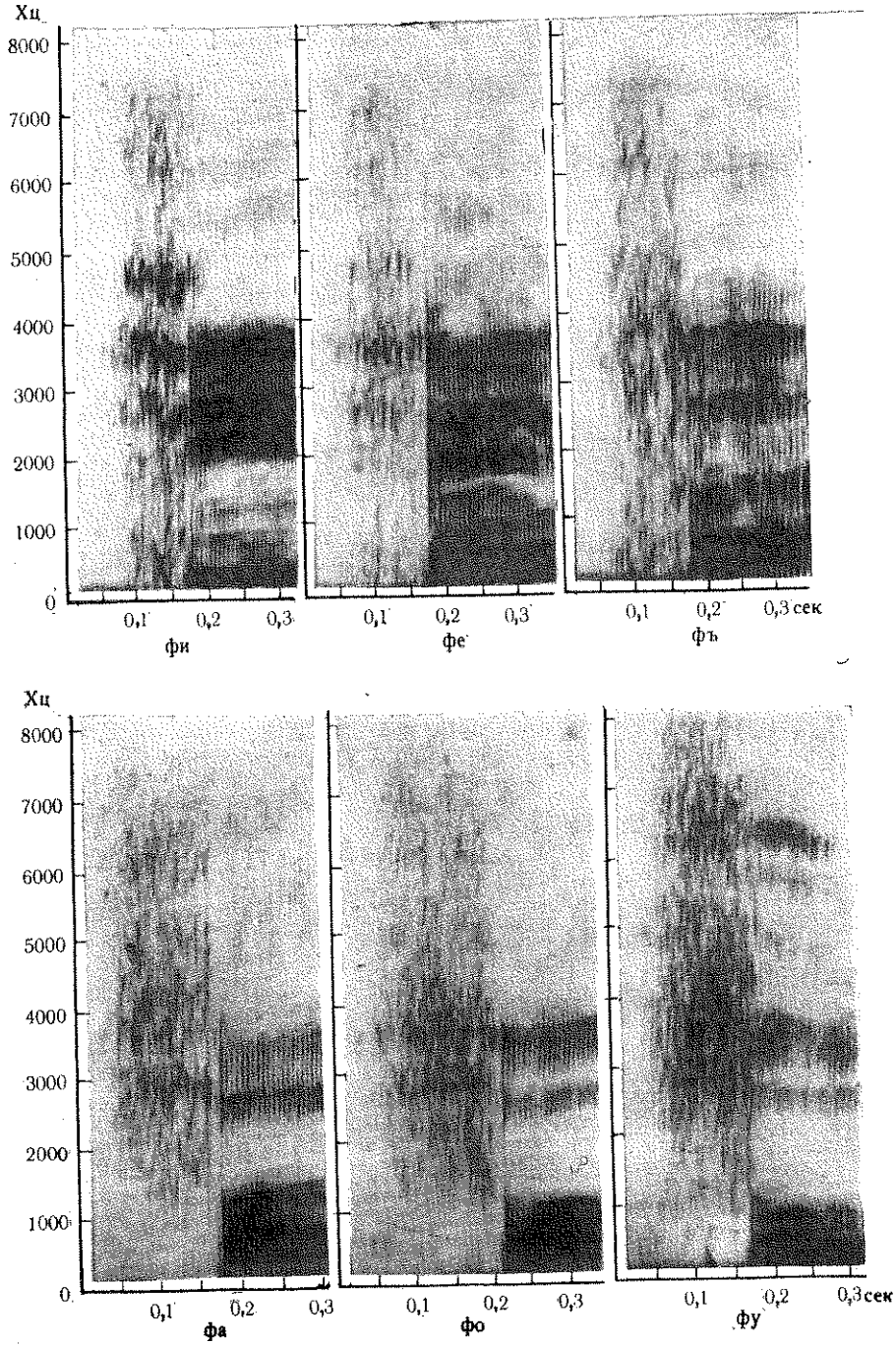

Обр. 7. Изговор на съгласната *ф*. Информатор № 4

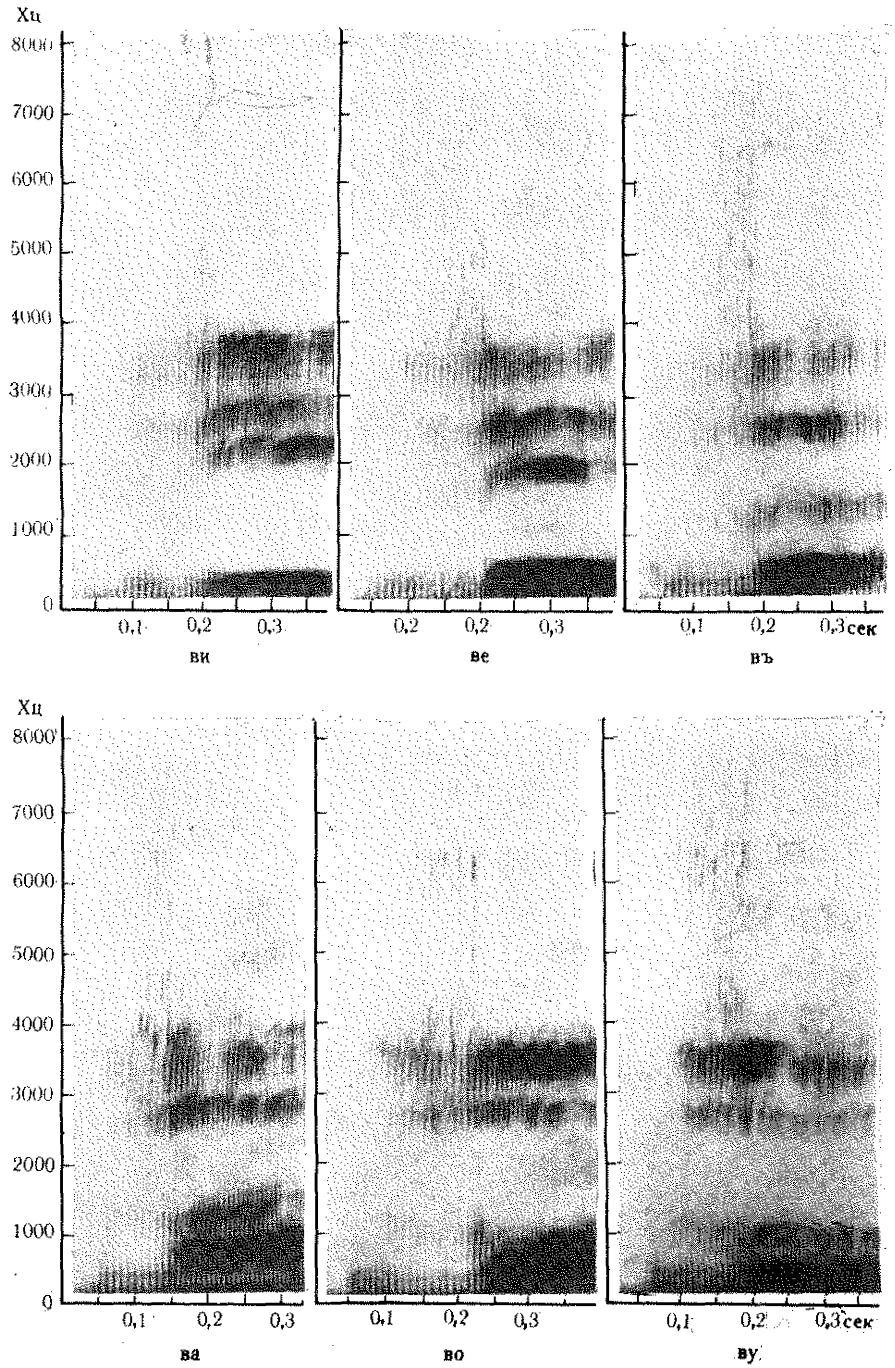

Обр. 8. Изговор на съгласната *в*. Информатор № 4

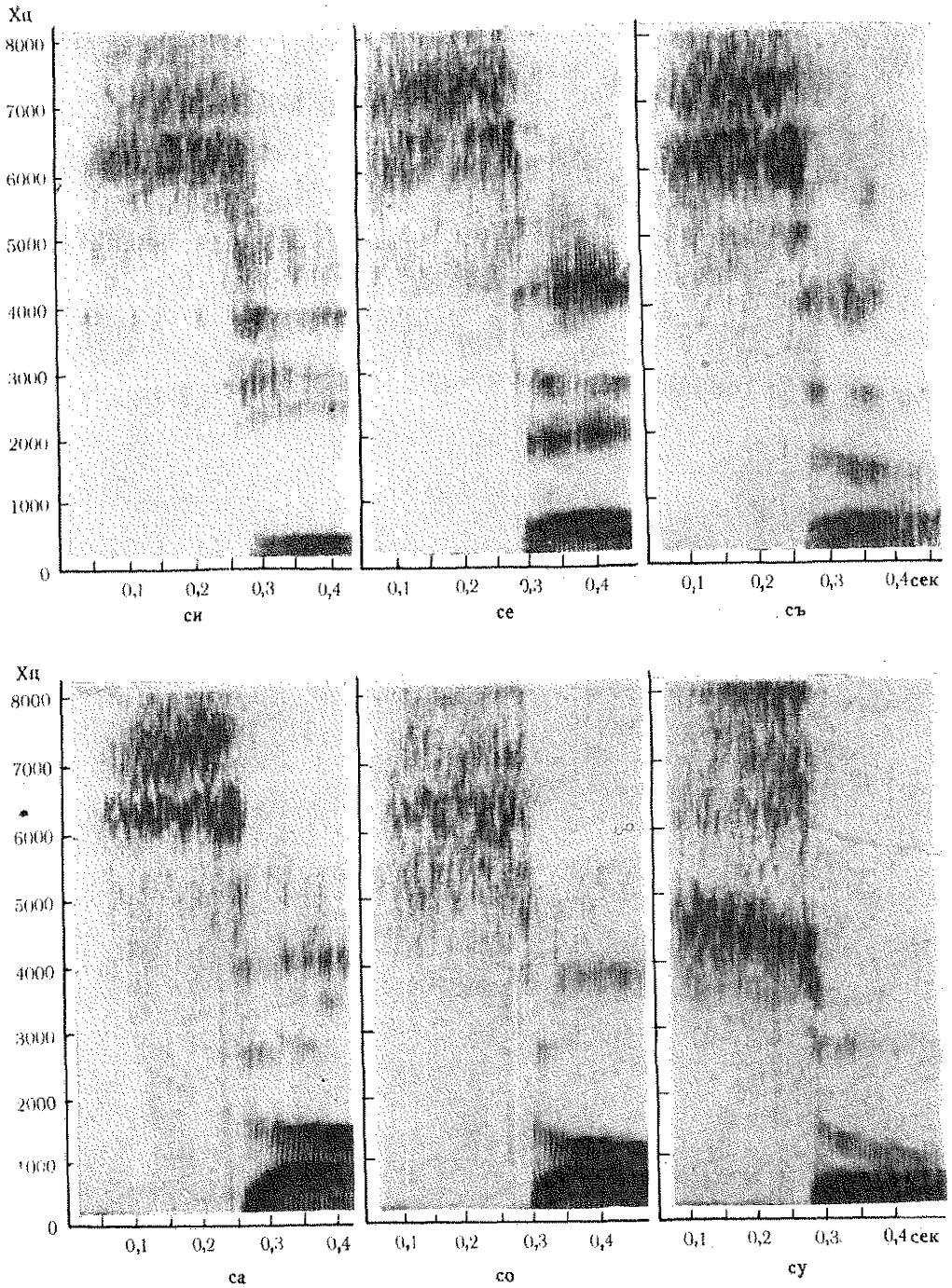

Обр. 9. Изговор на съгласната *с*. Информатор № 1

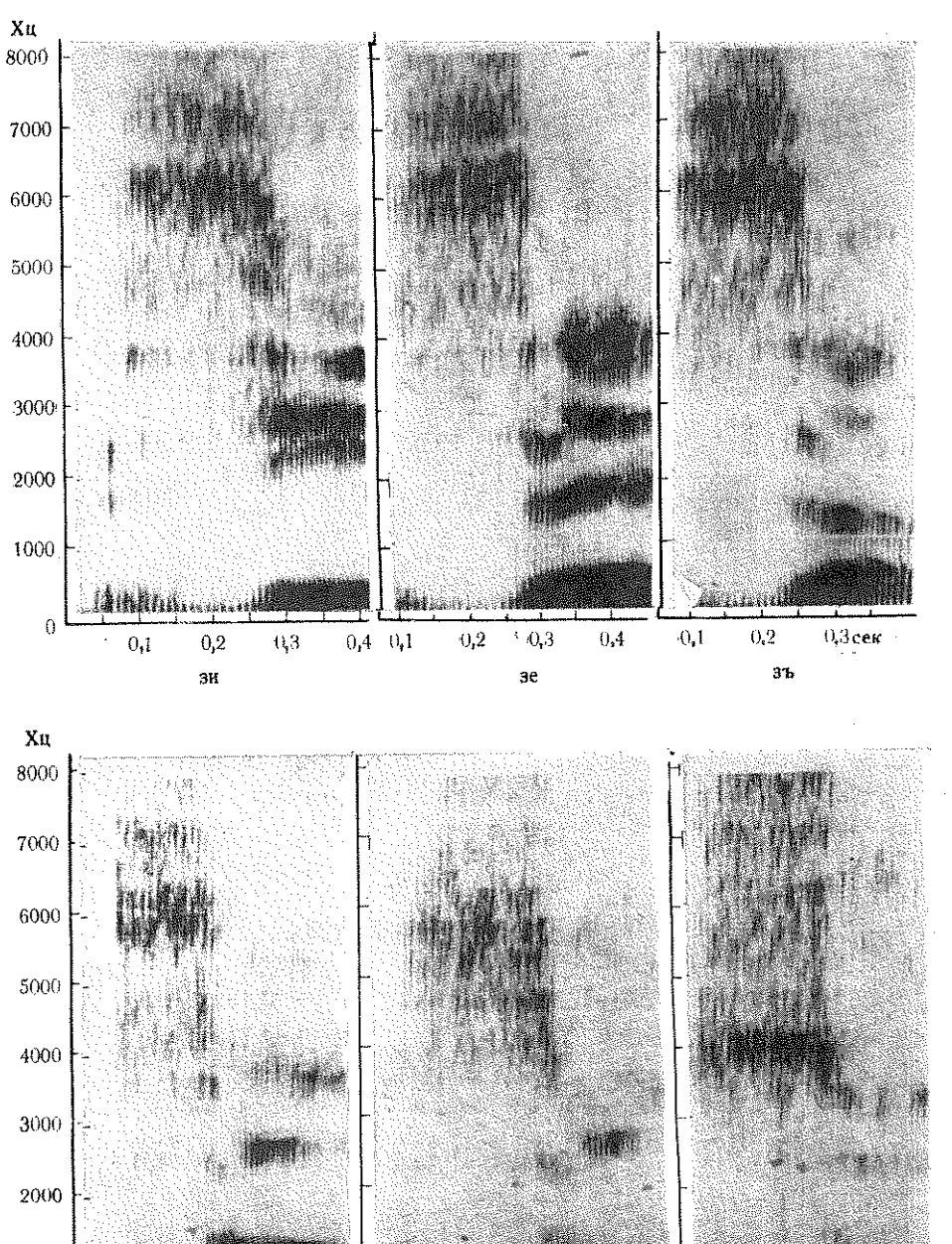

Обр. 10. Изговор на съгласната *з*. Информатор № 1

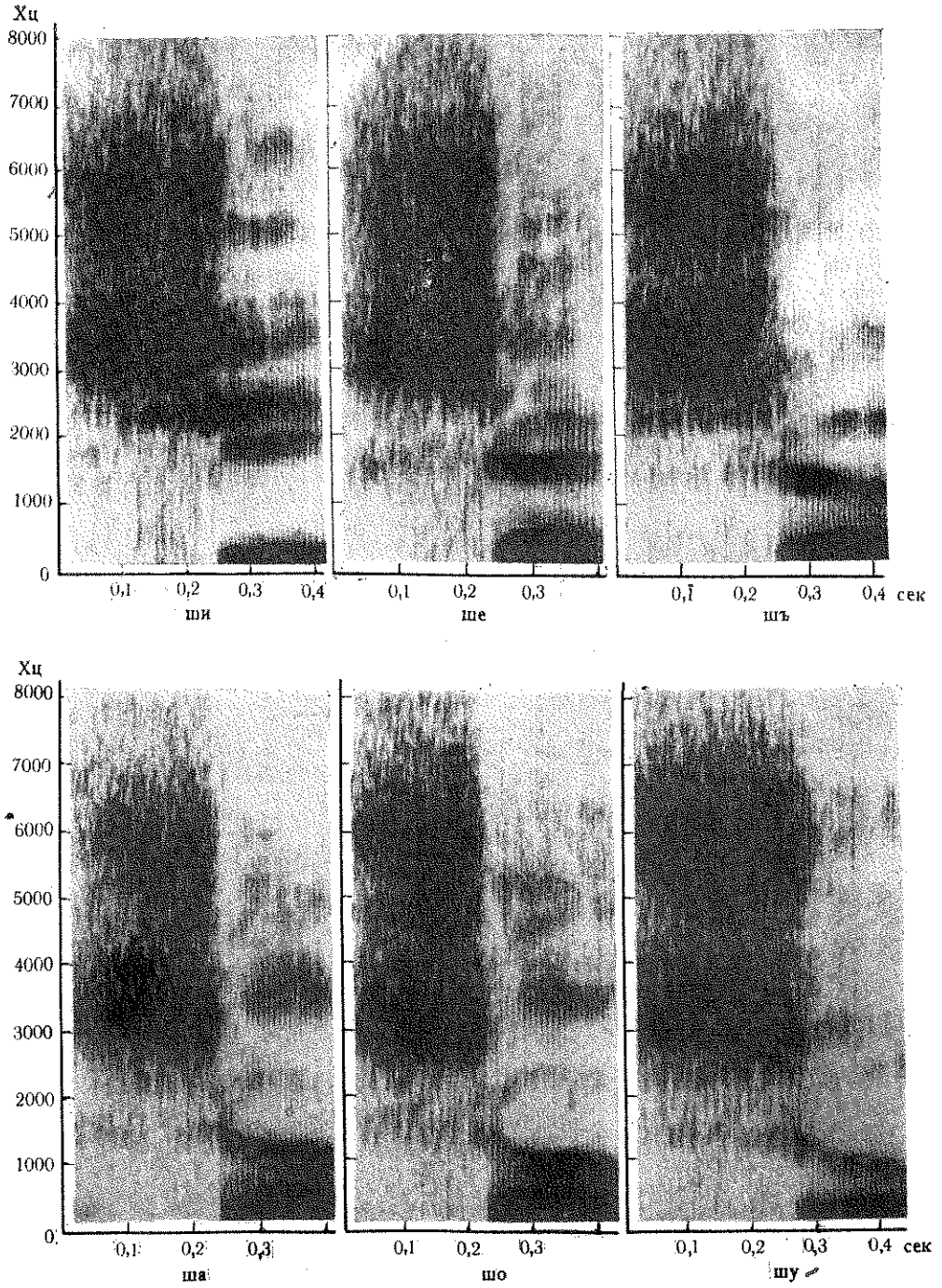

Обр. 11. Изговор на съгласната *ш*. Информатор № 1

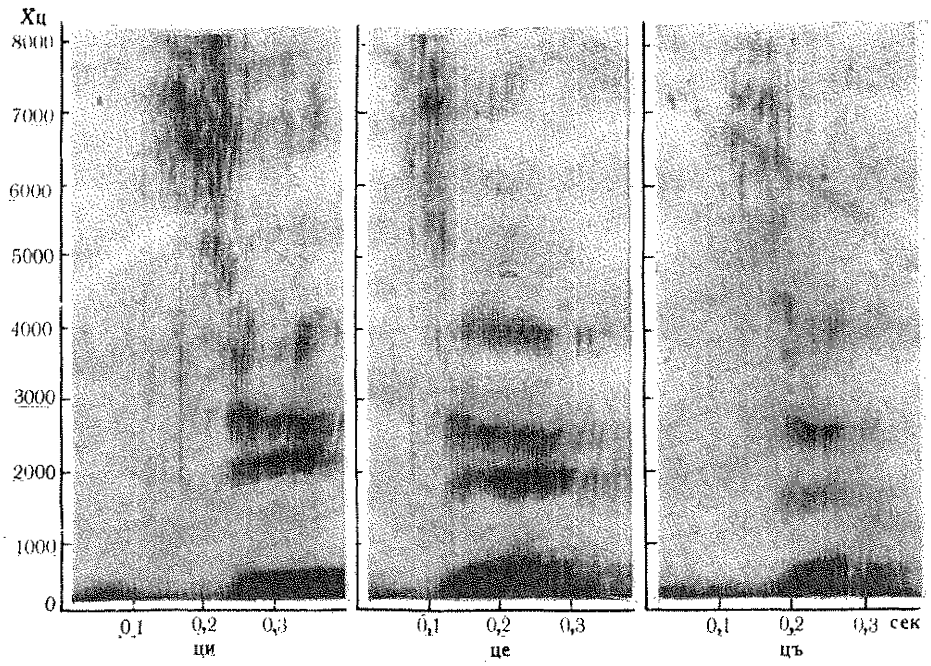

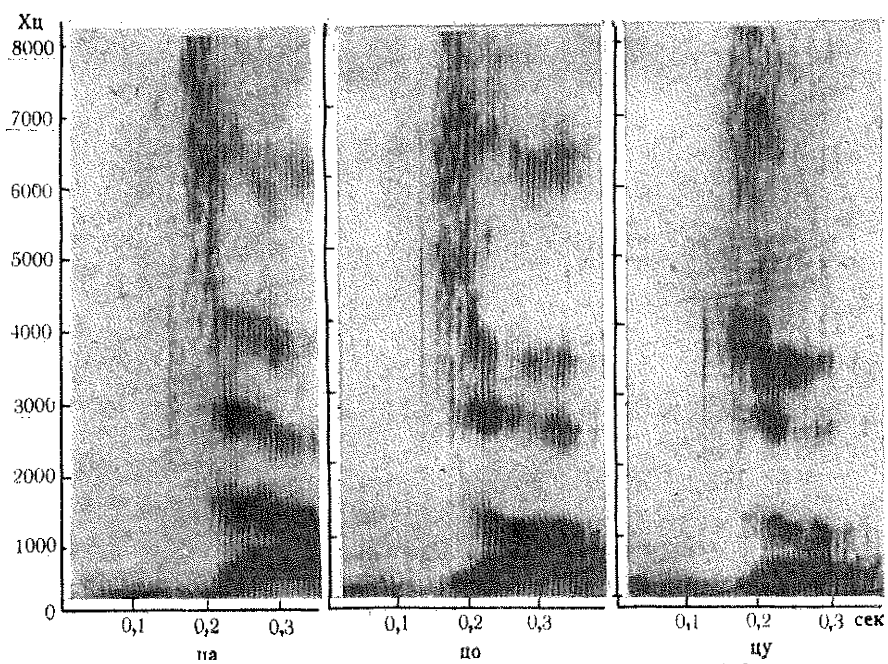

Обр. 14. Изговор на съгласната *ц*. Информатор № 3

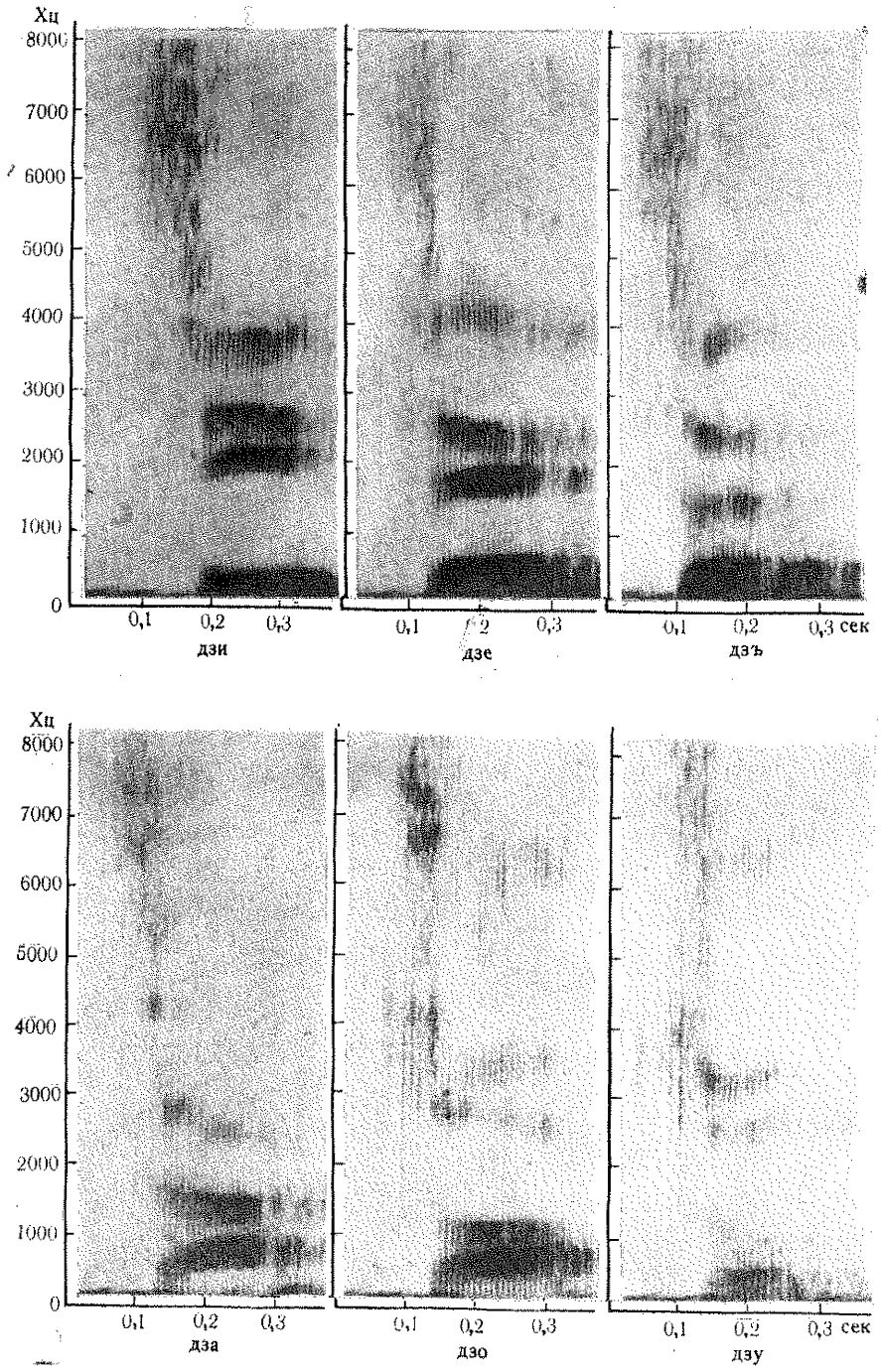

Обр. 15. Изговор на съгласната *дз*. Информатор № 3

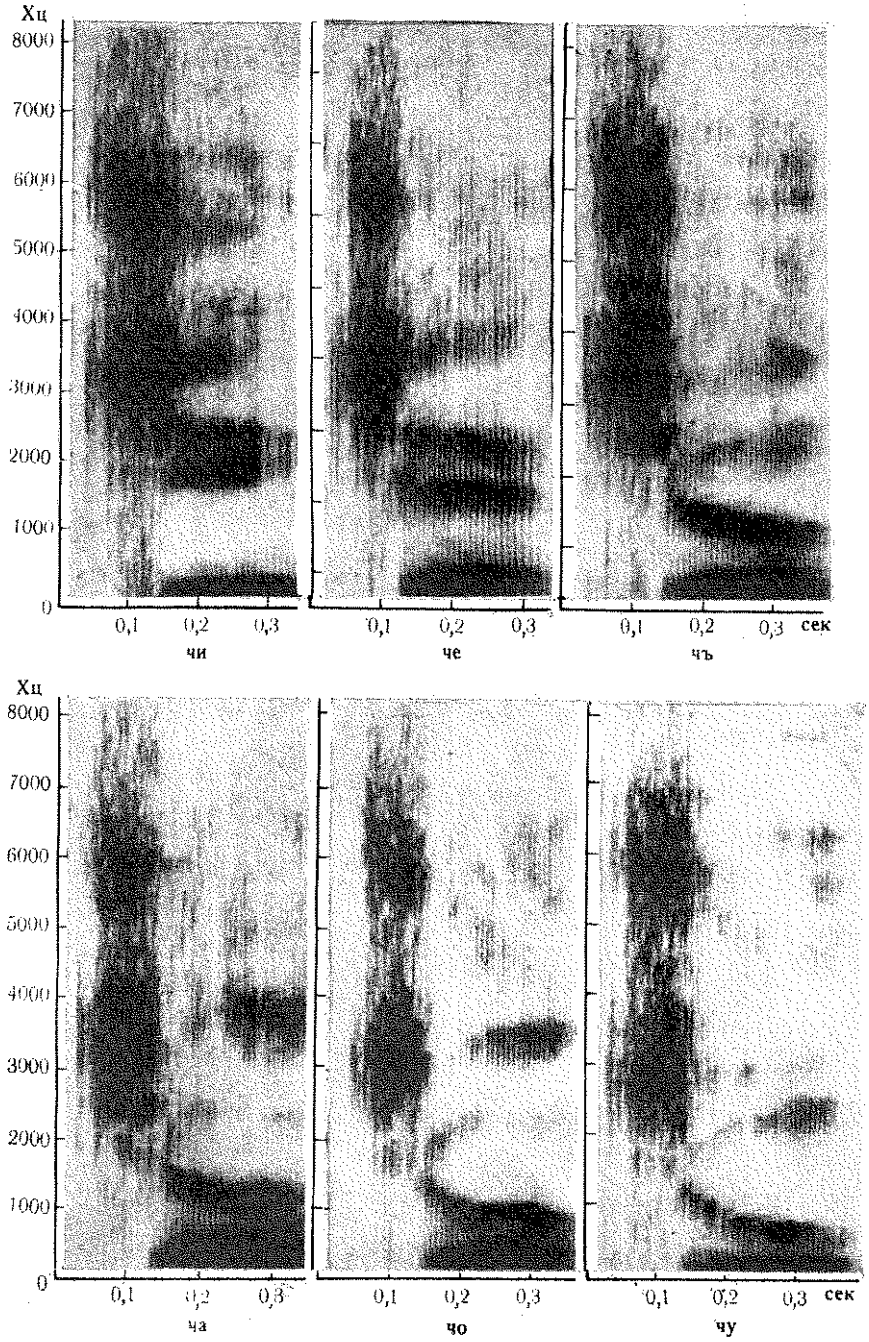

Обр. 16. Изговор на съгласната *ч*. Информатор № 1

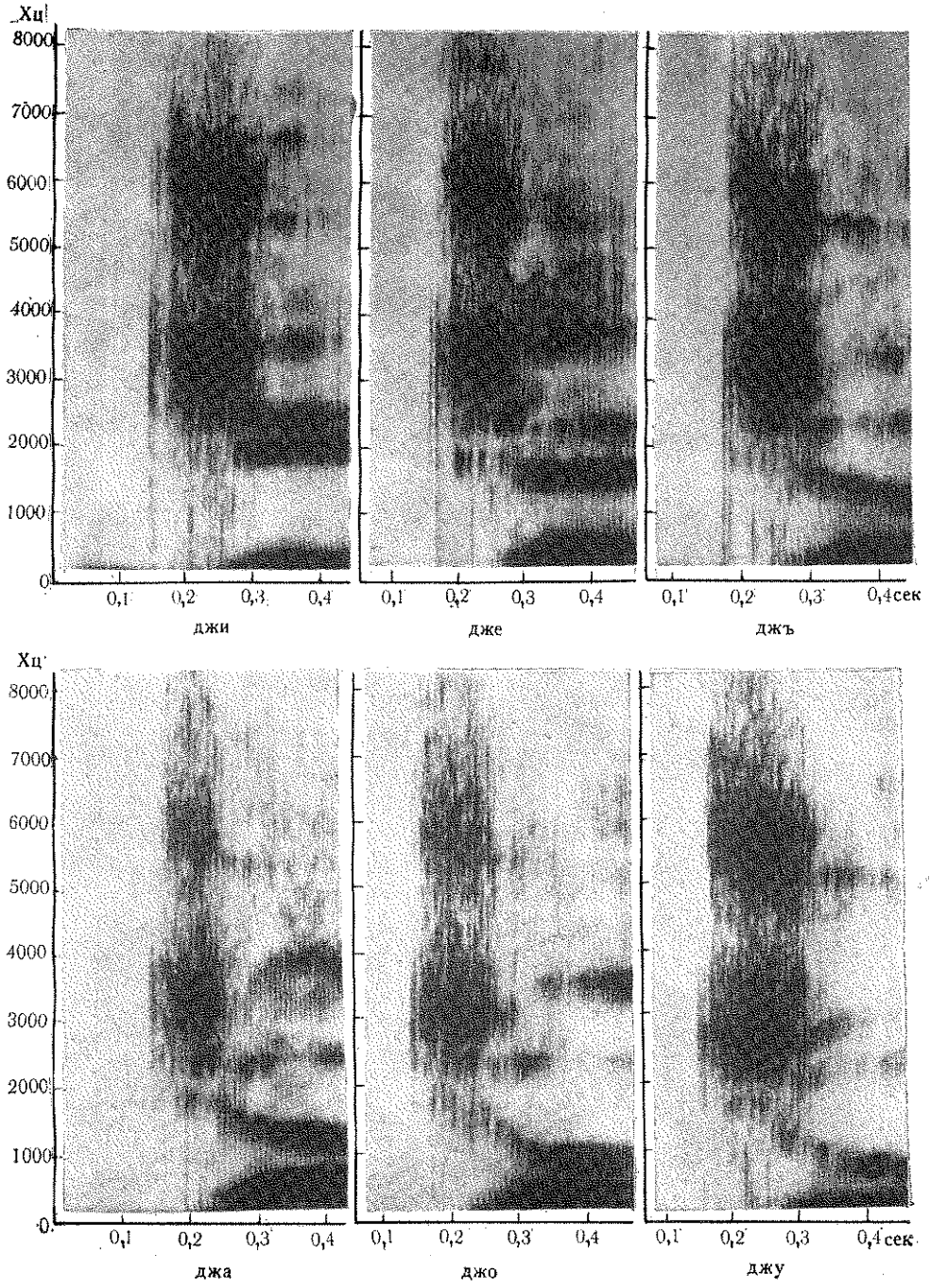

Обр. 17. Изговор на съгласната *дж*. Информатор № 1

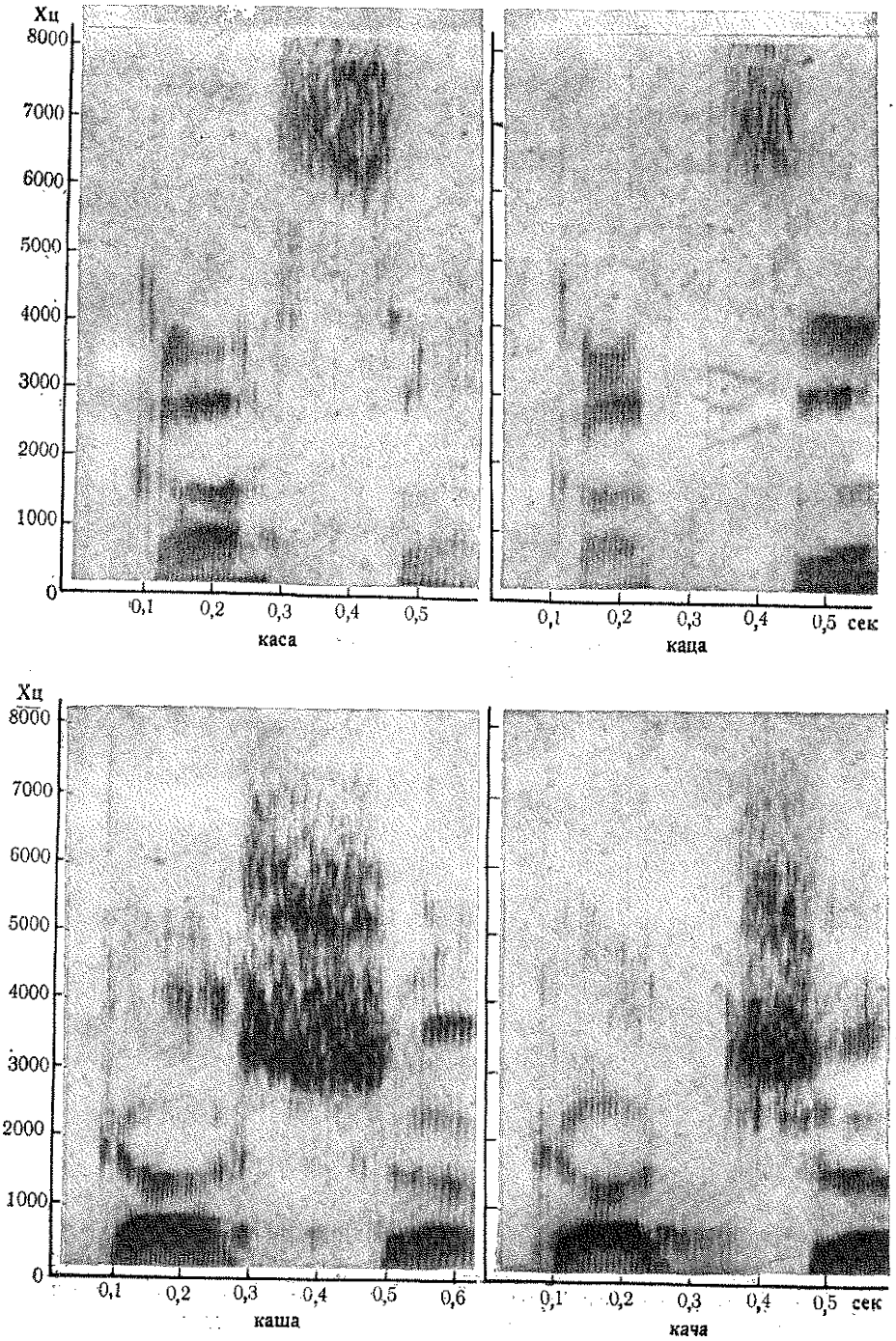

Сбр. 18. Изговор на думите *каса — каца, каша — кача.* Информатор № 4

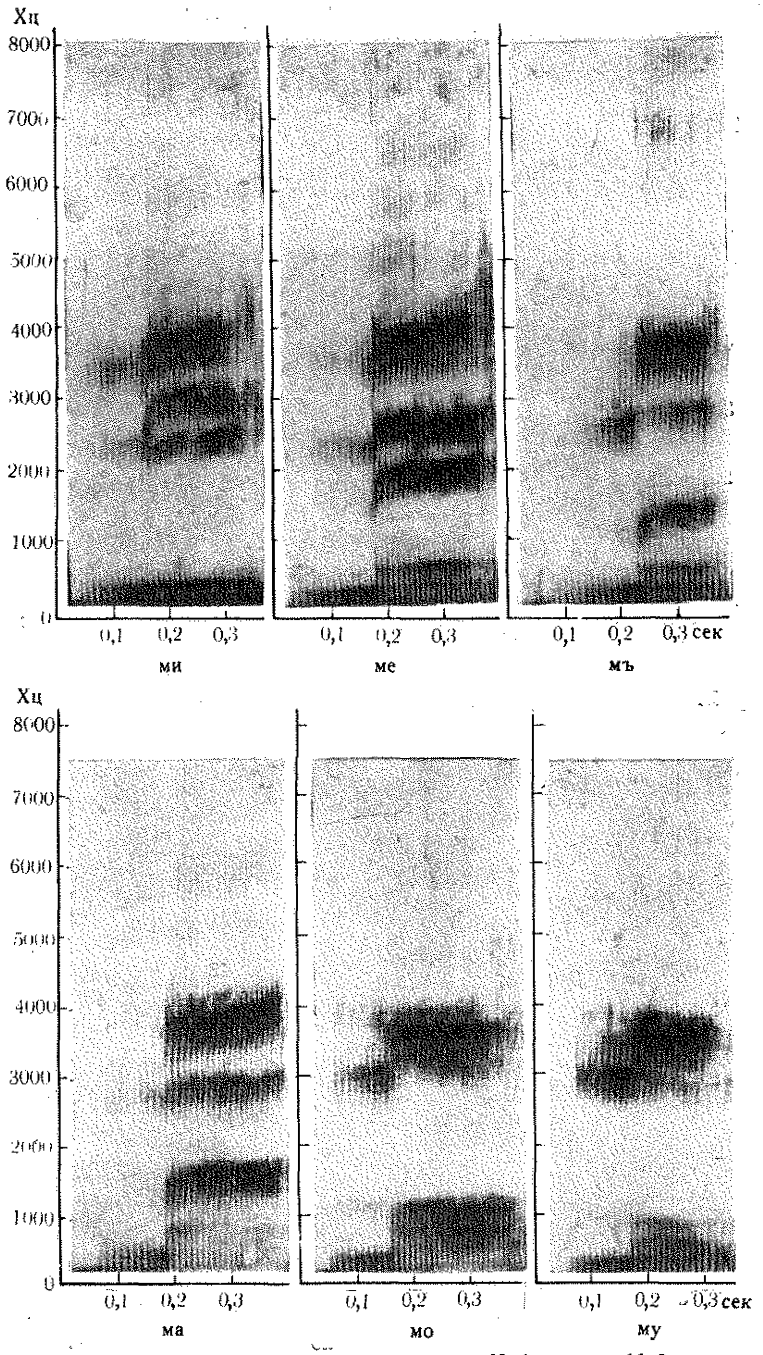

Обр. 19. Изговор на съгласната *м*. Информатор № 2

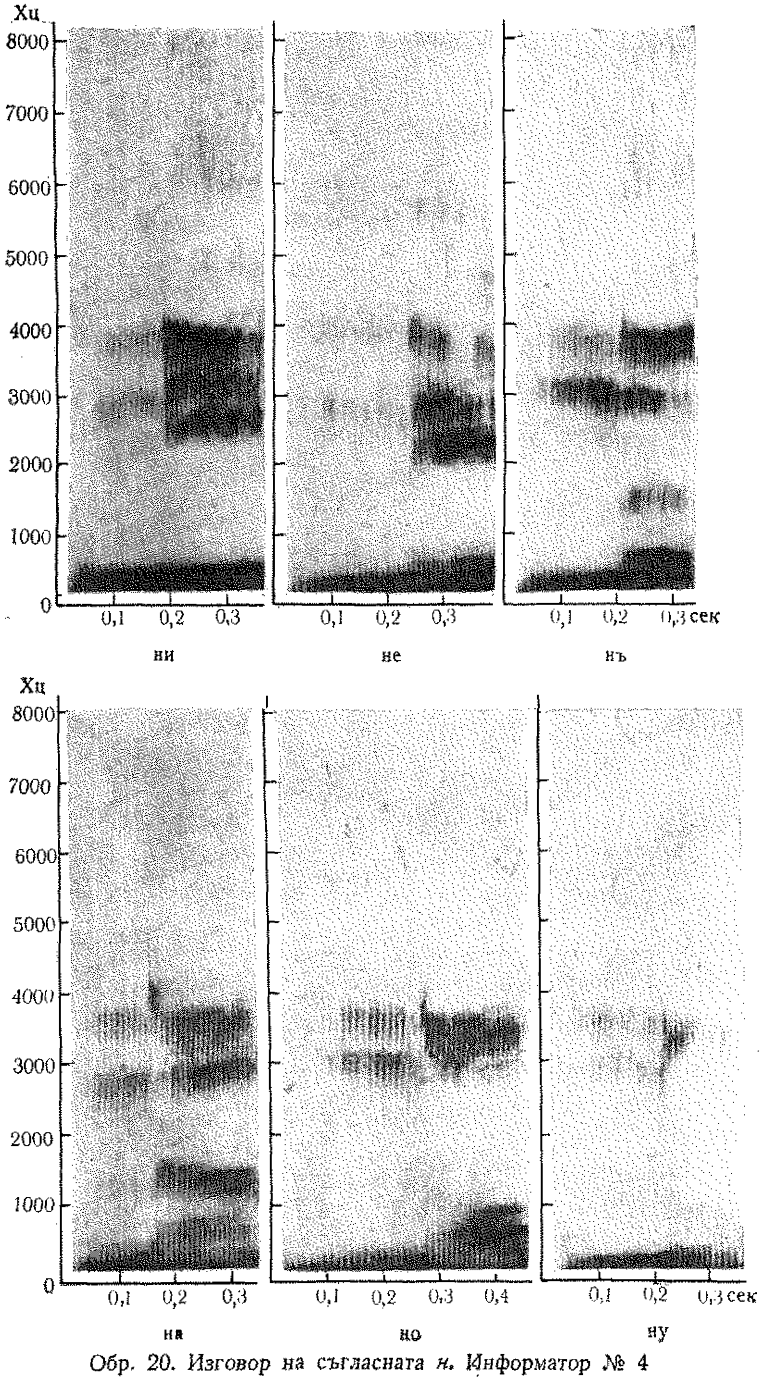

Обр. 20. Изговор на съгласната н. Информатор № 4

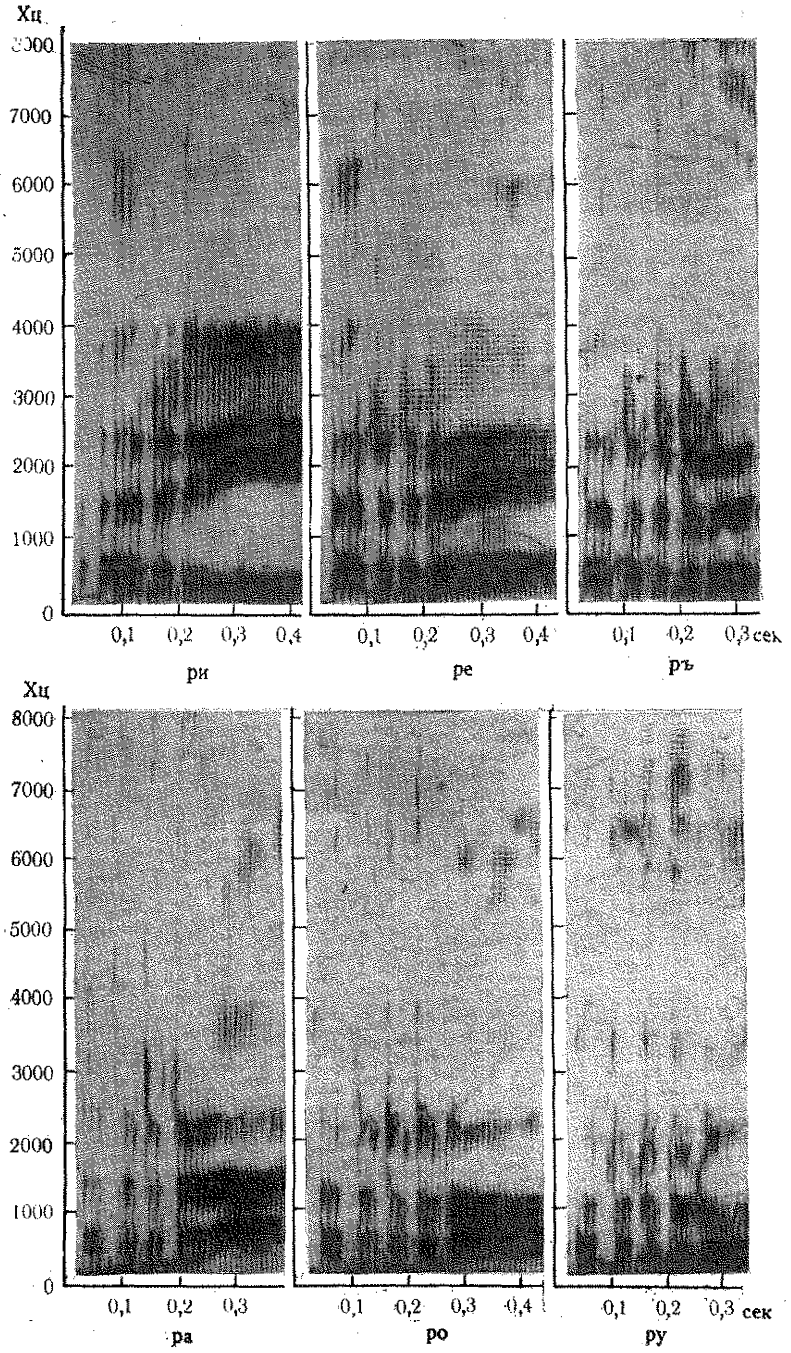

Обр. 21. Изговор на съгласната *р*. Информатор № 3

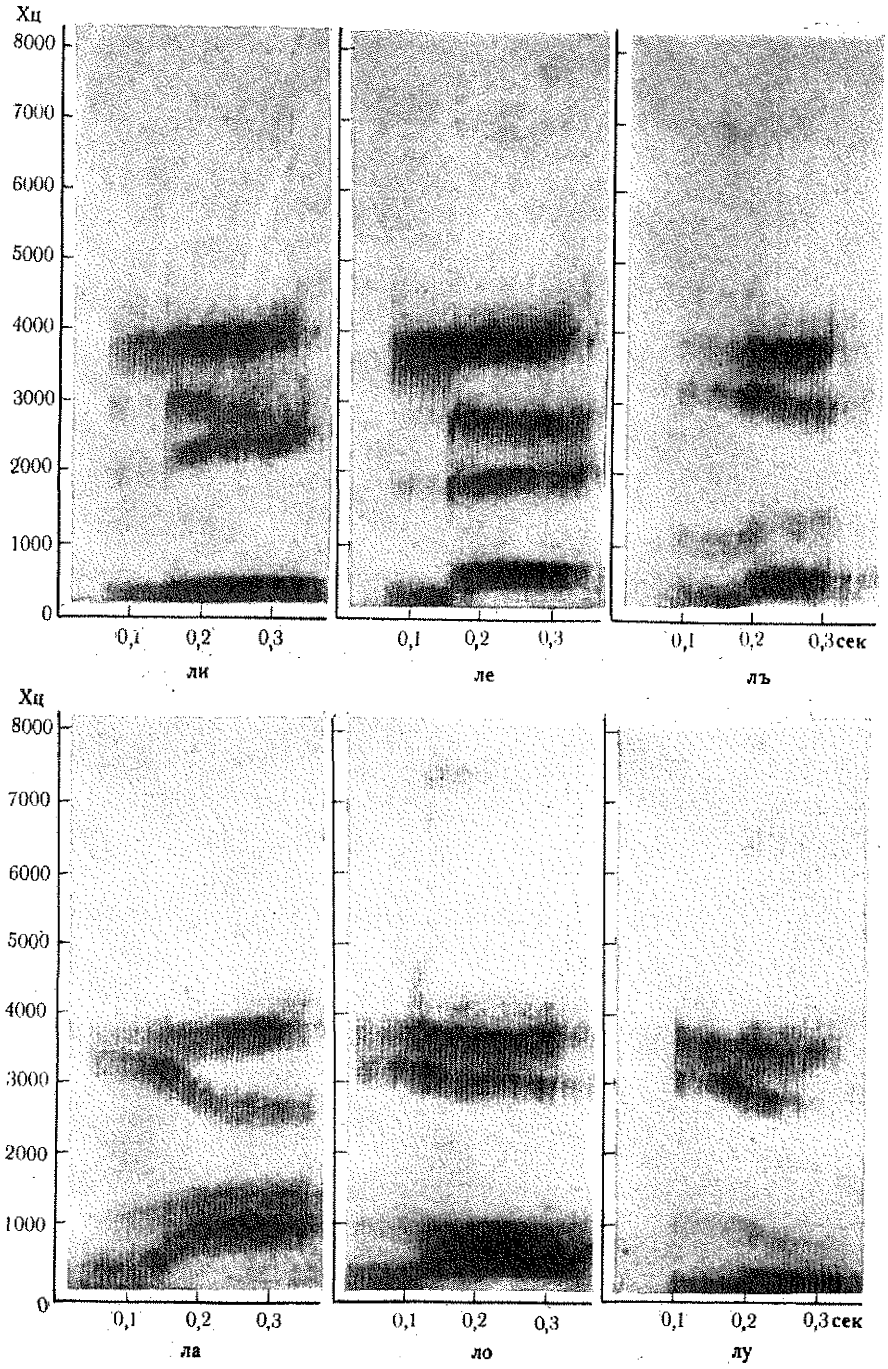

Обр. 22. Изговор на съгласната *л*. Информатор № 2

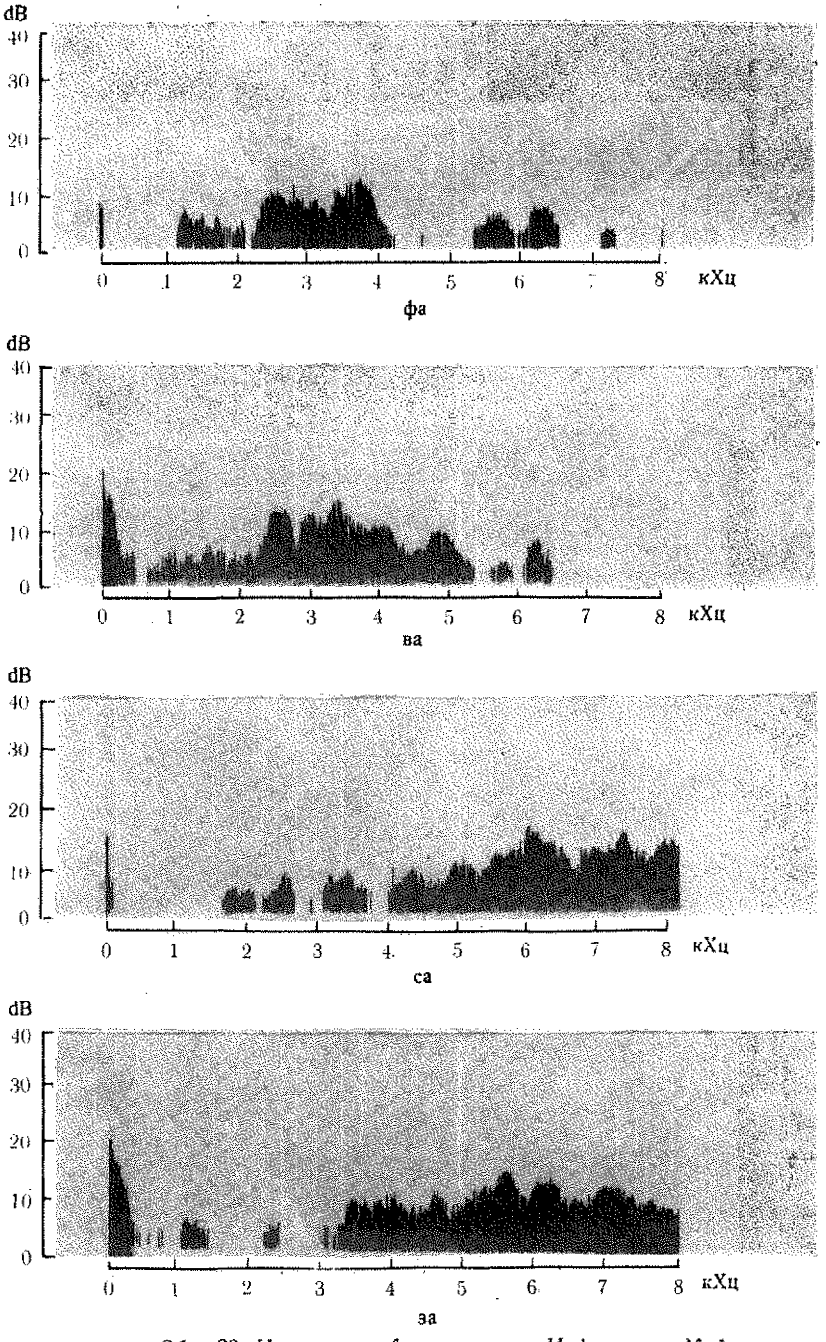

Обр. 23. Изговор на *фа, ва, са, за*. Информатор № 1

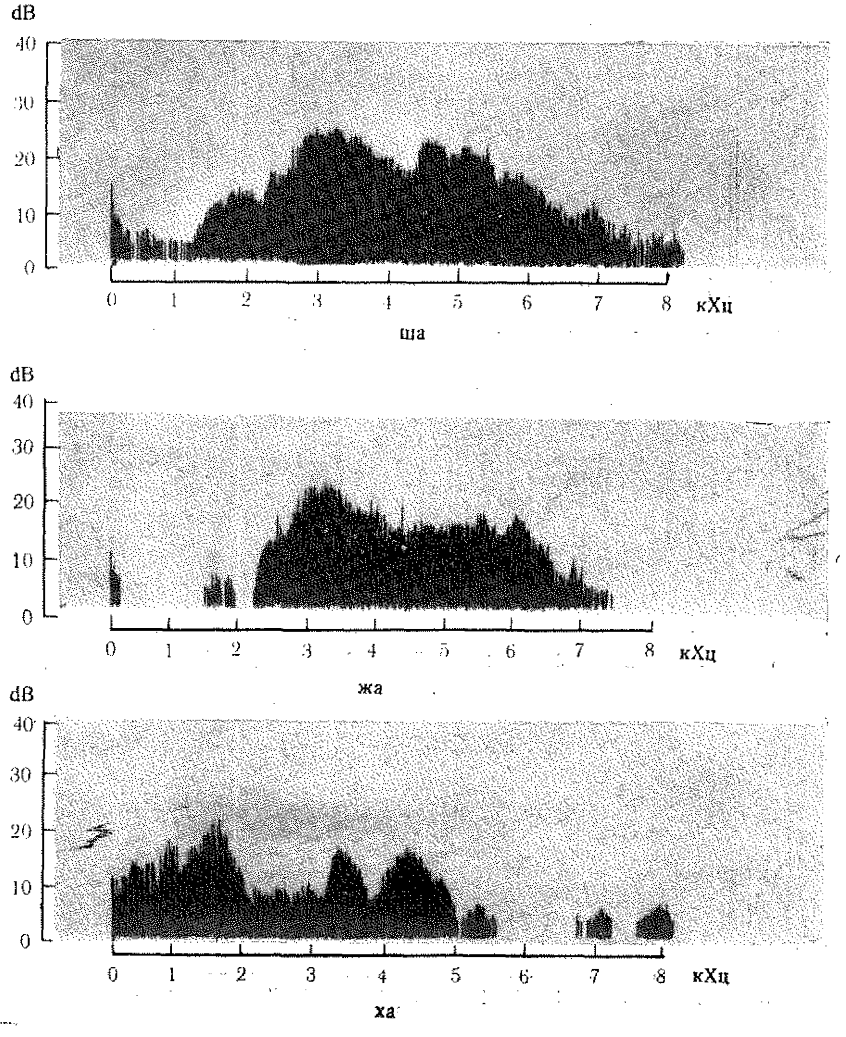

Обр. 24. Изговор на *ша, жа, ха*. Информатор № 1

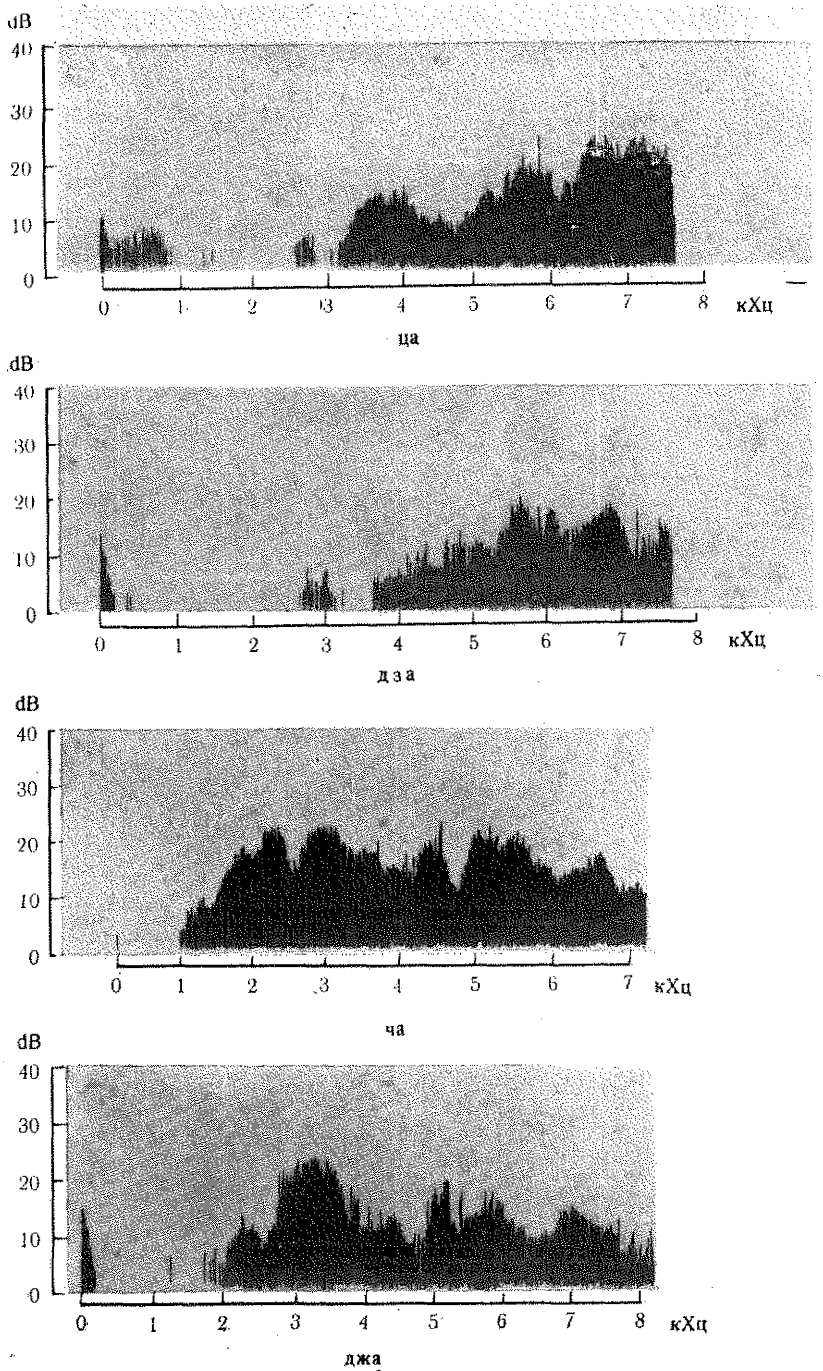

Обр. 25. Изговор на *ца, дза, ча, джа*. Информатор № 1

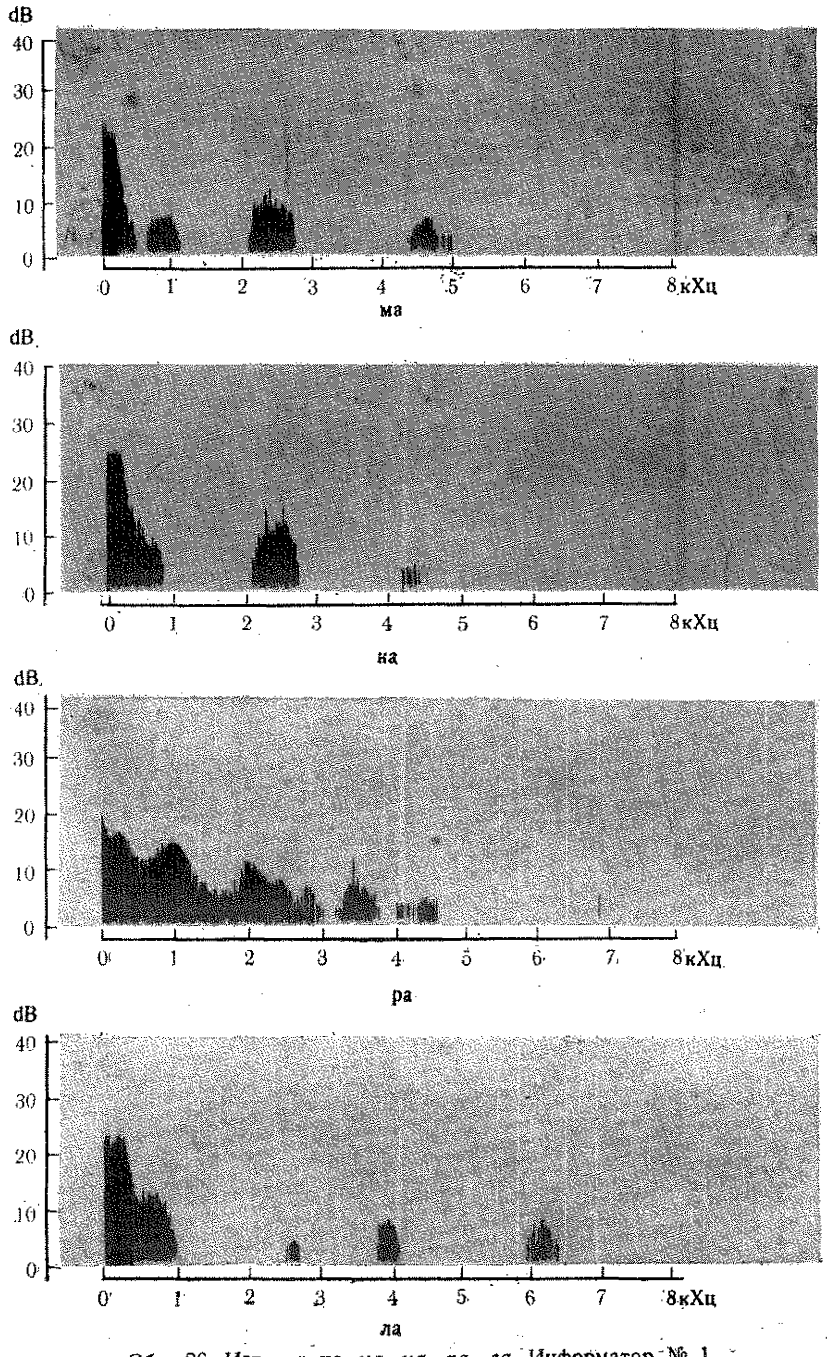

Обр. 26. Изговор на *ма, на, ра, ла.* Информатор № 1

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
Книга XXI

РЕФЛЕКСИВНИТЕ, МЕДИАЛНИТЕ И ПАСИВНИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ В БЪЛГАРСКИ ЕЗИК*

Йордан Пенчев

I

Функциите на рефлексивните морфеми в различни езици са изследвани в обширна граматична литература, на която тук няма да се спираме подробно. В текста на описанието се взема отношение по някои теоретични въпроси, поставени в други изследвания.

Понеже рефлексивната морфема няма само рефлексивна функция, ще се използва терминът „същински рефлексивен", ако става дума за рефлексивната функция.

На рефлексивната морфема може да се придаде различен статус:

1. Тя е словообразователна морфема, т. е. всяко съчетание на *глагол* + *се* е отделна дума.

2. Тя е и формообразуваща морфема — чрез прибавянето на морфемата към глагола може да се образува нова форма на глагола, т. е. лексикалното значение на глагола не се изменя. Новите значения, които се сигнализират от прибавената морфема, се разглеждат в такъв случай като морфологични значения и се обобщават в морфологичната категория „залог" — категория, която „характеризира отношението между събитието, за което се говори, и неговите участници без оглед към говоренето или говорещия" (Р. Якобсон, 1957, стр. 4).

3. При т. н. рефлексива тантум рефлексивната морфема е наистина словообразователна; иначе тя сигнализира винаги синтактично изменение на конструкцията и може да се въведе в глаголната парадигма само от гледището на повърхнинната структура.

Предлаганото описание е опит да се обоснове възгледът, изказан в точка трета.

Ще бъдат изследвани конструкциите, които по традиция са известни като 1) рефлексивни, 2) медиални, 3) пасивни, напр.:

1) Детето *се мие*
2) Вратата *се отваря*
3) Земята *се оре*

---

* Тая работа беше написана по време на пребиваването ми в Института за общо езикознание в гр. Кьолн като стипендиант на фондацията „Александър фон Хумболдт". Тук бих искал да благодаря на сътрудниците в института и особено на проф. Х. Зайлер и д-р У. Щефани.

Както е известно обаче, медиалните конструкции показват известно разнообразие. Все пак установените тук отношения посочват, че медиалните конструкции могат да се обединят в един клас въз основа на следните процеси на интранзитивиране: 1) заместване на празен символ за субект, 2) заместване на празен символ за рефлексивум тантум.

Теоретична основа на това описание е синтактичният модел на трансформационната граматика, представен от Н. Чомски (1965). Някои други теоретични формулировки са резултат на изследвания нов материал и на свързаните с него проблеми. Термините „субект" и „обект" тук ще се употребяват в познатия смисъл — като названия на определени формални отношения в дълбоката и в повърхнинната структура. Освен това се употребява и терминът „деятел" — като понятие, което в определен смисъл съвпада с понятието „субект". Така отношението „деятел — действие" е паралелно на отношението „субект — предикат".

Описанието се основава на материал, взет от речника на Л. Андрейчин и др.: Български тълковен речник, София, 1963. Извадени са всички рефлексивни глаголи от речника и са класифицирани според конструкциите, в които се срещат.

*

За преобразуване на синтактичните отношения под въздействието на рефлексивната морфема се говори и в морфологични изследвания. В една своя ранна работа Р. Якобсон (1932) говори за „интранзитивни" глаголи (маркиран член на корелацията) срещу „активни в широк смисъл" (немаркиран). Интранзитивните са „пасивни" (маркиран) срещу „рефлексивни" — със забележката, че рефлексивните изразяват пасивност само чрез контекста; иначе те изразяват просто интранзитивност. По-късно (1957) Якобсон отделя друга корелация: „рефлексивни" (маркиран) срещу „нерефлексивни". Нерефлексивните са интранзитивни или транзитивни. Важно е за нас твърдението, че рефлексивната форма изключва субекта на интранзитивния глагол и превръща конструкцията в безлична; при транзитивен глагол тя изключва неговия обект. Така можем да кажем, че интранзитивирането (т. е. изключването на обекта) е процес и че с това интранзитивирането се различава от интранзитивността. Това води от своя страна към мисълта, че съчетанието „*се* + глагол" в такива случаи не е отделна лексикална единица.

Разнообразен е подходът към рефлексивните конструкции и в трансформационни изследвания. Р. Ружичка (1966) субкатегоризира някои рефлексивни глаголи в лексикона (т. н. „медиални") заедно с нерефлексивните (стр. 69—70). Друго е положението в дисертацията на Сандра Шарф Бабкок (1965). Авторката предлага система от правила, които според нея характеризират всички рефлексивни изречения на всички езици. Системата се основава на категории, които се приемат за универсални. Такава универсална категория е напр. „изменението", чиито „граматични субкатегории съответствуват на Аристотеловите субкатегории" (стр. 50): изменение ⟶ движение (резултат); движение ⟶ (произход) (посока). Друг пример: източник ⟶ (включване) (произход); произход ⟶ (фраза за вътрешен произход) (фр. за причина) (фр. за агентност) — стр. 105.

Върху универсални понятия е изградена и падежната система на Ч. Филмор (1968). Тая система е теоретична основа на изследването на М. Голдин (Spanish Case and Function, Georgetown University Press, 1968). Опитът на автора да обясни испанските рефлексивни изречения чрез Филморовата теория се критикува с право от Контрерас (1970, стр. 16 и сл.).

Трудно могат да се приемат категориите на Бабкок и Филмор за обяснение на рефлексивните изречения, защото има основания да се твърди, че тия категории принадлежат към друго равнище, което обикновено се нарича „семантика на словосъчетанието". Да вземем като пример следното изказване: „Словосочетания, состоящие из глаголов и отвлеченных имен существительных в предложном падеже с предлогом *в*, могут выражать определительно-обстоятельственные отношения, называя действие и способ его совершения или условия, в которых совершается действие, а также действие и состояние субъекта во время совершения действия" (Грамматика русского языка, АН СССР, II, 1, 1960, стр. 203). Тия отношения между действието и начина или условията на неговото извършване, между действието и състоянието на субекта могат да бъдат изведени в ранг на категория и така да се направи опит да се „обясни" изборът на предлога *в* (и на съответната падежна форма). Филморовите категории наистина са по-абстрактни. Все пак те могат да бъдат описани „интерпретативно", тъй като изобщо семантичните отношения в словосъчетанието зависят от семантичните „показатели" на съответните думи.

II. КРАТКА ХАРАКТЕРИСТИКА НА БЪЛГАРСКИТЕ РЕФЛЕКСИВНИ И НЕРЕФЛЕКСИВНИ ЛИЧНИ И ПРИТЕЖАТЕЛНИ МЕСТОИМЕНИЯ

Както е известно, български език разполага с дълги и кратки форми: 1) за личните местоимения в непряк падеж а) нерефлексивни, б) рефлексивни; 2) за притежателните местоимения а) нерефлексивни, б) рефлексивни:

1 а) *мене — ме*, б) *себе си — се*

2 а) *моята* (книга) — (книгата) *ми*, б) *своята* (книга) — (книгата) *си*.

Употребата на двете форми може да зависи от акцента: кратката форма никога не носи ударение. От друга страна, кратката форма не се среща след предлог. (Други особености на българските клитични местоименни форми, изследвани върху диалектен материал, в последно време посочва В. Браун — 1970а.)

Дългата рефлексивна форма *себе си* е съчетание на две рефлексивни форми. Формата *себе* е свързана и се явява само заедно със *си*. От друга страна, от нея е образувано прилагателното *себичен* (срв. със *selfish*).

Освен *себе си* в езика има и друга рефлексивна форма (която за някои диалекти е единствена). Тя често се явява в разговорния литературен език и представя съчетание на *дълга форма на лично местоимение* с *кратката рефлексивна форма си*: *мене си, тебе си, него си* и т. н. Подобен вариант съществува и за рефлексивните притежателни местоимения: вместо *своята* се казва *моята си* (=нерефлексивна дълга форма + *си*).

Кратките притежателни местоименни форми се употребяват само след съществителни, които в дълбоката структура са определени.

*

Съчетанията „глагол + *се*" се делят на две главни групи: а) глаголът не може да се яви без *се* — рефлексивум тантум: *срамувам се, държа се* (с хората добре), б) глаголът се употребява и без *се*, при което не се изменя значението му като дума, и тогава е преходен или непреходен.

III. РЕФЛЕКСИВА ТАНТУМ

Понеже глаголите, които се явяват само със *се*, нямат нерефлексивни съответствия, не може да се извърши сравнение с оглед на синтактичните отношения между рефлексивните и нерефлексивните изречения. Ето защо т. н. рефлексива тантум могат да се изследват като непреходни глаголи изобщо. За нашата цел представят интерес словообразователните отношения, които обаче тук няма да бъдат изследвани. Само ще илюстрираме проблемата със следните примери:

Глаголи без префикс	Транзитивни глаголи с префикс	Рефлексивни глаголи с префикс	
спя	приспивам	приспивам се	(1)
плача	разплаквам	разплаквам се	(2)
»	оплаквам	оплаквам се	(3)
тичам	∅	разтичвам се	(4)
»	∅	натичам се	(5)
мълча	∅	смълчавам се	(6)
тече	∅	втича се	(7)
смея се	разсмивам	разсмивам се	(8)
чудя се	учудвам	учудвам се	(9)
гледам	заглеждам	заглеждам се	(10)

Пита се дали всички рефлексивни по форма глаголи са изведени от транзитивните (където транзитивно съответствие има). За глагол (3) отговорът би бил отрицателен, защото значенията на *оплаквам* и *оплаквам се* са различни (семантичният анализ би доказал това). Други са отношенията между префигираните глаголи и тяхното отношение към непрефигирания в пример (2) или (8): *разплаквам* — правя да *се разплаче* или да *плаче*. Ако сравним *плача* с *разплаквам се*, ще установим, че представката внася нови семантични елементи: „начало" и „интензивност" на действието. Тия моменти обаче липсват в глагола *разплаквам*, т. е. глаголът не сигнализира за начало на интензивна дейност от страна на субекта или на обекта. От друга страна същите семантични моменти откриваме и при рефлексивния глагол (4), при който изобщо липсва транзитивен (каузативен) глагол.

Така префиксите при нерефлексивните глаголи посочват различни отношения между моменти от извършването на действието и действието като цяло; при рефлексивните глаголи те дават отношението между действието и субекта на действието — при това тяхното значение се проявява само ако глаголът е свързан със *се*, т. е. носител на значението е „префикс + *се*".

Посочените отношения, които в общи линии са познати на нашата граматика, позволяват за целите на по-нататъшното описание да се приеме следното: 1) глаголи като *разплаквам се* не са изведени от „съответни" преходни глаголи като *разплаквам*, тъй като значенията на представката при преходния и при възвратния глагол са различни; 2) глаголите, които са рефлексива тантум (като *срамувам се* или *разплаквам се*), можем да дадем в лексикона като рефлексивни.

IV. ГЛАГОЛЪТ БЕЗ „СЕ" Е ПРЕХОДЕН

А. КОНСТРУКЦИИ, В КОИТО СЕ ЯВЯВА ДЪЛГАТА ИЛИ КРАТКАТА ФОРМА НА ВЪЗВРАТНОТО МЕСТОИМЕНИЕ

Изречения като следните се наричат „същински възвратни" изречения:

(1) (I) Иван мие *себе си*
(II) Иван *се мие*

В традиционната граматика е установено отдавна, че възвратното местоимение във възвратната си функция сигнализира тъждество между субекта и обекта на същия глагол. Това правило е въведено в трансформационната граматика като условие за рефлексивизирането (Р. Б. Лиз, Е. С. Клима, 1963). Както посочва и правилото, местоимението (в изречения 1) е в обектна позиция, в каквато са местоименията и в следните примери:

2) (I) Иван мие *него*
(II) Иван *го* мие

Т. е. *него — себе си, го — се* могат да се заместват взаимно.

Пораждането на изречения с лични местоимения (възвратни или невъзвратни) се обяснява като трансформационен процес на прономинализиране на дадена част на изречението или като нетрансформационно въвеждане на личното местоимение (невъзвратно) в базата. По този начин Постъл (1966) обяснява двузначността на изречението:

Schwartz claims he is sick 'Шварц твърди, че (той) е болен'

Постъл дава следните дефиниции: „Приемам, че процесът на прономинализацията е правило, което специфицира именна основа като [+про], ако тя е тъждествена с някакво друго име в същото изречение, при съответни не напълно известни условия. Правилото за рефлексивизирането специфицира именна основа като [+рефлексивен] и [+про] при тъждественост с друга именна основа в структурата на същото просто изречение (в точката на рефлексивизирането). Всички имена в дълбокоструктурната си форма са [—рефлексивен], т. е. спецификацията [+рефлексивен] се въвежда трансформационно" (стр. 183). Следователно рефлексивизирането според Постъл е винаги и прономинализиране.

Тоя процес обаче изглежда неадекватен за обяснение на българското рефлексивизиране.

1. Следните две изречения са еднакво двусмислени:

(3) Иван каза, че *той* ще замине
(4) Иван каза, че *той* ще се мие

И двете изречения ни казват, че или същото лице ще върши действието на подчиненото изречение, или друго лице. Тая двойственост значи зависи само от личното местоимение *той*: веднъж то е въведено в базата. В такъв случай рефлексивизирането също е възможно, както това показва изречение (4). Но според Постъл рефлексивизирането винаги приписва признака [+ про]. Виждаме, че това не може да бъде вярно, когато местоимението стои в базата, тъй като там то има вече тоя признак. Да погледнем и следните изречения:

(5) Аз мия него — аз го мия
(6) *Аз мия мене — *аз ме мия

В (6) рефлексивизирането е задължително. Поради това трябва да приемем, че на рефлексивизиране се подхвърлят само такива основи, които съдържат признака [+про].

2. В български език условието за идентичност има някои ограничения. В разговорния език рефлексивното местоимение след предлози е факултативно, ако се отнася до първо или второ лице: вместо възвратно местоимение често се явява лично невъзвратно.

(7) (I) Каквото купя за $\left\{\begin{matrix}\text{мене}\\ \text{себе си}\end{matrix}\right\}$, ще купя и за тебе
(II) Каквото купиш за $\left\{\begin{matrix}\text{тебе}\\ \text{себе си}\end{matrix}\right\}$, ще купиш и за мене

Същите отношения се откриват и при дългите форми на притежателните местоимения:

(8) (I) *Аз* взех $\left\{\begin{matrix}\textit{моята}\\ \textit{своята}\end{matrix}\right\}$ книга
(II) *Ти* взе $\left\{\begin{matrix}\textit{твоята}\\ \textit{своята}\end{matrix}\right\}$ книга

И така ограниченията са следните: 1) рефлексивизирането е задължително, ако се употребява кратка лична форма; 2) при дългите форми рефлексивизирането е задължително само в трето лице или във всички лица, ако формите са употребени без предлог.

3. Понеже в български съществува и форма *мене си* (срв. с *myself*), а от друга страна рефлексивизирането не е винаги задължително, трябва да приемем, че рефлексивизирането не винаги приписва признака [+рефл]: приписването на тоя признак би направило задължителна появата на свързаната форма *себе*, която именно е маркирана с тоя признак, и не бихме могли да изведем формата *мене си*.

Така стигаме до следната дефиниция на рефлексивизирането в български: правилото за рефлексивизиране прибавя рефлексивната морфема *си* към дългата форма на личното местоимение, което може да приеме признака [+рефл], и на притежателното местоимение или специфицира кратката форма като [+рефл].

$$T1: \begin{bmatrix}+\text{жив}\\ \alpha\text{мест}\\ \beta\text{лице}\\ -\text{акузатив}\end{bmatrix}_1 \text{ Гл } \begin{bmatrix}+\text{мест}\\ \beta\text{лице}\\ -\text{рефл}\\ +\text{акуз}\\ +\text{акцент}\end{bmatrix}_3 \Longrightarrow 1\ 2\ 3\ \begin{matrix}+\text{си}\\ [+\text{рефл}]\end{matrix}$$

β=I, II, III; α = „+“ или „—“.

Условие: 1) 1 и 3 се доминират от едно и също # Изр #,
2) задължителна, ако 1 и 3 са III лице.

T2: Структурно описание, както при T1, но с [—акцент];
задълж.
Структ. изменение: [—рефл] $\Longrightarrow$ [+рефл]
Условие: както първото условие при T1.

$$T3: [-\text{рефл}] \Longrightarrow [+\text{рефл}] / X \begin{bmatrix}+\text{местоим}\\ \beta\text{ лице}\\ +\text{акуз}\\ +\text{акцент}\\ __\end{bmatrix} \begin{matrix}\text{си}\\ [+\text{рефл}]\end{matrix} Y$$

факулт.

β=I, II, III

Друго правило определя реда на клитичните местоимения.

Процесът на рефлексивизиране е същият, когато кратката местоименна форма стои в дателен падеж:

(9) (I) Той *му* купува книга
(II) Той *си* купува книга

Такова рефлексивизиране обаче е невъзможно, ако в изречението се яви и винителна възвратна форма (*се*):

(10) (I) Той *му се* сърди
(II) *Той *си се* сърди
(IIа) Той се сърди на *себе си*

Изречението (10 II) е възможно, ако *си* има функция на „датив с етикус". Тая функция обаче тук няма да се изследва, защото тя се явява не само при възвратна форма, но и при лични дателни форми за първо лице.

Реципрочното значение на възвратните форми също няма да разглеждаме, защото то стои във връзка със съчинителното свързване на части на изречението (вж. Р. Догърти, 1967).

Речниците дават възвратните глаголи като отделни лексикални единици. Очевидно няма теоретични основания за това: *се* и *себе си* са обекти, а не части на глагола. Все пак в речника е нужна бележка при кои глаголи е възможно рефлексивизиране на обекта.

Б. КОНСТРУКЦИИ, В КОИТО МОЖЕ ДА СЕ ЯВИ САМО КРАТКАТА ФОРМА НА ВЪЗВРАТНОТО МЕСТОИМЕНИЕ

Б. 1. Повърхнинният субект в дълбоката структура е обект

1.1. Тип: *отварям се*

Както е известно, разликата между пасивните и непасивните възвратни лични конструкции в някои контексти се неутрализира:

(11) (I) Детето *се къпе* всеки ден

— същински възвратен: себе си, или страдателен: от някого;

(II) Вратата *се отваря*
(IIа) Вратата се отваря *сама*
(IIб) Вратата се отваря *с ключ*

— в различните контексти (11 IIа и б) се реализира различно значение на конструкцията.

Местоимението *сам* (или фразеологичният израз *от само себе си*), което създава контекст, в който неутрализацията се снема — срв. двусмислеността на изречение (11 II) и еднозначността в (11 IIа и б), — представя интерес и от друго гледище: то не може да се употреби тъкмо при онзи глаголи, които не допускат и наречие за начин:

(12) *Иван прилича на брат си сам.

Връзката между *сам* и наречията за начин може да се види и в значението на думата: характеристиката „без чужда помощ" посочва „как" се извършва действието. Може би тъкмо тук трябва да се търси връзката между пасива и наречията за начин, за която Чомски смята, че е

неясна (1968, стр. 21): при пасив това местоимение не се явява: пасивът следователно изразява положението, че субектът *не* върши действието *сам*. От друга страна същинските възвратни изречения не могат да образуват пасив (макар че имат обект), защото рефлексивизирането на обекта сигнализира идентичност със субекта и с това маркира, че повърхнинният субект извършва действието *сам* (върху себе си). По този начин противопоставянето „сам / не сам" изразява и идеята за деятел и следователно особена категория или особен признак за деятел не са нужни.

Местоимението *сам* може да се яви както при възвратни, така и при невъзвратни глаголи. То изразява признака [—външна намеса] — или попросто [—намеса] — и така изтъква „активността" на субекта. Това е основата на мненията, че както „медиалните", така и рефлексивните глаголи са от един залог — деятелен. Повърхнинната структура на изречението „Вратата се отваря сама" наистина дава информация, която в известен смисъл е идентична с информацията в изречението „Детето се мие само". Това води към мисълта, че *се* в първото изречение не може да се замести със *себе си* поради допълнителната дистрибуция по отношение на признаците на субекта: при нежив субект не може да се яви *себе си* (поне в български език). Това би означавало, че дълбоката структура на двете изречения е идентична: „Вратата$_1$ отваря вратата$_1$" — както „Детето$_1$ мие детето$_1$". Тогава възвратното местоимение е обект и в първото изречение. Такава дълбока структура за първото изречение обаче представя силно ограничение: неживият субект вече изисква задължително обектът да бъде идентичен със субекта, т. е. в контекста: „Вратата отваря ___" само такова име може да бъде обект, което е идентично със субектното.

Не можем следователно да приемем такава дълбока структура за тип „отваря се" поради следните ограничения: 1) невъзможност да се яви дългата форма на възвратното местоимение (себе си), 2) не може да се яви обект, който да не е идентичен със субекта, 3) *се* не е обект в такива случаи.

Филмор обяснява изречения като „Вратата се отваря" — The door opens — чрез трансформация, при която обектното име заема позицията на субекта, ако в пропозиционалната структура липсва „агентивен" (1968, стр. 33—34). Лайънс обаче извежда изречения с преходен глагол като „John moved the stone" 'Джон движеше камъка' от изречения с непреходен глагол — „The stone moved" — чрез ергативна (или каузативна) трансформация (1968, стр. 352). Идеята е изказана в „Аспектите": Чомски извежда „He dropped the ball" от „The ball dropped" (стр. 189; вж. също Лейкъф, 1965, стр. IV, 15 и сл.). Тоя анализ обаче изглежда непригоден за възвратните глаголи, които, общо взето, съответствуват на английските преходно-непреходни глаголи.

Съдържателно погледнато, понеже субектът „вратата" в изречението „Вратата се отваря" не е деятел, може да се мисли за някаква причина, която предизвиква действието. Говорещият обаче не изтъква истинския деятел (или причина) — може би защото не го познава. Може да се мисли например, че в споменатото изречение вратата сама е причина на действието, напр. поради повреда, обаче това не е казано в изречението. Ако използваме дефиницията за залог, дадена от Якобсон, можем в същност да кажем, че информацията в изречението се свежда до следното:

съществува действие „отваряне“ и в това действие участвува само един предмет; понеже глаголът „отварям“ е маркиран като преходен, той става непреходен, ако липсва един от участниците.

Тая съдържателна характеристика говори за трансформационно отношение между изреченията с преходни глаголи и с възвратни глаголи, което ще наречем „интранзитивиране“.

Както е известно, в генеративната теория е установено следното общо условие: „С всяка главна категория е свързан като неин член един „означен елемент“. Тоя означен елемент може да бъде реализиран (напр. it за абстрактни имена, some (-one, -thing)) или може да бъде абстрактен „празен“ елемент. Тъкмо тоя означен представител на категорията трябва да се яви в изходната верига за ония трансформации, които не запазват в трансформа спецификация на актуалния терминален представител на въпросната категория (Чомски, 1964, стр. 41).

За да изразим идеята, че в изречението „Вратата се отваря“ липсва деятел, защото за деятел изобщо не се мисли, ще приемем, че такъв „празен“ елемент се явява в базата като неспецифициран представител на категорията, която доминира над главна категория. Иначе казано, тоя празен елемент само пази място за синтактична категория (напр. субект), а не за лексикална главна категория:

$$\text{П1}: \text{ФС} \longrightarrow \begin{Bmatrix} \Delta \\ \text{С} \end{Bmatrix}$$

(където ФС = фраза на съществителното, С = съществително). По тоя начин елементът Δ ще означава липса на деятел, понеже в тая позиция главната категория С или нейният означен представител Δ (= някой) липсва.

Възможността да се употреби наречие за начин с признак [—намеса] зависи както от глагола, така и от избора на елемента $[\Delta]_{\text{ФС}}$ в субектната позиция. Думата *сам* обаче е многозначна:

Детето дойде само

= 1) без придружител, 2) без принуда, 3) без чужда помощ. В това изречение обаче се наблюдава и синтактична омонимия, тъй като първото значение имаме, ако думата *сам* стои в копулативно изречение. Така че горното изречение в първото значение на думата се състои от две изречения:

Детето беше сáмо }
Детето дойде }

Във второто и третото значение (т. е. при [—намеса]) *сам* характеризира глагола и затова функционира като наречие. Следователно можем да приемем, че категорията „наречие за начин“ се специфицира чрез следното правило:

$$\text{П2}: [+\text{Н}_{\text{начин}}] \longrightarrow [\pm \text{намеса}]$$

Като конвенция ще приемем, че признакът [±намеса] може да се отстранява (както „от пасив“ у Чомски).

Прилагайки П1, бихме стигнали напр. до следните вериги:

1) $[\Delta]_{\Phi C}$ Г $[\Delta]_{\Phi C}$
2) С Г $[\Delta]_{\Phi C}$
3) $[\Delta]_{\Phi C}$ Г С
4) С Г С

Съобразно с това глаголите трябва да се специфицират в лексикона с оглед на тяхната поява в такива вериги. Така напр. във връзка с верига 3) глаголът трябва да бъде снабден със следния признак:

отварям $(\pm\Delta\ __)$.

Ако субектната позиция е заета от $[\Delta]_{\Phi C}$, ще действуват задължителни трансформации. Такава е интранзитивирането:

$$\text{Т4}: [\Delta]_{\Phi C}\ \Gamma\ C_1\ \underset{[-\text{намеса}]}{\text{Инач}}\ Y \xrightarrow{1} C_1\ \Gamma\ C_1\ \underset{[-\text{намеса}]}{\text{Инач}}\ Y \xrightarrow{2} C_1\ \text{се} + \Gamma\ Y$$

Трансформацията се състои от операциите: 1) копиране на обектното име в субектната позиция, 2) отстраняване на обектното име и на неактуализираното наречие, 3) добавяне на възвратната морфема *се* под *Г*. Следователно морфемата *се* не е обект, а част от глагола — за разлика от същинските възвратни изречения. В дълбоката структура глаголът е преходен и има обект при себе си, който става повърхнинен субект, с което се изразява неговият недеятелен характер. В повърхнинната структура *се* + *Г* е една категория и от гледище на повърхнинната структура съчетанието може да се разглежда като една дума или една морфологична форма. Така процесът на интранзитивиране отразява възгледа на Якобсон, че морфемата *се* изключва обекта на глагола.

За лексикалната спецификация на глаголите важат следните редундантни правила (РП):

РП1: [— — Инач] ⟶ [—Δ —]
РП2: [+Δ —] ⟶ [+ — ФС]

Селективните признаци обаче трябва да се отбележат:

отварям (±Δ — [—живо същ])

Други примери:

губя$_1$ (+Г, +стремеж към резултат, ±Δ — , . . .):
(13) (I) Някой губи следата
(II) Следата се губи
(14) (I) Кафето губи аромата си
(II) Ароматът се губи
губя$_2$ (+Г, —резултативност, . . .):
(15) (I) Някой губи ключа
(II) *Ключът се губи

Преместването на обектното име в субектна позиция е процес, който е аналогичен на операцията на пасивната трансформация. Тук може да се търси обяснение на факта, че се употребяват пасивни причастия, които съответствуват на възвратни глаголи. Така на български (или на немски) може да се каже: „Той идва винаги добре избръснат“, дори ако се

знае, че *той* винаги *сам се бръсне*. Друг пример: „Той чете наведен“ : навеждам се — наведен. Тук изобщо не може да се мисли за друг деятел, който да извършва „навеждането“ като преходно действие върху субекта. Ако пък приемем, че „Иван се навежда“ е изведено от веригата „Иван$_1$ навежда Иван$_1$“, бихме също допуснали, че конструкции със страдателни причастия могат да се извеждат и при отношение на идентичност. Така бихме стигнали до противоречието, което се определя от дистрибуцията на думата *сам* (при пасив *сам* не се употребява).

Чрез интранзитивирането изречението получава субект. Ако субектът се отнася към живо същество, тогава от гледище на повърхнинната структура той може да се схване като деятел, а самата конструкция да се интерпретира като активна. Също от гледище на ПС изглежда се отделя корелацията „пасив / не пасив“ като главна залогова опозиция (с пасива като маркиран член). Опозицията се отделя например със следните признаци: „нецентробежен процес / центробежен процес“ и „инактивен носител на признака / активен носител“ (Гухман, 1964). Като корелационни признаци обаче могат да служат и трансформационните правила. Така глаголите в „Иван изправя някого“ и „Иван се изправя“ стоят в различен залог, макар че субектът в двете изречения е активен („активен носител на признака“) — в деятелен и в среден залог.

*

Глаголите от разглеждания тип запазват след интранзитивирането предложните допълнения, които допускат като преходни глаголи.

16) (I) Иван изправя детето до стената
(II) Детето се изправя до стената

При други глаголи интранзитивирането е възможно само при определени предложни фрази:

(17) (I) Някой блъска Иван във водата
(II) *Иван се блъска във водата
(18) (I) Някой блъска Иван о стената
(II) Иван се блъска о стената

За да можем да изведем изречение (18 II), но не (17 II), трябва да посочим, че трансформацията има ограничение и че това ограничение засяга определени глаголи. Така ограничението трябва да се изрази като спецификация на глагола:

блъскам (+А — С (*о* ФС))

Иначе казано, такъв глагол се явява в структурното описание на интранзитивирането само тогава, когато възможната предложна фраза съдържа определен предлог. Ако липсва предложна фраза, глаголът се явява без ограничение.

*

На тоя тип интранзитивиране се подчиняват голям брой преходни глаголи. Това са глаголи, които допускат или изискват нежив субект. Като правило в конструкции с такива глаголи се наблюдава неутрали-

зация (страдателен или среден залог). Ако обаче глаголът изисква нежив субект и нежив обект, конструкцията никога не може да бъде пасивна:

(19) (I) Валежите заснежиха пътищата
(II) Пътищата се заснежиха

Изречението (19 II) има друго значение в сравнение с (20 I):

(20) (I) Пътищата се заснежиха от валежите
(II) Вратата се отвори от вятъра

Интранзитивирането ще блокира, ако глаголът не допуска наречие за начин (и с това и празния символ [—намеса] — т. е. ако в структурното описание [—намеса] липсва — или ако глаголът предполага инструмент и / или субект-човек: *сека, ора, горя, чета, пиша, търся, гледам, губя*$_2$ и т. н., т. е. не е възможно да се елиминира субектът. Ако неживият субект в дълбоката структура е бил инструментална фраза, която чрез трансформация е станала субект, интранзитивирането също е невъзможно:

(21) (I) Трактор оре земята
(II) Някой оре земята с трактор
(21) (III) *Земята се оре (има само пасивно значение)

1.2. Тип: *наточва се*

Изречението (22 I) издава същата омонимия, както (22 II):

22) (I) Ножът се наточва
= а) става остър, б) бива точен
(II) Вратата се отваря
= а) става отворена, б) бива отворена

Медиалното и пасивното значение идват от различни дълбоки структури. При това съществува и друга разлика:

(23) (I) Вратата се отваря от само себе си
(II) *Ножът се наточва от само себе си

Така в (23 II) не може да се яви признакът [—намеса], т. е. деятелят не е така неутрализиран, както в (23 I). В непасивното изречение (22 I) не може да се изрази деятел (или не може да се мисли за деятел), понеже се подчертава резултатът от действието.

Ако искаме следователно да изразим разликата в (23), трябва да приемем, че такива резултативни глаголи се специфицират със следното правило:

РП3: [+резултат.] ⟶ [+Δ —]

По тоя начин възможността такъв глагол да се яви след $[\Delta]_{ФС}$ не е инхерентен признак на глагола, а следствие на резултативния му характер.

Други такива глаголи в български език са *изострям, залепям, напълням*. За разлика от глаголи като *наточвам, наострям* другите (горни) глаголи допускат местоимението *сам* — т. е. [—намеса].

наточвам (+резултативен, + — [+намеса])
наливам (+резултативен, + — Ннач)

Следователно интранзитивирането се осъществява също при [+намеса] в структурното описание, ако глаголът е [+резултативен]:

$$[A]_{\text{ФС}} \begin{matrix} \text{Г} \\ [+\text{резулт.}] \end{matrix} \begin{matrix} \text{С} \\ [+\text{намеса}] \end{matrix} \begin{matrix} \text{Нещо} \\ \text{Нещо} \end{matrix} \text{У}$$

Условие: У = наречие за степен или ∅

Условието отразява факта, че с други разширения конструкцията не е медиална (а пасивна).

Процесът на интранзитивирането засяга и глаголи, които са преходни глаголи, изведени от прилагателни: *разширявам — широк, размеквам — мек, втечнявам — течен* и т. н. Такива глаголи могат да се преведат със съчетанието „правя + прилагателно“: *разширявам = правя широк*. Съответните медиални форми могат да се преведат със „ставам + прилаг.“: *разширява се = става широк*. Така се установява съотношението: правя — ставя (прилаг.). Следователно в рефлексивните форми не се наблюдава никаква каузативност: преводът със *ставам* посочва само липсата на деятел. Друг е въпросът, дали преходният глагол (напр. *разширявам*) трябва да се изведе с каузативна трансформация. Не е за пренебрегване обаче фактът, че семантичният компонент „каузативен“ няма морфологичен израз и затова остава в рамките на лексикалната семантика. Каузативното значение е налице и при други глаголи, които не са произведени от прилагателни: *скупвам* — причинявам определено състояние на предмета. (Вж. мнението на Чомски (1965, стр. 198), който в горните случаи приема каузативна трансформация).

Б.2. Повърхнинният субект е субект и в дълбоката структура

2.1. Повърхнинният субект е дълбок субект на матричното изречение и дълбок обект на конституентното изречение

2.1.1. Тип: *радвам се на*

В някои случаи при възвратния глагол се явява предложна фраза, която не се явява при съответния преходен глагол.

(24) (I) Детето се радва на подаръка
(II) Детето се сърди на майката
(25) (I) Подаръкът радва детето
(II) Майката сърди детето
(III) *Подаръкът радва на детето
(IV) *Майката сърди на детето

По тоя начин глаголи като *радвам се* не могат да се изведат направо от преходни глаголи чрез интранзитивиране, защото предложната фраза не може да се въведе в базата на простото изречение с преходния глагол.

Съдържателно погледнато, ПФ изразява обект, който се отнася към обекта на изречението като повод за означеното емоционално състояние. Възможното каузативно значение, което може да се види в (25), е неутрализирано в (24): от (24) не следва (25) и обратно, защото не винаги е вярно, че „детето се сърди на майката“, защото „майката го сърди“. Иначе казано, „майката“ и „подаръкът“ не са деятел.

Емоционалните глаголи като *радвам се (на), тревожа се (за)* посочват, че субектът усеща нещо или че е в определено психическо състояние *по повод на нещо*. Все пак нещо *радва, тревожи* субекта, по-

ради което бихме искали да запазим преходността на глагола. Така стигаме до следния фразов показател:

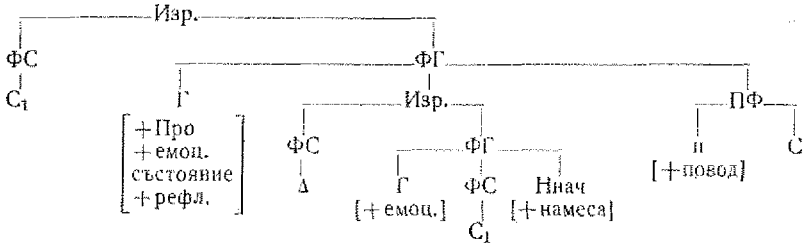

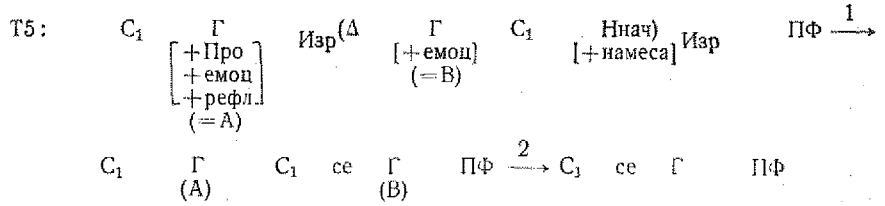

Глаголът в конституентното изречение се интранзитивира поради празния символ за субект; до крайния резултат се стига чрез допускане на празно място за рефлексива тантум, което се запълва от интранзитивирания глагол. Така глаголът получава статус на рефлексивум тантум, но запазва връзката си с преходността, изразена в дълбоката структура.

2.1.2. Тип: *лекувам се при*

(26) (I) Иван се лекува при добър лекар
(II) *Някой лекува Иван при добър лекар
(27) Добър лекар лекува Иван
(28) (I) Иван се лекува в болница
(II) Някой лекува Иван в болница
(29) *Болница лекува Иван

Ако вземем възвратното изречение без разширение — т. е. „Иван се лекува", — изречението е многозначно: 1) ___ себе си: истински рефлексив, 2) ___ при лекар: медиум, 3) ___ от лекар: пасив. При второто значение се мисли за деятел, защото глаголът допуска само жив субект или празно място за субект.

В (26 I) деятелят е изразен в ПФ. От друга страна обаче субектът (Иван) играе активна роля, поради което формално и съдържателно конструкцията не е пасивна. Дълбоката структура показва следователно както активност, така и пасивност (както при пасив, тук също не се явява *сам*):

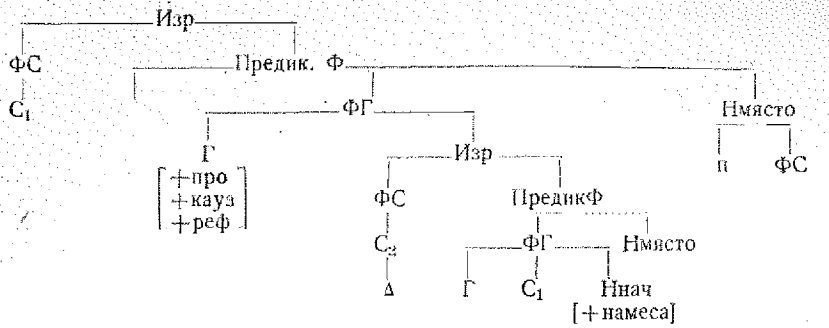

($Иван_1$ Г ((някой лекува $Иван_1$) (в болница)) при лекар)

Т6: C_1 Г [+кауз +рефл] Изр$^{([\Delta]C_2}$ Г C_1 Нпач [+намеса])Изр п ФС ⟶

C_1 се Г п ФС

Конституентното изречение се пасивизира, при което се отстранява неспецифицираният субект; след като пасивният глагол заеме мястото на празния глагол за рефлексивум тантум, той получава статус на рефлексивум тантум, при което се отстранява идентичното C_1.

2.1.3. Тип: *беля се*

Както е известно, някои преходни глаголи изразяват „включване на обекта". Така в изречението „Той реши детето" е включен обектът „коса": „Той реши косата на детето".

(30) (I) Той го реши = той реши косата му
(II) Той се реши = той реши косата си
(III) *Косата му се реши (само пасив)

След слънчево изгаряне например можем да кажем за кожата:

(31) (I) Той го бели = той бели кожата му
(II) Той се бели = или ≠ той бели кожата си
(III) Кожата му се бели.

Разликата между (30 III) и (31 III) обяснява разликата между (30 II) и (31 II). (31 II) има две значения: 1) ___ себе си: същинско рефлексивно, както (30 II); 2) ___ **сам*: медиално, както (31 III). Иначе казано, при това значение става дума само за слънчевото изгаряне, а не за това, че някой извършва действието „белене" (изречението (31 II) има разбира се и пасивно значение). По тоя начин възвратният глагол посочва с ъ с т о я н и е като резултат на друго действие и това състояние е изразено чрез рефлексивизирането. Така изречението се извежда чрез две познати трансформации:

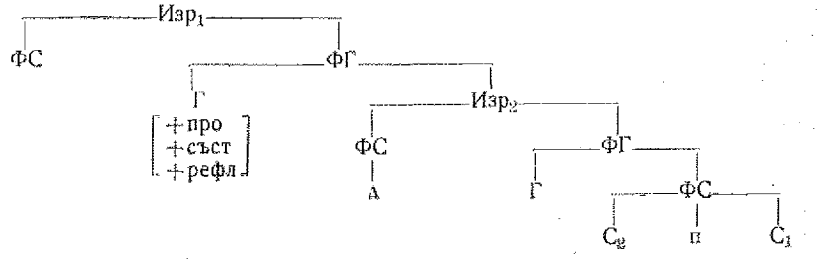

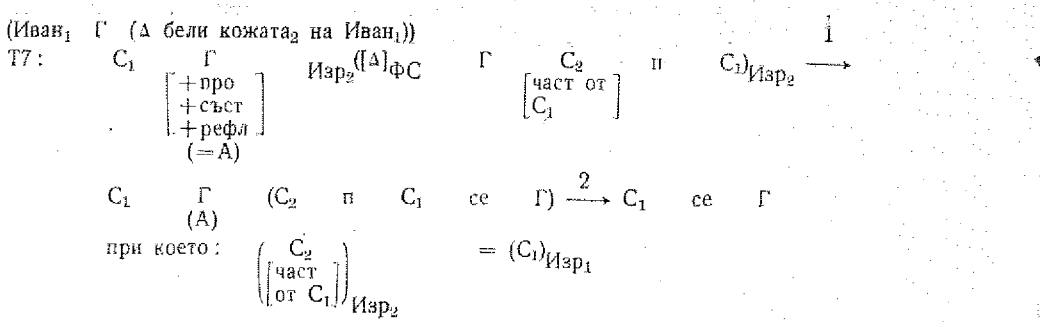

Други такива глаголи са напр. *наежвам се, надувам се* (в прякото им значение).

2.2. Повърхнинният субект е субект на матричното и на конституентното изречение

2.2.1. Тип: *барикадирам се*

Преходните съответствия на някои възвратни глаголи не допускат жив обект и следователно повърхнинният субект в дълбоката структура не е обект:

(32) (I) Иван барикадира улицата
(II) Иван се барикадира *на* улицата

(III) *Някой барикадира Иван
(33) (I) Иван барикадира къщата
(II) Иван се барикадира *в* къщата

За разлика от изречение (31 III) изречението (34) е само пасивно:

(34) Улицата се барикадира

Разликата при предлозите в (32 II) и (31 II) съответствува на разликата в копулативните изречения:

(35) Иван е *на* улицата
(36) Иван е *в* къщата

За изреченията (32 или 33) важи следното: ако „Иван е барикадирал къщата" тогава, от това не следва, че „Иван е в къщата" сега. Ако обаче „Иван *се* е барикадирал в къщата" тогава, следва, че „Иван е в къщата" сега. От друга страна, ако „Иван *се* барикадира някъде", от това следва, че „Иван барикадира мястото, където е". Ето защо бихме искали да запазим дълбоката транзитивност.

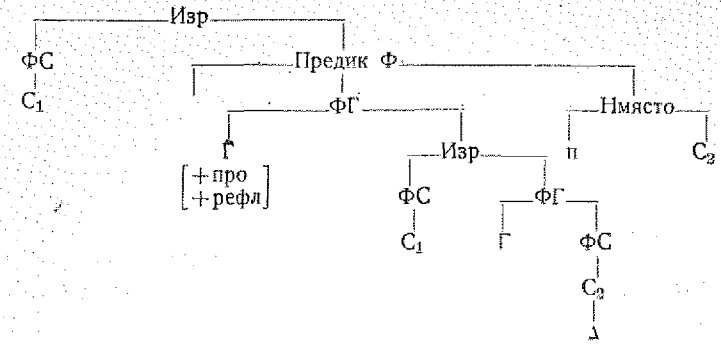

(Иван$_1$ Г (Иван$_1$ барикадира [Δ]C_2) в къщата$_2$)

T8: C_1 Г (C_1 Г [Δ]C_2) п C_2 ⟶
[+рефл]

C_1 се Г п C_2

Идентичното C_1 и неспецифицираният обект се отстраняват, глаголът заема позицията на празния рефлексив и сам става рефлексивум тантум.

2.2.2. Тип: *държа се за*

(37) Детето се държи за масата

Връзката на глагола в такива изречения със съответния преходен глагол се състои в това, че ако „Детето се държи за масата", вярно е също, че „Детето държи масата". Следователно в дълбоката структура глаголът е преходен:

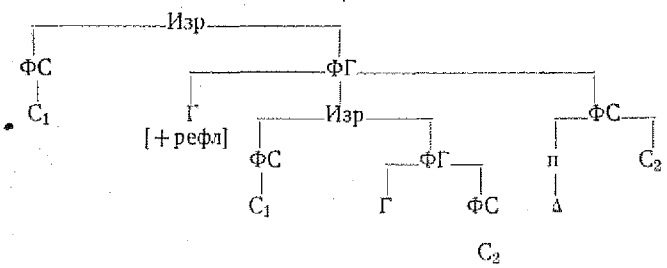

(Детето$_1$ Г (детето държи масата$_2$) п масата$_2$)

T9: C_1 Г (C_1 Г C_2) п C_2 ⟶
[+рефл]

C_1 се Г п C_2

Рефлексивизирането става чрез субституция на глагола в матричното изречение, при което идентичното C_1 се отстранява. Под *п* идва от лексикона оня предлог, с който е специфиран преходният глагол: държа *за*, пускам *от*.

2.2.3. Тип: *обосновавам се*

(38) (I) Иван защищава идеите на Петър
(II) Иван защищава Петър
(39) (I) Иван защищава идеите си
(II) Иван {се / себе си} защищава

(40) (I) Иван обосновава идеите на Петър
(II) *Иван обосновава Петър
(41) (I) Иван обосновава идеите си
(II) Иван {се / *себе си} обосновава

Разликата между (38 II) и (40 II) показва, че глаголът *обосновавам* включва обекта само когато е рефлексивен глагол (41 II).

Включеният обект има различен характер:

1. Обектът принадлежи органически на субекта. а) Обектът може да означава чувство, мисъл, реч: *обосновавам, концентрирам* (мисли), *изказвам* (думи), *овладявам* (гняв); б) Обектът означава материален предмет: *изплювам* (плюнка).

2. Обектът принадлежи неорганически на субекта: *изплащам* (дълг).

Да сравним изреченията:

42) (I) *Иван съсредоточава мисълта на Петър
(II) *Иван сдържа яда на Петър
(III) Иван изплаща дълга на Петър
(43) (I) Иван съсредоточава мисълта си
(II) Иван сдържа яда си
(III) Иван изплаща дълга си

Измежду изреченията (42) е възможно само изречение (42 III), понеже обектът не показва органична принадлежност. Изречението (40 I) е възможно, понеже обектът означава нещо материализирано (изказаната идея). Изобщо при преходния глагол се явява обект, ако обектът може да съществува извън субекта. Иначе обектът може да се яви само ако принадлежи на субекта (43 I).

Рефлексивните изречения, които означават включване на обекта, се извеждат от изречения като (43 I), при което се елиминира обектът. Посоченото разнообразие на включения обект не съвпада напълно с явлението, което Филмор нарича „alienable" и „inalienable possession". Съществено за рефлексивизирането се състои в това, че с рефлексивния глагол се мисли за единствен определен предмет (или група). Така някой може да *концентрира войски*, но ако *някой се концентрира*, тогава е включен определен обект: той концентрира *мислите си*. Или човек може да *изплюва разнообразни неща*, но ако *се изплюва*, той плюва само *плюнка*.

За рефлексивизирането е важна по-нататък семантиката на глагола. Така например „ръката" е „неотделимо притежание" на субекта, но подобно рефлексивизиране е невъзможно в изречението:

(44) Той вдига ръка

Изречението „Той се вдига" няма като подразбираем обект „ръка".

Транзитивните изречения със споменатите глаголи не могат да образуват пасив:

(45) (I) Иван мръщи челото си
(II) *Челото на Иван се мръщи от Иван
(46) Иван се мръщи

Както при същинските рефлексивни глаголи, и тук не може да се образува пасив, понеже рефлексивното изречение изразява и пасивност, т. е.

субектът (Иван) получава и действието: включеният обект, който е част от субекта, „получава" действието от субекта и не действува.

Всички тия отношения налагат да приемем, че в дълбоката структура съществува обект, който се отстранява чрез интранзитивирането, понеже не е възможно следното изречение:

(47) *Иван се изплаща за дълга си,

а само (43 III) или

(47а) Иван се изплаща

Ние бихме искали следователно да изведем изречение (47а = тип 41 II) от структурата, която лежи в основата на изречението „Иван изплаща дълга си" (= 43 III):

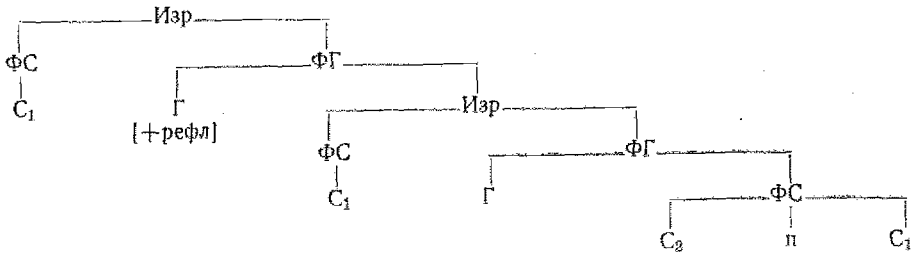

($Иван_1$ Г ($Иван_1$ изплаща дълга на $Иван_1$)

Т10: C_1 Г [+рефл.] (C_1 Г C_2 [+неотдел. притеж. на C_1] п C_1) $\xrightarrow{1}$

C_1 се Г C_2 п C_1 $\xrightarrow{2}$ C_1 се Г

Отстраняването на обекта се извършва след рефлексивизирането. Както се каза, не при всеки глагол това е възможно. Поради това съответните глаголи трябва да се специфицират с признака, че допускат тая трансформация.

2.2.4. Тип: *бия се*

Понякога е трудно да се каже дали имаме работа с рефлексивум тантум или рефлексивният глагол запазва ясна връзка с преходния. М. Ивич (1962, стр. 142) разглежда глаголите в следните изречения като възвратни с неспецифициран обект:

(48) (I) Той се бие
(II) Той се блъска

Друго е значението в изреченията:

(49) (I) Той се бие с всеки
(II) Той се блъска о всеки

В (49 I) глаголът е взаимен. Изречението (49 II) е познатият пример (18 II). В изреченията (48) не е възможен непряк обект, така че обектът е включен. За разлика обаче от тип 2.2.3. тук обектът (както казва М. Ивич) е „неспецифициран", т. е. какъвто и да е обект. Ако следваме

тоя анализ, нужно е и тук да употребим признака [± специфичен], който въвежда В. Браун (1970в, стр. 362) във връзка с други явления.

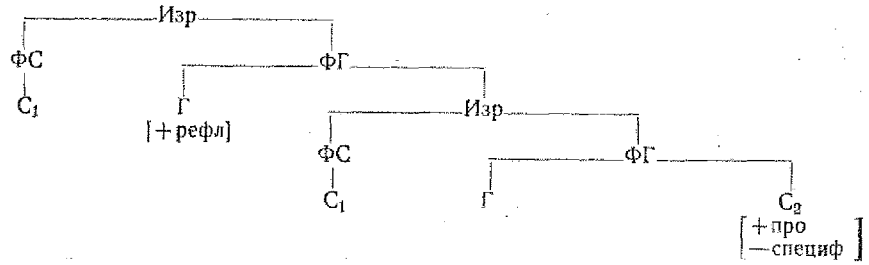

(Иван$_i$ Г (Иван$_i$ бие Δ))

Т11: C_1 Г (C_1 Г [Δ]C_2) ⟶ C_1 се Г
[+рефл] [—специф]

По тоя начин стигаме до едно рефлексивно интранзитивиране, което се различава от следното:

(50) (I) Той бие силно
(II) Тия билки лекуват

Общото между изречения (48) и (50) се състои в това, че глаголът не може да стои в актуално сегашно време:

(51) Какво прави той сега? — *Той бие (силно)

*

В глава IV Б се занимавахме с такива типове конструкции, които се подчиняват на един процес — бихме могли да го наречем „медиално интранзитивиране". Процесът протича на основата на празен символ а) за субектна позиция, б) за рефлексивум тантум. Празната субектна позиция се заема от обекта, празната рефлексивна позиция — от пълнозначния глагол, при което и в двата случая се отстраняват идентичните елементи.

Някои рефлексивни глаголи могат да имат преносно значение (едно или няколко), каквото преходният глагол няма.

Ако възвратният глагол има същото преносно значение, както преходният, няма пречка за синтактичното извеждане на възвратния.

Собствено преносно значение има например глаголът *дърпам се*. Значението приблизително е „опитвам се да се освободя: физически — ако някой ме държи, — или нефизически — ако някой ме кара да извърша нещо". Преходният глагол *дърпам* не носи идеята за освобождаване; обратно, възвратният глагол не носи идеята за преместване на обекта. В други случаи преносното значение се основава на сравнение: „Хората се изнизаха." Тук глаголът не може да се изведе синтактически, тъй като съответният преходен глагол *изнизвам* не допуска допълнение „живо същество".

Преносните значения се развиват в отделната дума (морфема), така че възвратните глаголи с такива значения би трябвало да принадлежат на лексикона. Проблемата обаче е как се стига до това значение, след

като липсва в лексикона съответен възвратен глагол с непреносно значение, а само синтактично съчетание „Г + се". Във връзка с това може да се изкаже хипотезата, че преносните значения се генерират и фиксират от някакъв механизъм, който съпоставя повърхнинни структури (като цяло или точки на ПС). Както беше казано, от гледище на ПС съчетанието „се + Г" е една цялост, доколкото се доминира от един възел. Българското изречение „Хората се изнизаха" тогава ще бъде допускане на повърхнинен субект човек въз основа на сравнение с изказани изречения със субект нечовек.

V. ГЛАГОЛЪТ БЕЗ „СЕ" Е ПРЕХОДЕН ИЛИ НЕПРЕХОДЕН

Пасивните изречения са изследвани в различни езици, при което вниманието е било насочвано към съотношението между активните и пасивните изречения.

В последно време пасивните изречения се извеждат чрез задължителна трансформация, която се прилага към структурен индекс с празен символ „от пасив". Символът принадлежи към категорията „наречие за начин".

Както се каза, категорията „наречие за начин" разкрива връзката между медиум и пасив на основата на корелацията *сам / не сам*. Ето защо бихме искали да използуваме признака [+ намеса] вместо „от пасив" като празен символ за действието на пасивната трансформация.

Известна особеност на славянските езици е възможността да образуват пасив по два начина: възвратен пасив и причастен пасив.

1. Пасивни изречения с възможен непряк обект

1.1. Възвратен пасив I

Структурите, които лежат в основата на изречения с местоимението *сам* — т. е. с признак [— намеса], — не позволяват образуване на пасив:

(52) (I) Детето чете книгата само
(II) *Книгата се чете от детето само

Следователно в структурното описание на пасивизирането трябва да се постави признак [+ намеса]:

$$T12:\ C_1\ \Gamma\ C_2\ \underset{[+\text{намеса}]}{\text{Инач}} \xrightarrow{1} \ldots\ \Gamma\ C_2\ C_1\ \underset{[+\text{намеса}]}{\text{Инач}} \xrightarrow{2}$$

$$C_2\ \text{се}\ \Gamma\ \text{от}\ C_1\ \underset{[+\text{намеса}]}{\text{Инач}} \xrightarrow{3} C_2\ \text{се}\ \Gamma\ \text{от}\ C_1$$

Условие: Над Изр липсва друго Изр, което има субектно име, идентично с C_2 в структурното описание на пасива.

Първата операция („правило за постпозиция на ФС" — Чомски) премества субектното име под ФГ — структурата става безлична; втората операция („правило за препозиция на ФС" — Чомски, 1968, стр. 21) премества обектното име в празната субектна позиция — точно както медиалното интранзитивиране — и структурата става непреходна (няма

вече пряк обект): това предизвиква въвеждането на *се* и на предлог. Предлогът *от* се въвежда от операцията, с което се дефинира неговият граматичен характер. Третата операция отстранява празното Нпач.

Употребата на непряко допълнение е факултативна и зависи от комуникационната перспектива на изречението или на абзаца:

(53) (I) Протоколът се пише от секретарката
(II) Протоколът се пише

Ако допълнението в (53 I) носи синтагматичното ударение, допълнението не може да бъде отстранено. Ако обаче глаголът носи ударението, тогава допълнението е повторение от предишно изказване и може да се изпусне.

1.2. Причастен пасив I

В български език изборът на пасивния вариант не зависи от вида на глагола:

(54) (I) Книгата се прати веднага
(II) Книгата се праща няколко пъти
(55) (I) Книгата беше пратена веднага
(II) Книгата беше пращана няколко пъти

Всички изречения са в аорист; изречения (54) са възвратно-пасивни, а (55) причастно-пасивни; глаголът в (54 и 55 I) е от свършен вид, а в (54 и 55 II) от несвършен.

Важна роля за избора на вариантите играе в същност отношението между „процес" и „резултат".

Между възвратния пасив и медиума в свършен аорист съществува известна близост:

(56) (I) Ножът се наточи
(II) Ножът се изпрати

В двете изречения е изразена резултативност. Тая категория обаче може да се изрази и по друг начин: 1) Като признак на глагола: глаголът показва стремеж към резултат или самия резултат — *точа*; 2) Глаголът означава действие, чието извършване оставя следи — *ходя* срещу *чета*; 3) Завършването на едно действие, което се означава като минало по отношение на дадена ориентировъчна точка, заедно с перфективността на действието като характеристика на глаголния вид, могат да се схванат като резултат — в смисъл, че нещо „е станало".

Резултативността, посочена в т. 1, играе роля за някои медиални форми. Тая в т. 2 е признак на ония непреходни глаголи, които могат да образуват страдателно причастие:

(57) По тревата е ходено

Резултативността в т. 3 може да определя избора на пасивните варианти, ако те не са комбинаторно обусловени: 3а) изтъква се процесът (който е завършил), който е довел до резултат — възвратен пасив; 3б) посочва се резултатът (от завършването на процеса) — причастен пасив.

Страдателно причастие се явява и в конструкции, където процесът е изразен с медиум:

(58) (I) До прозореца стои Иван. Той се навежда навън и гледа
(II) До прозореца стои Иван. Той {е наведен / се е навел} навън и гледа

Следователно проблемата за избор се явява и по отношение на изречения като (58 II).

Съществува мнение, че формите, които съответствуват на (повърхнинно) медиални глаголи, в същност не са причастия, а прилагателни. От синтактично (повърхнинно) гледище обаче няма разлика между изречения като следните:

(59) (I) Иван е наведен (Иван се наведе — медиум)
(II) Столът е наведен (*столът се наведе — само пасив)

В други езици могат да се противопоставят адективни и партиципиални конструкции. Така в английски, немски или чешки имаме:

The door is open — Die Tür ist offen — Vrata jsou otevřená
The door is opened — Die Tür ist geöffnet — Vrata jsou otevřena

Срещу тези в български имаме само една конструкция:

(59) (III) Вратата е отворена

Тук се изтъква само състоянието на субекта като разултат на действие, независимо от това, дали вратата се е отворила от само себе си (медиум), или от някого (пасив).

Резултативната интерпретация (или интерпретацията като пасив на състоянието) се явява (разбира се) само ако глаголът е перфективен или ако глаголът има определена семантика (ако действието оставя следи). Така ако се каже

(60) Вратата е отваряна,

където глаголът е несвършен, говорещият съди, по определени следи, че някой е извършил действието „отваряне", защото вратата в момента на говоренето е затворена. Затова резултативността липсва, ако изречението е изказано в сегашно време — тогава причастието е несвършено:

(61) В тая страна свободата *е преследвана* навсякъде.

Следователно резултативността е само следствие на комбинацията на перфективния аспект или на специфичната семантика на глагола с миналото страдателно причастие. По този начин се оказва, че нямаме нужда от особена категория, за да различаваме „процесно-ориентирани" и „агентно-ориентирани изречения" (Халидей). Вместо това ще приемем дълбока структура, където веригата, подлежаща на пасивизиране, е вмъкната в копулативно изречение (срв. с Лангендоен, 1969, стр. 119: „пасивният предикат трябва да се яви в изреченския аргумент на *съм*").

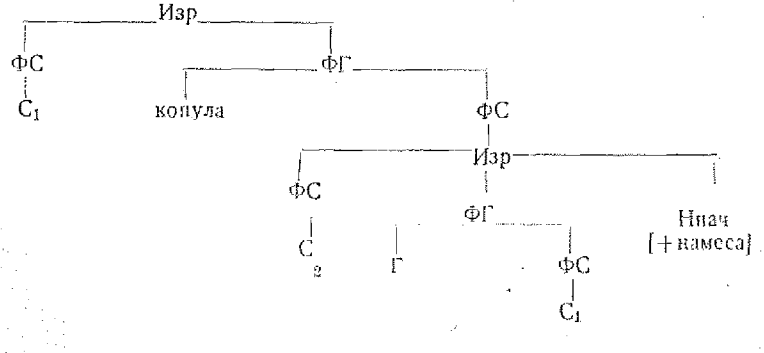

(Свободата C_1 е (C_2 преследва свободата$_1$))

Т13: C_1 коп. (C_2 Г C_1 Инач) [+намеса] $\xrightarrow{1}$

C_1 коп. (. . . Г C_1 C_2 Инач) [+намеса] $\xrightarrow{2}$

C_1 коп. (C_1 Г C_2 Инач) [+намеса] $\xrightarrow{3}$

C_1 коп. Г + *н* от C_2

където *н* е причастна пасивна морфема (двата варианта на причастната морфема — *н, т* — се определят от глаголната основа).

Условие: Доминиращото Изр съдържа субектно име, което е идентично с обектното име на второто изречение.

След интранзитивирането на глагола (правилото за препозиция) следва (за разлика от рефлексивното пасивизиране) не въвеждане на *се*, а съединение с копулата. Това предизвиква формирането на пълнозначния глагол като безлична форма, понеже лицето е изразено при копулата. Приложеното в началото правило за постпозиция на субектното име определя появата на пасивната морфема.

Употребата на причастна пасивна форма в презенс е рядка. Глаголите, които могат да се явят в презенс на причастен пасив, образуват малка група и тая възможност може да се специфицира в лексикона. Миналото несвършено пасивно причастие, което именно служи за образуване на пасивния презенс, се употребява почти изключително в нова функция: за образуване на причастни конструкции, които показват едновременност с действието на глагол в изречението:

(62) (I) *Цигарата е пушена бавно и затова гасне
(II) Пушена бавно, цигарата гасне

Най-често формата „е + Гн" е темпорална форма (от гледище на ПС) за пасивен перфект:

(63) (I) Колата *е гледана* и затова върви много години
(II) Гледана грижливо, колата върви много години

Обяснението на разликата между (62 и 63 I) е проблема за употребата на темпоралните форми изобщо и тук с нея няма да се занимаваме. От друга страна, образуването на конструкции (62 и 63 II) е успоредно с образуването на адективни конструкции.

2. Пасивни изречения с невъзможен непряк обект

2.1. Възвратен пасив II

М. Ивич (1968) обяснява безличните и неопределеноличните изречения, като въвежда в дълбоката структура категорията „анонимност":

Изр ⟶ (Ан) ФС ФГ

Тая категория обаче изглежда излишна, защото безличните изречения могат да се генерират чрез спецификация на субектното име, както това показва L. Micklesen (1968).

Самите безлични изречения тук няма да ни интересуват, а само връзката им с пасива.

За дълбока безличност се говори вече отдавна. Така например Л. Андрейчин отбелязва: „В следните случаи имаме логически (т. е. в дълбоката структура — Й. П.) неопределенолични глаголи, но граматически (в повърхнинната структура — Й. П.) те не са безлични: 1) Тук се продават марки . . . 2) От виното правят оцет“ (Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, 1957, стр. 17). Тая дълбока безличност е същата, която се наблюдава при непреходните глаголи + *се*: Пасивните глаголи могат да се употребяват и безлично, т. е. без да се посочва в изречението вършителят на действието (и без да се мисли за него), напр.: Тук се продават марки . . . Подобна употреба имат и възвратните глаголи, които са изведени от непреходни, напр.: Забранено е да се ходи по тревата. Тук се почива най-приятно (пак там, стр. 20).

Употребата на такива глаголи можем да илюстрираме със следните примери. Ако имаме въпросите:

(64) (I) Какво *се прави* на тоя ден?
(II) Как *се прави* това?

можем да отговорим:

(65) (I) *Ходи се* на гости, *пие се* вино, *пеят* се песни . . .
(II) *Взема се* вода, *слагат се* билки . . .

Изречения от тоя вид нямат ограничение по отношение на времето.

Общото на изречения (64 и 65) се състои в това, че те се отнасят към всякакъв непознат субект (както е лесно да се види). Ето защо и тук можем да използваме признака [± специфичен]:

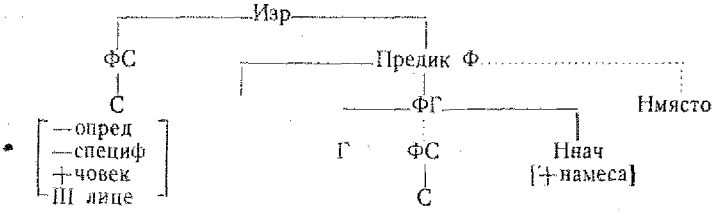

Ако глаголът е преходен, ще се реализират и двата етапа на пасивната трансформация (препозиция и постпозиция на имената). Ако глаголът е непреходен, възможен е разбира се само първият етап — постпозиция на субектното име. С това структурата става безлична, което предизвиква въвеждането на *се*. По тоя начин безличността тук е от друг вид в сравнение с безличността в същинските безлични изречения като *Гърми се*: в такъв случай няма постпозиция.

Неопределените възвратни пасивни изречения имат някои ограничения, когато служат като подчинени изречения (в други езици тогава се употребяват и инфинитивни конструкции):

(66) (I) *Той възнамерява да *се тръгне* рано
(II) Той забранява да *се тръгне* рано

За това ограничение говори Перлмутър (1969, стр. 179) по отношение на сърбохърватски език, като вижда причината в значението на глагола: глаголът предполага, че действието на втория глагол е действие на субекта и на първия глагол („възнамерявам“).

67) (I) *Време *му* беше да *се тръгва*
(II) Време беше да *се тръгва*

Разликата между двете изречения се обуславя от наличието на дателното пояснение за субект (*му*), с което се посочва, че определено лице, което е дадено в главното изречение (*му*), трябва да извърши действието на подчиненото изречение, което противоречи на безличността на изречението. Въобще безлично (пасивно) изречение може да се яви след съюз *да* (т. е. когато съответствува на инфинитивна конструкция), ако неговото действие не е действие само на вършителя, даден в главното изречение.

(68) (I) *Започна се да *се сече* дървото
(II) Започна се *сечението* на дървото

Безличната конструкция „започна се“ изисква като обект съществително име.

*

По тоя начин ние виждаме еднакъв процес на пасивизиране в изречения като следните:

(69) (I) Тук се продават марки
(II) Тук се говори немски
(III) Книгата се продава добре
(IV) Тук се спи (приятно)
(V) Това се мачка (лесно)

Последните две изречения обаче имат допълнителна информация, която се вижда от следните разширения:

(70) (I) Преди тук *се спеше*, а сега е забранено
(I) Преди тук *можеше да се спи*

Без адвербиалното пояснение („приятно“) следователно изречението (69 IV) е двусмислено: 1) някой спи в момента, 2) човек може тук да спи. Само второто значение се явява, ако изречението е разширено с наречие за начин. Изречението (69 V) обаче има само второто значение (ако е в абсолютно сегашно време), независимо от това, дали се явява и наречие за начин. Глаголът в (69 IV) без *се* е непреходен, в (69 V) — преходен. Субектът в (69 V) означава нежив предмет.

Следователно модалната интерпретация (2) не зависи от пасивизирането, иначе не бихме имали две значения в едно и също изречение. Това оправдава приемането, че модалността е на друго равнище.

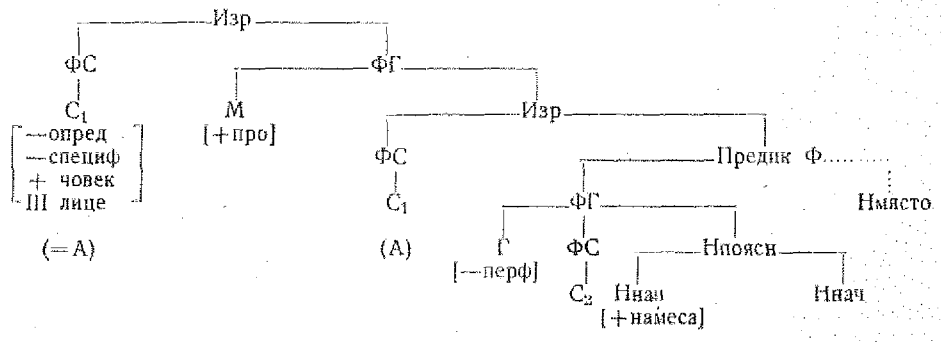

C_1 М (C_1 мачка хартията (лесно)))

(Т14 I: $[\Delta]_{C_1}$ М $([\Delta]_{C_1}$ Г $C_2)$ ⟶ C_2 се Г
[+про] [— перф] [— жив]
(А) (А)

II: $[\Delta]_{C_1}$ М $([\Delta]_{C_1}$ Г Ннач.) ⟶ Г се Ннач
[+про] — перф]
(А) (А)

Наречието за начин в структурното описание на втория вариант не е задължително и това е свързано с появата на категорията *М*. Т. е. ако в Т14 II не се явява Ннач, липсва и модалност. Т14 I съответствува на изречение (69 V), Т14 II — на изречения като (69 IV).

2.2. Причастен пасив II

Условието за осъществяване на причастното пасивизиране важи и за безличното пасивизиране, ако дълбокият глагол е преходен. Структурното описание ще има само особеността, че C_2 е неспецифициран субект (вж. диаграмата към Т13). Ако обаче глаголът е непреходен, условието изглежда иначе, тъй като липсва обект:

СО: $[\Delta]_{C_1}$ коп $([\Delta]_{C_1}$ Г Ннач)
[—намеса]

$\begin{bmatrix} \text{—опред} \\ \text{—специф} \\ \text{+човек} \\ \text{III л} \end{bmatrix}$ (А)

(=А)

Условие: Неспецифицираните обекти C_1 в матричното и в конституентното изречение са идентични.

В конституентното изречение разбира се ще се осъществи постпозицията, но не препозицията, тъй като липсва обект.

*

Изборът на възвратния или причастния пасив може да зависи от времето и лицето. Следните ограничения трябва да се изразят като спецификация на дълбоката структура на пасивизирането:

1) В актуален презенс се употребява само възвратен пасив.

2) Безличните пасивни изречения след съюз *да* (= на инфинитивни изречения в други езици) са възвратни.

3) Повторителност може да бъде изразена специално, ако при причастния пасив се яви повторителната форма на копулативния глагол *съм*, т. е. *бивам* (+ повтор).

4) В адективна препозитивна позиция се явява само страдателно причастие, а не деятелно + *се*: „Написаното писмо" — „*Написалото се писмо".

5) В перфект възвратният пасив е необичаен. По други причини може да се предполага, че в изречения като следното няма перфект: „Тук се е добивала руда".

6) В конструкции с глагола *имам* се явява само страдателно причастие, а не деятелно + *се*: „Имам написани две статии", „Немаме се видено две години".

7) Ако (повърхнинният) субект е живо същество, в първо и второ лице се употребява причастен пасив. В сегашно историческо в такъв случай се употребява „повторителната" копулативна форма, но повторителността е неутрализирана: „Бащата *бива уведомен* за случката".

2.3. Възвратен пасив III

2.3.1. Повърхнинното адвербиално пояснение за място в дълбоката структура е субект

(71) (I) Звукът се предава по водата
(II) Водата се всмуква в земята
(III) Това се прави у турците и днес
(72) (I) Водата предава звука
(II) Земята всмуква водата
(III) Турците правят това и днес

Изречения като (71) Филмор обяснява с възможностите на двуместния предикат: единият аргумент става субект. В английски обаче глаголът (напр. *dissolve*) остава в същата форма, докато в други езици трябва да се обясни появата на *се*, тъй като повърхнинно погледнато, *предавам* и *предавам се* не са един и същ глагол.

Срещу изречение (71 I) имаме също:

(73) (I) X предава звука по водата

Това изречение обаче не може да служи като перифраза на изречение (71 I); срв.:

(73) (II) *X всмуква водата в земята

Последното (невъзможно) изречение показва, че обстоятелственото пояснение за място не се явява в дълбоката структура на изречение (71).

От друга страна имаме изреченията:

(74) (I) Водата предава звука по повърхността си
(II) Земята всмуква водата в себе си
(III) Турците правят това и днес у тях си

Ако сравним изречения (74 и 71 I), ще видим, че в (71 I) е изпуснато съществителното „повърхност":

(71) (Ia) Звукът се предава по повърхността на водата

В изречения (74 II и III) имаме същинско рефлексивизиране след предлог и тия рефлексивни фрази за място са изпуснати в (72 II и III).

Изречения (71) следователно трябва да се изведат от структури, лежащи в основата не на (72), а на (74) — преди рефлексивизирането:

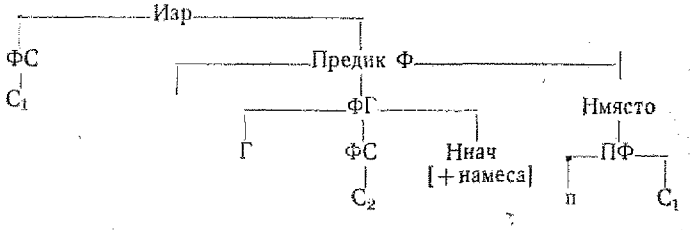

(Земята$_1$ всмуква водата$_2$ в земята$_1$)

Т15: C_1 Г C_2 Нпач [+намеса] [п C_1] Нмясто $\xrightarrow{1}$

C_2 се Г от C_1 [п C_1] Нмясто $\xrightarrow{2}$

C_2 се Г [п C_1] Нмясто

Отстраняването на (идентичното) име за деятел е задължително, тъй като е невъзможно изречението:

(71) (IIа) *Водата се всмуква от земята в себе си

За изречение (71 респ. 74 I) съществува още един вариант на предложната фраза:

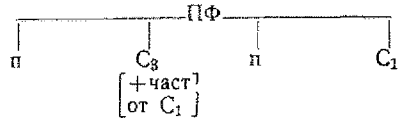

Съществителното C_3 заедно със следващия (генетивен) предлог може факултативно да бъде отстранено като [+ част].

Ако ПФ не е наречие за място, а обект, имаме възвратен пасив I:

(75) Багажът се сложи върху Иван

От друга страна не е възможно рефлексивно пояснение, ако то посочва единствено място на действието: „*Той пое въздух в себе си (в гърдите си)“.

2.3.2. Дателният обект в ПС е субект в ДС

(76) (I) Книгата му се харесва на Иван
(II) Иван харесва книгата
(III) Книгата се харесва
(77) (I) Петър му се вижда на Иван слаб
(II) Иван вижда Петър слаб
(III) *Петър се вижда слаб

Изречението (77 III) може да има същинско възвратно значение: „Петър вижда себе си слаб.“ Без прилагателното изречението е също възможно, но с пасивно значение:

(78) Петър се вижда

С прилагателно такова изречение е също възможно, ако се яви и агентен обект или ако субектът е нежив предмет:

(79) (I) Петър се вижда слаб от всички
(II) Хартията се вижда сега бяла

Разликата между (77 III) и другите възвратни изречения разкрива едно особено значение на глагола, ако той се яви в съчетание с дателен обект. Изречението посочва, че само лицето, дадено в дателната форма, оценява положението на нещата по свой начин. Дали на нещата изобщо

така трябва да се гледа, не се казва в изречението. Подобна информация носи и активно изречение от типа:

(80) (I) Петър вижда проблемата решена

Това съдържание остава и при възвратния глагол:

(80) (II) Проблемата му се вижда на Петър решена

Ето защо можем да твърдим, че глаголът сам носи това значение.

Близки перифрази на такива изречения са следните:

(81) (I) За Иван Петър е слаб
(II) За Петър проблемата е решена

От друга страна пасивно изречение с обичаен деятелен обект (*от него* вместо *му*) е неутрално по отношение на „субективната оценка".

Подобни смислови структури като тая в (81) са основа за трансформацията, която Постъл (1968) нарича „Psych-movement":

The house looks old to me

„... предлогът *to*, или по-скоро широк клас от появи на тая форма, са повърхнинно-структурни показатели за основови логически субекти, които са били вместени към предикатите чрез Psych Movement" (стр. 35—36). Постъл обаче се занимава с нерефлексивни глаголи, докато в български срещу това английско изречение имаме три конструкции:

(82) (I) Къщата *ми изглежда* стара
(II) Къщата *ми се вижда* стара
(III) Къщата *ми се струва* стара

Ако разглеждаме „се + Г" в (82 II) като синтактично съчетание, не можем да твърдим, че съществува лексикална синонимия между глаголите в изречения (82). В това значение глаголът *струвам* (82 III) е винаги възвратен. Други такива „рефлексива тантум" се явяват в следните изречения:

(83) (I) *Дочува му се* песен
(III) Той дочува песен

Двете изречения (83) имат различно значение.

(84) (I) *Привиждат му се* призраци
(II) *Той привижда призраци
(III) Той *вижда* призраци
(85) (I) *Присънват му се* призраци
(II) *Той присънва призраци
(III) Той *сънува* призраци

Изреченията (84 и 85 III) са близки перифрази на изреченията (84 и 85 I), но в (III) глаголите са без префикс и липсва информацията, че „на него така му изглежда".

Въз основа на разгледаните отношения можем да установим следното: 1) възвратните глаголи в (76 и 77 I) имат особено значение, което е синонимно със значението на невъзвратните глаголи в (76 и 77 II); 2) това значение съществува и при един непреходен глагол (82 I) и при глаголи, които не се явяват без *се* (82 III, 84 и 85 I).

Това води към мисълта, че изреченията (76 и 77 I) не са пасивни. Все пак дателното име може да се обясни въз основа на пасивността:

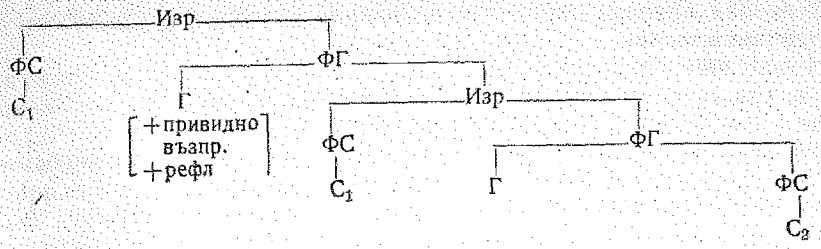

($Иван_1$ Г ($Иван_1$ чува песен))

Т16: C_1 Г [+прив възпр +рефл] (C_1 Г C_2) ⟶ C_1 [+датив] се Г C_2 [+номин]

След заместване на про-глагола с пасивизирания глагол C_2 става субект на цялото изречение; C_1 получава признак [+ дат]; глаголите *сънувам, виждам* получават префикс *при-*.

*

Друг вид изречения, в които субектът се явява като дателно допълнение, са следните:

(86) (I) *Дояжда му се* ябълка
(II) *Иска му се* всичко

Изречението (86 II) е двусмислено: 1) искат му всичко, 2) той иска.

(87) (I) Той яде ябълка
(II) Той иска всичко

За разлика от изречения (87) изреченията (86 I) и (86 II във второ значение) изразяват усещане на субекта — той усеща „ядене" или „искане".

Конструкцията (като 86 II) е двусмислена — пасив или актив, — ако и в невъзвратна конструкция глаголът допуска дателно допълнение (тогава то не означава „действуващо" лице).

Такива изречения могат да се изведат от подобни структури на ония, които са основа за Т 16. Тук обаче глаголът може да бъде и непреходен:

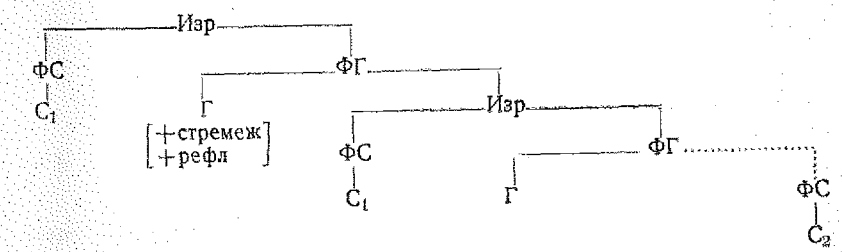

($Той_1$ Г ($той_1$ яде ябълка)) или ($Той_1$ Г ($той_1$ спи))

Т16а: C_1 Г [+стремеж +рефл] [C_1 Г (C_2)] ⟶ C_1 [+датив] се Г (C_2)

Допълнителни правила определят правилния словоред и удвояването на дателното допълнение.

В това описание беше направен опит да се покаже, че разглеждането на т. н. „залогови отношения" на синтактична основа има по-големи обяснителни възможности. Така категоризирането на рефлексивното местоимение като обект на изречението и съответното условие за идентичност обясняват невъзможността да се образуват пасивни изречения от същински рефлексивни: конструкцията се оказва „пасивна по значение", тъй като действието е насочено към обекта, който е идентичен със субекта. Конструкции от типа на *мръщя се* не образуват пасив по аналогични причини.

От друга страна синтактичните отношения при медиалните конструкции обясняват възможността да се образуват съответни конструкции със страдателно причастие: дълбока структура, върху която се прилага трансформация за преместване на обекта в субектна позиция, при което обектът не е идентичен със субекта, допуска образуване на страдателно-причастна форма на глагола. Иначе казано, генерирането трябва да осъществява препозиция на обекта и не трябва да осъществява елиминиране на тоя обект поради идентичност със субекта.

За някои конструкции все пак остава алтернативата техните глаголи да се вземат направо от речника, където да са дадени като рефлексива тантум. Тая възможност се основава на факта, че имаме работа с много ограничен кръг глаголи — напр. *държа се, хващам се, пускам се, беля се*. Ще отбележим също, че глаголът *харесвам* е единственият преходен глагол, при който се наблюдава съотношението: „Иван харесва книгата" — „Книгата (се) харесва на Иван". Образуването на преносни значения също може да оправдае лексикалисткия подход към някои медиални глаголи.

Общо взето обаче, приемането на синтактична основа за описаните типове (повърхнинни) рефлексивни по форма глаголи е оправдано както от обяснителната сила и еднообразие на операциите, така и от възможността, която по тоя начин се дава, да се представят граматически понятията вършител и получател на действието.

БИБЛИОГРАФИЯ

Андрейчин, Л. и др., Съвременен български език, II. С., 1957.

Андрейчин, Л. и др., Български тълковен речник, С., 1963.

Babcock, S. Scharff; The Syntax of Spanish Reflexive Verbs: the Parameters of the Middle Voice, The Ohio State University, Rh. D. Diss, 1965.

Бондарко, А., Л. Буланин, Русский язык, Л., 1967.

Browne, W., Noun Phrase Definiteness in Relatives and Questions: Linguistic Inquiry 1970a, I, 2.
More on Definiteness Markers: Linguistic Inquiry, 1970b, I, 3.

Chomsky, N., Current Issues in Linguistic Theory, 1964;
Aspects of the Theory of Syntax, 1965;
Remarks on Nominalization. — B: R. Jakobs & P. Rosenbaum (ed.), Readings in Transformational Grammar, 1968.

Contreras, H. *Рец.*: M. G. Goldin, Spanish Case and Funktion (1968) — В: Lingua 25, 1970, 1.
Dougerty, R., The Deep Structure of Plural Reflexives and Reciprocal Pronouns, MIT, 1967.
Fillmore, Ch., The Case for Case. — В: E. Bach and R. Harms (ed), Universals in Linguistic Theory, New York, 1968.
Гухман, М., Развитие залоговых противопоставлений в германских языках, М., 1964.
Havránek, B., Genera Verbi v slovanských jazycích, I, II. Praha, 1928 и 1937.
Ивић, М., Један проблем словенске синтагматике осветљен трансформационим методом, Јужнословенски филолог, XXV, 1961—1962;
О дубинском моделу словенске просте реченице са семантичким обележјем „Анонимност субјекта". — Књижевност и језик, XV, 1968, 2.
Jakobson, R., Zur Struktur des russischen Verbums, TLCP, 1932 (също — В: „Readings in Linguistics" II, 1966).
Shifters, Verbal Categories and the Russian Verb, 1957.
Янко-Триницкая, Н., Возвратные глаголы в современном русском языке, М., 1962.
Lakoff, G., On the Nature of Syntactic Irregularity, Harvard Computation Laboratory report, 1965, n°. NSF-16.
Langendoen, D., The Study of Syntax, New York, 1969.
Lees, R., E. Klima, Rules for English Pronominalization, Language, 1963, 39, 1.
Lyons, J., Introduction to Theoretical Linguistics, Cambridge, 1968.
Margulies, A., Die Verba reflexiva in den slavischen Sprachen, Heidelberg, 1924.
Micklesen, L., Impersonal Sentences in Russian, American Contributions to the Sixth International Congress of Slavists, I. Linguistic Contributions, 1968.
Perlmutter, D., Evidence for Deep Structure Constraints in Syntax. — В: F. Kiefer (ed.), Fundamentals of Language, Supplementary Series, 1969, 10.
Postal, P., On so-called „Pronouns" in English. — В: F. P. Dineen (ed.), Monograph Series on Language and Linguistics, 1966, n°. 19.
Crossover Phenomena, Specification and Utilization of a Transformational Grammar, Scientific Report, 1968, n° 3.
Рудолфова, Л., Рефлексивные глаголы, обозначающие психическое состояние лица. Slavica Pragensia, X. Philologica, 1968, 1—3.
Русанівський, В., Порівняльно-типологічна характеристика дієслівного стану в сучасних слов'янських літературних мовах, Київ, 1968.
Růžička, R., Studien zur Theorie der russischen Syntax, Berlin, 1966.
Vasiliu, L., Some grammatical and semantic remarks on the reflexive constructions. Revue Roumaine de Linuistique, XIV, 1969, 4.

* Статията на N. Ruwet: „Restrictions de sélection, transformations et règles de redondance: les constructions pronominales en français" за съжаление не можеше да бъде взета под внимание, тъй като тя ми стана известна едва след като моето описание беше завършено (юни 1970).

СЪДЪРЖАНИЕ

Радослав Мутафчиев — Структура на лексиката в български художествен и публицистичен текст (статистически наблюдения) 3
Цветана Македонска — Към въпроса за изграждането на фразеологията на новобългарския книжовен език 73
Веса Кювлиева — Българският речник на Ал. Дювернуа 113
Мария Коспартова — Семантичен анализ на качествените наречия 151
Димитър Тилков — Изследвания върху акустичния състав на съгласните в българския книжовен език 177
Йордан Пенчев — Рефлексивните, медиалните и пасивните изречения в български език 245

ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК, КН. XX

*

Техн. редактор Румяна Бойчева
Коректор Елена Котева

Дадена за набор на 12. VI. 1972 г.
Подписана за печат на 29. VIII. 1972 г.
Печатни коли 19,01 Издателски коли 22,62
Формат 71×100/16 Тираж 600
Изд. индекс 4618
Цена 2,97 лв.

Набрана и отпечатана в Печатницата на Издателството на БАН
София 13, ул. 36
Поръчка № 320